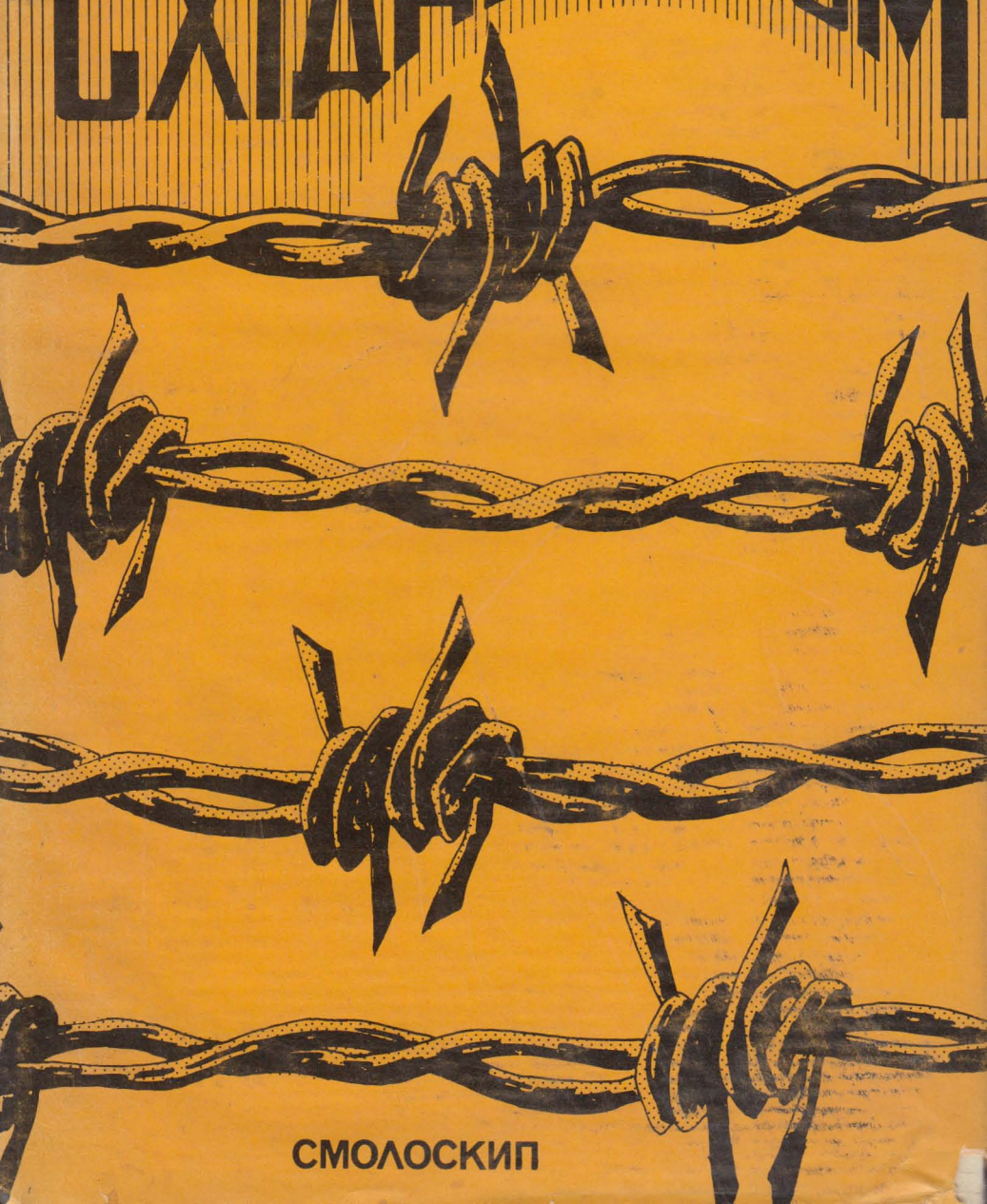
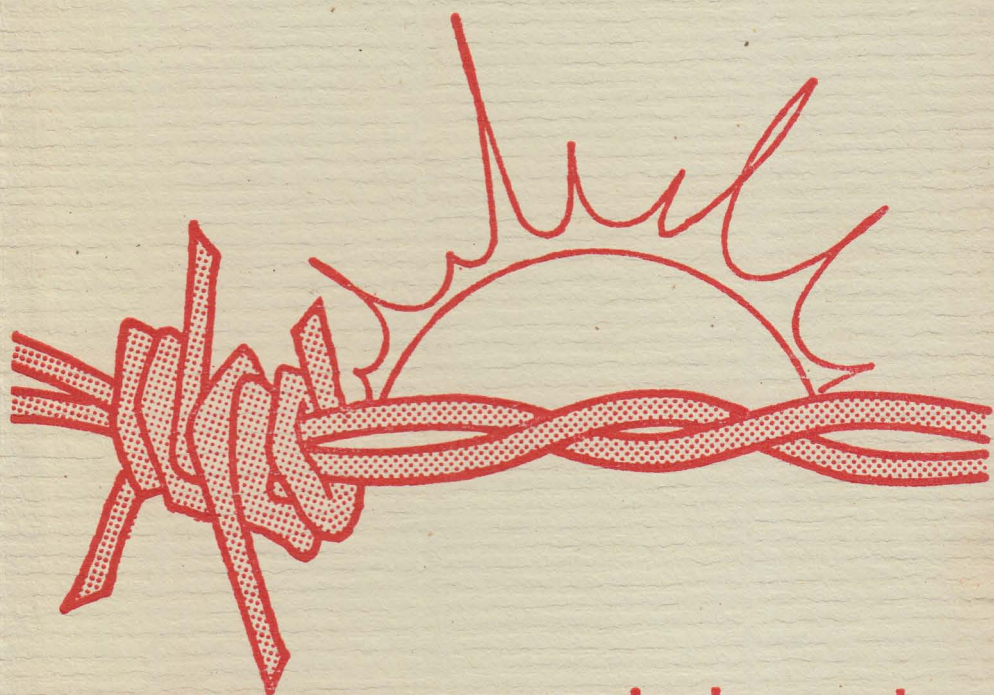

ДАНИЛО ШУМУК

ЗА СХІДНИМ ОБРІЕМ

СМОЛОСКІП

ДАНИЛО ШУМУК • ЗА СХІДНІМ ОБРІЄМ

BEYOND THE EASTERN HORIZON

(In Ukrainian)

By Danylo Shumuk

Reprint of Samvydav («Samizdat») publication from the Soviet
Ukraine

Published by P.I.U.F. and SMOLOSKYP

Paris

1974

Baltimore

ДАНИЛО ШУМУК

ЗА СХІДНІМ ОБРІЄМ

Спомини

ДОКУМЕНТИ ІХ

diasporiana.org.ua

Передрук самвидавного твору з України

Перша Українська Друкарня у Франції
Українське Видавництво СМОЛОСКИП ім. В. Симоненка

Париж

1974

Балтимор

БІБЛІОТЕКА СМОЛОСКИПА ч. 16

Printed in France

Copyright 1974 by SMOLOSKYP and PIUF

P.I.U.F.
3, rue du Sabot
75006 — Paris
France

SMOLOSKYP
P.O. Box 6066, Patterson Sta.
Baltimore, Md. 21231
USA

Данило Шумук

ВІД ВИДАВНИЦТВА

У нашому Видавництві появляється новий самвидавний твір з України — спомини Данила Шумука. Публікуємо їх без огляду на дразливі моменти, які порушує автор і які можуть викликати негодування в декого з живих ще співучасників тих подій.

Спомини Данила Шумука — це щирі й безпосередні свідчення людини, яка віддала усе своє життя за ідеали, до яких прямувала і які пробувала здійснювати в практичному житті. Вони дають багатющий матеріал до студій і роздумів над нашою новітньою історією молодому поколінню і новій генерації істориків. Для багатьох — вони будуть дороговказом і надхненням у боротьбі за свободу для нашого народу.

Ці спомини дісталися на Захід без назви, тому й додали ми до них заголовок «За східнім обрієм». Може ця назва не зовсім відповідатиме змістові твору, але на нашу думку — вона хоч до деякої міри відображує те, що діялося в житті Данила Шумука за східнім обрієм — на Україні й поза нею. Далеко за обрієм — увижалося Данилові Шумукові нове життя нашого народу, якому віддав себе автор цілого. Життя — сперте на ідеалістичному розумінні свободи, краси і правди.

Хто автор цього незвичного твору? Хто він, який зумів поставити ряд проблем нашої воєнної і повоєнної дійсности, пробуючи їх по-своєму розв'язувати?

Данило Лаврентійович Шумук — гуманіст в повному розумінні цього слова. У своїх споминах він найрішучіше виступає проти нелюдяности, звідки вона не походила б, і бореться за справедливість та правду в житті й співвідносинах між народами, в чому чи не найбільша вартість його твору.

Народився Данило Шумук в 1914 році, в селі Боремщина на Волині. Був членом комсомолу і КПЗУ (Комуністична Партія Західньої України). Брав активну участь у комуністичному русі передвоєнної Польщі. В 1935 році був заарештований і засуджений польським судом на 8 років ув'язнення, в якому перебував аж до 1939 року. У 1939-1941 роках він активно здійснював свої комуністичні переконання, працюючи в Любомлі. В 1941 році був покликаний до Червоної Армії і брав участь в боях з німцями на Житомирщині й Київщині. З 1943 року бере активну участь в українському повстанчому русі на Волині, розчарувавшись в комунізмі, побачивши його на практиці. В зв'язку з участю в УПА, в 1945 році його заарештували і засудили на кару смерти, яку згодом перемінили на 20-річне ув'язнення. Після звільнення й реабілітації в 1955 році, він написав перший том своїх споминів, які були у нього вилучені в часі обшуку. В 1957 році його знову засудили на 10 років ув'язнення. Після чергового звільнення в 1967 році, Данило Шумук пише другий том своїх споминів, які він закінчив в 1970 році.

У січні 1972 року, Данила Шумука знову заарештували, знайшовши у його знайомих другий том споминів, який був причиною довгих допитів та суду 5-7 липня того ж року. Засудили його за статтею 62-2 Карного Кодексу УСССР на 10 років таборів спеціального режиму і 5 років заслання.

В 1973 році Данило Шумук перебував в ув'язненні у Мордовських концентраційних лагерах.

Самвидавний примірник споминів Данила Шумука, який дістався до нашого Видавництва, у деяких місцях

нечіткий, тому кілька місцевостей і прізвищ, які згадує автор, було неможливо відчитати й ідентифікувати їх, що і відзначено в примітках.

В книжці Д. Шумука деякі наведені розповіді про український визвольний рух в часі другої світової війни і зроблені висновки в діалогах не відповідають історичній дійсності. Все ж ми їх залишили не змієними, щоб не порушувати оригіналу рукопису і краще зрозуміти, як про деякі справи й події говорили українські політичні в'язні, бувші учасники цього руху, як їх насвітлювали й сприймали.

Стиль і мову твору Видавництво залишило незмінними, публікуючи повний його текст, зате ми виправили очевидні друкарські помилки й уважали за кінечне ввести літеру «ґ», яку виключено з української абетки в УРСР, і літеру «я», де це було потрібно.

Спомини Данила Шумука появляються в Українському Видавництві «Смолоскип» без відома і згоди автора.

Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка

У другій половині березня 1943 р. одного хорошого дня у товаристві двох людей з націоналістичного підпілля я пішов на визов по організаційному зв'язку. Погода була чудова. В повітрі пахло весною. Мої супутники ще зовсім молоді. Вони вголос мріяли про нову Козацьку добу, а в ній нарешті зможуть себе показати. Високий, з гордо поставленою головою, чванливо сказав: «Знаєш що, Василю, оце як тільки зустрінемо Лисого, то я відразу буду проситися, щоб мене відправили на військовий вишкіл. Я втік від німаків з вагона просто з-під рук не задля того тільки, щоб не попасти до Німеччини на каторжні роботи, а на те, щоб зі зброєю в руках боротися за незалежність, за волю свого народу».

— Підемо, Петре, разом на військовий вишкіл, я також хочу попасти в сотню, — сказав Василь.

— А де ж ті сотні? — запитав я.

— Усі наші військові загони на Поліссі. Оце минулого тижня майже вся поліція із усієї Волині зі зброєю в руках пішла в ліс, — гордо відповів Василь.

— А чому це саме тільки минулого тижня поліція пішла в ліс, чому не раніше? Німці вже давно грабують нашу країну, наш народ, і вивозять нашу молодь у Німеччину на каторжні роботи, — запитав я.

— У нас все робиться за наказом організації. Не було наказу — не йшли. З'явився наказ — пішли, — відповів Петро.

— А яким це чином ОУН могла давати накази поліції!? Поліція ж служила німцям.

— В поліції підпільно діяла ОУН. Більшість поліцаїв були членами ОУН, — відповів Петро і з цікавістю глянувши на мене, додав: — Сьогодні ми з вами прийдемо на призначене місце, там буде хтось з районного проводу, оце його й розпитаєте про все. Ми ж по суті не маємо права оповідати вам про такі справи.

Місце тимчасового призначення, як пізніше виявилось, було село Боримець Острозького району. Боримець розкинувся за могутнім чудовим лісом над Стиром. Нас завели до однієї розкішної хати під ліс. Господар дому приймав нас тепло. Це був статечний літній чоловік. Дружина його була значно молодша. Жінка була сповнена любови й вийнятої привітності. Вона ходила за нами, як за рідними дітьми.

Почувши нашу розмову з господарями дому, із сусідньої кімнати вийшов молодий, років тридцяти, середнього зросту кремезний чоловік. Владно кинувши на нас поглядом, запитав: « Ви, хлопці, звідкіля? »

— З Писитинова — відповів Петро.

— А кличка? — запитав незнайомиць.

— « Вір ».

— « Борода » — відрекомендувався незнайомиць.

Петро вийняв з кишені якусь писульку і віддав незнайомцеві. Той акуратно розклеїв її і, прочитавши, кинув допитливим зверхнім поглядом на мене, а тоді спитав Петра: « Це йдеться про цього друга? »

— Так.

— Тепер ви можете бути вільними, — сказав незнайомиць.

— Ми хотіли б бачити друга Лисого — зніяковіло сказав Василь.

— Зараз Лисого немає тут, — відповів незнайомиць.

Раптом хлопці стукнули підборами і, виструнчившись, вигукнули бравурно : « Слава ! »

— Героям ! — рвучко відповів незнайомиць. Хлопці по-військовому повернулися і вийшли.

Незнайомиць владним рухом руки відчинив двері і з невловимим відтінком привітності глянув на мене і сказав : « Прощу, заходьте ! »

У другій невеличкій кімнаті сиділо двох молодих людей. На знак привітання, вони вставши і потиснувши мені руку, сказали : « Слава Україні ! »

— Героям слава ! — несміливо і незвично відповів я.

Один старший, років тридцяти, назвав себе Макаром, другий молодший, років двадцяти двох, русявий, гарно збудований, з чарівними голубими очима і дуже милим виразом обличчя, назвав себе Славком.

— Тут ви пройдете ідеологічно-політичний вишкіл, — сказав незнайомиць, назвавши себе Лісовиком, старшим інструкторської групи. — А це наші інструктори. Вони будуть вам читати ідеологію Організації Українських Націоналістів, політику, геополітику і все інше. А тепер ідіть ось у ту кімнату, кивнув головою у напрямі дверей, — і знайдетеся з друзями, які так як і ви, прибули на вишкіл, — закінчив Лісовик.

Увійшовши в кімнату, я сказав до зібраної там братії : « Слава Україні ! » На моє привітання всі зірвалися на ноги і дружньо хором відповіли : « Героям слава ! »

Це були молоді люди, їх там вже було біля двадцяти. Як пізніше виявилось у ході спільного життя під час вишколу, всі ці люди колишні воїни Радянської Армії, що втекли з полону від німців, а згодом попали до націоналістичних формувань. Всі були родом із східних областей України, колишні офіцери та підофіцери Радянської Армії з середньою і вищою освітою. Організація Українських Націоналістів підбирала їх

по всій Волині (а їх було по декілька у кожному селі Волині). Всі вони після втечі з німецького полону прилаштувались у заможніших селян та удовиць робітниками, щоб прожити ті скрутні часи. ОУН ідеологічно перешколювала їх і тоді ангажувала в організацію або в УПА. Найбільше, звичайно, їх направляли у відділи УПА.

Судячи з того контингенту, я дійшов висновку, що мета вишколу полягала в тому, щоб «очистити» нас від марксистсько-ленінської ідеології та вщепити націоналістичну.

На цей вишкіл було зібрано 27 чоловік. Підвечір до нашої кімнати прийшов на бесіду старший інструкторської групи Лісовик.

— Друзі! Організація Українських Націоналістів — це політична організація, яка бореться за незалежність. Вона виникла з військових і спортивно-військових організацій, таких як УВО, Спілка Української Націоналістичної Молоді і Пласт. В ОУН уведена військова дисципліна. На нашому вишколі ми також будемо дотримуватися військової дисципліни. Тому я призначаю комендантом вашої групи друга Якова. Завдання коменданта групи призначати вас по черзі на варту, будити на ранню зірку і скликати на вечірню перевірку та підготовляти до лекцій. Яків свої обов'язки коменданта знає. Пам'ятайте про те, що наказ коменданта — це наказ ОУН, а наказ ОУН не обговорюється, а тільки виконується. Порушники дисципліни не можуть бути борцями за незалежність. Наша велика і свята справа вимагає цілеспрямованості й безкорисної відданості насамперед членів ОУН, а згодом і всього народу — бравурно закінчив Лісовик.

Всі вислухали виступ Лісовика уважно, як завжди слухають новинку, але без особливого захоплення. Для мене це було також новинкою і я слухав і спостерігав усе з вийняtkовою увагою. На націоналізм у мене був

погляд засвоений від КПЗУ*), а свого власного виробленого на основі особистих стосунків з його визнавцями, без посередніх спостережень, у мене не було. Оце ж тому я з подвоєною увагою і почав вивчати цей рух теоретично і практично, з нутра і з-зовні.

На другий день вранці, о 6-ій годині, всіх побудила різка команда: «Встати!» Всі зірвалися на ноги. Перед нами стояв високий виструнчений молодий чоловік років 27-ми. Це був Яків, родом із Харківщини, за фахом педагог фізик-математик.

— За десять хвилин навести туалет і прибрати свої місця, — сказав Яків. Через десять хвилин знову зайшов Яків і відразу скомандував: «У дволаві переді мною збірка!» За знаком руки Якова всі швидко стали за командою. «Струнко!» — скомандував далі Яків. І всі одним порухом виструнчилися. Тієї ж миті до кімнати увійшов Лісовик. Яків військовим кроком підійшов до нього і відрепортував: «Група готова слухати лекції!»

— Слава Україні! — на знак вітання голосно сказав Лісовик.

— Героям слава! — дружньо відповіли ми.

Лісовик поволі чітко почав деклямувати «Декалог», а ми всі за ним повторювали. Після «Декалогу» проспівали «Боже Великий, Єдиний».

— А тепер на свої місця на лавках! Візьміть зошити і олівці. У першу чергу запишемо «Декалог». «Декалог» обов'язково всім треба вивчити напам'ять. Це основа основ Українських Націоналістів.

На першій лекції Лісовика ми переписали «Декалог», сорок чотири правила життя українського націоналіста і молитву «Боже Великий, Єдиний». У «Декалозі» було зібрано найважливіші догми українського націоналізму фірми ОУН, а в сорока чотирьох правилах — його канони.

---

*) Комуністична Партія Західньої України.

На другу лекцію прийшов інструктор Макар. Він читав нам політику. В його лекціях я не знайшов нічого нового. Цей предмет мені був уже давно знайомий у багатьох варіантах.

На третю лекцію прийшов Славко. Він читав українську духовність і літературу. Його лекції були не програмові, але виїнято заохплюючі. Фактично це були тези задуманої ним книжки. Читав він чудово. Його можна було слухати, не ївши і не пивши, цілими днями. Це була дуже хороша і надзвичайно обдарована людина.

Після обіду Лісовик читав насвітлення окремих історичних подій та видатних постатей нашої історії. Макар читав геополітику, а Славко — літературу.

Після лекцій вечорами інструктори влаштовували вільні бесіди і дискусії, а також читання художньої літератури. Перша бесіда відбулася у нас під проводом старшого інструкторської групи Лісовика.

— Ось давайте обговоримо з вами, як пройшли наші перші лекції. Які ваші враження, завваги, бажання і як ви сприйняли «Декалог»? — сказав Лісовик.

У відповідь Лісовику всі мовчали. Такі мовчанки мене завжди дратують. Лісовика та мовчанка також виводила з рівноваги. Він почав хвилюватись і раптом запитав: «Чи ви вивчили "Декалог" і чи все вам зрозуміло?»

— Я вивчив, — спокійно відповів я, — але відкрито кажучи, не все для мене сприйнятливим в тому «Декалозі».

— О, цікаво, як же ви сприйняли і що саме там для вас нестравиме? — з цікавістю запитав Лісовик.

— Ось у першу чергу щодо вступу. Вдумливо вслухайтесь у слова: «Я дух відвічної стихії, що зберіг тебе від татарського потопа і поставив на грані двох світів творити нове життя». Сам вступ звучить надто по-шаманському. На юнаків він може робити

збуджуюче враження, може сповнювати їх емоціями. Але для дорослих думаючих людей краще того не показувати.

Усі 26 слухачів раптом насторожилися, їх огорнула тривога за мою долю, а Лісовик, стримуючи своє обурення, запитав: — А що ви скажете про першу точку «Декалогу» та й взагалі про цілий «Декалог»?

— *Перша точка* «Декалогу» на мою думку вірна, бо й справді тільки той народ здатний здобути незалежність, який без вагань готовий померти за неї. Ця точка звучить зовсім добре, а особливо на сьогоднішній день, коли фашисти топчуть священну землю, грабують нашу країну і вивозять нашу молодь у Німеччину на каторжні роботи. Якраз зараз тільки так і треба ставити питання перед кожним громадянином і перед всією нацією: «Здобудеш Українську державу, або загинеш в боротьбі за неї».

Друга точка: «Не дозволиш нікому сплямити ані слави, ані чести твоєї нації» — є явно дискусійна, бож насамперед треба було б встановити, що саме вважається плямою нації і чому.

Третя точка: «Будь гордий з того, що ти є спадкоємцем Володимирового тризуба», — на мою думку зовсім безмістовна, це просто помпезний набір слів.

Четверта точка: «Пімстиш смерть великих лицарів» — є просто-напросто безглузда, бож хто там знає кому саме і за що присвоїли рангу лицаря, та кому і за що треба мститись.

П'ята точка: «Не завагасься виконати найнебезпечнішого чину, якщо того вимагатиме добро справи», — звучить ніби і добре, не ясно лише, що саме вважається добром справи, а що злом.

Шоста точка: «Про справу не говори з ким можна, а лише з ким треба», і *сьома*: «Ані прозьби, ані грозьби, ані тортури, ні смерть не приневолять тебе зрадити таємниці» — досить суттєві і доречні, над ними не може бути жодної дискусії.

Восьма точка : « Всіма засобами і способами будеш боротися з ворогами твоєї нації », — явно таїть у собі аморальний підтекст. Практично виконання цієї точки саме і заплямовує як організацію, так і всю націю. Ця точка перекреслює саму суть другої точки. (Раніше ця точка звучала ще гірше : « Підступом і зрадою будеш боротися з ворогами твоєї нації »).

Дев'ята точка : « Берегтимеш організаційні тасмниці як зіниці ока, — для юнаків необхідна.

Десята точка : « Будеш змагати до поширення сили, багатства і простору Української держави » — « поширення простору » пахне загарбницьким духом — це ганебна точка, під якою я ніколи не підписався б. Народ, що бореться за незалежність, не може виконувати загарбницьких плянів, — закінчив я.

— Ми порушили основний принцип організації тим, що допустили обговорення « Декалогу ». У нас « Декалог » не обговорюється, а лише вивчається напам'ять і виконується у щоденному організаційному житті. Ми, одначе, це простимо. Ви прийшли до нас з іншого світу і з іншим вихованням. Найважливіше те, що ви визнаєте першу точку « Декалогу ». Ця ж перша точка і буде для нас з вами спільною плятформою боротьби, а все останнє, інше вложиться саме по собі, — сказав Лісовик і пильно глянув на аудиторію. Всі непорушно мовчали.

— А чи можна боротись за незалежність України, не знаючи « Декалогу » ? — запитав колишній офіцер-моряк, якого ця заява здивувала.

— Можна і треба боротись усім, але тут мова про Організацію Українських Націоналістів, яка взяла на себе роль організатора і провідника боротьби, — сказав Лісовик. Макар і Славко сиділи і гляділи значуче на нас.

— А чи ви коли читали сучасну українську націоналістичну літературу ? — запитав Лісовик. Всі знічено мовчали.

— А ви? — кивнув Лісовик головою в мій бік.

— Я читав тільки газети, ті, що видаються у Луцьку та Рівному.

— О, цікаво, як же ви сприймали їх?

— Вся та преса, яка насамперед старається вислужницьки вихваляти Гітлера і його армію, для мене є огидною. А що стосується художнього боку, то в Рівному можна відмітити Уласа Самчука, а в Луцьку Ярослава Мову. Але Улас Самчук своїм пером повзає перед «фюрером» райху так само, як і всі інші. Один тільки Я. Мова блищить немов перлина серед сміття.

У ту ж мить Лісовик глянув на Славка, а Славко почервонів і опустив очі як соромлива дівчина. Лісовик підійшов до мене і, взявши під руку, підвів до Славка. Жестом руки вказуючи на Славка сказав: «Оце і той самий Ярослав Мова». Славко глянув на мене своїми голубими і невимовно милими очима і, потискаючи мені руку, подякував за визнання.

Від того часу я подружив із Славком так, як ще ніколи з ніким не дружив. Ось уже 27 років минуло від того часу, але я, як і до того, так і після того не зустрічав на своєму життєвому шляху такої людини як Ярослав Гарасименко. Мова — був його літературний псевдонім. Бог обдарував Славка красою тіла, божественними очима, скромністю, безграничною добротою, хорошим голосом, великим ораторським даром. Його поезія пахла всіма пахоцями весни і одночасно розкривала зло і закликала до нещадної безстрашної боротьби з ним. Його публіцистика з вийнярковою легкістю без емоційної уїдливості разила супротивника своїми чеснотами. Славко був для мене втіленням фізичної і духовної краси і досконалості. Його любили всі, а зокрема дівчата. Я просто сяяв щастям, що пощастило мені зустріти таку чудову людину. Славко був поет найвищого рівня, не тільки у поезії, але й у щоденному житті і всіх своїх починах. Між щоденним життям і всіма стосунками з людьми та

творчістю у Славка не було найменшого роздвоєння. Це була людина вийнято цілісна, немов би зумисно створена Богом як зразок того, якими саме повинні бути люди.

Лекції Лісовика, сповнені духом фанатизму і повторень, з кожним днем ставали нуднішими і сухішими. Лісовик насправді був Луцик Андрій. Він мав закінчену малу духовну семінарію у Львові. Старий член УВО *). В минулому працював у СБ **). Він відштовхував від себе своїм самозадоволенням і штучним сміхом, що ввійшов у звичку. Цим сміхом він відзначав захоплення самим собою. Цю рису його швидко схоплювали присутні і мовчки відвертались від нього, а окремими словами, які він любив повторювати безліч разів, стиха підбивали його. До Макара ставились з повагою, але не захоплювалися ним. Раніше Макар був директором неповно середньої школи у селі Пізне Острозького району.

Слухати кожного дня по шість годин було важко. Лісовик читав свої лекції дуже нудно і це виснажливо втомлювало людей. Макара також слухали лише з поваги. Одного тільки Славка завжди слухали з великим захопленням. Його лекції були для нас новими і дуже цікавими, а виклад — неповторно чудовим.

Після лекцій на літературних вечорах і вільних бесідах Лісовик ніколи не давав можливості своїм інструкторам виступити з чимось своїм. Він завжди, сяючи від захоплення самим собою, читав нам «Літературно-Науковий Вісник» таким тоном, немов би це він його написав. З найбільшою увагою ми слухали «Вальдшнепи» Хвильового, надруковані у тому ж таки «Вісникові». На мене «Вальдшнепи» зробили величезне враження. У мене також була своя Аглая, що відвернула мене від комунізму і повернула до

---

*) Українська Військова Організація.

***) СБ — Служба Безпеки.

націоналізму. Ні — ні, це не так! Моя Аглая лише навчила мене спостерігати і проникливіше дивитися на життя і людей, вона тільки зняла з моїх очей пелену фанатизму, а про решту — переконало мене саме життя — думав я собі. Але чи справді націоналізм є виходом із цієї облудної ситуації? Звичайно, стверджував я сам собі, — коли б Організація Українських Націоналістів складалася тільки з таких як Славко, то без сумніву це був би єдиний вихід. Але ж, на превеликий жаль, у цій організації, мабуть, є багато і таких як Лісовик, а може ще й гірших. Люди закохані самі у себе, жадібні влади швидше пролазять до керми ніж скромні і хороші, так як Славко. Мабуть ніколи не було і немає такої ідеї, такої доктрини, яку б не могли забруднити люди, прийшовши туди із своїми нечистотами. Не доктрини, не ідеї, а живі люди вирішують усе. Системи мабуть, тільки або сприяють злу або гальмують його. Але чи може боротися зі злом тоталітарна система? А ОУН же і є носієм тоталітарної системи і тут на вишколі її фірмус якраз Луцик Андрій, а не Гарасименко Ярослав.

З приводу «Вальдшнепів» розвинулась дискусія.

— Мене також хвилювали ті ж самі питання, що й Хвильового, тільки, що він в основному наголошує не національний бік того питання, а швидше соціальний. Мене безмірно обурювало те, що 1933 р. навесні люди мерли на Україні з голоду, а в Москві пишним українським хлібом коней годували. Український цукор можна було тоді купити тільки в Москві чи Ленінграді. І все це страхіття на Україні робилось свідомо, продумано від верху донизу. Ось мене прийняли на службу в мор-флот тільки тому, що мої батьки не померли в 1933 р. А тих, чиї батьки померли в той страшний рік, до мор-флоту, в авіацію і прикордонні війська не приймали. Тих, що затаїли це, а пізніше виявили, відразу переводили в піхоту, а це вже значить, що «знає кицька чие сало з'їла», — сказав мічман.

— Нас усіх у першу чергу цікавить саме соціально-не питання. Питання землі й хліба для нас є віссю всіх питань — сказав колишній бухгалтер МТС Хома, — а націоналісти про соціальне питання чомусь ніде навіть не згадують, немов би такого зовсім і не існує.

— Невже ж нам недостатньо того, що більшовики завжди, скрізь і всюди тільки й знай що говорять та пишуть про соціальне питання, але це їм не завадило заморити голодом саме тих, що вирощували хліб і годували їх, — сказав сільський учитель з Уманщини.

— Національне питання є основою основ всіх питань — це ключеве питання. Вільна рідна мова, рідна пісня — це найдосконаліший виразник культури нації, духу нації, це найкраща скарбниця всіх наших духовних надбань — сказав Славко.

— Без соціальної незалежності не може бути національної незалежності — сказав Хома, — соціально-на незалежність — це база для національної культури і духовності.

— У вас все це звучить майже так само як і в Маркса: соціальне питання у вас є базою, а національна культура і духовність — надбудовою, — сказав інструктор Макар.

— Російські комуністи сприймали марксизм на свій великоросійський лад, вони у першу чергу схопили у свої руки базу, а надбудову вони самі формують з таким розрахунком, щоб навечно закріпити за собою базу, — сказав учитель з Уманщини.

— А все ж таки та формула Маркса «базис і надбудова» влучна, — сказав мічман.

— Так, ця «формула» Маркса на перший погляд видається дуже лаконічною і влучною, але по суті це вульгаризм. Самоціллю кожної людини і кожної нації є їх духовний вияв і самоутвердження, а для такого самоутвердження соціальні умовини є лише засобом, — сказав Славко.

— Я бачу, що вільні бесіди у нас ідуть дуже жваво, а лекції — мляво, — сказав Лісовик.

— Ви, друже, вірно зауважили. Це, мабуть, тому, що у вільних бесідах ми самопроявляємось і самоутверджуємось, а під час лекцій ми служимо вам об'єктами, на які діють із-зовні зарані виробленими штампами, — сказав мічман.

— Добре, на сьогодні досить, бо ми весь наш вишкіл перетворимо на дискусійний клуб, а ОУН організація дії, чину, а не дискусій, — сказав Лісовик.

— Встати! — скомандував Яків. Всі швидко зірвалися на ноги.

— Струнко! — продовжував Яків. Всі клацнули приборами і виструнчилися. Яків військовим кроком швидко підійшов до Лісовика і відрепортував:

— Вся група у зборі, готова до молитви і « Декалогу »!

Лісовик став перед групою і почав співати: « Боже, Великий, Єдиний ». Після всіх тих ритуалів було дано команду « спати ». Розпорядок дня і всі вечірні й ранкові ритуали виконувались дуже ретельно.

Напередодні закінчення вишколу, десь серед квітня, до нас приїхав Окружний провідник ОУН. Це був молодий хлопець, йому тоді було не більше 22-х років. Сам він був низького зросту, з широким чолом і мудрими уважними очима. Він прочитав нам лекцію про радянську конституцію із своїми власними коментарями. Після закінчення вишколу окружний провідник призначив нас на роботу. Якова призначив старшим організатором над людьми із східних областей. Жука взяв до себе комендантом СБ. Всіх інших розіслав по районах організаторами людей зі східних областей. А мене відправив знову на пропагандивний вишкіл у село Теремне під самим Луцьком. На той вишкіл були зібрані всі районні провідники і суспільно-політичні референти всієї округи і провідник міста Луцька Дубчак. Всі вони вважалися старими членами

організації. Тільки один я був безпартійний. Був між нами один священик із Сінкевичівського району. На тому вишколі всі були озброєні в пістолі та автомати. Тільки священик і я не мали ніякої зброї.

Хата призначена для проведення вишколу стояла над шляхом, що сполучав Луцьк з Рівним. Тим шляхом німці безперервно їздили і ходили. Священик у вільні хвилини дрижачими від страху устами молився Богу, щоб німці не зайшли у хату. Всі інші були готові розправитися з німцями у ту ж хвилину, як тільки вони з'являться у хаті. Там лекції читали інструктори Крайового Проводу. Всі вони були непогано ерудовані і лекції читали на досить високому рівні. На тому вишколі ніяких дискусій не влаштуувалось. Це були люди віри. Вони вірили своїй організації і своєму проводові. Я цей вишкіл закінчив блискуче. Після вишколу окружний провідник призначив мене інструктором в окружну інспекторську групу до Лісовика.

Лісовик прийняв мене радо. Він радів з того, що число підвладних у нього збільшується. А для мене це призначення було великою радістю насамперед тому, що я матиму змогу бути із Славком. Крім того я радів, що зможу, читаючи лекції, вправити щось своє, добре продумане і перевірене самим життям. Лісовик дав мені конспекти з політики та організації і я почав готуватися до викладання. Усі ті конспекти я упорядкував по-своєму, а тоді віддав друкарці до друку. Друкарка старанно видрукувала і віддала мені.

Незабаром нас викликали в село Корити, Острожецького району, на вишкіл жінок. Вишкіл відбувся на хуторі у хаті, захованій у долині між двома високими горбами. Господар дому з глибоко замріяними розумними очима прийняв нас радо і гостинно.

Для мене це був перший вишкіл, на якому я виступав у ролі викладача. Роботу інструктора я засвоїв досить швидко і бездоганно. Дівчата питань

майже ніколи не ставили, але натомість все старалися записати. Бесіди з дівчатами у вечірні години нам не вдавалися. Весна, сповита чарівною волинською красою, тягнула їх до кохання, до романтики, а не до політики. Вони тільки те й робили, що зглядалися на Славка, дехто немов би за кожним його словом заглядав у рот.

Після закінчення того вишколу нас вислали до села П'янне. Їхали ми туди підводою. Це була незабутня подорож. П'янський ліс, через який ми їхали, тількищо почав пробуджуватися з нічного сну. Птахи випробовували свої голоси, немов би перекликаючись між собою. Всі мої супутники вслухувалися у ту чудову лісову музику і мовчали. Село П'янне суціль було вкрите білим, як молоко, черешневим цвітом. Все пахло блаженними пахощами. На хуторах ждало нас дві групи: одна дівчат, а друга хлопців.

Серед хлопців було двоє із загону УПА, що прибули на вишкіл з поліських лісів. Ці хлопці жваво з бравурою оповідали своїм товаришам про вишколу про формування українських військових загонів, про бойові сутички з німцями. Все це на той час звучало романтично, або навіть зовсім легендарно. Всі на вишколі доброзичливо заздрили їм. Вони були у центрі уваги всіх. На тому вишколі також проводились вільні бесіди, але були вони іншого характеру. Цю групу зовсім не цікавив соціально-політичний бік того руху. Їх цікавила історія козацької доби. Лісовик просто сяяв з радости. Він любив вечорами після лекцій заводити бесіди про Хмельниччину і наводити аналогії до нашого руху. Це був його ковзок, на якому він самозакохано стрибав.

— Полісся із всіма своїми непрохідними лісами, болотами і озерами — це сучасна Січ, це наша Велика Хортиця, до якої тягнеться вся наша молодь, в жилах якої бурлить козацька кров. Тепер увесь наш народ повернувся обличчям до лісу. У поліських лісах фор-

муються збройні сили нашого народу, яким призначено самим Богом визволити свій Рідний Край, свій народ від німецьких загарбників і москалів, — сп'янілий від захоплення самим собою, говорив Лісовик.

Першим своїм виступом Лісовик іноді захоплював слухачів, а вже другим і третім розчаровував безкі-нечними повтореннями та власним сміхом штучно ви-кликаним для підкреслення влучности сказаного.

— Про які ж це збройні сили мова, де вони взялися і де здобули зброю? — тихо запитав я Славка.

— З приходом німців на наші землі по всіх містах Волині були організовані військові школи. Все це робилось за дозволом і під контролею німців. В тих школах вишколювалися тільки українці. Команди-рами та інструкторами в них також в основному були українці. У всіх тих школах підпільно працювала ОУН. Восени 1942 р. німці задумали школи перекинути на захід, у Францію і Голляндію. Тоді ОУН дала команду всім тим школам і шутцполіції забрати як-мога більше зброї й амуніції та йти в ліс. На цей заклик ОУН тоді зі зброєю в руках пішло в ліс понад 4 тисячі. Вони і стали основним кістяком наших загонів УПА (Української Повстанської Армії). Все це до речі сталося якраз тоді, коли німці розпочали масовий вивіз нашої молоді у Німеччину на каторжні роботи. Оце ж якраз тими своїми безглуздими діями німці і штовхнули всю молодь Волині до лав УПА, — спокійно сказав Славко.

— А хто ж очолює і керує всіма тими загонами? — запитав я.

— Весь цей рух на Волині очолює Крайовий Провідник Клим Савур (його справжнє прізвище Клячківський), а фактично командує тими загонами пет-люрівський полковник Гончаренко (дійсне прізвище Ступницький). Він був начальником військової школи у Рівному, а тепер начальником штабу УПА, — сказав Славко.

— І всі командири тих шкіл підпорядкувалися велінням ОУН? — запитав я.

— Ні, знайшовся такий Боровець, що пізніше назвав себе Бульбою. Він раніше за інших вийшов з-під підпорядкування німців, залишив свої Сарни і пішов зі своєю школою в ліс. Напочатку до нього тягнулося багато молоді і йому вдалося створити великий загін. Він вів боротьбу з німцями, з червоними партизанами та одночасно переслідував ОУН, що діяла в його загоні (між іншим наш Лісовик був у охороні самого Бульби). Але, як по велінню ОУН пішли всі школи в ліс і створили УПА, то тоді майже всі люди від Бульби перейшли до загонів УПА. Переходили організовано цілими сотнями, — сказав Славко.

— Ви, Славку, давно вже належите до ОУН? — запитав я.

— Я і зараз точно не знаю, чи я належу. Я займався літературою в основному. Мене сюди на вишкільну роботу покликали недавно. Коли б усе увінчалось успіхом і нарешті утворилася незалежна українська держава, то я знову пішов би у літературу. Політики змінюють державний лад, але вони не здібні зробити кращою саму людину, а від людей залежить усе. Натомість мистецтво, література, здатні змінити саму людину на кращу, ніж вона є насьогодні. Справжнє мистецтво і література, вірні своєму гуманістичному покликанню, відображають прекрасне у природі людей і таким чином ушляхетнюють людей, не дають їм очерствіти й отупіти духовно, — сказав Славко.

— А ви, Славку, вірите в успіх нашої боротьби? — запитав я.

— Успіх чи неуспіх нашої боротьби залежатиме від багатьох обставин незалежних від нас. Якщо західні держави відкриють другий фронт у Греції і вдарять клином через Балкани на Прибалтику, то звичайно, ми виграємо і українська незалежна держава створиться неодмінно, а якщо західні держави

відкриють другий фронт в Італії і Франції, то тоді — все пропало: нас задушать і оклюють, — сказав Славко, — але таких міркувань голосно не вільно висловлювати.

— Але ж західні держави підписали військовий договір з Радянським Союзом, у якому мова про спільну координацію військових дій і, крім того, сама ОУН створена «по образу і подобию» фашистських партій з тією ж ідеологією, що спирається на філософії Ніцше, Шопенгауера і Макіявеллі. Як же тоді західні держави подивляться на нас? — запитав я.

— Це не страшно. Зараз в ОУН заангажовано багато безпартійних, таких як ось ми. Нам основне це — незалежність, а питання соціально-політичного ладу — другорядне, яке вирішиться по ходу державного будівництва. Я особисто не проти, щоб усі найважливіші соціально-політичні питання вирішувалися шляхом референдуму. Мені подобається демократія на зразок англійської демократії, — сказав Славко.

— О, чудово, то може ми тоді, Славку, виробимо спільну політичну плятформу, — жартуючи, сказав я. — Ви висуваєте незалежність як основу основ. А я ще додаю «свободу думки і слова». Таке гасло припадає до смаку нашому народові, бо він спирається на традиції нашої славної Козацької доби, — сказав я.

— Гарзд, я згідний, — жартуючи відповів Славко, але в козаків під час походу існувала військова диктатура, а ми ж зараз у поході.

— Добре, будемо підтримувати у поході військову диктатуру аж до першої *зупинки*, яка називається «Українська Незалежна Держава», — додав я.

Жіночий вишкіл був зо 300 метрів від чоловічого. Лекції читалися вкупі, разом і мешкали. На тому вишколі були в основному учительки і зрідка медички та інші дівчата із східних областей. Всі вони були молоді, збуджені весною, їм хотілося кохання, а не політики, а Славка вони очима просто їли. Наші лекції

вони старанно записували і не більше. Мене чомусь вони вважали за східняка і, мабуть, тільки тому ставилися дуже прихильно. Я, було, один раз сказав їм, що я не східняк, а вони на це тільки засміялися, а одна сказала: «Не обманюйте, а звідкіля б ви так знали східню Україну і всі події, що там відбувалися ще до війни. Та, крім того, ви і в марксизмі розбираєтеся краще від нас всіх. Ось Лісовика і Макара відразу видно, що вони західняки!»

— А Славка не видно, що він західняк? — усміхаючись запитав я.

— О, Славко! — з любов'ю промовили всі й засміялися. — Славко зовсім інший чоловік. Він особливий, таких ані на сході, ані на заході більше не знайдеш, — закінчила Ярослав.

Оце так завжди з дівчатами. Вони можуть оповісти, хто якими словами розпочинає лекцію, де і як тримає руки, як вимовляє окремі слова, але про саму суть лекцій не скажуть ані слова. Особливо вони підбивали Лісовика.

На третій день від початку вишколу до жіночої частини прибуло ще 2 жінки. Одна молода, міцно збудована, назвала себе Аллою, друга — старша, років біля сорока, назвала себе Зіною. Разом з ними прибув і окружний провідник Федір.

— Постарайтеся делікатно приглянутися до тієї Алли, — кивнув головою Федір у бік дівчини, — це советська шпигунка. Вона в середині нашої організації підбирає людей у свою розвідувальну мережу. Цікаво, на кого вона тут спробує робити ставку, — сказав окружний провідник.

Алла справді виділялася поміж усіх дівчат. У неї завжди був діловий робочий вигляд обличчя, а особливо очей. Всі дівчата тільки іноді пробували напускати на себе діловий вигляд, і це в них дуже кумедно виходило, а в Алли було навпаки: вона з усіх сил намагалась бути веселою, безтурботною, але це їй не

вдавалось. Крім того Аллу губило те, що вона всюди і завжди посилено старалась здобути якнайбільше інформацій. Вона на кожному кроці допитувалася у своїх подруг по вишколу за кожного чоловіка з організації, її цікавили псевдо, прізвиська і організаційні пости кожного підпільника. А це вже насторожувало всіх, бо в організації було прийнято нікого про подібні речі не питати. Зіна виділялася своєю чисто жіночою безкорисністю. Вона жадібно, по-жіночому дивилася на всіх мужчин. Одного разу Зіна прямо сказала мені :

— От скажіть откровенно — ви мужчини, чи може якісь свнухи? Як можна бути такими дерев'яними, перебуваючи разом з такими чудовими дівчатами. Ви мабуть навіть і не думаєте, що це війна, що завтра чи після завтра вона може проковтнути нас. Тому треба спішити жити, треба вбирати, всмоктувати в себе життя якомога швидше і повніше. А ви у святих граєтесь, думаєте, що та ваша святість комусь потрібна. Хто з вас виживе, то колись згадаєте оці мої слова і пожалієте, що так дурно провели свою золоту неповторну молодість. Ця ваша мораль суперечить законам самої природи, встановленої самим Богом.

Я слухав Зіну і червонів. Не знаходив слів, щоб їй щось сказати. Я умів говорити багато на різні теми, але в таких питаннях був безрадним зовсім. Подумавши трохи, я, усміхнувшись, сказав : « У програму наших вишколів і бесід та тема не входить ».

— Так, це правда, у вашу програму не увійшло тільки відвічне і насущне життя, — сказала Зіна.

Всю ту розмову із Зіною я переповів Лісовику, Славкові і Макарові. Лісовик, нахмуривши брови, сказав : « Треба викликати лікаря-гінеколога і перевірити всіх дівчат. Все це пахне венеричним заговором ». Славко тільки посміхнувся, а Макар мовчав, як і завжди.

Через два дні приїхав гінеколог із медсестрою. Перевірили всіх дівчат. Одну визнали хворою на гоно-

рею і відразу ж забрали її у лікарню. Інші виявилися здоровими.

Вишкіл закінчився. Люди поїхали за своїми призначеннями. Нам веліли переселитися до Острожця. Вирушили ми туди після обіду. Ідучи через село Свищів, був я вражений небаченою доти картиною. В одному розкішному садку гарно зодягнуті дівчата (і самі собою красиві) займалися військовою муштрою. Тонким дзвінким голосом чітко командувала ними струнка дівчина. Вони проходили «впоряд». Під захід сонця у весняну пору це видовище було надзвичайно збуджуючим, або навіть романтичним. Неподалік від них, на майданчику, таким же військовим впорядом займалися юнаки від 12-ти до 16-ти років. Ними також командував юнак років 16-ти. Юнаки не тільки займались військовим впорядом, а ще й робили вправи з дерев'яними крісами. Все це, як дівчата, так і хлопці, виконували дуже сумлінно. Вираз обличчя і погляд очей були в них настільки поважними та сповненими почуття відповідальності, наче б від їхнього вишколу залежала доля всієї нашої країни й народу. Все це так чудово вписувалося у природу нашої прекрасної волинської весни і бойову історію нашого народу, що, дивлячись на це чудове видовище і чуючи їх дзвінкі голоси, мені аж у грудях залоскотало.

— О, це я вперше бачу таке видовище !

— Ще не таке побачите, — гордо сказав Лісовик. — Ми з кожного хутора зробимо неприступну фортецю. Зброєю буде володіти кожний наш юнак і кожна жінка. Зараз на Волині немає жодної сім'ї, ані однієї людини, яка б не працювала на УПА. З кожної сім'ї хоч один хтось перебуває у відділах УПА або в організаційній мережі. Словом, на боротьбу піднявся весь наш народ і ми переможемо !

— Волинь то ще не увесь народ, — сказав я, — це лише маленька частина нашого народу.

— Чому тільки Волинь, а Галичина, а Схід? — заперечив Лісовик.

— Ми там не були, не бачили і тому не можемо так самоупевнено говорити про ті землі — спокійно відповів я.

— Що ж, навіть серед учнів Христа був Хома, — сказав Лісовик і, зітхнувши, відвів свій погляд вбік, а потім додав: — Якщо вже тупе, глухе, затуркане Полісся піднялось, то що тоді говорити про Галичину. Галичани свідомий народ, там ОУН давно закріпилась, а ваше Полісся ще донедавна було комуністичним, червоним.

— А УПА в Галичині є? — запитав я.

— Як треба буде, то буде й УПА, — невдоволено відповів Лісовик.

— Так, це правда, Волинь, а особливо Полісся, до війни було охоплене комуністами. Свій успіх на Волині і Поліссі націоналісти повинні завдячувати більшовикам.

— Про що ви взялись сперечатися, — сказав Макар. Советська армія далеко звідсіля і нам поки що доводиться вести боротьбу з німцями, а не з більшовиками.

— Армія справді далеко, але червона партизанка недалеко, — сказав Лісовик.

— Де ж ви бачите ту червону партизанку? — з присмішкою запитав Макар. — Вони сплять десь там за Сарнами в лісах і тільки час-від-часу роблять вилазки на контрольовані нами терени, щоб зірвати залізницю і заpastися продуктами у наших селах.

— А за Медведєва то ви забули. Він же сидить тут у нас під носом, у Цуманських лісах, — сказав Лісовик.

— Так, це правда, Медведєв недалеко, але ж він тільки сидить і займає всього на всього кількадесят квадратних кілометрів, — сказав Макар.

— Але живе за рахунок контрольованих нами

теренів, — відповів Лісовик. — Він же грабує наші млини і наіших селян. А найгірше те, що вони зривають залізниці на території найбільше національно свідомих сіл. А німці приїжджають і валять ті села, і розстрілюють ні в чому невинних людей. Вони ухитряються німецькими руками нас бити.

Увечорі ми приїхали на призначений хутір. Хутір був чудовий. Вся садиба потопала у квітучому саду, а за садом розкинувся чудовий березовий гай. На тому хуторі ми відпочивали два тижні. Господар був штундою і одразу взявся нас просвіщати в Божому слові. Славко, я і Макар не дуже охоче вступали з ним у дискусію, зате Лісовик те й робив, що сперечався з господарем. Господар дому був пожилим статечним чоловіком. Мав двох дорослих синів і дочку. Сини ласо дивились на зброю (всі друзі були при зброї), але їх віра не дозволяла їм навіть руками торкнутися її. Донька жадібно зглядалась на Славка і обдаровувала його привабливими усмішками, але Славко з дівчатами ніколи далі своєї природної увічливості не йшов. У Луцьку в нього була наречена і він був вірним їй.

— От ви кажете, що вбивство є найбільшим гріхом перед Богом і людьми, а уявіть собі таку ситуацію, що ось зараз на наше подвір'я прийшли німаки і забирають у вас останню корову і тієї ж миті ваша дружина почала сперечатися з німцями, а німаки почали її бити і налаштовувати автомат проти неї. Що б ви робили: чи ждали б поки німці застрелять вашу любу дружину і маму ваших діточок, чи схопили б оцей автомат і застрелили б німака? — сповнений самовдоволенням запитав Лісовик, смакуючи наперед свою перемогу над господарем дому.

— Ця ваша хитромудра ситуація, придумана вами, ніколи не зможе статися хоча б тому, що моя дружина ніколи не стане підставляти своєї голови за корову, — відповів господар.

— У Святому письмі стоїть, що хто з мечем при-

ходить, той від меча й гине, — пихато сказав Лісовик, а потім додав : — Адже і німці на нашу землю прийшли з мечем, від меча вони і загинуть.

— Бог не раз таких грішників нищить, — спокійно відповів господар.

— Так ви тих, що захищають свою землю, свій народ, зі зброєю в руках, називаєте грішниками?! — з обуренням сказав Лісовик.

— Я так не сказав, — схвильовано подивившись на Лісовика, відповів господар. — Це, що ви зі зброєю в руках виступаєте проти озброєних до зубів німців, ще можна зрозуміти, але те, що ви робите з поляками, то вже не вкладається ні в які рамки. Ось недавно у Ліжині замордували учительку-польку і вкинули у колодязь... І це зробили її колишні учні, яких вона кілька років тому вчила... Й це не одинокий випадок, вже може місяць поляків вбивають то тут, то там. Нападати зненацька на мирних людей і вбивати їх, то вже аж ніяк не по-лицарському, — сказав господар.

— А що зробили на Холмщині поляки з нашими українськими селянами? Ви знаєте про те, що ще в 1942 р. за березень і квітень поляки спалили біля сорока наших українських сіл і 130 церков та убили 34 тисячі людей! Вони їздили верхи на наших священниках, а потім у жахливий спосіб замордовували їх, вони гвалтували наших дівчат на очах батьків, а потім убивали їх і батьків, — люто відповів Лісовик.

— Я не знаю, може воно було і так як ви оповідаєте, але ви оцими своїми страшними вбивствами мирних поляків берете на себе великий гріх перед Богом і людьми. Ви ж не йшли вбивати тих поляків, що на Холмщині палили наші села, руйнували церкви і вбивали людей. Тут же вбиваєте невинних і абсолютно безборонних людей, — сказав господар.

— Ви, господарю, так не говоріть за нас — « ви вбиваєте ». Ми особисто нікого не вбиваємо. Наша зброя — виключно сила книжки і друковане слово.

Ми по суті нікого і не закликаємо вбивати. Наше основне діло — пробуджувати самосвідомість неповторности і окремішности нашого народу, — сказав Славко.

— Вибачаюсь, я вибачаюсь, — уклоняючись вивувато сказав господар.

Звідти окружний провідник відослав нас у село Дроблавичі. У тому селі тоді якраз відбувалася крайова нарада ОУН. На тій нараді провідника Луцької округи перевели на посаду заступника крайового референта суспільно-політичної референтури. А провідника Горохівсько-Волинської округи, Крилача, перевели на посаду обласного провідника. Всіх інших окружних провідників також попереводили на вищі посади. Нашого Славка вибрали в редакцію крайової суспільно-політичної референтури. Макара направили в Ковельсько-Любомельську організаційну округу. А Лісовика і мене закріпили за крайовою суспільно-політичною референтурою інструкторами.

Якраз під ту пору як крайова нарада почала свою роботу, загін червоних партизанів із Цуманських лісів прорвався у село Малин Острожецького району і забрав там усю муку з млина (цей млин тоді не працював на німців). Німці у відповідь на ту акцію, зле зорієнтовані поляками, що в них служили, зібрали біля двох тисяч фольксдойчів польського походження і оточили увесь Острожецький район. Прочесавши увесь район, вони увійшли в село Малин. На підступах до села затримали районного провідника Лисого на прізвище Гулій із села Свищева і там його розстріляли разом з найближчими його співпрацівниками. У селі Малин німці разом з польськими фольксдойчами зігнали до церкви всіх українців з української частини Малина, а до школи всіх чехів з чеської частини Малина і запалили школу й церкву. Тих, що пробували видістатися з вогню — розстрілювали намісці. Ті страшні злочини німці робили зовсім спокійно і дивились на

це як еспанці дивляться на бій биків. Тоді у Малині загинуло біля 800 чол.

— Червона партизанка Медведєва в Цуманських лісах знала про той наступ німців на Острожеччину, але перешкоджувати німцям у тій злочинній операції не лежало в їхньому пляні. Для них основне було забрати муку, — сказав окружний провідник.

— А чому відділи УПА не прийшли на виручку, — запитав я.

— Наші відділи стоять аж за Колками, це близько 70-ть кілометрів звідси, — відповів окружний провідник.

Ми тоді, відповідно до наказу, переплили човнами Стир і разом з усіма учасниками крайової наради відправилися в напрямку Володимирця. Це була перша половина червня. Волинь красувалась своїми чудовими садами, зеленими соковитими хлібами і замріяними лісами. Тільки то тут, то там вибухи автоматів вороже прорізували життєдайне повітря, забирали життя нашим невинним мирним і роботящим селянам. Під вечір ми в'їхали в якесь село — чудове, на горбочку серед високих дерев красувалася гарна церква. Це було село Садів. На садівських хуторах під дрімучими лісами ми зупинилися наніч. Станичний села Садів розмістив нас по два-три в кожную хату. Жінки, а особливо дівчата, просто випрошували у станичного нас до себе на вечерю і ночівлю. Я разом з Лісовиком і якимсь Дятлем попав до жінки, що мала років сорок. Дочка її була ще тільки у розквіті, незаміжня. Мама і дочка ходили біля нас як біля рідних дітей. Вони повипірали нам усе і попросували. Дятел був струнким і дуже вродливим хлопцем. Дівчина дуже ласо заглядала на нього. Але Дятел вів себе стримано, як і всі націоналісти.

— Як ви, друже, дивитесь на роботу СБ, — зненацька запитав мене Дятел.

— Я не знаю про що саме мова, — відповів я.

— Про СБ ж питаю вас, про нашу Службу Безпеки. Ви ж знаєте, що до нас у відділи УПА і в організацію засилають своїх шпигунів німці, поляки і більшовики. Отже, ми повинні їх розкривати і знешкоджувати.

— Я на цьому не розуміюся. У таких органах я ніколи не працював, а навпаки подібні органи все життя мене переслідували, — відповів я.

— Отож ми і боремося з тими органами, що вас переслідували.

— Оце в нас на вишкoлі була якась Алла. Говорили, що вона советська шпигунка, а насправді Бог її знає, хто вона там, — відповів я.

— Мені довелося грати ролю закоханого в ту ж таки Аллу і вона мене «завербувала» у советську розвідку і давала мені доручення. Тепер зрозуміло, яка наша робота, — сказав Дятел.

— Якщо б ви ту Аллу залюбили в себе і зробили її своєю шпигункою у большевиків, то я тоді цінував би вашу роботу, а якщо ви її зліквідували, то для мене така робота гидка, — сказав я.

— Всяко доводиться, — сумно відповів Дятел і більше розмови не вів.

Другого дня уранці станичний села Садів прибув до нас на хутір з чотирма підводами. Новопризначений обласний провідник Крилач покликав мене до себе і сказав: «Ось сідайте на цю підводу, ми поїдемо разом». З нами разом їхав ще Ящур. Він був окружним провідником Ковельсько-Любомельської округи. Його також переводили на якусь іншу роботу аж на Рівенщину.

— Вам не подобається робота нашої Служби Безпеки, а як же ми можемо інакше діяти? Мені здається, що ми завжди повинні клин клином вибивати. З більшовиками по-більшовицькому, — сказав Крилач.

— Якщо ми будемо поступати так, як ви кажете, то ми тоді уподібнимся до них і від нас відвернувся

люди так само, як і від них, — відповів я. — Злом зла не виправите.

— Погляньте, який красивий козел побіг, — сказав Ящур, кивнувши головою у бік того лісового красеня. Козел скакав спокійно, легко, граціозно.

Підвечір ми приїхали до села Мичулки, що розкинулось під самісіньким великим Свинарським лісом. Там уперше побачив я сотню УПА. В цьому селі відчувалось якесь виняткове пожвавлення. Люди були якісь живіші і певніші себе. На майданчику перед школою одна чота, по-військовому зодягнута, займалася упорядом, друга — військовим маршем ішла до польової кухні і співала: «Гей гу! Гей га! Прощай мое дівча». Ми зупинилися біля квартири командира сотні. Командир, повідомлений своєю заставою про наше прибуття, миттю вискочив на вулицю і відрепортував, витягнувшись на струнко, Крилачеві про те, чим зараз займається сотня. Пізніше дав команду своїй господині накрити стіл.

— Ні, друже сотенний, за нас турбуватися не треба. Краще розпорядіть, щоб нас нагодували з вашої польової кухні. Ми також у першу чергу вояки і тому повинні харчуватися так само, як і всі наші стрільці, — сказав обласний провідник.

Стрільці, що стояли поблизу аж засяяли, почувши такі

слова від таких високих начальників. Про цю поведінку обласного провідника за одну мить знала уся сотня. Кухар тремтячою рукою старався зловити своїм черпаком у казані щось краще для нас. Але до кухаря підійшов Ящур, і поклавши свою руку йому на плече, сказав: «Не старайся, друже, годуй нас точнісінько так, як і всю сотню». Стрільці дивилися на нас своїми добрими, сповненими відданості очима. Тим психологічним ходом Крилача і Ящура я був просто зачарований.

Далі наша дорога йшла лісом. Проїхавши так кілометрів п'ять, ми побачили над самою дорогою тартак. Тартак працював на повну потужність.

— Кому підзвітне це підприємство і на кого працює? — зацікавився я.

— Тартак і водяний млин на Турії належать загонові УПА, що розташований напостійно у цьому районі. Тут у лісі ми вже побудували велику лікарню, гарбарню і пекарню. У гарбарні працюють хороші чеські спеціалісти, вони виправляють шкіри навіть для підшав, — сказав Ящур.

Кілометрів три від тартака стояли три корпуси, щойно

побудовані під лікарню, і два для підстаршинської школи. Неподалік від тих будинків нас зупинила військова застава.

— Стий! Кличка? — почулася команда, поперед, де між двома соснами стояв скоростріл.

— Турія! — відповів Крилач.

— Турійськ! — відгукнувся командир застави.

Нам на зустріч вийшов командир школи Гонта і, виструнчившись, одрапортував Крилачеві про те, що всі курсанти займаються військовою муштрою на галявині. Ми обійшли всі три казарми. Всюди була зразкова чистота; ліжка застелені стандартно із військовою докладністю. У канцелярії командира школи на столі стояв телефон.

— Ви, друже, мабуть вже подзвонили у штаб загону про нашу появу? — запитав Крилач командира школи.

— Ні, не встиг, — усміхнувшись, відповів Гонта.

Звідти ми пішли у лікарню. Біля лікарні нас зустрів молодий, красивий, гарно збудований, середнього зросту, у мадярській уніформі, головний лікар (псевдо його я забув). Закінчив він Одеський медінститут. Крім головного лікаря у тій лікарні працювало ще три лікарі за національністю жиди. Їх витягли з гетта. У лікарні вони працювали вийняткові сумлінно. Головний лікар тримався статечно і самовпевнено. Це був талановитий хірург і всебічно освічена людина. У лікарні лежало 73 стрільців поранених у боях з німцями і 37 хворих на всякі недуги. Всі вели себе мужньо і хвалили своїх лікарів.

Два кілометри звідти, у лісі серед боліт, було кілька десятків хат. Це село Вовчак. У тому селі містився штаб загону УПА. Штаб цей охороняв цілий курінь стрільців. У Вовчаку було збудовано пекарню, що випікала хліб для всього загону (за кількістю людей це був полк). Була там і гарбарня та всі необхідні майстерні, що взували і одягали увесь загін. Були також три легкі машини і дві вантажні. Лише пального обмаль. До всіх застав було прокладено телефон. На зв'язковому пункті біля телефонів завжди чергував хтось із старшин. Усе це маленьке сільце виглядало на суцільний військовий табір.

Біля штабу нас зустрів командир загону Сосенко, і по-військовому відрпортував Крилачеві, а пізніше потиснув нам усім руки і запросив у штаб. Це був великий новий, просторий будинок, умисне побудований відділом УПА під штаб. В одному кабінеті урядував начальник штабу і секретар, у другому — працювало дві друкарки, а в третьому, великому,

урядував сам командир загону. Напроти, в іншому будинкові, урядував бунчужний, що завідував усією господаркою загону. У штабі Сосенко оповів про останній наступ німців на Січ (уся територія Стижорівського лісу разом із селами Мачулки, Вовчак, Ревуски носили назву «Січ»). За словами Сосенка, у наступі з боку німців брало участь около чотирьохсот німців.

— Три літаки обстрілювали зі скорострелів Вовчак, — оповідав захоплено. — Два танки і біля двох сотень німців атакували Мачулки, а три танки і сотень дві німців наступало на Ревуски. Зруйнувати нашу Січ німцям не вдалося. Вони лише запальними кулями звалили нам п'ять хат і вбили 14 наших стрільців. А ми їм підбили одного танка і три вантажні машини.

— А скільки німців вбили? — запитав Криlach.

— Не знаю, німці своїх вбитих і пораних встигли забрати.

— Це вони нам мстять за полковника СД, якого ми їм «шльопнули» на шосе, — сказав Криlach.

— Може і так, — відповів Сосенко.

— А зараз ви робите вилазки на те шосе? — запитав Криlach. Сосенко уважно глянув на Криlachа, а тоді сказав:

— Хлопці просяться, всім хочеться мати німецькі автомати і пістолі, а на шосе, що лучить Луцьк з Володимиром, їх найлегше здобути.

— Ну, глядіть, ще там випадково німецького генерала уб'єте, тоді німці пішлють на нас цілу армію, — сказав Криlach.

— Генерала вбивати не варто, от як би самого Гітлера мазнути, — у жарт сказав Сосенків ад'ютант Ворон.

— Ні, Гітлера краще візьміть в полон, — для сміху сказав Ящур.

— Оце з краю до нас прислали двох інструкторів, Лісовика і Боремського, з ідеології та політики, — кивнувши головою у наш бік сказав Криlach. — Зорганізуйте вишкіл з тих колишніх командирів Червоної Армії, а тоді ми їх десь призначимо.

— А колишнього майора генштабу прислати на вишкіл? — запитав Сосенко.

— Всіх, і майора також.

— А як з польським штабом? — запитав Сосенко.

— Про штаб поговоримо пізніше, — сказав Криlach.

— А як тут поляки себе ведуть? — пізніше запитав Криlach.

— Покищо зовні спокійно, але відчувається схвильованість. Багато родин спакували всі свої пожитки, — сказав Сосенко.

— Пошліть свого ад'ютанта хай він примістить наших інструкторів десь на квартиру, — сказав Крилач.

Вишкіл розпочався незабаром. Тим разом на вишкіл було скликано всього 17 чоловік, усі колишні офіцери радянської армії. Комендантом групи Лісовик призначив колишнього майора генштабу. До наших лекцій на тому вишколі ніхто серйозно не ставився. Лісовика і Брову (політвиховника загону) вони просто ігнорували. До моїх лекцій також серйозно не ставилися, але після лекцій завжди любили зі мною заводити бесіди на заздалегідь продумані ними теми. Точніше кажучи, вони задавали мені багато запитань, які абсолютно не стосувалися програми нашого вишколу, але на які не відповідати було неможливо. Ось наприклад, старший лейтенант, за спеціальністю механік, запитав мене: «А чи визнаєте ви, що індустрію в Росії розвинула радянська влада, і розвинула швидше ніж будь-яка країна у світі?»

— Так, визнаю, що розвинула і визнаю, що швидше навіть від Сполучених Штатів, — відповів я.

— Тоді повинні згодитися, що Радянський Союз найпрогресивніша країна у світі, — зовсім серйозно сказав механік.

— Якщо брати до уваги тільки той один показник, то так, — відповів я.

— Індустрія — основний показник.

— Не всі так вважають і не всі так думають, як ви.

— А як же ще можна думати? — щиро запитав механік.

— Для мене, наприклад, основним показником прогресу є культурний і життєвий рівень народу, — відповів я.

— Основною базою для всіх культур і всіх рівнів життєвих є індустрія, — з притиском сказав механік.

— Невже ви захоплюєтеся, що радянська влада босими, обідраним і голодними побудувала Магнітогорськ та Дніпрельстан? Індустрія у Радянському Союзі побудована коштом мільйонів замучених голодом і холодом українців. Цей ваш «прогрес», це гіркий піт, кров і життя, насильно відняте від наших батьків, братів і сестер, — сповнений обуренням сказав колишній капітан Кривава (Крисава).

— Правильно капітан сказав! — вигукнуло кілька голосів.

— А як же американці будували свою промисловість, — критичним голосом запитав механік.

— У всіх країнах, а також і в Америці промисловість розвивалась одночасно зі зростанням життєвого рівня, а не за рахунок його. Насамперед розвивали хліборобство, а за ним легку промисловість, а тоді на рахунок підвищення національного прибутку, одночасного підношення життєвого рівня всього народу розвивалася і тяжка промисловість, — сказав я. — А в нас — навпаки, якраз у ті роки, коли сільське господарство катастрофічно падало, коли великої рогатої худоби зменшилося наполовину, коли легка промисловість зовсім не розвивалася, замучених голодом кинули на будівництво магнітних та інших промислових центрів. І як дивно, все це робилося під акомпанямент глумливої пісні: «Я другою такою країною не знаю, где так вольно дышит человек».

— Так, це правда, голодом морили весь народ і одночасно на кожних зборах чванливо цитували Сталіна: «Саме ценное — это человек», — сказав головний лікар.

— Так то так, але все ж таки Сталін, грузин, зумів підкорити собі і партію і весь народ, — сказав майор.

— Так, Сталін підкорив усіх, але він своєю політикою допоміг Гітлерові з голодних військово-полонених росіян створити армію РОА, яка б'ється на фронті по боці німців проти радянських військ завзятіше ніж відбірні фашистські дивізії. З англійців чи з американців німцям не вдалося створити ані одної роти, яка б стала воювати проти англійців чи американців, хоч між ними як у національному, так і соціальному відношенні корінної різниці нема. А росіяни, як мовно, так і соціально зовсім інші і пішли воювати за німців проти своїх і своєї партії, яка їх весь час виховувала — сказав я.

— А може тут спорідненість ідеологічна відіграла роль, сказав капітан, — це єдність протилежності. У державному розумінні між комуністами і фашистами особливих розбіжностей немає: і тут диктатура і там диктатура. Комуніст, ми ось бачимо на практиці, може легко стати фашистом і навпаки, а демократом таким, як англійці чи американці, стати фашистом просто неможливо.

Лісовик у таких бесідах участі не брав. Він міг говорити про Хмельниччину, про Мазепу, Дорошенка та княжу добу. Прова також мовчав і слухав.

У поділю о годині 11-й на диво для нас біля нової

домівки зупинилася легкова машина. До нас на квартиру зайшов командир загону Сосенко.

— Слава! — піднявши руку по-фашистськи вигукнув Сосенко.

— Героям! — відповіли ми.

— Ви вже снідали? — запитав Сосенко.

— Снідали! — відповіли ми.

— Давайте поїдемо у гості до наших сусідів, — хитро усміхаючись, сказав Сосенко.

— До яких це сусідів? — запитав я.

— О, побачите, які у нас є чепурні сусіди, — хизувато сказав Сосенко.

Всі ми: Сосенко, Брова, Лісовик і я сіли в машину і поїхали поганенькою дорогою поміж болотами. Пройшовши кілометрів два, на краю лісу побачили стареньку хатку. Із-за рогу на нас холодно дивилась цівка скоростріла. Звідти почувся рвучкий голос: «Стій!». Ми зупинилися і Сосенко відкрив дверці машини. «Кличка!». Сосенко відповів. Тоді раптом з хати вискочив комендант застави, виструнчившись перед Сосенком, відрепортував. Ми підїхали ще метрів сто і зупинились біля хорошої нової хати.

На моє велике диво з тієї хати вискочив у всіх своїх регаліях польський поручник і, з притаманним полякам шиком, цокнув приборами та піднявши два пальці до головного убору, сказав: «Чолем пану!». Сосенко також став на струнко і подав поручникові руку. Потиснувши всім нам руку, поручник запросив нас до хати штабу.

У хаті штабу із-за столу вийшов назустріч капітан і також по-військовому привітався із Сосенком і нами.

На столі стояла друкарська машинка, а біля неї сиділа молода струнка, дуже красива полька.

— Прошу сідати панове, — галантним жестом руки капітан показав нам на крісла. Ми сіли. Капітан також зайняв своє місце за столом.

— Пане капітане, коли ми з вами домовилися про спільну оборону проти німців, ви б хоча одну сотню свого війська поставили, — сказав Сосенко.

— По ту сторону Буга у нас нема ані війська, ані зброї, — відповів капітан.

— А взагалі, чим же ви можете нам допомогти? — запитав Сосенко.

— Хліба можемо дати, — сказав капітан. — Хліб у нас є і свій, — відповів Сосенко. — Дайте нам хоч амуніції, зброї.

— На жаль, нема у нас ані амуніції, ні зброї, — відповів капітан. — Про ваші вимоги ми будемо говорити зі своїм командуванням, — відповів капітан.

У машині, їдучи назад до свого штабу, Сосенко сказав :

— Оце в цьому польському селі Домінополі живе біля 150 сімей поляків і дві сім'ї українців. Поляки завжди до нас ставились як до неповноцінних людей. Ось і зараз вони створили тут свій « штаб », ніби в роді посольства для переговорів з нами, а фактично — це штаб польської розвідки, який збирає інформації про весь наш рух, а особливо їх цікавлять місця наших складів. Доведеться, мабуть, покінчити з ними ту гру.

Після закінчення вишколу Лісовик із Сосенком поїхали оглядати відділи УПА, що стояли на постю на Володимирщині, а я з Бровою відправився з такою ж метою на Горохівщину. Це була перша моя поїздка у цей чудовий закуточок Волині. Горохівщина — типовий лісостеп. Прекрасні родючі поля, між якими то тут, то там розкидані чудові пишні гаї, левади та старі дубові ліси, зрідка прикрашені черемхами і дикими яблунями та грушами. Погода була чудова. Пригрівало сонечко. Достигали хліба.

Ми їхали двома підводами. Коні, — немов степові орли. Поблизу села Блудова ми зупинилися. Зрідка були розкидані красиві чепурненькі білі хати, заховані у пишних садах. Над дорогою господар косив конюши-

ну. Ми підійшли, привіталися, розпитали, що чувати в їхньому селі, про що говорять і думають зараз селяни.

— Селяни хочуть миру на землі. Нам треба земельку обробляти, хліб вирощувати та худібку годувати. Селянин же усіх годує, молоком та медом поїть, — скромно тихим голосом сказав господар. Я взяв у господаря косу і почав косити. Господар пильно стежив за мною. — О, то ви, як бачу, господарського батька син, ви гарно косите, — із захопленням сказав він.

— Всі ми, господарю, робочі люди, та часи такі настали, що змусили нас зайнятись іншою роботою.

— А чи ж довго воно так буде? — благально подивившись нам у вічі, запитав господар.

— Поки вороги топтатимуть нашу святу землю, поки вбиватимуть наш народ, поки ми змушені будемо боротися з ними. Свою землю треба любити, обробляти її, а в лиху годину і захищати, — тихо відповів я. Брова тим часом збігав на хутір і звідти повертався у товаристві якоїсь красуні.

— Оце начальник Червоного Хреста нашої округи, знайомтеся, — сказав Брова.

Ми познайомились. Це була Оля. Їй підпорядковувалися всі лікарні на території Горохівсько-Володимирської округи як в УПА, так і в терені. Брова велів їй їхати на одній підводі зі мною. Від Блудова аж до Лобачівки на Берестеччині ми їхали з Олею разом. Оля виявилася досить мудрою, поміркованою дівчиною, при тім вона була ще гарненькою і зграбненькою. Але, на жаль, і одночасно на щастя моя посада не дозволяла мені надто зближуватися з дівчатами. У селі Лобачівка Оля відійшла від нас.

— Що ви можете сказати про ту дівчину, — запитав мене Брова.

— Вона мені подобається, гарненька, струнка, красива, розумна і принадлива дівчина, — відповів я.

— Так, вона красива, — ствердно сказав Брова.

Ми зайшли до станичного. Він прийняв нас за якесь невідоме йому начальство і трохи розгубився. Натомість його дружина швидко зайнялася своїм ділом. Через кілька хвилин вона запросила нас до другої кімнати, де був накритий стіл, а на столі стояв графин із самогонкою. Самогон я велів прийняти (ми, згідно з законом, що існував в ОУН, ніде не пили). Після смачного і ситного обіду Брова велів станичному провести нас до лісу, де перебувала на постою сотня УПА.

У долині, оточеній з трьох боків пагорбами, серед столітнього дубового та грабового лісу, підшитого густо ліщиною, в куренях, зроблених з гілляк грабини, ліщини й сосни, розложена була сотня УПА.

Із центрального куреня прожогом вискочив сотенний і стрілою летів до нас. В ту мить, коли сотенний добігав до нас, Брова повернув голову в мій бік, даючи сотенному знак очима. Сотенний умить витягнувся і, привітавшись словом — « Слава! » — одрапортував передо мною. З рапорту ми довідалися, що сотня на після обідньому відпочинку.

Незабаром вартовий по сотні сурмою заграв: — « Ту-тугу!... Ту-ту-ту... » Через п'ять хвилин сотня вишикувалась у дволову.

Вартовий маршовим кроком підійшов до командира сотні і доповів про те, що сотня готова до навчання. Командир сотні дав команду: « Спочинь! » Хлопці миттю відставили ногу. А чотіві за розпорядженням сотенного пішли зі своїми чотами на галявину муштруватись та вивчати зброю. У тому лісі разом із сотнею ми й ночували.

Рано-вранці, ще до схід сонця, мене розбудив чудовий лісовий хор пірнатих жильців лісу. А хлопці після муштри спали сном блаженних. Раптом затукала та сама сурма. Сотня умить прокинулась, одяглась, умилась і взялась за фізкультуру.

Поснідавши разом із сотнею, ми від'їхали в на-

прямку села Стрільче. У Стрільчі сотня стояла по хуторах, притулених до великих темних гаїв. Ми також заїхали під самісінький гай на хутір до нашого господаря. Ці люди, видно було, Брову добре знали, бо відразу всі вибігли з хати нас зустрічати. Це був досить заможний господар. Достаток було видно всюди. Хата велика, добра, на три кімнати й кухню. Хліви, стайня і клуні теж були добрі й просторі. Перед хатою, від дороги, красувався гарний сад.

Це були відомі в Стрільчі Ковальчуки. Господар дому — Юльо — був колись священиком у селі Г... *). Дочка Рая до війни училась у Львові в університеті. Зять Стефко — також учився в університеті. Словом, це була сім'я інтелігентна. Нас там прийняли зичливо, гарно й тепло. Господиня дому припадала до нас немов би рідна мати.

Зі Стрільча ми поїхали у Завидівський ліс. Там стояла одна сотня. У будинку лісництва відбувалися обласні ідеологічні вишколи вояків. Брова поїхав у сотню, а я залишився у лісництві прослухати екзамени вояків. Проводила їх обласна провідниця юнацтва Зіна. Це була красуня з довколішнього села. Юнаки вивчили матеріял «на зубок» і здавали все на п'ять... Глибинно вони не були спроможні знати, так як їх викладачі, але на пам'ять завчали все. І віра у святість заученого була абсолютна. «Декалог» вони говорили емоційно з глибоким зворушенням. Приглянувшись до тих юнаків і прислухавшись до їх складання екзамнів, я пригадав собі Лейбніца, який ще в XVII столітті писав: «Дайте мені в руки виховання і я зміню світ». «Ось у чому сила, — думав собі я. — В засобах інформації, в дисципліні».

Ось у чому таїться секрет тоталітарних режимів. У тих юнаків було незрівняно більше віри й відданости тим ідеям, ніж у всього центрального проводу ОУН.

---

*) У рукописі — нечітко.

Звідтам ми переїхали в Коритницький ліс, і раптом за лісом зачувся бій. Ми зупинились у лісі біля розташування сотні, яка там була на постой з Бровою та командиром сотні і його чотовими, а згодом вийшли на край лісу. Бій розгорнувся не на жарт. Над селом Загорів літало три німецьких літаки і обстрілювали монастир. Танки і артилерія били по монастирі так часто, що вогні вибухів мигтіли безустанно. Бій тривав чуть не цілу добу. Ми повернулись до сотні й вислали розвідку. Повернувшись, розвідка доповіла, що монастир оточили німці, які приїхали машинами й танками з Луцька, Ковля і Володимира. Німців бере участь у бою коло півтори тисячі. А з ким саме вони ведуть бій — невідомо.

В полудне у селі не було ніяких військ і цивільних людей, окрім німців, ніде нікого не видно, але з монастиря на німців стріляють із скорострелів і відбиваються гранатами.

— Коли б відомо, що це наші там, то можна було б ударити на німців із заплілля, але якщо це більшовики туди прокрались, то нащо нам мішатись. Вони ж усюди провокують, щоб німці руйнували наші села, то може і стараються тепер прорватися — сказав командир сотні.

На другий день злякались. Підвечір до Загорів з Січі прибула одна відборна чота і розмістившись біля монастиря, почала спішно навколо нього копати траншеї. Раптом із усіх сторін бронемашинами і танками напали німці і стали обстрілювати монастир. Нерви командира чоти не витримали і він сам застрелився. Команду чотою перебрав ройовий першого роя. Боротись як змії, але не вистачило амуніції. Із сорока чотирьох людей під ранок залишилось у живих усього одинадцять стрільців.

На село заліг густий туман. Наші встигли пробратись у траншеї, заставлені німцями. Німці не зорієнтувались і прийняли їх за своїх. Але вони в тран-

шеї не затримались через небезпеку, що їх розкриють по мові і вони кинулись тікати. Німці, не знаючи в чому справа, також рвонули разом з ними, але як почули, що наші говорять українською мовою, тоді шойно зорієнтувались і почали стріляти...

У тому, аж надто нерівному бою, загинуло коло чотирьохсот німців і тридцять три наших.

Звичайно, коли б це були не стрільці УПА, а червоні партизани, то їм би всім присвоїли звання «героїв» і про них писали б багато репортажів, а може й романів. Але це були не червоні партизани, а стрільці УПА. Їм прийшлося каторгу відбувати на далекому заполяр'ї в Норильську. І їх там обзивали фашистами і німецькими підсобниками, — оце опи-суючи ті події, думав собі я.

Переїхавши річку Турію, ми вже находились на території Січі. Там господарями положення неподільно були тільки відділи УПА та ОУН. За Турією, проїжджаючи село Домінополь *) нам впало у вічі, що село наче б вимерло, двері й вікна скрізь відчинено, а людей ніде не видно. І застави під лісом також уже немає. Мене огорнув якийсь тяжкий незрозумілий смуток. У Вовчому життя кипіло так же, як і раніш. Усі спокійно поралось біля своїх справ. То тут, то там чути було цокот машинок для писання.

Ми зупинились біля штабу загону, але в штабі не застали ані командира загону ані начальника штабу. Тоді ми зайшли до бунчужного. Бунчужний зустрів нас утомленим і сумним поглядом. Це був літній чоловік, колишній викладач Горохівської гімназії.

— Що сталося у Домінополі? — запитав я. Бунчужний глянув на нас здивованим поглядом і після павзи спитав:

— А де ви пропадали оцих десять днів?

---

*) Назва цього села в рукописі дуже нечітка. Його не вдалося ідентифікувати. — Вид.

— Горохівщиною милувались, — відповів я.

— Ага, то ви ще нічого не знаєте про Домінополь, — наче сам до себе сказав бунчужний.

— Три дні тому Домінопіль зліквідували, — сумно додав бунчужний.

— Як-то зліквідували?... Людей зліквідували?... — перепитав я.

— Так, людей!... — тяжко зітхнувши відповів бунчужний.

Я більше не спитав ані слова і вийшов. Брова також мовчки вийшов за мною.

Біля штабу на подвір'ї стояв ад'ютант командира загону Ворон з якимись двома молодими хлопцями. Хлопці ті були одягнені в цивільне, але з пістолями. Усі вони весело оповідали щось один одному, але побачивши нас, припинили розмову, повернувшись у наш бік.

Ворон витягнувся і рвучко кинувши « Слава! », доповів :

— Командир загону відсутній. Прибуде взавтра вранці.

— Про щож це ви, хлопці, так жваво розмовляли? — запитав Брова.

— Та от оповідали один одному як ляхів били в Домінополі, — відповів Ворон.

— А що це за цивілі з пістолями біля пояса? — спитав я.

— Це хлопці зі служби безпеки, — відповів Ворон, — це хороші хлопці, вони кльоцали поляків краще за всіх. Ось оцей, — Ворон кивнув головою на корінистого брюнета, — 27 втопив. Брюнет, про якого йшлося, у ту ж мить витягнувся на струнко.

— Так ви розкажіть і нам, як це тут було з тими поляками, — сказав я.

— Під дванадцятю годину зімкнутим колом ми оточили все село Домінополь. Тоді я з командиром загону і зо всім почотом підійшли під будинок поль-

ського штабу і постукали в двері. Поручник, глянувши у вікно, швидко зорієнтувався у чому справа, але виходу не було і він відчинив нам. От тут же на порозі я його й прострелив. Капітана застрелив у постелі, а машиністка вискочила через вікно і там її застрелили наші хлопці. У міжчасі командир загону вистрілив із своєї ракетниці, це був сигнал про це, що штаб зліквідовано і що треба починати. Ось тоді наші хлопці з СБ і пішли гуляти по всьому селу. До ранку не залишилось ані одного живого ляха, — самовдоволено закінчив Ворон.

— Знаєте, хлопці, що я вашими «подвигами» не тільки не захоплююсь, а гидую ними. От в Загорівському монастирі сорок чотири стрільці прийняли бій з півтори тисячою німців. Бій тривав щось із 18 годин. Німців було вбито коло чотирьох сот, а наших 33 чоловіка. При чому німці атакували монастир з допомогою трьох літаків і п'яťох танків. Оце наша гордість! Оце — слава! А хвалитись убивством безборонних та ще й сонних людей вам би ніяк не випадало. Це буде чорна пляма в історії визвольного руху на тілі ясних подвигів Загорівських героїв, — сказав я.

— Чорна пляма?... — обиджено й гнівно повторив брүнет з СБ. — А коли б вашу рідну маму поляки витягнули за коси з вашої хати, і у вас на очах замордували її і кинули в Буг, так як це було в 42 році за Бугом? Коли б вашого батька розстріляли у вас на очах? Коли б вашу сестру, шістнадцятилітню, згвалтували, а тоді проколювали баґнетами і кинули в Буг? Чи тоді ви тоже сказали б — «чорна пляма»?... — зі сльозами на очах, сповнений обурення, говорив брүнет з СБ.

— Злочинами злочинів не вимазати і злом зла не переможеш, — сказав я. — Всіма тими жахливими злочинами на Долижені *) в 1942 р. поляки накрили

---

*) У рукописі — нечітко.

себе великою чорною ганьбою перед усім людством, а ви ось узяли і перекрили їх гидкі злочини своїми такими ж гидкими злочинами.

— Ви не повинні були про це говорити! — твердо сказав Ворон.

— Так, це правда, з вами про це я не повинен був говорити, — відповів я.

Незабаром було скликано дві групи на навчання. Одна група жінок зі східних областей, а друга — мужчин, також зі східних областей. Вишкіл проводився в Р...*) на хуторах, під самим лісом.

На одному багатому хуторі, в клуні, примістили дівчат, а на другому — хлопців. У кожній групі було по 25 людей. Всі вони були зі східних областей України. Дівчата — в більшості учительки, а хлопці були всяких спеціальностей. Як дівчата так і хлопці до наших лекцій ставились формально. Розвинути бесіду на політичні теми з тими людьми було неможливо.

Обі оці групи — дівчата і хлопці — швидко порозлюблювались між собою і з нетерпінням ждали вечора, щоб зустрітись. Наш режим і утруднювання їм зустрічатись тільки загострювали їх бажання і надавали тим зустрічам ще більш романтичного, а іноді й пригодницького забарвлення. Іноді вночі ми оголошували тривогу як для дівчат, так і для хлопців, і завжди виявлялось, що п'ять-сім хлопців були на ночівлі у дівчат.

На Січі ставили одноактову п'єсу. Назви тієї п'єси я вже зараз не пам'ятаю, знаю лише, що це було щось з козацьких часів, бо один з артистів грав роль козака із шаблею.

Постановка відбувалась у молодій сосновій посадці при світлі палаючого багаття. На постановку і з поста-

---

*) У рукописі — нечітко.

новки обі наші групи йшли разом. Такі « культ-походи » вони любили.

На другий день рано-вранці на провірці не виявилось Гриші Павленка. Лісовик, Брова і я пішли навколо будинків його шукати. І раптом виявили, що Павленко за клунями із вийнятковим азартом рубав шаблею « лозу ». Він так був захоплений тим « ріжеством », що навіть не почув, коли ми до нього підійшли. Зобачивши нас, він аж здригнувся й зупинився.

— Провірка, друже Павленко, — сказав Лісовик. Павленко винувато глипнув на нас і мовчки побіг до хлопців.

Після « Декалогу » й молитви, Лісовик запитав :

— Де ви, Павленку, взяли шаблю ? — Павленко винувато спустив голову, а тоді раптом підвів її і сказав :

— Учора ввечері разом з вами я бачив, як чоловік на сцені грав ролю козака, а я справжній кубанський козак, отже ця шабля (підняв її рукою) по праву належиться мені, а не йому, — з повною серйозністю сказав Павленко.

Ми всі засміялися і залишили шаблю Павленкові.

Напередодні закінчення вишколу приїхав Крилач з обласним референтом СБ Залісним. Вони дружньо з нами привітались, поговорили про вишкіл та людей, яких ми вишколювали, і Крилач попросив мене пройтись з ним.

— Ви друже Боремський, постарайтесь більше вголос не обурюватись з приводу тієї акції, яка була проведена в Домінополі. Часи клясично-лицарської боротьби давно вже минули. Наші предки в сиву давнину також казали : « Іду на ви ! », а зараз цього вже ніхто не робить. Між хижими вовками ягняткам не прожиток. Саме життя заставляє нас бути вовками. Ми змушені з більшовиками боротися їх методами, а з поляками — польськими, — сказав Крилач.

— Я не був намірений висловлювати свої думки

з приводу Домінопольської трагедії, ні перед ким не висловив би їх, коли б не почув, що ті люди смакують все те, що вони робили в Домінополі. Таке смакування — це ознака садизму, це психічне звихнення найгіршого гатунку, — сказав я. — Думаю, що не в нашому інтересі виховувати садистів. Кожний садист з своєї натури боягуз, а боягузів нам не треба.

— Ну, гаразд, будемо надіятись, що ви нас зрозуміли, — сказав Крилач, і попросившись, ми розійшлись.

Після закінчення вишколів, ми зайшли в штаб загону. Тим разом ми застали Сосенка. У його було ще трьох людей.

— Знайомтесь, — сказав Сосенко, — це інструктори, — показав на мене й Лісовика, а це колишній директор Володимирської гімназії, — показав на симпатичного й солідного чоловіка віком років 45. — А ото вчитель фізик-математик, — показав на літнього чоловіка років під 60. — Наш обласний провід вислав листи всій українській інтелігенції, проживаючій по містах Волині, щоб вони ішли до нас, бо незабаром їх усіх вивезуть до Німеччини на каторжні роботи. Але покищо, до нас прийшло дуже мало. Оце вони прийшли з Володимира, декількох людей прибуло з Горохова і з Луцька. А решта — відмовились. Редактор обласної газети з Луцька — Постригач, прочитавши нашого листа, сказав :

— Куди йти? В ліс? В клуню? О, ніколи! — іронічно переповів Сосенко.

Підїхала підвода. Сосенко почав збиратися десь у дорогу. А ми всі пішли до нас на квартиру. Вірніше говорячи, — на домівку (як тоді називали). Ті прибувші люди чулись дико у нових для них умовах. Ми з'ясували їм помаленьку цей новий для них стан речей.

— Чому сюди не беруть тих людей, що повтікали

з вагонів, коли їх везли до Німеччини? — спитав філолог.

— А де ж вони, такі люди? — спитав я.

— Ось у селі Вербичне у моєї сестри є аж троє таких, — відповів філолог. — Два молодих хлопці та одна дівчина. Усі вони із східних областей.

— Добре, в неділю поїдемо з вами туди, до них. Гаразд?

— О, я з охотою туди з вами поїду, — відповів філолог.

Виявилось, що це був слюсар з Полтавщини, студент з Києва та медсестра з Київщини. Після довшої розмови вони всі троє згодились їхати зі мною на Січ. Хлопці пішли у відділ, а медсестру я відвіз у розпорядження головного лікаря. Це була двадцятилітня, гарно зложена, красива з лиця, свіжа, дитячої вдачі, дівчина. Незабаром вона стала центром уваги всієї підстаршинської школи. Принаджувала вона хлопців своєю дитячою наївністю, свіжістю й безпосередністю.

Крайовий провід ОУН готовився скликати конференцію поневолених народів Сходу. На нашу з Лісовиком долю припало товаришити групі «представників» Кавказьких народів. Оце ж ми разом з трьома грузинами і трьома вірменами та трьома азербейджанцями направились у напрямку міста Колок. Ми тоді ще не знали про те, що ті народи не дружать між собою. В дорозі, звичайно, ми все зрозуміли. Представники тих трьох Кавказьких народів тримались увесь час окремо один від одного. З Колок до Малих Стидин вони вже їхали великою групою, бо до них прилучили ще представників Середньо-Азійських народів.

Я з Лісовиком, за наказом нашого зверхника, затримались у Колках. Містечко Колки раніше було районним центром і було в німецьких руках, але весною 1943 р. відділи УПА витиснули німців з Колок. І від тоді це містечко над Стиром стало місцем постою

відділів УПА. Від тоді в Колках розмістились деякі установи крайового й обласного проводів.

За два кілометри від Колок у селі Старосілля, містився видавничий відділ суспільно-політичної крайової референтури. Завідуючий того відділу — Федір — запропонував нас на прослуховування статей та брошурок, які готовились до друку. Там працювало сім літераторів і три машиністки. Найсильнішим із них був історик із східних областей, — Дніпро. Усі останні на особливу увагу не заслуговували. Згаданий раніше філолог з Володимира також став там працювати; він виготовляв реферати й статті під національні свята та про історичні події. Це був літній, дуже симпатичний чоловік. У Колках тоді працювала одна з середніх шкіл. Учителів туди підбрали всіх з вищою освітою і найсильніших. Слабших послали на села у неповносередні та початкові школи. Питанням шкіл відав обласний шкільний інспектор, підзвітний крайовій суспільно-політичній референтурі

Всі млини, тартаки і всякі кустарні майстерні були підзвітні господарчій референтурі ОУН.

Колки вліті 1943 р. були одним із найбільших осередків ОУН та УПА. Там стаціонував загін УПА, працював клуб, виступав драматичний аматорський гурток, гурток акробаток, організований дівчиною зі Сходу, виступав хор та оркестра. У клубі виступали з доповідями наші літератори.

Іноді за дорученням свого зверхника я навідувався до відділів УПА. Розмовляв із звичайними стрільцями, з командирами сотень, куренів. У відділах УПА загальний настрій був непоганий. Колишні вояки Радянської Армії, які після втечі з німецького полону опинились у відділах УПА, були чимось незадоволені. Всі ті люди зі східних областей, які були у відділах УПА, мене знали і ставились до мене з докором. Одного зі своїх знайомих — Масляного я запитав :

— Чому це всі хлопці зі східних областей такі сумні, немов би їм кіт батьків покрав?

— Невже ж ви не знаєте, чому це в нас такий настрій? — щиро запитав Масляний.

— Ні, я нічого не знаю.

— Ви не знаєте, що сталось із колишнім майором генштабу Соловйом? Його другом, капітаном Красновим, зі старшим механіком, з колишнім лікарем Січі? — заклопотано запитав Масляний, який також у Радянській Армії був лейтенантом.

— Ні, я нічого не знаю, — насторожено відповів я.

— А знаєте де вони?

— Ні, не знаю.

— Знай — тигра не візьмеш у неволю, сказав Масляний, а по хвилині додав: — І всіх нас то жде.

— Я в це не вірю, це хтось напевно таку «качку» пустив, щоб викликати паніку.

— Ви не вірите? А ми віримо, що це правда, — твердо сказав Масляний.

На другий день я поїхав в штаб Військової Округи. Командира Округи не було. Я застав начальника штабу Клима на прізвище Борсюк Борис з села Стрільчі та політвиховника Військової Округи Хмурого. Я оповів про те, що довідався про майора і його товаришів.

— Я не знаю, де зараз той майор і його товариші, але вам я не радив би хвилюватись через те, — спокійно відповів начальник штабу.

— Я також не радив би вам цікавитись тими справами, — додав Хмурий.

Ті відповіді та поведінка співбесідників утвердили в мені переконання, що Масляний говорив правду.

Ми з Лісовиком готувались до великого обласного вишколу, який мав відбутися на Січі. І раптом Федір сповістив мене про те, що мене направляють на Схід, що я негайно повинен їхати в штаб військової округи, який мене відправить із сотнею на Схід. Ця несподі-

ванка для мене була загадковою, але будьяких підозрінь чи страху в мене не було.

Начальник штабу, Клима, віднісся до мене по-дружньому. Я там ждав два дні, поки прийшла сотня. Жив я на квартирі політвиховника військової округи Хмурого. Хмурий також відносився до мене по-товариському. Він щойно прийняв цей пост. Це той же самий фізик-математик, що на призив обласного провуду ОУН прийшов на Січ. Сподівана сотня прийшла з далекого Полісся, аж з-під Берестя. Це були молоді справні хлопці, одіті в німецьку військову форму. Ото ж разом з тією сотнею, з двома лікарями, з двома жінками й двома хлопцями, направленими в офіцерську школу, ми повинні були їхати дві доби до Малих Стидин.

Цей шлях ішов з Колок на Схід і в якомусь там селі він перехресцувався зі шляхом червоних партизанів, який ішов з півночі на Цумань до Медведівців. Отож у зв'язку з тими малими групами пробиратися до Малих Стидин було небезпечно. Туди ходили тільки з сотнями. Погода стояла добра, подорожувати було приємно. Наша старша і здоровша дівчина за фахом була медиком. Вона очолювала Червоний Хрест нашої військової округи. Друга, що з нами їхала, була дуже милою і симпатичною дівчиною. Вона ворожила нам на картах. Мені наворожила, що я не матиму щастя в любові. Цілу першу добу я їхав з отими дівчатами. Старша вже почала було ревнувати мене до молодшої своєї подруги. Другу добу я їхав разом з командиром сотні.

— Як же вам там жилось, біля Берестя? — запитав я.

— В загальному не весело. Іноді мали бойові сутички тільки з німцями і то ми самі ті сутички їм нав'язували. Гірше було ось саме під Ковлем, — сказав сотенний.

— Цікаво, а чому ж під Ковлем гірше? Я думав

навпаки, чим ближче сюди, то краще, — навесело запитав я.

— Червоні партизани не давали нам спокою. Німці в ліс чи в болота не підуть, а та сарана всюди лізе. От у селі Белитче *) вони несподівано наскочили на наш обоз, точніше, на нашу військову лікарню, що переїхала з-під Камінь-Коширська в село Чорне Плесо, і перекололи багнетами всіх наших ранених та хворих на тиф, — сказав командир сотні.

— Як-то?... ранених і тифозно хворих перекололи?!... — обурено, з недовір'ям перепитав я.

— Так, так!... і ранених і тифозних перекололи всіх до одного, — сказав сотенний.

— Тих, що німці поранили в бою, червоні докололи на підводах, — додав чотовий першої чоти, який сидів поруч із сотенним.

— УПА звинувачують у співучасті з німцями, а самі своїми діями співучаствують у боротьбі проти УПА, — подумав я про себе і більше на цю тему не говорив. Це була для мене дуже тяжка відомість.

У Малих Стиднях на зв'язковому пункті нас відділили від сотні й примістили на квартири кожного окремо. На третій день мене викликали на подвір'я. Там на мене ждав якийсь незнайомий мені, старшого віку, чоловік.

— Це ви Боремський? — запитав він мене.

— Я.

— А я Горбенко, — сказав незнайомий і подав мені руку.

— А де Галяпа? *) — запитав я.

— Галяпа зараз далеко звідси і його не зможете побачити. Я можу його замінити, — сказав Горбенко.

— Це мене посилають на Схід? — запитав я.

— Ні, вас прислали сюди, а тут буде видно, куди вас направити, — відповів Горбенко.

---

*) У рукописі — нечітко.

— От розкажіть мені про свою роботу, а вірніше, розкажіть насамперед як ваше здоров'я, як забезпечена сім'я, а тоді вже про роботу. Я оповів йому все як про себе, так і про свою роботу.

— Ось ви оповідали, що буваєте по куренях і сотнях, що разом із сотнею спали та їли. Це добре! Але чи ви колись дивились на білизну стрільців, і чи питали їх, скільки разів на місяць їм організовують лазню та міняють білизну? — запитав мене Горбенко.

— Ні, і в голову мені таке ніколи не прийшло, — відповів я.

— А як самі регулярно миєтесь і міняєте білизну? — запитав мене і одночасно кинув оком мені на шию.

— Ні, не регулярно, як доведеться, — відповів я.

— Ото ж то й наше горе. Як приходимо до людей, маємо мову про високі ідеї, а на людину, таку людину, що стоїть перед вами — забуваємо. Ми усі повинні цікавитись, найменшими дрібницями, бо стрільцеві, якщо навіть черевик тисне, то й то він уже виходить з ладу, а буває й так, що не тільки ногу тисне, а й душу. Адже ж ми повинні вміти і в душу людині заглянути, пізнати її переживання, — сказав Горбенко.

— Про все те, що оце ви говорите у нас досі ніхто й не думав.

— А які у вас відносини зі східняками? — запитав Горбенко.

— Вони у розпачу.

— Чому?

— Вони говорять, що тепер вишукують з-поміж них і розстрілюють офіцерів, а незабаром будуть стріляти всіх полонених. Найбільше їх турбує доля майора Солов'я і капітана... та головного лікаря Січі.

— Так, друже, у нас не все виблискує і ще не скрізь і не все робиться так, як треба, але публічно обурюватись з приводу того і виявляти свої емоції не треба. Ви мене зрозуміли?

Їдучи назад до Колок, я довго думав про самого

Горбенка і те все, що він говорив, та як говорив. Він зробив на мене враження дуже мудрої, вдумливої та проникливої людини. Тоді я про нього ще нічого не знав. Згодом мені стало відомо, що Горбенко — це Волошин Ростислав, член Президії центрального Проводу ОУН, що він на Волині й Поліссі займає посаду відпоручника центрального Проводу по нагляду за діяльністю Крайового Проводу ОУН. І що центральний Провід змушений був установити такий нагляд тому, що крайовий провідник Охрим, він же і Головнокомандуючий УПА-Північ під псевдом Клим Савур, вийшов з підпорядкування Максима Рубана, себто Лебеда Миколи, і перестав йому звітувати. Охрим не звітував і перед Горбенком. Але перед Горбенком звітували всі члени Крайового Проводу і всі його поважали, в першу чергу як розумну й хорошу людину. Про це все першим мені оповів полковник Ступницький. Він вийнято з великою повагою ставився до Ростислава, хоча сам не був членом ОУН.

Повернувшись до Колок, я залишився без призначення й роботи. Штаб військової округи перемістився до ... *). Федір десь поїхав. Галини також не було. Отож я мріяв трохи відпочити на своїй давній квартирі в Колках, не даючи нікому нічого знати про себе. Через кілька днів до мене на довідку прийшов якийсь молодий гарно зложений брюнет. Він був озброєний у німецький автомат і пістолет.

— Це ви Боремський? — запитав мене.

— Так.

— Вас просить Володимир, щоб ви зайшли до нього, — сказав брюнет.

— А хто ви такий? Як вас зовуть? — запитав я.

— Зовуть мене Куком, я районний референт СБ, — гордо відповів Кук.

— Добре. А куди йти? — запитав я.

---

*) У рукописі — нечітко.

— Підемо разом, — відповів Кук.

Господарка дому й її донечка тривожно з співчуттям подивились на мене.

У великому приміщенні якоїсь установи мене зустрів Володимир і потиснув мені руку. Він тоді був першим заступником крайового референта СБ. Родом з Піддубець — Анатолій Козар. Володимир провів мене в обширну кімнату. Там стояло два ліжка, письмовий стіл і вісім гнутих стільців. На столі лежала папка.

— Я вас, друже, попросив сюди, щоб ви зазнайомились он з тією папкою, — показав кивком голови на стіл.

— Добре. Якщо ви вважаєте за потрібне, я познайомлюсь.

— Тому то я вас сюди й покликав, що вважаю за потрібне, щоб ви самі познайомились з тими документами, — сказав Володимир.

— Я піду, а ви спокійно й уважно прочитайте все, а тоді поговоримо.

Це були протоколи допитів сімох осіб зі східніх областей на чолі з головним лікарем загону, що був на постої в Колках. (Я того лікаря не знав). Всі протоколи були надруковані на машинці, лише покази лікаря були написані власноручно олівцем. У тих протоколах йшлося про підпільну комуністичну організацію в загоні УПА та про її шпигунсько-диверсійні пляни. В основному «сипав» ту організацію лікар, а всі інші на очній ставці підтверджували й продовжували «сипати». Покази лікаря написані власноручно ним самим, гидко було читати. Читаючи всю ту його гидоту, мені й той чоловік став гидким.

Через декілька годин прийшов Володимир і допитливо подивившись на мене запитав:

— Прочитали?

— Прочитав, — відповів я.

— Зараз я покличу сюди доктора й ви самі роз-

питаєте його, як це сталося, що він дав такі покази, — сказав Володимир і вийшов.

Через декілька хвилин відчинилися двері й увійшов Володимир з доктором.

— Оце наш доктор, з яким ви хотіли побесідувати, — сказав Володимир і вийшов.

Доктор був уже літньою людиною. Обличчя його було якимсь не справжнім, наче б маскою, за якою таїться переляканий сам себе чоловік.

— Я не з СБ, я з суспільно-політичної референтури. Мене цікавить, як це сталося, що ви власноручно написали такі покази.

— Хіба це я погано для вас зробив? — на питання відповів питанням.

— Не про те йдеться. Мене цікавить, чи били вас, чи може якимись іншими засобами заставили говорити, а пізніше — писати. Це якраз найважливіше, що ви самі писали, — сказав я.

— У мене тут у Колках дружина й двос дітей. Я ж хочу жити! — відповів доктор.

— Ага зрозуміло, — сказав я.

Більше розмовляти з тим доктором мені не було охоти. Незабаром увійшов Володимир і бистро глянув на лікаря, а тоді перевів погляд на мене і сказав:

— Ви, я вже бачу, поговорили? — запитливо і ствердно сказав Володимир.

— Так, уже! — сказав я.

— Ви можете йти! — сказав Володимир докторові.

Доктор вийшов.

— Оце бачите, яка в нас робота. Я покликав вас сюди, щоб ви самі переконалися у безсумнівній непевності тих людей, яких ми арештуємо.

— З того, що ви мені показали, то я бачу, що це великий негідник, але про тих, на кого він сипле, я того сказати не можу.

— Там-ті ще гірші, — відповів Володимир.

— Цей говорить правду, там-ті видають по одному чи двох справжніх винних, а до них прищібають по три-чотири наших найкращих людей, та й ото зорієнтуйся в отій плутанині : хто винний, а хто не винний. Отож тому іноді терплять і безвинні хороші люди.

— А якже ви їх розкрили ?

— Один з них, по псевду Нуль, — вербував одну нашу дівчину у свою сітку. Дівчина ця із східних областей. Її батька чекісти розстріляли в 37 році. Батько її був академіком. Отож та дівчина доповіла про це своєму зверхникові. Після того їй сказали погодитись співпрацювати з ними. Вона погодилась. Тоді їй дали завдання розвідати коли й де він ночує. Оце на тому й закінчилась її « співпраця » з ними. Ми взяли Нуля, він видав лікаря, а лікар — останніх. Вони мали доручення викрадати наших провідників і відводити в штаб Медведєва, або в крайньому випадку вбивати їх. Зв'язок з Медведєвим тримав один колківський комуніст ще з польських часів. Він устиг утікти, — оповів Володимир.

— Тяжкі і тяжкі всі ті справи, дуже тяжкі — сказав я.

— Але хтось же мусить тим поратись, — немов виправдуючись, сказав Володимир.

— То так !... У всіх державах є поліція і у всіх державах є злочинці, а в нас держави ще нема й невідомо, коли вона буде, а поліція вже є, — сказав я ніби жартуючи.

— Добре, мені треба ще йти. Ви, друже заночуйте в нас. Я прийду, то ми ще поговоримо, а взавтра вранці підете... Ви ж однаково зараз без роботи, — сказав Володимир і пішов.

Я ліг на ліжко — довго лежав і думав про все, тільки одне мені не приходило в голову, що якраз тоді в тому самому будинку вирішувалась моя доля : чи ходити мені далі по білому світу чи ні ?

Володимир прийшов пізно, я вже спав. Вранці під час сніданку Володимир мене запитав :

— Чим ви, друже, зараз зайняті ?

— Дочитую « Силу волі » (« Воля моці ») Ніцше, — відповів я.

— О, це має бути хороша річ?... Тією працею Ніцше захоплюються всі, але я сам її ще не читав, — сказав Володимир.

— Я не знаю, хто чим захоплюється, але мені філософія Ніцше не підходить, — категорично заявив я.

— Цікаво... Чому ж саме ? — здивовано запитав Володимир.

Ніцшівська надлюдина по суті є антилюдиною, тому кожна шануюча людей і себе людина ставиться до антилюдей з огидою. На ту антилюдяну філософію Ніцше фашисти сперли свою ідеологію. А практичне застосування її в житті — це є злочин. Гори розстріляних і спалених людей — це філософія Ніцше, наочна дія тих ніцшовських « надлюдей » — сказав я.

— А в Луцьку, у тюрмі, без слідства й суда розстріляли тисячі людей також антилюди ? — з докором сказав Володимир.

— Так, це зробили також антилюди, — сказав я. — І в Домінополі розстріляли поляків такі ж самі антилюди. Нормальні люди такого робити не можуть.

— Якщо з усіх боків людину оточують антилюди, то щоб вижити, вона також змушена стати антилюдиною, — сказав Володимир.

— Узаконювати за будь-якими мотивами ту ніцшовську надлюдину, — це стати на шлях деградації роду людського, це патологічна психологія, — сказав я.

— Ну, добре... Доведеться самому прочитати того Ніцше, — сказав Володимир і попрощався зі мною.

— Так, неодмінно треба самому читати і самому думати, — сказав я.

Господарка дому, зобачивши мене, аж ойкнула, аж руки заломила :

— Ой, Боже, як добре, що ви вернулись, а ми вже думали, що ви не вернетесь...

— А чому б це я мав не вернутися ? Мої ж речі залишилися у вас... — зовсім спокійно сказав я.

Господарка дому сумно похитала головою, а тоді додала :

— Кого забирає цей чоловік, який забрав вас, то ті люди більше вже ніколи не повертаються додому.

— Я цього не знав, чую це вперше, — щиро сказав я.

— О, це страшні люди, страшніші навіть від Гестапо й Чека, — додала господарка.

— А УПА ви так само боїтеся ?

— Ні, тих ми не боїмося, це хороші хлопці. Вони у нас на квартирі стояли, то це золото, а не хлопці, а тих СБістів, чи як там вони називаються, вони також не люблять, — відповіла господарка.

Надвечір я пішов у лазню. Помившись, лежав у теплій воді і думав : тіло то легко помити, а душу очистити від усіх тих брудів, що всупереч волі націплялись до кожної людини, — значно трудніше. — Мені ж хотілося знайти таку партію чи організацію, яка б очищувала людей, робила їх ліпшими, а вийшло навпаки — я забрудився в тих партіях притаманним їм брудом, — думав собі я. Пізніше потішав себе тим, що ті партії чи організації — це ж активніша частина нашого народу, це організовано діюча частка. Отже ж не можна допустити до того, щоб там не було гальмуючої сили, яка б не допускала до повного морального падіння. Треба ж, щоб якась сила і тих відьомських нелюдів стримувала. Нелюди між людьми завжди були, але відкрито вони ніколи не виступали, вони прикидалися і навіть зараз прикидаються людодобами. А Ніцше їх узаконнив, звільнив від гальм моралі і вони стали виступати відкрито. Перестали не тільки

соромитися своїх антилюдських вчинків, а навпаки — гордяться ними.

Днів через п'ять, рано вранці, до мене ввійшов якийсь незнайомий, узбресний в пістолет і сказав :

— Вас просять на вулицю.

— Хто ? — спитав я.

— Зобачите, ви їх знаєте, — відповів незнайомий. Я вийшов. На дорозі стояла підвода, на якій сиділи Володимир і Залісний. Зобачивши мене, вони здалеку поздоровились зі мною. Я підійшов до підводи.

— Швиденько збирайтеся, поїдемо на Січ. З Колок будемо евакуюватися, — сказав Володимир.

Через хвилин десять я вже їхав з ними. Володимир сидів поруч, а Залісний напроти.

— Німці до Цумані стягнули багато війська. У своєму розпорядженні вони мають літаки й танки. Отже встояти перед ними в відкритому терені ми не зможемо і тому змушені евакуюватись, — сказав Володимир.

— А чому ж вони не нападають на Медведєва ? — запитав я. Медведєв же ближче.

— Так, він ближче, червоні партизани такі ж голі й голодні, як і німці, а в нас — склади, у нас — хліб, сало, масло і м'ясо, тому-то вони минають червоних, а йдуть на нас, — сказав Володимир.

— Може як німці нападуть на Колки, то червоні з-заду вдарять на німців, а одночасно займуть і Цумань, — сказав я.

— Ні, червоні того не зроблять, навпаки, вони, коли б їм було зручно, скорше разом з німцями напали б на нас, — пояснив Залісний.

Іхали ми тихо; подорозі спинялись з невідомих мені причин. Залізницю Ковель-Луцьк переїздили вже затемна. Дорогою я подрімував. Переїхавши залізницю, я раптом зоглядівсь, що моєї течки з документами й літературою немає. Це мене дуже занепокоїло, я ж їхав на вишкіл, а тут конспекти пропали. Тоді я насправді повірив у те, що моя течка впала з

підводи увечері, як ми дримали. Лише через декілька місяців, як Залісний зачитував одне речення, яке було в моїй чернетці особистого листування, я зорієнтувався, що мою течку вкрали тоді Володимир і Залісний. Вони думали, що в течці знайдуть якийсь матеріал проти мене. Але сподівання їх не здійснилися, у течці нічого крамольного не було. У Р...*) нашвидкоруч довелось виготовити нові конспекти. Цього разу ми читали лекції на виїзному вишколі. Це був спецвишкіл районних референтів СБ. П'ять невідомих нам інструкторів читали їм спецлекції, на які нас не допускали й близько. Ми лише у визначені нам години приходили читати свої лекції суспільно-політичного й гуманітарного змісту. На вишколі було 56 молодих, красивих і здорових хлопців. Всі вони були добре зодягнені й задоволені самі собою. Цілий місяць я ходив читати їм по дві години вдень політику й геополітику. Тоді саме я мав змогу добре приглянутися, кому організація доручила вирішувати жити чи не жити тим або іншим людям. Це були ніби навмисне підібрані найтупіші люди. На попередніх вишколах ані серед мужчин ані серед жінок таких тупиць не траплялось. Серед 56 чоловіка всього навсього п'ятьох засвоювали матеріал і розуміли про що йдеться, а решта, як то кажуть: ані в зуб поїси! Читати лекції на такому вишколі було зовсім нецікаво, а проводити бесіди з тими людьми було абсолютно неможливо!... Вони просто не здатні були мислити. Але це все їм зовсім не шкодило думати про себе, що їм уже нічого вчитись, що вони свою роботу добре знають і бездоганно її виконують. Цей вишкіл був для мене найтяжчим випробуванням. У міжчасі я, випадково, зустрівся з Ящуром і, відчуваючи до нього якийсь особливе довір'я, запитав:

---

*) Назва місцевості в рукописі нечітка.

— Чому це в СБ, наче навмисно, підібрані всі здорові, красиві, добре зложені, але дуже тупі й обмежені люди?

— А де ви бачили, щоб поліція була мудра, мисляча й розсудлива? Таких у поліції не треба, — просто зплеча відповів Ящур, а після павзи додав: — Я у свій час настоював на тому, щоб в ОУН ввели вивчення марксизму й ленінізму, доводячи, що не можна ефективно боротися з ворогом, достеменно не знаючи його. За це мене хотіли викинути з організації, але все скінчилось тим, що зняли з окружного провідника й направляють на якусь іншу роботу десь аж на Крем'яничину. Отаке то в нас діється !...

У той час Січ перемістилась у села Владинополь*), Олеськ і Овлочин Володимирського повіту. Перемістилась туди й лікарня.

Після вишколу Лісовика направили десь у Рівенську область, а мені в письмовому порядку доручено було проробити «Постанови третього Надзвичайного Великого Збору ОУН». Через декілька днів приїхав Криlach і ми з ним уложили графік зібрань людей зі східних областей в кожному районі, на яких я мав зачитати «Постанови третього Надзвичайного Великого Збору» і відповідно проінтерпретувати їх. Йшлося про те, щоб люди зі східних областей мали ясну уяву про те, за що бореться ОУН. Згідно уложеного нами графіка Криlach дав указівки всім районним провідникам, щоб вони на вказане число підготували відповідну кількість продуктів та забезпечили домівкою для зборів і явкою всіх наших східняків. Районові провідники вказівки свого зверхника завжди виконували блискуче. Все було зроблено своєчасно й акуратно. З Володимирського району всіх східняків було скликано

---

*) У рукописі — нечітко.

в село Владинополь до школи. Ідучи до Владинополя, у селі Верба, я зустрів Коршуна, на прізвище Дідух, з Горохівщини. Він якраз їхав з Владинополя. Його тоді зняли з командира куреня за те, що він на власну руку вів «переговори» з Федоровим і відпустив червоним партизанам масло з маслозаводу у підзвітній господарчій референтурі ОУН. До мене Коршун віднісся тоді чомусь вийняtkово заграваюче, а я відповів йому байдужою ввічливістю. Схвалювати його цей вчинок, чи гудити я не став. У Владинополі в школі було зібрано щось із 75 чоловіка. Серед зібраних були учительки, агрономи, лікарі, колишні солдати та офіцери Радянської Армії. В більшості слухали вони цей документ з цікавістю, я б сказав, хоча всі добре знали про те, що тим ідеям здійснитись не суджено. Звичайно, в інтерпретацію тих ОУН-івських ідей я вкладав усе свою ідею. У тому якраз таїлась уся суть моєї роботи, що я мав змогу протискати на вишколах, у своїх виступах, вільних бесідах і статтях свої власні ідеї, які зложилися у мене в наслідок досвіду і роздумів. Програмові постанови я читав й інтерпретував два дні по шість годин.

На другий день, ідучи з обіду, раптом, абсолютно несподівано, я побачив підводу, з якої зіскочила та ж сама медсестра, яку я привіз із села Вербичне на Січ й примістив її у лікарні на роботу.

— Де ти тут взялася, Катю — спитав я.

— Я до вас, — з сумом у очах сказала вона.

— О, цікаво!... А як же ти знала, що я тут? — весело запитав я.

— Вранці сказали мені хлопці, котрі вас бачили.

— Добре, тоді підемо до учительської і там поговоримо, — сказав я і показав їй дорогу.

— Чи ви знаєте про те, що на неділю призначене мое весілля? — сказала Катя.

— Та звідкіля ж би я мав знати про такі речі?

— весело відповів я, а тоді додав: — То може ти приїхала просити мене на весілля?

Катя закрила очі руками й заплакала. Від того плачу мені чомусь защеміло біля самого серця, я став її допитуватись, чому вона плаче.

— Зі мною хоче одружитись, всупереч моєї волі, узбецький командир, — крізь плач сказала Катя.

— А !... Он воно що !... А ти казала про те Сосенкові ?

— Ні, не казала. Вони з Сосенком заодно, а крім того зараз тут Сосенка немає.

— То чого ж ти, Катю, властиво хочеш від мене.

— А до кого ж мені звертатись, як не до вас ? Ви ж мене забрали з Вербичного й привезли на Січ, ви мене влаштували на ту роботу. У мене ж тут немає ані батька, ані брата, — отож я й задумала звертатись тільки до вас.

— Гаразд, може щось і придумаю. Взавтра увечері я відїжджаю.

Ми вийшли надвір. Катя сіла на свою підводу й рушила їхати. Аж тут нараз парою розкішних коней появився узбецький командир з трьома своїми узбеками, відразу схопили Катю і пересадили на свою підводу.

Ця картина схвилювала й роздратовала мене. Я став думати не про постанови, яких ще не дочитав, а про те, як забрати Катю. А часу було мало, я мав відїхати взавтра увечері, і людей у мене під руками не було таких, щоб мені допомогли.

Постанови я дочитав і післав до штабу, щоб мені дали охорону переїхати залізницю Ковель-Володимир, яку стережуть німці.

— Взавтра на Січ їде — Олесь зі своєю охороною, то й ви з ним поїдете. Він буде на вас чекати біля лікарні в селі Овлочин, — сказав секретар штабу загону.

— О, думаю собі, — це ще складніше. Але на подвір'ї біля штабу я зустрів Павленка-кубанця з його товаришем і зразу подумав: а чи не завербувати його на ту справу? Павленко, побачивши мене, дуже зрадів.

— Що ти, Гриша, тут поробляеш? — спитав я Павленка.

— Земляків своїх крадькома забираю від німців з Володимира.

— Може взавтра ввечері ви обидва захочете зі мною поїхати в Січ?

— Як накажете, так і буде, — відповів Павленко.

В Олеську, недалеко від Владинополя стояв Олесь зі своїм відділом. Я був з ним у добрих відносинах. Я й написав йому, щоб виділив мені двох стрільців зі скорострілом в охорону. Два добрих зі скорострілом стрільці на підводі прибули своєчасно. Кубанці теж були готові.

Зі мною їхало двох кубанців і фурман. Олесеві стрільці їхали з-заду за нами. В Овлочині біля лікарні нас зупинили узбеки з усіх боків. Це був так званий Легіон Узбеків при УПА. Їм було доручено охороняти лікарні, тартаки, млини, маслобойні й мости. Три підводи з узбеками були вже готові від'їжджати. Узбеки хотіли їхати з-заду, але я на це не погодився й вони мусли їхати поперед мене.

Була вже глибока осінь 1943 року. Дощі йшли безперестанно, дороги розкисли. Я їхав через Ралочки*) і думав про Катю. В кінці села я сказав Павленкові і його другові: злізьте тихенько з підводи, залишіться незаметно з-заду, розшукайте зараз же медсестру Катю і скажіть, щоб вона негайно їхала з вами в село Ревушки. Підводу візьмете у станичного. У Ревушках я буду на вас ждати в школі у Ярослава. Зрозуміли?

---

*) У рукописі — нечітко.

Робіть це все тихо і спокійно. Павленко знає усю ту історію. Недалеко від залізниці (назву того села я вже забув) ми зупинились, щоб довідатись чи можна спокійно переїхати переїзд. В міжчасі ми злізли з підводи і зайшли до близької хати.

— А де Павленко зі своїм другом? — запитав мене Ташкент.

— Вони залишились в Овлочині, — відповів я. Ташкент відразу здогадався у чому справа і аж на лиці змінився, але більше й слова не промовив.

Десь опівночі до кімнати Ярослава у Ревушках у школі ввійшли Павленко, Катя і його товариш. Катю я велів відправити на хутір за село й наказав їй нікуди не виходити. Вранці Ташкент, зустрівши Павленка, відразу накинувся на нього з криком:

— Де дів Катю?

— Катю забрав Боремський, а де він її дів, я й сам не знаю.

Вранці я пішов до редакції, якою тоді завідував магістер Кузьменко. Мене там усі зустріли з загадковими усмішками, а дружина Кузьменка аж сяяла. Збагнув я відразу, що причиною їх піднесеного настрою являвся я, але в чому саме суть, здогадатися не зміг і запитав:

— Чому це ви всі у такому піднесеному настрою?

— О, ви ж тепер у нас герой дня, — грайливо сказала Кузьменкова дружина.

— Про що це саме йдеться?

— Ну, хіба ви не знаєте, про що йдеться? Оце щойно був тут Ташкент і аж тремтів від розпуки і злоти, що ви вкрали в нього наречену, — весело сказала Кузьменкова.

— Він уже тут, у Ревушках, усіх оббігав, — додав Кузьменко.

— Я, як жінчина, радію з вами, — сказала Кузьменкова. — Ви добре вчинили. Звичайно, що будуть лаяти наші сухі політикани, але це дрібниця. Їм усім

здається, що вони багато знають, а вони навіть основного не знають. Вони не знають, що таке любов, а це ж основне, найосновніше у житті людей. Любов скращує все життя і вона всемогутня.

— Може воно ж так, може й ви маєте рацію, але саме тут, з Катєю, йдеться зовсім не про любов, — сказав я і розповів їм усю історію.

— Все це так, але Катя поїхала розповісти вам про це тільки тому, що вона вас кохає, а ви вирвали її з-під самого носа в Ташкента напередодні одруження також тільки тому, що ви її кохаєте, — сказала Кузьменчиха.

— Якщо воно й так, то я про це довідаюся щойно від вас, бо Катю забрав зовсім з інших мотивів, — жартуючи сказав я, — мотиви... всі ті мотиви мені в порівнянні з любов'ю — ніщо!...

— Ви тими своїми мотивами, як соромлива дівчина прикриваєте любов, яка є найціннішою перлиною у житті людей всіх віків і народів, — зовсім серйозно сказала магістрова дружина.

— Не тратьте, друже, сили, здавайтесь! — жартуючи сказав Кузьменко.

Перед обідом до мене на домівку прийшов посланець від Володимира і вручив мені запрошення на обід. Прочитавши, я глянув на посланця і сказав:

— Добре, я прийду.

— Мені веліли прийти разом з вами, — відповів посланець.

— Гарзд, підемо разом, — спокійно відповів я.

Цього кремезного молодого хлопця видно було добре натренували, як треба водити арештантів; він увесь час ішов на півтора крока з-заду мене, з лівого боку.

У домівці Володимира хлопець відхилив двері, стукнув закаблуками й відрепортував, що наказ виконано. Володимир вийшов назустріч, і, дружньо привітавшись, запросив до своєї кімнати. Крім Воло-

димира був там ще Залісний. Він теж привітався по-дружньому. Незабаром господиня дому спитала, чи можна подавати. Володимир ласкаво попросив :

— Подавайте ! — Обід був поживний і смачний, особливо вареники з сиром, залиті сметаною.

Володимир і Залісний тримались вільно й весело, а я весь час був насторожений, знаючи, що поліція ніколи нікого без жодної справи не викликає.

— Раз уже покликали і так грайливо себе ведуть та ще й пригощають, знак — що від мене чогось їм треба.

При обіді Володимир, так собі, між іншим, запитав :

— Як там ваші справи, як робота ? Чи ніхто, ніде, не робив вам яких перепон ?

— Цю роботу з « Постановами третього Надзвичайного Великого Збору ОУН » я тільки розпочав і все йде ніби за пляном, — відповів я.

— А що це там у вас трапилось із Ташкентом ? — дуже серйозно спитав Володимир. Я оповів йому про той весь скандал якнайдокладніше.

— Я боюся, друже Боремський, щоби ви через той скандал не змаліли, — сказав Володимир.

— Ташкент нам потрібний, він робить у нас добру роботу, я б йому не пожалів навіть і сестри рідної.

— А я зовсім іншої думки. Як на мене, ми не маємо права розпоряджатися й своїми сестрами, а про чужих сестер і мови бути не може, — відповів я.

— До цього часу я вас вважав за політика, а виявляється, що ви сентиментальний гуманіст-романтик, — сказав Володимир, — а сентименталізм з політикою поєднати неможливо.

— Усе залежить від людей. Якщо ви навіть найкращу, найшляхетнішу справу доручите неохайним людям її реалізувати, то « бруд » їх рук ляже чорною печаткою на ту справу і від тоді вона перестає бути шляхетною. Можуть змінюватись уряди й партії, але

як довго не стане кращою сама людина, так довго значимого покращання в суспільстві не настане. А саму людину кращою може зробити мистецтво, література, а не політика, бо це ж царина духа, — відповів я.

— Вам би краще підійшло читати естетику в університеті, а не політику, та ще й у наш вовчий час, — сумно сказав Володимир.

— Це було б чудово, якби мені судилось стати викладачем естетики; на жаль, я не зміг здобути університетської освіти й тому не маю права читати естетики.

— А політику маєте право читати? — з усмішкою запитав Володимир.

— Політику маю право читати хоча б тому, що я її добре знаю, — категорично відповів я.

— То чого ж ви такої низької думки про ваш предмет? — запитав Володимир.

— Тільки тому, що я цей предмет знаю. Політика й політики ступенуються. Найбруднішою політикою є політика найвища. І так, по східцях, іде до низу. А взагалі рівень політики в кожній країні визначається культурним рівнем самого народу. Якийсь мудрець давно вже сказав: «Який народ, така у нього й влада». Політики, державні мужі, міністри й президенти не бувають кращими від свого народу — і навпаки, — відповів я.

— А на лекціях ви також ведете такі бесіди? — діловим тоном запитав Володимир.

— О, це вже питання фахове. Ні, там я читаю лекції й інтерпретую окремі неясні місця в дусі прочитаного офіційного матеріалу, — відповів я.

— Гаразд, робіть, як знаєте, не мені ж вас учити. А все таки було б добре, якби ви не вміщувались у сторонні справи, — на закінчення сказав Володимир.

Залісний увесь час сидів мовчки і з профілю пильно приглядався до мене, ніби він був справжнім

психологом. А все ж, хоча в них ерудиція й низька, а поліцейська хватка є, — думав про себе я.

Виїхати з території Січі без перепустки було неможливо. На всіх дорогах і мостах стояли «застави» УПА із узбецького «легіону». Перепустку на Катю я взяв і відповідно одягнувши її за стару бабу ввечері відправив підводою на Горохівщину. Узбеки на мосту через Турію за перепусткою пропустили підводу, зовсім і не помітивши Каті.

Із Іванівського *) району мене відкликали на перевишкіл вишкільних груп. Перевишколом керував магістер Кузьменко. Я, як звичайно, читав політику і геополітику. На тому вишколі жінок від чоловіків не відокремлювали, бо це ж, по суті, був вишкіл інструкторів, які вже до того й самі вели вишколи. Більшість з них мали вищу освіту. Цей вишкіл відбувався в селі Стрільче. У Стрільчі, як і завжди, зупинявся у Ковальчуків. У них була для мене стала домівка на час мого перебування в їх районі. Ковальчуки та Братуні завжди любили зі мною бесідувати, а вірніше — дорікати мені за всі неполадки в своєму районі. Тим разом до Ковальчуків прийшли й Братуні, тобто Братунь Андрій зі своєю дружиною. Стіл Ковальчуки накривали досить гарно. При обіді я завжди сидів на почесному місці. Ліворуч від мене сиділа дружина Братуня. Між усіх вона була мені там найближчою, родом з Любомля, з родини Ужвіїв. Випивши по чарці яблунівки, Братунь, допитливо глянувши на мене, спитав:

— Скажіть мені, будь ласка, пане Боремський, чи ви вірите в успіх тієї боротьби, в якій берете участь?

— Ні, не вірю, — відповів я не замислюючись і на мить.

— З тієї пори, як американці й англійці висади-

---

*) У рукописі — нечітко.

лись у північній Африці й узяти курс на Сицилію, а згодом і на Італію, стало ясно, що наша боротьба засуджена на провал, — додав я.

— То який же тоді сенс боротися, знаючи, що все це засуджене на погибіль, — немов би сам до себе сказав Братунь.

— Мій сенс боротьби полягає в тому, що боротьбу за незалежність я вважаю боротьбою справедливою. Коли б я до питання боротьби підходив з погляду обивательської логіки, логіки міщанина, то насамперед я б запитався: — а що мені з того буде? Лавровий вінок, слава, багатство, влада чи може тюрма й смерть? Але ж я за натурою не міщанин, не обиватель і таких питань собі не ставлю. Для мене основними маяками в житті є правда, добро, краса й любов, — відповів я.

— А чи ви вірите в те, що ОУН носить у собі всі ті перелічені вами чесноти? — з виразом докору на лиці, прищуливши очі, запитав Братунь.

— Ні я в це ніколи не вірив і не вірю. Своїм духом ОУН є антидемократична організація. Це тоталітарна організація, зовсім не відповідає моїм духовним потребам і естетичним смакам, та що поробиш, коли в нас кращого немає, — відповів я.

— Невже ж у нашому районі не можна було підшукати кращої людини на районового провідника, ніж оцей Хмара. Це ж ледар!... У школі вчився заледви на трійки і насилу закінчив сім класів, — з явним докором сказав Ковальчук.

— Я не маю права знімати й ставити районних провідників, це не входить у мою компетенцію, але якщо ви згодні, то я зможу через відповідні канали зробити так, що Хмару знімуть, а на його місце поставлять вашого Стефка, — сказав я.

— О, ні, ні, ні!... Наш Стефко має роботу, він же в нас нештатний шкільний інспектор, — сказав Ковальчук.

— Шкільним інспектором краще б личило бути вам, пане Братунь, а Стефко молодий, міг би бути хорошим районним провідником, — сказав я.

— Це не по-державницькому, пане Боремський, висувати інтелігенцію на явний провал. У нас інтелігенції мало, її треба зберігати для більше серйозних справ. Інтелігенція має зайняти свої місця тоді, як буде уже будуватися своя незалежна держава, — важно сказав Братунь.

— Найбільше горе нашого народу таїться якраз у тому, що наша родовита інтелігенція замість того, щоб самій мислити по-державницькому і своїх дітей до того привчати, вона міркує про те тільки, як би краще пристосуватись до ладу нового загарбника, а коли він пічне охлявати, свосчасно відійти від нього, чекаючи терпляче на іншого. Ось пригляньтесь, скільки нашої тієї родовитої інтелігенції в 1941-1942 рр. вірно служили німцям, а в 1943 році відійшли від них. І тільки завдяки ОУН-івському рухові їх німці не змогли вивезти до Німеччини. І вони з капустяною мудрістю грають ролю патріотів, а глибоко в своїй дешевій душі готуються служити новим загарбникам, не зважаючи на те, якої вони масті і звідкіля вони прийшли б на наші землі, — піднесеним голосом сказав я.

Братуні і Ковальчук сумно спустили голови і мовчали, ніби і не чули, про що йшлося. Тільки дружина Ковальчука Афанасія аж сягла від задоволення, а як Братуні пішли, сказала :

— Оце ви їм добре дали. Вони ж самі зустрічали німців з надзвичайною радістю і вислугувувались їм, як тільки могли. Андрій відразу став директором гімназії в Горохові, а тепер він уже проти німців та й на ОУН дивиться звисока. А ось побачите, як тільки придуть більшовики, він відразу пристане до них, а коли б прийшли англійці чи навіть турки, міг би з такою самою охотою пристосуватися і до них, лиш би

тільки дали йому хоча маленький доступ до корита. Таким самим умільцем була і їх Ростя. У майстерності вислужництва і робленні кар'єри їх ніхто не перевершить.

— А як же він у молодості зважився стати основоположником «С...» *), — запитав я.

— Він у тому «С...» нічим не ризикував, а реальна перспектива стати депутатом до польського парламенту його сильно принаджувала. В КПЗУ то він не піде, бо це небезпечно, можна потрапити в тюрму, — сказала Афанасія.

Закінчивши свою роботу на Горохівщині, я поїхав на Берестеччину. Це був мій останній район в 37-й окрузі, в якому я читав «Постанови третього Надзвичайного Збору ОУН». Люди для прослухання моїх лекцій були зібрані до школи в селі Смолява. Закінчивши свою роботу в Смоляві, я переїхав до села Лобачівки і зупинився в лісі на одному хуторі. Повертатися на Січ було вже неможливо. Січ захопили червоні партизани і рухалися в напрямі Горохова і Берестечка. Відділи УПА безладно відступають. Червоні партизани заняли всю Володимирщину і Горохівщину. Районовий провід Берестецького району під маркою комуністичної підпільної організації відбив від німців 27 казанських татар і 14 грузинів. Німці тих людей наwerbували серед полонених, і вони служили в німців в охороні кордону між Волинню і Галичиною.

Районовий провід звернувся до мене, щоб я допоміг їм роззброїти тих людей. Я насамперед рішив подивитися на них. Стояли вони на хуторі недалеко від Лобачівки. Татари зробили на мене враження добрих вояків. Були це молоді здорові хлопці. Дисципліна у них була відмінна. Надворі біля їх домівки стояв вартовий зі скорострілом і нікого не підпускав навіть

---

*) У рукописі — нечітко.

здалеку. Нас він затримав за сто метрів і зараз же викликав свого командира. Командир вийшов назустріч і провів до хати. Було нас троє : районний провідник із своїм суспільно-політичним референтом і я. Татари взяли мене за якогось високого діяча в комуністичному відділі і мабуть тільки тому бадьоро деклярували свій патріотизм до Радянського Союзу.

Звідтам пішли ми до грузинів. Грузини були трохи старші віком. Не було в них і ознак будь-якої дисципліни. Вони зненавиділи війну і тільки й мріяли про свою Грузію. Від грузинів забрати зброю можна було легко, а за татар треба було добре подумати. Видно було по усіх, що добровільно не віддадуть зброї.

Відділи УПА, які відступали перед червоними партизанами, були всього за яких десять кілометрів від нас. Йшлося про те, щоб татар роззброїти ще до приходу відділів УПА, бо тоді та зброя залишилась би в районного проводу, а особливо пістолети, на які всі гострили зуби.

Я написав до Сосенка командира загону УПА, щоб він вислав на один день у мое розпорядження чоту стрільців, добре озброєну з «максимом». Сосенко відповів, що він постарается задовольнити мое прохання, але, по суті, він уже не командир, бо він уже знаходиться під наглядом своєї ж жандармерії.

На другий день прибула чота стрільців, добре озброєна, із «максимом». Ми розставили ту чоту так, щоб їй був з їх укриття добрий обстріл видолинки, на яку ми запланували вивести озброєних до зубів 27 татар. Чотовий швидко розставив свою чоту на вказані точки. Уся зброя чоти скерована була на видолинок. Коли все було готово, пішов до татар районний провідник і сказав їм, щоб вони в повному бойовому порядку з усією зброєю вийшли на той видолинок і щоб командир, вишикувавши їх там, прийшов на хутір і доповів.

Я з районним суспільно-політичним референтом

сидів на хуторі й через вікно дивився, як татари виходили на видолинок. По-військовому, двійками, вони прийшли на видолинок і за командою спинились. Ми з тривогою в душі слідкували за ними. Командир став перед ними, сказав пару слів і бігом побіг до хати, де ми на нього чекали. У хаті був районний провідник Дідух із села Мислині, районний суспільно-політичний референт і я. Татарський лейтенант, увійшовши до хати, по-військовому підійшов до столу і ставши струнко, доповів мені, що його солдати чекають на дальші накази.

— Від імени командування Української Повстанчої Армії наказую негайно повернутися до своїх підвладних і дати команду скласти на місці всю свою зброю і зараз же доповісти мені. Інакше ми змушені будемо застосувати силу. Зроблено все так, що опір вам нічого не дасть.

Лейтенант зблід. Рука потяглась до кобура та зразу ж і опустилась. По короткій павзі лейтенант, стукнувши закаблуками сказав :

— Наказ буде виконано ! — Повернувшись, швидко вийшов з хати і побіг до своїх підвладних. Затаївши дух, я пильно стежив за лейтенантом і його татарами. Вони стояли непорушно в нервовій напрузі. Лейтенант, добігши до них, виструнчився і хвилин п'ять щось їм говорив. Тоді скомандував і дволава татар повернулася вправо. Лейтенант вийшов перед свою колону, перший зняв з себе пістолета й поклав його на землю. За лейтенантом те саме зробила перша двійка татар, повернулася і перейшла назад своєї колони. Отак у строгому порядку всі склали зброю і знову стали на свої місця. Лейтенант знову прибіг до нас на домівку і доповів, що наказ виконано. Тоді ми всі разом з лейтенантом прийшли до колони татар і дали умовний знак своїй частині, яка вийшла до нас. Татари, зобачивши максима з обслугою й добре озброєну чоту все зрозуміли. Отже нам дісталось новень-

ких німецьких 27 пістолетів, 27 автоматів і 2 скоростріли. Лейтенантові ми дозволили взяти свій пістолет. Татар відвели на їх домівку, а пізніше розквартирували по хатах, по двох на хату. Незабаром те село захопили червоні партизани. Командира татарського відділу, за свідченням селян, розстріляли червоні, а решту татар зачислили до червоної партизанки.

Через декілька днів після роззброєння татар і грузинів на мою домівку в селі Лобачівка прийшло чотирьох стрільців УПА. Ті хлопці були добре озброєні й чисто зодягнені у військову форму. Привітавшись зі мною по-військовому, їх старший запитав :

— Ви хто такий будете ?

— Мене називають Боремський, я інструктор.

— Що з вас за інструктор, як ви зодягнені по-цивільному? — зневажливо сказав старший і додав :
— Ото ж, пане інструкторе, негайно вибирайтесь із цієї домівки, її займе наш командир.

— А як же звати вашого командира та де він ?

— Він зараз сюди прийде, але краще б вам звільнити домівку до його приходу, — багатозначно сказав старший.

Раптом увійшов полковник Гончаренко (справжнє його прізвище Ступницький) і зразу ж весело та по-дружньому привітався зі мною. Командант почоту почав було звітувати, але полковник Ступницький підвівши руку, сказав :

— Не треба, ми з другом Боремським помиримось і на одній домівці. Командант стукнув закаблуками й вийшов з усім почотом.

Полковник Ступницький виявився чоловіком дуже веселим, дотепним, з великим почуттям гумору. Він багато, уміло й дотепно оповідав про Кавказ і побут тамтешніх народів.

— Ви, пане полковнику, дуже гарно оповідаєте. Може б ви розказали, як ви й ваші друзі у першу

світову війну сприйняли лютневу революцію та знімали царя з престолу, — запитав я.

— Це питання дуже широке й об'ємне. Вичерпно відповісти на таке питання я не зможу. Вістка про лютневу революцію й зняття царя застала мене в Одесі. Ми там формували полки, що мали йти на фронт. Серед офіцерського складу було процентів вісімдесят українців. Більшість з них добре володіла рідною мовою і були свідомі свого походження. Серед рядових українців було ще більше. Всі ми тоді відчували, що, нарешті, прийшов час самим вирішувати свою долю, але ніхто не знав, що саме треба робити нам конкретно в цей вирішальний період. На неофіційній нараді офіцерів-українців ми вирішили вислати розвідку-делегацію до Києва з завданням розвідати, що думають і що збираються робити в Києві. Наша делегація-розвідка, повернувшись, доповіла, що в Києві зорганізувалась Центральна Рада, яка виконує функції українського тимчасового уряду. Центральна Рада розпочала організувати українську армію і що нам в Одесі теж треба організувати українські полки. Тоді-то ми й стали обмірковувати, як саме творити ті полки. Хтось із офіцерів подав думку вишикувати полки й просто скомандувати: « Усі воїни-українці відійдіть праворуч! » — А тоді з тих воїнів творити українську армію. На тій примітивній пропозиції ми й зупинились. Призначеного дня було вишикувано всі полки. Але пропозиція виявилась невдалою. На цілий полк знайшлося усього тридцять три солдати, які на заклик полковника відійшли праворуч. Решта три-можливо переглянулась, а відійти праворуч не зважилась. Ця перша невдача у формуванні українських полків пригнічуюче діяла на весь наш командний склад. Усі мовчали. Раптом до кола полковників підійшов капітан, і ставши струнко, сказав: « Пани полковники, дозвольте мені відділити українців від решти солдатів ». « До полку має звертатися полковник, а

не капітан », — сказав якийсь полковник, а тоді додав : « Краще ви, пане капітане, скажіть як би ми це зробили ? » « Я сказав би : — Хахли, відійдіть праворуч ! І тоді з того полку залишилось би приблизно стільки, скільки тепер відійшло ». Ту пропозицію взяли ніби за жарт, а все ж таки провели її в життя.

— І що ви думаєте ! — сказав Ступницький. — Увесь полк, не вагаючись, виступив наперед, а тоді повернув праворуч. Залишилось на місці всього декілька солдатів. Настрій у нас зразу піднісся, відтоді все пішло як по маслу. Із українців сформували українські полки, а решту відпустили, — сказав Ступницький.

— А все ж таки зараз наша самосвідомість вища значно, — сказав я.

— Так, це правда, самосвідомість вища, але будь-яких шансів на перемогу, менше набагато, ніж тоді, — сумно сказав Ступницький.

— А чому саме менше шансів ?

— А тому, що тоді наші вороги більшовики починали з нічого так, як і ми. На Україні вони були незрівняно слабші від нас. І тоді за кордоном нас визнавали нарівні з більшовиками. Центральна Рада містилася в столиці, ми контролювали майже всю Україну. А зараз ми в порівнянні з тими часами — ніщо ! Нас ніхто не визнав, на нас ніхто не зважає. У найкращі часи ми контролювали життя тільки однієї Волині і частково Галичини. І то тільки села, коли не брати такі районні центри як Колки та Камінь-Каширський. Росія має сильних союзників і по стороні Росії воює незрівняно більше українців, ніж у відділах УПА. І ті українці знають уже, що вони українці, а не якісь хахли, але це не перешкоджає їм винищувати нас, як підсобників німецького фашизму. ОУН у свій час дуже наївно Німеччину вважала своєю союзницею і це лягло прямою на увесь цей рух, — сказав Ступницький.

— Якщо вони на Україні були слабші і починали з нічого, як і Центральна Рада, то чому саме Центральна Рада не перемогла їх?

— По-перше, тому, що на наші землі прийшли чорні сили Муравйова з Росії. А, по-друге, — тому, що наш нарід ще не державницький нарід. Ми ще не вміємо по-державницькому мислити. Ми не вміємо наші соціяльні інтереси поєднувати з державними. Центральна Рада вважала себе неправомочною розв'язувати наболілі соціяльні питання, як, приміром, земельне питання та цілий ряд інших. І юридично це було вірно. Такі питання вирішують після завершення боротьби парламенти, вибрані народом. Але наш народ не розумів того, що найважливіше своя незалежна держава, а все останнє — це внутрішні питання всього народу, які вирішуються в рамках своєї держави в мирних обставинах. Ленін, натомість, все це вмiло використав. Він без усякого парламенту розкидав кличі з усіх наболілих питань. Ось, приміром, кличем — «Грабуї награблене!» — він мобілізував до боротьби всю чернь, лихотерію, а кличем — «Земля селянам, — а фабрики й заводи — робочим!» — мобілізував до боротьби селян і робітників. Він просто говорив: «Беріть самі, це все ваше, тільки допоможіть нам взяти владу в свої руки!» Отже лихотерія, воюючи за більшовиків, воювала за безвладну можливість грабувати. Малоземельні селяни, воюючи за більшовиків, воювали за землю без викупу. А робітники, воюючи за більшовиків — воювали за власність на фабрики й заводи та за прибутки від них. А боротьба за українську незалежну державу була для нашого громадянина якимось абстрактним поняттям. Він не знав, що саме це йому дає і взагалі чи йому від того буде легше, як Україна стане незалежною державою. Довговікова неволя придушила найсвятіші духовні почуття незалежності, а на їх місце розвинула низькі утилітарні інтереси. Ото ж Центральна Рада не змогла знайти

повного контакту зі своїм народом. Для Центральної Ради питання державності було основним питанням. А для громади основним були їх утилітарні інтереси. Ото ж саме цей розрив між народом та його урядом Ленін блискуче збагнув. Для Леніна, як і для Центральної Ради питання державності було основним питанням. А свого державного ладу, але він це вміло поєднав з інтересами не тільки робітників та селян Росії, а й інтересами всіх народів російської імперії. Він завжди кидав такі кличі, які допомагали йому залучити до боротьби за свою владу якнайбільше народу. А здобувши владу, більшовики з бігом часу, все поставили на свої місця так, як вони того хотіли. Влада була вже в їх руках, і тоді вони вирішували долю селян і робітників самі, як їм хотілось. Воля кожного більшовика була законом для всіх безпартійних. У період громадянської війни вони говорили — «Беріть панську землю, беріть заводи — це все ваше», а після війни слова «це все ваше» підмінили словами — «це все наше» і почали віднімати від тих же самих селян все надбане ними за період НЕП-у, у тих самих селян, що завоювали їм владу. Ось у тому шахрайстві таїться вся «геніяльність» Леніна і його партії. А М. Грушевський на таке шахрайство був нездатний, і тому програв, — піднесено скінчив Ступницький.

— Отже виходить, полковнику, судячи з ваших слів, що зло, обман, шахрайство сильніші від добра, справедливості й чесності? — запитав я.

— Ні, зло не сильніше від добра, справедливості й чесності. Справа ось у чому. — Зло ніколи не виступає відкрито як ЗЛО, воно дуже майстерно маскується під личиною ДОБРА; воно назовні носить усі ознаки добра, а в самих глибинах свого ества, своєї сутності є підступним злом найгіршого ґатунку. Чесна людина нездатна захищатися перед підступною хитрістю зла, перед обманом і тому часто попадає в тенета злих сил, — сказав Ступницький.

— Отже, сила зла таїться в хитрощах та підступності?

— Так, — відповів Ступницький.

— Отже ОУН кинула правильний клич: «З більшовиками по-більшовицькому!».

— Ні, я не прихильник таких кличів. Тоді зникне сенс боротьби: ми уподібнимось до тих, з ким ведемо боротьбу. Японський філософ Утімура писав: «Істина божественна і проголосили її зовсім не ради держави. Якщо ми несили спасти державу, нам залишається тільки докласти усіх сил, щоб спасти істину. Якщо ми збережемо істину, то держава хоч і згине, може відродитися знову; якщо ж зречемося істини, то держава, навіть коли буде процвітати, врешті загине. Любов до батьківщини містить, у далеко більшій мірі вірність істині, ніж вірність державі», — на підкріплення своїх тез зачитував Ступницький.

— Чудово! — сказав я і попросив дозволу записати ту цитату.

— Я радий, і то дуже радий, що ви так думаєте, — схвильовано сказав я, — але практично ми все ж таки простуємо до організації тоталітарного типу.

— Так, це правда, ОУН тоталітарного напрямку, але на сьогодні вона єдина здатна вести боротьбу з окупантами і тому ми змушені співпрацювати в ній. Крім того, працюючи на ОУН, ми одночасно змінюємо її дух, її обличчя. Ми вносимо в неї «свіжу кров» і це все колись дасть свої наслідки, — ствердно сказав Ступницький.

— Як на мене, ми також не повинні нехтувати соціальні питання, усім же нам треба їсти, зодягатися, користуватися транспортом і всякими іншими послугами, а це все належить до соціальних питань.

— Так, це правда, над соціальними питаннями пораються всі, але не всі роблять з них ідола. Ми ж люди, а не дикі звіри, і не можемо, не маємо права соціальні справи вважати самоціллю людського роду.

Людство відрізняється від усього тваринного світу своїм духовним життям, тією своєю частиною інтелекту, яка працює не для інтересів тіла нашого, а для інтересів духу. Оскільки люди являються панівними істотами на нашій планеті, остільки й дух панує над матерією. Матерія служить лише формою прояву сили й краси духу. Успішне упорядкування соціальних справ є лише сприятливий засіб у відвічному стремлінні до духовних вершин, — з урочисто духовним виразом очей закінчив Ступницький.

— А чи комуністична ідея позбавлена духовного елемента? — запитав я.

— Ні, комуністи також на свій примітивний лад є ідеалістами і тільки тому вони іноді ідуть безстрашно на смерть за свої ідеї. Як філософія пантеїзму Спінози обожає природу, так і матеріялістична філософія обожає матерію і таким чином приписує духовні якості, іменуючи їх кожного разу «надбудовами», — сказав Ступницький.

— Комуністи «надбудови» вважають вторинними, до первинного відносять економіку та чомусь це «первинне» практично завжди підпорядковують «вторинному» і таким чином «вторинне», ота саме «надбудова», являється основною метою, самоціллю, а те «первинне», економіка, служить лише засобом для осягнення мети, — сказав я.

— О, більшовики це чудово розуміють, вони, як ніхто ніколи, це своє «первинне» — економіку — всеціло підпорядкували своїй «вторинній надбудові» — політиці. Вони свою тоталітарну систему в усій тоталітарності довели до небувалої досконалости. Підпорядкувавши політиці всю економіку, всі засоби виробництва, весь транспорт і всі засоби інформації, — змусили увесь нарід, а зокрема своїх ідеологічних ворогів, працювати на них.

В некомуністичному світі, в економіці, існують тверді економічні закони, яких ніхто не може порушу-

вати. А в більшовиків, які з політекономії зробили науку всіх наук, в економічній політиці не існує ніякого закону. В економічному житті в Росії панує безмежне свавілля уряду. Він може підвищувати ціни в середині країни на який завгодно товар і наскільки йому забагнеться відсотків. Політика цін в Росії нероздільно знаходиться в руках уряду. У більшовиків не діє живий закон ринку «попит і постачання», та й не береться під увагу собівартість товару. Їм на все це наплювати. Скільки їм треба, стільки й здеруть. Отому-то в Росії всі промислові товари дорожчі, ніж у західньому світі, у три-чотири рази. І це тому більшовики можуть собі дозволяти в сфері економічного життя на всякого роду безглузді експерименти. Їм збитки й провали не страшні, спина колгоспника витримає все, лиш би політика була у твердих і надійних руках.

У некомуністичному світі в політичному житті існує свобода думки, свобода слова і свобода дії, а в економічному — панує твердий закон цін, визначений самим економічним життям. Там собівартість продукта визначає риночну ціну товару. Хто з підприємців не в силах укластись у таку норму цін, той банкрутує. Коли б існував всесвітній вільний ринок, то Росія, як підприємець, вже б давно збанкрутувала. Вона вижила тільки завдяки злиденному життю свого трудявого народу і строго закритому внутрішньому ринкові, — говорив Ступницький.

— Мабуть, не тільки із-за того, руський нарід живучий, експансивний і по-переможницькому мислячий. Руський солдат може воювати в таких умовах, у яких не зміг би воювати солдат ні одного європейського народу, — сказав я.

— В тому, що ви сказали, друже Боремський, є багато правди, але тут грає ще й другий бік медалі. Руський солдат, або вірніше сказати, ціла армія РОА, з такою ж самою виносливістю воювала по стороні гітлерівської Німеччини проти Росії, себто — кому-

ністичної Росії, а це вже красномовний доказ слабости тієї системи. Серед полонених англійців німці не змогли знайти навіть і одного англійця, який би зголосився воювати проти Англії, хоча ті народи споріднені схожістю мови, культури та ще й в обох тих народів капіталістичний лад, а з руських полонених організували цілу армію, яка воює краще від німців проти більшовицької Росії, — сказав Ступницький.

— Це також правда, але РОА воює, по суті, не проти Росії як такої, а тільки проти комуністичного ладу в Росії.

— Теоретично то воно може й так, а практично вони воюють таки проти Росії, бо іншої Росії немає, — сказав Ступницький.

На другий день я поїхав у село Скобелка по свою друкарську машинку, яку залишив там у своїй домівці.

У той же самий час село Смоляву займали червоні партизани Ковпака. Але свою машинку я ще встиг вихватити тільки тому, що ковпаківці ще не встигли туди дійти.

Повертаючись із Смоляви, під Лобачівкою, у лісі дорога була забарикадована поваленими на дорогу деревами; це було зумисне зроблено, щоб гальмувати просування червоних партизанів.

Отож, саме там, я перший раз зустрівся з червоними партизанами. Вони їхали в напрямку Смоляви і змушені були зупинитися перед поваленими на дорогу деревами, а я зі Смоляви. По стилю їх соковитої лайки та їх жаргонів, упевнившись у тому, хто вони такі, я швидко повернувся назад і поїхав у напрямку села Миколаєва в Галичині. На галицько-волинській границі нас зустрів великий дикий кабан. Мене якось була вже шибнула охота застрелити того звіра, але пізніше передумав і залишив його живим. На границі по галицькій стороні біля розкішного хутора Потоцьких стояла одна скромна хатинка. Господарі тієї хатинки мене знали, бо я вже там був. Отож я і тим

разом рішив заїхати до них. Там мене зустрів Стимид окружний провідник Володимирсько-Горохівської округи, із своєю охороною та районний провідник Берестецького району Данило. Їх також червоні партизани витіснили з їх теренів у Галичину.

— Тут ми затримали трьох людей: двох хлопців і одну дівчину, Вони всі троє одне одного не знають, але всі зсилаються на багатьох наших людей із проводу і в тому числі називають і ваше псевдо. Один, вашого віку, називає себе Стиром, другий, молодший — Вороном, а дівчина назвала себе Бистрою, — сказав окружний провідник Стимид.

— Так, це правда, я їх знаю. Стир це наш літератор з Полісся, Ворон — керівник похідної артистичної трупи, підпорядкований обласному суспільно-політичному референтові, а Бистра робила медсестрою в загоні Сосенка, відповів я.

— Так, це саме вони, — сказав Стимид і тут же розпорядився привести їх сюди. Незабаром всі троє арештованих появилися у хаті і відразу кинулися мені на шию обніматися і цілуватися.

Стирові й Воронові було повернено їх пістолі і всі папери.

Окружний провідник побоявся брати на себе відповідальність за нас і тому не радив нам переховуватися у його окрузі. Він запропонував нам йти в Галичину. Ми згодилися. На другий день ми вже всі четверо ночували і днювали в Миколаєві. Але червоні партизани всюди сунули слідом за нами. Мандруючи від села до села по Радехівському районі, нас майже всюди на другий день здоганяли ті самі партизани. У селі Павловичах *) ми попали в оточення червоних партизанів. Але завдяки вечірній темряві ми залишили свою підводу і втекли у напрямку Радехова. Після

---

*) У рукописі — нечітко.

того випадку Стир і Ворон умовляли мене йти в напрямку Карпат. Стира тягнуло в Чехію, бо його дружина з Праги, а Ворона тягнуло в Карпати, бо він сам родом із Карпат. Вони радили мені тікати за границю. Але я не мав наміру тікати і тому вирішив вертатися на Волинь. Вони було вже відділилися від мене і рушили в напрямку Карпат, але зараз же вернулися і наздогнали мене.

Німці за той час кинули цілу армію на галицько-волинську границю. На десять кілометрів вздовж всієї границі в кожному селі стояло по 500-700 німців. Пробиратися через ту смугу було нелегко, але пробиратися треба: з крайнього села, яке було ще без німців, ми взяли зв'язкового, щоб відвів нас до зв'язкового в те село, у якому були німці (німців розміщували в кожній хаті, за винятком хати станичного і зв'язкового). На краю села стояли німецькі вартові у своїх білих маскірочних накидках. Вартових ми обійшли. На вимогу нашого зв'язкового, зв'язковий того села дуже неохоче, але все ж таки відкрив хату і пустив нас до неї (медсестру ми залишили, щоб вона прийшла вдень). Свого зв'язкового ми відпустили, а цей відмовлявся далі нас відпровадити. Його хитромудрі викручування в такій винятково тяжкій ситуації мені вкрай не сподобались. Я вийняв свій пістоль і, спрямувавши його цівку до господаревих грудей, сказав:

— Негайно тихесенько одягайтесь обоє зі своєю дружиною і відводьте в напрямку Волині до другого села; якщо тільки відведете нас німцям, то пам'ятайте про те, що першими згинете ви, а тоді вже ми, — твердо і рішучо заявив я.

У ту ж мить примхи господаря щезли. Через хвилину п'ять ми вийшли з хати і тихенько, обходячи всі німецькі пости, пішли до сусіднього села. Снігу було багато, йти важко, але небезпека і мета додавали нам бадьорости. Біля другого села ми зупинилися біля триста метрів від села.

— Ви, — звернувся я до чоловіка — йдіть у село і, самі придумайте, якими способами, привести сюди зв'язкового, бо в противному випадку вам із своєю дружиною прийдеться відпроваджувати нас ще далі. Ваша дружина залишиться з нами, а ви йдіть швидко і приводьте.

— То ми краще підемо вдвох з дружиною, — благально сказав зв'язковий.

— Ні, ні, дружина залишиться з нами, якщо ви боягуз і не повернетесь сюди, то тоді ваша дружина поведе сама нас аж на саму Волинь і вам буде соромно своєї дружини.

У міжчасі ми протоптали собі стежку в снігу і ходили нею метрів десять туди й назад. Незабаром прийшли зв'язкові. Тим разом попав нам у зв'язкові молодий і досить сміливий хлопець, з ним було приємно і весело йти. Слідуюче село лежало вже під самою границею. Зв'язковий завів нас до станичного. Станичний був чоловік літній, років сорок п'ять, гарно одягнений, сидів і грав у шахи зі своїм сусідом. На наше — «Добрий вечір» — він неохоче підняв на нас очі і відповівши на привітання, знову опустил голову над шахівницею, абсолютно і не думаючи нас питати хто ми такі, звідкіля і куди йдемо. Ми терпеливо стояли хвилин п'ять і слідували за рухами і виразом обличчя станичного. А він преспокійнісенько вів роздуми над фігурами, що стояли на шахівниці, а про нас, мабуть, і забув, що ми стоїмо в його хаті під порогом. Я, як і завжди стояв спереду, а мої двоє друзів стояли зараз же за мною. Мое терпіння стікало швидко, а нерви накрутились до одказу. Я вийняв пістоль і підійшовши до столу, твердо скомандував: «Встати!»

Станичний, зобачивши цівку пістоля, швидко спам'ятався і відразу, зірвавшись на ноги, переляканим голосом запитав:

— Чого вам треба, я зараз все зроблю.

— Негайно запрягайте свої коні і відвезіть нас на Волинь. Зрозуміло!? — різко сказав я.

— Я станичний, я дам вам підводу іншу, — сказав станичний.

— Швидко, в ту ж хвилину запрягай і вези!

Стир і Ворон також витягнули свої пістолі і стояли мовчки.

Господар почав швидко одягатися, а сусіда хотів було йти додому, але я затримав його і велів допомагати господареві запрягати коней.

Через хвилин десять підвода була вимощена і коні запряжені. До границі було всього кілометрів п'ять. Через годину ми вже були на Волині на хуторах. Станичний всю дорогу тільки сопів і мовчав. Я також не вважав за потрібне заводити з ним розмову. На прощання я сказав до станичного :

— Запам'ятай, що все це обійшлося тобі дуже дешево : коли б на Волині так поступив станичний, то йому прийшлося б за це розплачуватись дуже дорого.

— А хіба я знав хто ви такі, — винувато сказав станичний.

— Треба знати, — відповів я.

На другий день вранці ми вже були в Стрільчі в Ковальчуків. Звідти я поїхав на Володимирщину в село Бужковичі, а Стир і Ворон поїхали по своїх напрямках.

У Бужковичах була хороша домівка, в якій іноді я зупинявся. Оцеж я рішив трохи там відпочити. Через декілька днів зв'язковий крайової Служби Безпеки знайшов мене і там, його вислали з терміною поштою до мене. Володимир писав негайно з'явитися у село Колону. У Колоні мене зустрів крайовий референт СБ Митла і його перший заступник Володимир. Цей виклик був мені загадковим. Але недовго прийшлося озадачуватися ним.

— Деж вас Бог носив у період тієї червоної навали? — запитав Митла.

Я оповів йому все, від початку до кінця.

— А деж зараз ваша машиністка?

— Я відправив її з пакетом до Галини і вона звідтам не повернулась.

— Вона з вашим пакетом попала не до Галини, а в штаб червоної партизанки. Зараз вона говорить, що ви самі її туди післали. Може хочете з нею зобачитись?

— Хочу, — відповів я одним однісіньким словом.

Митла вийшов до другої кімнати і розпорядився негайно привести машиністку. Незабаром машиністка постукала і увійшла, але зобачивши мене, вона вже не змогла промовити жодного слова, втратила свідомість і впала. Пізніше прийшла до тямку, але однак, мовчала, опустивши голову до землі.

Боляче було дивитись на ту нещасну дівчину, але допомогти їй я вже не міг.

Машиністці веліли піти на свою домівку. Вона помаленьку підвелась і з опущеною головою пішла.

— Ми її ще не допитували, це вона нам оповідала просто так по ходу розмови. Ми очікували вас. Нам треба було, щоб вона побачилася з вами. Родом вона з Ворошиловградської області. Її батько працював машиністом на залізниці у Львові, а вона вчилась у педінституті на четвертому курсі. У війну евакуювалась у свою область і там працювала свинаркою. Пізніше за завданням комуністичного підпілля її направили до Львова, а звідти на Волинь. Оце коротенько вона сама оповіла свій шлях. Ми їй сказали, що ви випадково зірвалися на міні. Вона рахувала вас загиблим і можливо тому таке наговорила на вас, — сказав Митла.

— А мені все одно шкода її. Вона ж так само як і тисячі інших молодих дівчат, являється нещасною жертвою тієї безглуздої війни, — сказа я.

— То що ж, по-вашому, ми повинні робити з

такими що самі заплутуються та ще й інших заплутують? — запитав Митла.

— Пустити, хай іде собі, хай цей гріх за неї беруть на себе ті, що її посилали до нас, вони тепер їй уже не повірять і самі розправляться з нею. Вона ж наївна дівчина.

— З вашою сентиментальністю далеко не заїдем. Більшовики нашим не прощають, — сказав Митла.

— Ми ж не більшовики, — відповів я.

— Добре, ми з нею ще поговоримо, — відповів Володимир.

— Що ж ви, друже Боремський, зараз робите? — запитав Митла.

— Читаю Шопенгауера, — відповів я.

— Ви все в філософії пропадаєте, — сказав Митла.

— А вас захоплює Шопенгауер? — запитав Володимир.

— Він дуже гарно лає всіх тих філософів, які мислили і писали не так як він. Він визнає лише одного Канта і то ставить його трохи нижче від себе. Його заносчивість не сердить, а навпаки веселить. У нього все це якось дуже кумедно виходить. Але між тією всією його лайливою полемікою є зернята досить оригінальні і цінні, — сказав я.

— Вам добре живеться, раз ви можете собі дозволити таку розкіш, як читанки філософії, а ми от мусимо займатися отими брудними справами, — сказав Митла.

— Кожному своє, видно вам це більше по душі, — сказав я.

— По душі. Треба ж комусь і тим займатися, — прикрим тоном сказав Володимир.

— А де зараз Галина? — запитав я.

— Галина зараз по тамту сторону фронту, — відповів Митла.

— А Ярослав Мова — Гарасименко де?

— Гарасименко також по тамту сторону фронту, — відповів Митла, а пізніше додав: — Що ж, ви вільні, можете займатися своїми справами.

Ідучи до Бужкович, я думав про свою бувшу машиністку, про її нещасну долю, про жорстокість тієї боротьби і взагалі про безглуздість людського життя.

— Машиністка прагнула, добивалась від мене лише крихітку моєї уваги, як чоловіки, крихітку тепла, любови, я їй того не дав; вона для мене була лише машиністкою і більш нічого. Може це і штовхнуло її на помсту, — думав я сам у собі. А душу розривав біль і чорна печаль.

У Бужковичах на своїй квартирі я застав ту ж саму медсестру Катрусю, яка мандрувала з нами по Галичині. Вона була весела і життєрадісна.

— Як же ти, Катрусю, прорвалася звідтам? — запитав я.

— О, були в мене пригоди неабиякі. Недалеко границі мене зупинили троє німців, вони обшукали і знайшли в кишені набої до моєї сімки, яку я загубила. Німець зобачивши набої аж здригнувся і почав знову обшукувати мене, а тих двох других пильно приглядались до мене і доброзичливо усміхалися, їх усмішки підбадьорювали мене. Мене відвели в бункер. Там розташовувався цілий рій солдатів. А той, що робив обшук, незабаром десь пішов. Це тільки він один між ними всіма і був дійсним німаком, а всі останні були українці з Галичини. Вони розпитали мене хто я така, та звідки і куди йду. Я оповіла їм все, як було. Я сказала їм і за вас, — розповіла Катрусю.

— А що ж ти їм, Катрусю, оповідала про нас?

— Я сказала їм, що коли б ви на них наскочили, на моїх друзів, то з вас ані один не залишився б живим, — гордо оповідала Катрусю.

— А вони що на те сказали?

— Зразу всі засміялись, а потім один сказав: «Мені подобається ваш бойовий дух, але стріляти вас

нема за що, ми такі ж самі українці, як і ви, того ж самого прагнемо, що й ви ».

— А хто ж там знає, чого ви прагнете. Ви ж носите на собі німецьку шкуру і для німців служите, а ми боремося проти них, — відповіла я.

— А вони що на те сказали? — з цікавістю запитав я.

— Той же самий мені й відповів: «Зараз проти німців нічого боротися, зараз для нас не німці страшні, а он (показавши на схід) — та червона навала страшна і проти неї треба боротися».

— Для нас всі страшні і з всіма треба боротися, — я відповіла їм, — і знову всі засміялися, а один встав обняв мене, поцілував у лоб, й сказав: «Якщо в нас, та ще й на Східній Україні водяться такі дівчата, то Україна здобуде собі незалежність». — І у нього покотилися сльози по щоках і я також заплакала. Всі останні крізь сльози сміялися від радості і потискали мені руки, обнімали й цілували. Пізніше виділили з-поміж себе двох, які провели мене на Волинь, — закінчила Катрусю.

— Оце тому ти, Катрусю, така весела?

— Може і тому, — відповіла Катрусю, — хіба ж немає чому бути веселій, хіба ж тобі не приємно, що все ще є люди, які думають так як і ми думаємо, і прагнуть до того, до чого й ми прагнемо.

— Звичайно що приємно: є на світі багато людей, які хочуть добра на землі і наче б прагнуть до добра, але якось усупереч своєї волі роблять зло не тільки іншим, а навіть самі собі, — думаючи і говорячи наче б сам до себе, відповідав я Катрусі.

— А ти, хіба ж робив зло? — стривожено запитала Катрусю, не спускаючи з мене своїх великих, сповнених сльозами голубих очей.

— Не знаю, Катрусю, може я і роблю зло, — задумано і тихо відповів я.

— Так ти ж, краще всіх, знаєш чого хочеш і що

робиш, ти ж найкращий зразок для нас усіх і раптом таке говориш! — з явним жалем сказала Катруся.

Я стояв, дивився у вікно і думав тяжку думу про свою бувшу машиністку і взагалі про людську долю.

— Чого ти такий став, чого мовчиш і десь дивишся якимись неприсутніми очима немов би у якусь незбагненну безодню? — стривожено сказала Катруся і торкнула мене за плече, немов би хотіла упевнитись чи я живий.

— Так, це правда, зараз я дивлюся у невловиму безодню, ті невловимі безодні є скрізь і всюди і ніхто не знає, коли хто у неї попаде, — таким же самим позачасовим і «причинним» тоном сказав я.

— З тобою, котику, щось сталося. Мені страшно робиться дивитися на тебе, — схвильовано сказала Катруся.

— Сталося, із всіма щось стається, тільки не в одну пору, — продовжував я.

— А що саме сталося? Скажи! Що? — благально допитувалася Катруся.

— Не треба, Катрусю, все знати тобі, так буде краще, — відповів я.

— То скажи хоча — де ти оце був? — таким же самим тоном запитала Катруся.

— Я був у Крайовій Службі Безпеки, — сказав я.

— А... Он воно що!! І тобі щось загрожує? — стривожено запитала Катруся.

— Їх фах — це завжди і всім загрожувати і одночасно доводити всім і самим собі про те, що вони всіх захищають, що коли б не вони, то взагалі на світі й життя зупинилося б.

— Але ж і насправді, без них не можна бути? — допитливо запитала Катруся.

— Без них не може обійтись ані один народ, але ті, що самовіддано борються за волю, за незалежність, за добро і правду, повинні б без них обійтись. Вони

із всіми своїми діями ляжуть чорною плямою на весь цей визвольний рух. Вони заплямують чисту і святу кров, пролиту за волю і незалежність найкращими людьми, такими як Славко Гарасименко, — з болем у серці сказав я.

— Бачиш, як то воно є, ми, жінки, і більшість мужчин полягаємо все на віру. Кажуть нам, що їх треба, що без цього не можна, що того добро справи вимагає, і ми віримо в те, і нам легше, ми ніби й ні за що не відповідаємо, а таким як ти, гірше і важче, ніж нам. Ви невилікувальні аналітики, ви все зважуєте на своїх аналітичних вагах, міряєте, роздумуете, за все берете самі на себе відповідальність і мучитесь. Нащо це все, кому воно потрібне? Та й що ж в них кращого є? — запитала Катруся.

— О, саме це останнє, що ти сказала, надзвичайно важливе. Оце ж то і все горе в тому, що в нас нічого кращого немає. Ми до кращого не доросли і тому не могли створити нічого кращого. ОУН — це ми, це те, на що ми здатні були спромогтися. Кращого в нас нічого і немає. Чужинці говорять про нас, що ми, як народ, по своєму дусі, найдемократичніший від усіх слов'янських народів, а насправді наша демократичність не державницька і тому вона дуже швидко переростає в анархізм, перероджується з конструктивної в деструктивну. Анархізм в нас — це психологічний результат довговікової неволі, це звульгаризований протест проти рабства, який швидко переростає в руйнівну силу, яка виступає і проти спроб свого народу створити свою державу, — немов сам до себе сказав я.

— Нащо ти говориш зі мною на такому рівні. Я проста дівчина, я всього-навсього медсестра, мені ще тільки двадцять років. Я не хочу потопати в роздумах, я хочу вірити, розумієш ти це, чи ні? Я хочу вірити в тебе. У тебе я хочу вірити. Ти гарно виступаєш перед аудиторією, ти запалюєш, ти пориваєш людей до бо-

ротьби, в твоїх очах блищить така сила вогню, що можна запалити світ, а зараз тут переді мною чомусь став сіяти зневіру, безнадійність, песимізм. Нащо це робиш? Де ділась твоя сила, на яку спиралося і вірило так багато таких як я. Ми ж без віри жити не можемо. Ми без віри ні на що не здатні. Ми без віри — ніщо. Я вела себе в бункері в німців сміливо тільки тому, що я вірила. Я вірила в тебе, у твою нездоланну силу, — зрозуміло тобі? — сказала Катруся.

— Катрусю, ти мене зовсім не зрозуміла. Я не песиміст і зневіри не сію, навпаки, я хочу, щоб ти, насамперед, вірила в саму себе і навчала інших тієї віри в самих себе й у свої власні сили. Тоді як ти закріпишся у своїх власних духовних силах, то тобі не буде страшно якщо розчаруєшся в комусь, як ось, наприклад, зараз у мені. Тоді ти вистоїш і сама, не дивлячись на те, в які умови попадеш. Нам не треба рівнятися на стадні народи, яким потрібні вожді. Ми повинні рівнятися на англійців, які в силу необхідності кожний сам собі стає вождем. Нам потрібна нація індивідумів, а не нація вождів і маси. Слово маси — це гидке слово, якщо воно відноситься до людей, це образа свого народу, це образа особистої гідності кожного громадянина. Адже ж, Катрусю, треба мислити кожному, треба зважувати кожне слово, бачиш же сама, в нас вхитрилися з живих мислячих людей зробити масу, а зі слова « маса » створити ідола для тієї самої маси. А для себе щит, за який ховаються « вожді », якщо хтось їх наважиться за щось звинувачувати. Я хочу, Катрусю, щоб ти навчилася любити наш народ не напудрований, не накрашений, а таким який він є насправді — народ « паралітиків », народ « погній » для інших народів. Я хочу, щоб ти, Катрусю, бачила все таким, як воно є насправді і не розчарувалася ним, не перелякалася того і не заразилася самознищуючим почуттям меншеартости, навпаки, скріпла тим самоосвідомленням і приложила всіх

зусиль, щоб нам стати кращими, ніж ми є. Націоналісти на словах ідеалізують свій народ, а як тільки заікнулись про демократію, то вони відразу всі в один голос кричать: «Що, нашому народові демократію? О, ні, з того нічого не вийде! Наш народ демократії шанувати не буде, він шанус і поважає тільки грубу силу, нагай!»

— Це правда, я сама чула багато разів, але ж не вірила і не в силах у тому всьому розібратися. Та поправді кажучи, я й не думала розбиратися. Може нам уже хватить. Мені вже голова спухла від того всього. Ти ж сьогодні зі мною якийсь зовсім інший, не такий, як завжди, — сказала Катруся і принадливо усміхнулась.

— Всі ми кожного дня стаємо іншими, кожний прожитий день збагачує нас досвідом і знанням, вкорочує віку і зменшує ілюзій.

— А ти знаєш про те, що народ по своїй психології схожий на жінок і тому він не любить тих, що говорять про його вади, про його недостатки. Щоб прихилити до себе народ, заручитися його підтримкою, треба про його вади промовчувати, а натомість, більше говорити і писати про все те, що є хорошого в нашому народі, зрештою ти й сам завжди так і робиш, а от сьогодні тільки щось на тебе найшло, — сказала Катруся.

— Це правда, що народ, так як і жінки, люблять те, що возвеличує їх і хвалить. А треба, щоб наш народ був схожий на мужніх мужчин, в яких вистачає мужности терпеливо вислуховувати про їх вади, щоб відразу їм виповісти нещадну боротьбу, — сказав я, — бо по-іншому нам і справді не стати повноцінною нацією. Посилення своїх внутрішніх духовних сил і віра в них повинна увійти в основу виховання підрастаючого покоління. Кожний громадянин повинен бути свідомим того, що він є повноцінною частиною

громади і на ньому лежить відповідальність за сучасне і прийдешне всієї громади, усього народу.

Із Бужкович я переїхав у село Замличі Локачівського району. Там в основному я займався читанням літератури та писанням. У Замличах два рази мене потривожила червона партизанка. Тудою ходили червоні диверсійні партизанські групи підривати залізницю Ковель-Львів. Одного разу мені прийшлося тікати від них за річку на хутори сусіднього села. Люди прийняли мене там явно непривітно. Уся сім'я була понура і ніхто не хотів зі мною розмовляти. Це відношення сильно мене схвилювало; я не знав у чому криється причина тієї неприхильності. Треба було йти десь до другої хати, ото ж з тою метою я запитав господарки :

— Хто живе ось у цій сусідній хаті? — показуючи рухом голови на ту хату, запитав я.

Господарка аж здригнулась і, подивившись на мене своїми переляканими очима, сказала :

— Там ніхто не живе.

— А що це польська хата? — запитав я.

— Ні, не польська, там жили наші люди й оце тижнів два десь ділися.

— Як це так, ділися? — схвильовано запитав я.

— А от отак, увечері були і за ніч десь щезли разом зі своїми діточками, — сумно і з явним відтінком докору сказала господарка.

Я відчув, що тут таїться щось винятково гидотне і в мене по тілі пробігли нервові дрожини.

— Це одна сім'я у вашому селі щезла так таємничо? — запитав я.

— Ні, говорять, що 16 сімей за одну ніч десь щезло, — відповів господар.

— А що ж це за люди були ті, що так таємничо пропали?

— Просто собі люди, такі як і ми всі, — відповів господар.

— А де ж ваш станичний ?
— Недалеко, тут в селі.
— Може ви покличете його сюди ?
— Добре, я пішлю сина. А що йому сказати ? —
узгіднюючо запитав господар.

— Скажіть, що його просить Боремський з організації.

— З якої організації ?

— Про це не треба говорити. Прийде, то визнає.

Через годину з'явився станичний. Це був молодий чоловік років 27, з простим селянським виразом обличчя.

— Це ви мене кликали ? — запитав станичний.

— Так, це я вас кликав, — відповів я, — скажіть, будь ласка, де ділися люди з он тієї хати.

Станичний розгублено, але допитливо глянувши на мене, сказав :

— Ви краще запитайте про те районного референта СБ Чумака.

— А ви ж станичний і це ж у вашому селі сталося ? — з тоном претензії запитав я.

— Так, це сталося, на жаль, у нашому селі, але я до того непричетний і нічого про те не знаю і тому нічого не можу сказати й вам.

— А тих есбістів по хуторах ви водили ? — запитав я.

— Ні, у них є своя агентура у кожному селі, і вони це роблять за допомогою тієї агентури.

На другий день у селі Дорогиничах я знайшов районного референта СБ Чумака. Це був високий, красивий, стрункий молодий хлопець років біля двадцяти п'яти. Він зустрів мене дуже ввічливо, запитуючи :

— Якими вітрами вас сюди завіяло ?

— Це байдуже, якими вітрами, я всюди буваю. Мене цікавить от що. Вчора я був за річкою, он на тамтих хуторах, — показавши головою в бік хуторів,

— там я довідався про жахливі речі. У тому селі щезло 16 сімей повністю зі старими й дітьми. Я хотів би знати, чому і в ім'я чого чиняться такі нечувані страхиття?

— Мене дивує, що ви з такими питаннями прийшли до мене. Ви ж зустрічаєтесь іноді навіть з найбільшими нашими зверхниками, оце їх і питаєте, — відповів Чумак.

— Це «найбільше» начальство не приказувало вам винищувати тих 16 сімей, це вже безпосередньо ваша робота.

— Я ж виконую накази і все! Зрозуміло?

— Ви вершите судьби людей, — жити їм чи не жити і кому саме. Ви вбиваєте дітей. Розумієте, що це значить, вбивати дітей? — з обуренням сказав я і не прощаючись вийшов.

Довго я думав про ту страшну трагедію. Мені ввижались останні хвилини тих нещасних матерів і їх маленьких дітей. Мені здавалося, що я чую їх останній стогін, їх передсмертний докір. На душі було важко, важко і чорно. Незабаром, десь через декілька днів до мене прискакав на коні зв'язківець із листом від крайового референта Безпеки Митли. Митла велить мені з'явитись у село Б...*) на восьму годину ранку. Від Замлич до Б..., було всього 5-6 кілометрів.

На вході до Б... на мосту мене зупинила застава із куреня Острізького і роззброїла. Дижурний — хорунжий Ткачук допитавши мене, хто я і до кого, та прочитавши листа від Митли, швидко розпорядився повернути мені пістоль і сам відпровадив мене на ту домівку, де знаходився Митла. Разом з Митлою були ще: обласний провідник Крилач, суспільно-політичний референт Арсень, редактор Кузьменко і декілька чо-

---

*) У рукописі — нечітко.

ловіків трохи нижчої ранги. Мене там зустріли по-дружньому, дуже привітно. Митла сказав :

— Ось зараз Кузьменко буде читати свою статтю у відповідь на статтю Хрущова. Треба щоб і ви її прослухали і зробили свої зауваження.

Кузьменко читав гарно, а основне всі зауваження і поправки приймав по-дружньому, з гумором. Не багато людей можуть на такій висоті себе вести. Зауваг і поправок було небагато. Тільки Митла, я і Крилач вносили поправки і висловлювали свою думку, всі останні мовчали і схвально притакували. Пізніше Митла попросив мене й Крилача до окремої кімнати.

— Що це там у вас трапилось із районним референтом Безпеки? — запитав Митла.

Я розповів їм обом все з самого початку. Про те, що зліквідовано 16 сімей без суду й слідства разом з малесенькими дітьми і за свою розмову з районним референтом Безпеки — Чумаком. Митла весь час хмурився і ламав пальці на руках, що аж лускали. Крилач також вислуховував мене з явною неприхильністю.

— Совіти незадовго захоплять всю Волинь, отож, — якби ви хотіли, щоб ми залишили їм готову агентурну сітку?

— Поки є змога, ми повинні з корінням виривати все те, на чому може закріпитися совітська влада, — сказав Митла.

— А я недавно був у тому селі і в мене складалася зовсім інша думка. Ми цією акцією винищування « потенційної совітської агентури » відштовхнули від себе вчорашніх своїх прихильників і штовхнули їх в обійми радянської влади. Такими діями ми плямуємо цей рух і даємо своїм ворогам дуже сильну зброю у їх руки, якою вони будуть влучно нас бити й одночасно виправдовувати всю свою жорстокість. Такі акції йдуть лише на користь тим, проти кого ми ве-

демо боротьбу. Тільки вони можуть бути вдячні за це, — сказав я.

— А вони що робили по тюрмах, як відступали? Ви були в Луцьку? Бачили, скільки вони нашої молоді постріляли без слідства і суду? — сказав Крилач.

— Добре, але ми зараз їх переплюнемо в тих їх злочинах. І тому про ті їх злочини перестануть говорити, а почнуть говорити про злочини доконані Службою Безпеки.

— Краще б ви, друже Боремський, свою казуїстику, свої логізми застосовували де інше. У справі СБ вам не слід втручатися, — сказав Митла, — а якщо ви хочете щось сказати по тому поводу, то кажіть мені, а не районному референтові.

Раптом поступився командир куреня Острізький. Цей чоловік зробив на мене враження своєю атлетичною будовою та могутнім голосом. Він виструнчився перед Митлою і доповів:

— Німці приїхали двома танками на переговори. Що будемо робити, говорити з ними чи ні? — запитав Острізький.

— У 1941 році вони з нами не хотіли говорити, а зараз ми не станемо говорити з ними. Вони в політиці вже труп, — сказав Митла.

Острізький знов виструнчився, стукнув закаблукками і пішов.

Звідтам ми разом з куренем перемістилися у село Калковичі *) й там похоронили заступника командира військової округи Вовчика по прізвищі Сума, вбитого червоними партизанами.

Йшла весна 1944 року. Луцьк і Ковель були вже зайняті совітською армією Ватутіна. Німці трималися ще в Горохові й Володимирі. Отож і на тому кусочку знаходився і курінь Острізького, при якому трималися

---

*) У рукописі — нечітко.

і ми. На другий день до Жашкович на подвір'я священника Михайла Мисечки приїхало дві машини німців і відразу ввійшли до хати. У хаті був Крилач і я. Німці звернулися до Крилача, називаючи його командиром Острізьким, заявили: «Завтра на ці терени прийде п'ята німецька армія. Вона буде винищувати на своєму шляху всі озброєні групи. Ми пропонували б вам відступити за Володимир під Любомль. Тудюю вони не підуть».

Крилач подякував і вони вийшли. Після вибуття німців, Крилач викликав Острізького, Кузьменка і весь штаб куреня для обговорення тієї ситуації. Рішили курінь вивести на Холмщину, а ми всі увечері пішли в напрямку села Коритниці майже на передову лінію фронту. П'ята армія йшла слідом за нами. У Коритниці я з Кузьменком були всього два дні. Звідтам я перемістився у село Стрільче. У Стрільчі, так як і завжди, я зупинився у Ковальчуків. Від господаря дому віяло холодом, лише господиня ставилася до мене з такою ж самою теплою, як і завжди. Це було вже під кінець травня 1944 року. У ті часи холодом віяло вже від багатьох. Причиною того «похолоднення» в першу чергу була очевидно безперспективність нашої боротьби, а крім того масові звірські розправи СБ з неугодними для них людьми. Прихильників націоналістичного руху меншало з кожним днем. Ті, що недавно ввічливо запрошували нас до своїх домів, зараз явно неохоче відчиняли нам двері своїх хат, а увечері навіть і не впускали до хати. У селі Жашковичах у одної молоді жінки-зв'язківця я запитав:

— Чому це останіми часами люди закрили перед нами свої душі і двері своїх хат?

Жінка-зв'язківець, подивившись допитливо на мене, сказала:

— Бачите, зараз вам ніхто не вірить і всі бояться вас, навіть і ми почали боятися самі себе. Я вас не боюся тільки тому, що вже давно знаю, а незнайомих

і я боюся. Оце недавно в наше село прийшло троє людей з організації і, зайшовши в одну хату, попросили, щоб господарка провела їх і показала їм дорогу. Вона пішла з ними і, немов у воду втонула, її й досі немає. І це не одинокий випадок, таке буває у багатьох селах. Словом, усе це дуже швидко йде невлад. Люди, в силу обставин, знову готуються до зустрічі більшовиків. У червні місяці до Стрільча прибув новий крайовий провідник Охрим у товаристві свого почоту і нашого обласного провідника Крилача. За дорученням Охрима, Крилач викликав мене і поручив мені підбирати людей із східняків для відходу на Східні землі України з метою утворювання там організаційної сітки ОУН.

На території Горохівсько-Володимирської округи я zorganizував п'ять чоловік з бувших офіцерів Радянської Армії для тієї мети. Звідтам ми виїхали за Буг на Грубешівщину. Переїхавши Буг біля Сокаля, ми попали в село ... *). Там було повно німецьких військ. У такій незвичайній для нас ситуації нам було не дуже солодко. Зброя наша була захована на підводах у сидженні. На тій підводі, якою я їхав, у сидженні була машинка до писання, література і два пістолети.

З одного подвір'я вибіг один німецький солдат і, зупинивши нас, вискочив із своїм казанком на нашу підводу. Я відчув, як ритм мого серця порушився, воно почало битися наче б частіше і значно сильніше, ніж завжди. Я боявся, що, якщо цей солдат сяде на наше сидження, то відразу відчуже, що в ньому сховане щось тверде. Але на наше щастя, він став з-заду підводи і, притримуючись двома руками за драбину, проїхав з нами всього метрів 200, скочив і побіг до своєї кухні. І нам відразу полегшало, але напруження продовжувалось, бо німців усюди аж кишіло. Та вже

---

*) У рукописі — нечітко.

більше у тому селі пригод не було і ми виїхали звідтіля незайманими. Далі ми прямували в бік села . . . *). Із . . . *) вийшла нас зустрічати молода і дуже бистра дівчина. Вона сіла на нашу підводу і, взявши від іздового віжки і батога, почала сама правити кіньми. Все це вона робила дуже жваво, з гумором і простотою. І нам з тією дівчиною стало наче б затишніше. По дорозі вона нам оповіла, що в їхньому селі повно німецьких солдатів, що лише тільки в них нікого не поселили тому, що вона зв'язкова на їх куц ОУН. У Г. . . *) ми лише переночували і на другий день, рановранці виїхали по напрямку села Корчин.

У Корчині стояв курінь Острізького. Його штаб містився у дуже хорошому будинку. Острізький зустрів мене дуже гарно. Це бувший поручник польської армії. Востаннє перед війною працював директором неповносередньої школи. Острізькому вже було відомо чого я приїхав і відразу мені сказав, щоб я подав список, яких мені треба людей. Я список написав і через два дні, згідно списку, Острізький привів мені 7 чоловік. І так я мав повну групу в числі дванадцяти чоловік. Всі вони були раніше офіцерами Радянської Армії. Пізніше попали до німців у полон, а втікши з полону, потрапили у відділи УПА. З німцями билися вони чудово. Проте, останніми часами, з наближенням Радянської Армії їм почали не довіряти, і це недовір'я їх сильно психічно травмувало. Вони кожного дня ждали розстрілу. Я із всіма ними поселився у одній хаті під самим лісом. Годували нас із військової кухні. Дві години кожного дня я читав їм лекції з історії України, останньо займалися читанням історичних романів. Та література допомагала їм запам'ятовувати прізвища видатних історичних постатей та історичні дати. Крім того, історичні романи розвивали уяву і

---

*) У рукописі — нечітко.

передавали аромат тих часів, який витворив автор сам у собі.

На краю села біля цвинтаря стояла застава нашого куреня. І ось одного дня на тій дорозі застава затримала дві німецькі бронемашини. В них їхали офіцери німецької армії. Застава у село їх не пустила. Німці в ультимативній формі заявили : « Завтра вранці, щоб вас у тому селі і духу не було : Сюдою буде проходити німецька армія, отож вона на своєму шляху буде винищувати всі озброєні групи ».

Після того ультимату Острізький дав команду своїм сотенним вивести сотні в ліс. Команду над всім куренем передав сотенному Нерозлучному, а сам виїхав по своїм службовим справам разом із своїми заступниками.

Ми також усі пішли в ліс. Сотні займалися згідно їх денного розпорядку, а ми займалися своїм ділом. У обідню пору приїхала польова кухня. До кухні підходили чотами, згідно установленого порядку. Ми також підійшли, одержали свій пайок і там же на місці сіли їсти. А пізніше відійшли на своє місце. Зараз же за нами швидко прийшов сотенний Нерозлучний і строгим тоном запитав :

— Це ви там обідали ? — показав рукою в сторону кухні.

— Ми, — відповів я.

— Зараз же ідіть і приберіть після себе своє сміття, — наказовим тоном сказав Нерозлучний.

— Ми там не смітили, — відповів я.

— Я приказую вам прибрати в ту ж мить ! Зрозуміло ? — закричав Нерозлучний.

— Я сміття після вашої сотні прибирати не буду, і взагалі вам не підпорядковуюсь.

— Ви запам'ятаєте мене, — сказав Нерозлучний і пішов.

Мої хлопці були вкрай перелякані. Бувший лейтенант Даман сказав до мене :

— Як приїде Острізький, то горе нам буде за невиконання наказу Нерозлучного. Він же залишив його на своє місце.

— Не турбуйтеся, вас ніхто не займе, ви тут ні при чім, — відповів я.

— О, друже провідник, ви ще його не знаєте, це дуже гострий командир, додав лейтенант Полтавський.

— Нічого, що я його не знаю, це вас не торкається, це моя справа.

Наніч весь курінь повернувся у село на свої домівки. Повернулись і ми на свою. На другий день, рано-вранці прибіг посланець із штабу Острізького і вручив мені записку. Записка звучала так: «Друже Боремський, прошу прийти до мене на сніданок». Прочитавши про себе ту записку, я відразу ж, разом з післанцем, пішов у штаб. Острізький зустрів мене дуже гарно. Так зустрічатися і обходитися з людьми може тільки польський офіцер. Стіл був уже накритий. Там був уже заступник Острізького Верховина (поручник із Закарпаття), начальник штабу, політвиховник, секретар і комендант почоту. Всі вони подружньому зі мною поздоровкались і зайняли свої місця за столом. Господарка дому частувала нас дуже смачними варениками з сиром. За столом всі вели себе свobodно, весело, оповідали анекдоти та всілякі дотепи. Острізький не зробив навіть найменшого натяку на те, що мало місце вчора в лісі з командиром сотні Нерозлучним. Але після сніданку, по якомусь незамітному сигналу Острізького всі вийшли, то тоді він сказав:

— Що це там у вас, друже Боремський, вчора трапилося, що це за непорозуміння були з Нерозлучним?

Я оповів Острізькому все як воно було. Острізький, вислухавши мене, вийшов надвір і призвав сотенного Нерозлучного, а тоді сказав йому:

— Вибачся, друже Нерозлучний, перед другом

Боремським за вчорашній свій нетакт, — сказав Острізький.

Нерозлучний неохоче виконав волю свого командира і вийшов.

— Я винуват за те, що не повідомив його про вас, як про незалежну групу. А ви винуваті за те, що не знайшли з ним розумної розв'язки того питання і допустили до того видовиська. У війську будь-чий непослух — це дуже поганий прецеденс, отже тому треба було б це налагодити якось там відразу на місці, — сказав Острізький. А тоді ми вийшли на подвір'я. До Острізького підбігла молода, біля 16 років дівчина і, витягнувшись «на струнко», відрепортувала розвідницький свій звіт. Її вираз обличчя і очей були зворушливо невинні і сповнені почуттям відповідальності за все те, що вона рапортувала. Те незвичайне видовисько зробило на мене виїнятковно зворушливе враження. Дівчина була втіленням невинності, доброти і відданості справі.

Надворі я попрощався з Острізьким і пішов до себе. Відійшов метрів двісті від штабу, я раптом зобачив як мої хлопці вилазять із квасолі та конопель у повному бойовому лаштунку. Мене це дуже здивувало і я тут же їх запитав :

— А чого це ви всі тут ?

Вони, переглянувшись між собою, нічого не відповіли. Я знову запитав :

— Чого це ви всі сюди вибрались у повному лаштунку ?

— Як повернемось, то оповімо вам усе, — сказав Хома.

— Добре.

— Острізького ми знаємо дуже добре, — це дуже строгий командир. Крім того, зараз така ситуація, що нас можуть розстріляти будь за що. Як він виторгував нас із відділів сюди, то ми всі вже готовилися до смерті. Ми їхали сюди до вас двома

підводами попереду, а він їхав з-заду. Ми всю дорогу слідкували за його рухами і були готові виповісти боротьбу за життя, але приїхавши благополучно сюди і побачивши вас, нам трохи відійшло і ми легше відітхнули але вчорашній випадок з Нерозлучним нас знову насторожив. Острізький такого непослуху нікому не прощає. Отож ви, не знаючи його, пішли туди зовсім спокійно, а ми були впевнені в тому, що він коротко розправиться з вами і тому вирішили розправитися з ним раніше, ніж він з вами, але побачивши, як ви полюбовно попрощалися, нам відлягло від душі і ми тихенько знялися із своїх бойових місць, — сказав Хома, — тепер ми бачимо, що він з вами рахується і поступає не так, як постунав з нами в сотнях.

Якось одного разу я зайшов до лікарні і там зустрів свою стару знайому Катрусю. Вона холодно зміряла мене своїм поглядом і віднеслася до мене так, ніби вона мене зовсім не знає. Це її байдуже ставлення зацікавило мене і тому я викликав Катрусю надвір і запитав :

— Що з тобою сталося, чим я тебе обидив, що ти такою стала до мене ?

Катруся строго глянула на мене і, круто повернувшись, пішла назад у лікарню, не сказавши мені жодного слова. Ця її поведінка ще більше заінтригувала мене і я викликав її в службовому порядку до себе. Катруся прийшла і офіційним тоном запитала :

— Що вам треба від мене ?

— Мені необхідно треба знати чого ти, Катрусю, так закапризилась ? — лагідно запитав я.

— Я вас кохала, я вами гордилася, я хотіла бути всюди разом з вами, допомагати вам, боліти вашими болями і радіти вашими радощами, а ви посоромилися зі мною возитись і відправили мене у відділ, а приїхавши сюди, аж через тиждень здумали відвідати мене а, я стільки, дурна, нарозказувала про вас, хва-

лилася вами, — сповнена обидою, сказала Катруся, а пізніше додала : — Зараз я належу не вам, а відділові, лікарні, хворим. Зрозуміло ?

— Належ собі, Катрусю, лікарні, хворим, тільки не сердься на мене, я не хотів тобі зла.

— Ви хотіли мені добра, а чому б ви не спитали мене, хочу я йти у відділ, чи ні, чи може я хочу залишитися з вами. Ви розпорядилися мною без моєї участі і зараз хочете, щоб я ставилася добре до вас, — піднесеним голосом сказала Катруся.

— Це війна, Катрусю, а ти медсестра, ти повинна бути в лікарні біля хворих, — це твій бойовий пост, на якому ти можеш і повинна зробити найбільше для цієї справи, за яку ми боремось.

— Ви знову хочете мене надихнути вірою в те, в що не вірите. Ви ж уже давно говорили про те, що нас розітруть, а зараз то я вже й сама це бачу. Навіщо ж тоді говорити з такою набожністю за ту боротьбу, яка заздалегідь засуджена на програну, — сказала Катруся.

— Боротися з вірою у перемогу й заздалегідь смакувати лаври і вигоди перемоги, може кожний, але знаючи про неминучість поразки, про тяжкі страждання про боротьбу та всякого роду наруги й зневаги, і все ж таки продовжувати її до кінця, можуть тільки одиниці, яким не треба вождів, бо вони самі собі вожді.

— Який же глузд цієї боротьби, кому і на що вона потрібна ?

— Сама боротьба за незалежність, за волю видається мені найздоровішим глуздом і така боротьба мені потрібна.

— Поскільки стало мені відомо від вас самих, що ви не поділяєте ідей ОУН, й зараз коли вже навіть і самі ОУН-івці зневірилися і тікають з відділів, ви, навпаки, обстоюєте боротьбу.

— Тікають, здаються, виходять з повинною до совітів ті оунівці, які боролися не за волю і незалежність,

а за лаври, за славу й владу, — сказав я, — я не згідний з ОУН-івськими стремліннями до тоталітаризму, до диктатури, гостро засуджую безчесні дії СБ, але боротьбу за незалежність я схвалюю завжди, хто б її не вів.

— Я вже просто не знаю, чого ви хочете і до чого стремитесь і що вам потрібно в житті, — сказала Катруся.

— Волі, Катрусю, хочу, волі і більше нічого.

— Якої ж вам волі треба, як комуністична воля вам не подобається, націоналістична також ні, що ж вам тоді треба?

— Мені треба такої волі, щоб кожна людина могла сама собі влаштувати своє життя так, як вона хоче жити і, де вона хоче жити, щоб кожний мав запевнену змогу сам собі робити добро, щоб закон забороняв лише будь-кому будь-які вигоди за рахунок інших, себто за рахунок зла для іншого. Там, де організація чи партія робить для народу «добро», то це вже не добро, а горе, неволя, бо за це так зване добро вимагають від всього народу рабського послуху і всілякого роду зобов'язань усе життя, за це вимагають безперервних похвал і прославлення їх, немов би тільки завдяки їм і герої на цьому світі.

Радянська армія прорвала оборону і рушила в напрямі Володимира, Сокаля і Бродів. Острівський зібрав своїх шість сотень і вирушив на північ в напрямку Берестя. Я зі своєю групою людей також пішов разом із Острівським. Відійшовши від Корчина кілометрів сім, ми попали в якесь спалене, ані одної хати, село. Із високих бур'янів тільки то тут, то там стирчали залишки коминів, а ще рідше виднілися курені біля заплучених колодязів, а стежки-доріжки, де колись ходили господарі тих садіб і безжурно бігали діти, уже позаростали. Тільки тривожна тиша, наче

траур, стояла над згарищами. На душі було моторошно-моторошно. Того дня ми проїхали підряд аж три таких спалених села. Ці села попалили поляки. Аж після обіду ми нарешті, ступили в живе село і там зупинились. Люди того села оповіли нам про ті страхіння, що поляки робили в ті дні, як палили ті села.

У тому селі я прийшов до Острізького у штаб і запитав його :

— Куди йдемо і з якою метою ?

— Крайовий провідник Охрим, будучи тут, велів йти на північ і в районі Берестя перейти фронт. Отож я й виконую його наказ, — сумно сказав Острізький.

— А мені Охрим такого не говорив і я на Берестя не піду. Тоді, як Охрим давав ту команду, можливо, що вона була розумною, а зараз — безглуздою. Йти на Берестя більше сто кілометрів уздовж німецької передової лінії фронту крізь саму гущу німецьких військ — це більше ніж безглуздя, це божевілля.

— Солдат виконує приказ свого командира, а не обговорює його, — сказав Острізький, — я по відношенню до Охрима являюсь солдатом і тому я змушений, всупереч усьому, йти туди, куди мені веліли.

— Тоді я сьогодні ж із своїми людьми йду від вас в напрямку Володимирщини, — сказав я.

— Що ж, ідіть ! Я не маю права тягнути вас із собою. Може вам так і краще буде, — сказав Острізький.

Поки ми зібралися відлучитися від Острізького, до нас зголосилося дві дівчини : Катруся і Марійка.

— Ми також йдемо разом з вами, — сказали дівчата.

— Ви самі прийшли, чи вас направили ?

— Ми попросилися у Острізького і він нас відпустив, — сказала Марійка.

— Тоді добре, ідіть ! — сказав я. — Але чи витримаєте довгі нічні марші ? — запитав я.

— Витримаємо, аби тільки йти в сторону дому, — відповіла Катруся.

І так ми знову рушили в напрямку того ж самого Г... *). Десь біля півночі ми підійшли під село Г..., а з другої сторони Радянська Армія також уже підійшла під Г... і обстрілює село з артилерії і скорострільів. І так ми підійшли впритул до передової лінії фронту. У силу такої ситуації ми вирішили перепочити і обдумати як нам далі бути.

Це було десь під кінець червня. Поля пахли достигаючими хлібами. Пшениця вже налилася, а жито стигло. Ми сіли в пшениці. І раптом почувся плач дитини. Ми замовкли і притаїли дух. Відчутно було, що в цих ланах жита і пшениці повно народу.

Настрій моєї групи був препоганий. Всі задумались про свою долю, про небезпеку завтрашнього дня. Сумно стало і мені. Треба було йти у розвідку, щоб взнати, хто саме в тих житах переходується, і не було кого післати. Кожен був зайнятий своїми роздумами.

— Хомо, підемо з тобою у розвідку, треба дізнатись, хто тут поряд з нами, — сказав я.

— Добре, підемо!

Виявилось, що в ті жита вийшли всі селяни Г.... Ми знайшли один схрон. Прислухались біля люка, а там чути дитячі голоси. Ми спустились в схрон. Там поміщалася одна сім'я із семи душ. Дівчинка по моєму велінню побігла по станичного. Станичний, поінформований тією дівчинкою, відразу зорганізував нам повний великий кошик всякої їжі. Це мене обрадувало, а пізніше підняло на дусі всю групу.

Станичний закріпив за нами одного свого зв'язкового, який підтримував зв'язок між нами і ним. Мої хлопці, поївши добре, знову ожили, в голосі відчутна

---

*) У рукописі — нечітко.

була радість. Прийшов ранок. Почало сходити сонце. Відступали останні німецькі танки, які стримували наступ радянських військ. Після відступу танків настала тиша. Це була тривожна тиша, яка заставляла нас напружено думати, а що саме думати в таку пору, ніхто того не знав. І що саме таїла в собі та хвилююча тиша, нам також не було відомо. Сонце піднялося від землі на заспів дня. Раптом ми побачили безкінечний цеп солдатів, які йшли один від одного около 7-10 метрів. Вони йшли мірно болотами, лугами, полями і лісами, проглядаючи кожен метр землі.

При наближенні того цепу солдатів, в мене по тілі пробігли мурашки. Це був страх, звичайнісінький людський страх. Тоді я мобілізував усі свої сили, щоб цей страх задушити в нутрі самого себе, щоб його, борони Боже, не помітили мої хлопці. Стрільці боязливого командира так само не люблять, як жінки боязливого мужчину. Цей командир, що хоча один раз на очах у своїх підлеглих злякався, розгубився, більше він уже для них не командир, вони вже рахуватися з ним ніколи не будуть. А я ж тоді для своїх хлопців був командиром, не дивлячись на те, що по суті я рядовий, а вони офіцери.

Згодом пішли всі роди військ. Німці особливого опору не ставили, вони лише стримували наступ, щоб встигнути відступати. На другий день вранці, радянські військові власті розпорядилися, щоб усі селяни поверталися до своїх домів. А тих, що знехтують той їх приказ, будуть розстрілювати там же на місці. Селяни почали вертатися в село. Ми почали готуватися у дорогу, а це була дуже складна і небезпечна справа. Всі дороги були просто забиті всякого рода військом, яке спрямовано спішило на захід, а нам треба було просуватися на схід і тільки на схід. А це явно грозило смертю. Станичному я велів підготувати чотири підводи. Кожна підвода повинна мати сіна трішечки вище драбин. На сіні повинна бути коса і граблі. Оце в те

сіно ми поховали свою зброю і всі інші компромітуючі речі. Всі ми пороззувались і переодяглись по-селянському. Першою підводою правив я. Разом зі мною їхала дівчина років шістнадцяти з малою дитинкою. Дівчина з дитиною була мені потрібна для того, щоб випадково солдати не відняли коней під обоз, та щоб не забрали назад коней. Друга підвода їхала на такій дистанції, що можна було б поїхати в сторону, якщо зі мною щось трапиться. Останні дві підводи також їхали на таких же дистанціях. На всіх підводах їздовими були мої люди. Останні босоніж з підкоченими штанами і з заковченими рукавами та з косами на плечах йшли з-заду. Оце в такому порядку ми йшли першого дня, пробираючись у тил від передової лінії фронту. Проїхавши кілометрів сім, ми зупинилися на одному хуторі. Зброю розвантажили у пшеницю, а пізніше й самі залягли там. Всі шляхи і доріжки були забиті військовими машинами. Просуватися далі підводам було неможливо. Ми змушені були ждати ночі. Небо затягнуло хмарами і темнота настала скоріше ніж завше. Зв'язківець-жінка повела нас в напрямку села Турковичі. Хмари згустились і почав падати дощ. Незадовго він промочив нас до самих кісток. На душі було неприємно. Положення наше було не дуже веселе, але віра в те, що все це минеться і настане краще, не залишала нас. І ми йшли в ту зливу чорної ночі через пшениці, вівса і жита все далі і далі на схід. Під світанок ми добрили під село Турковичі. У селі було повно війська. Промокші залягли ми в полеглий від дощу пшениці, а зв'язкову відправили у село на зв'язковий пункт, щоб нас передати турківським зв'язковим. Вранці поблизу нас якийсь дівчачий голос безперервно нагукував мій псевдонім, але недалекий солдатський гомін не дозволяв нам ризикувати. І так ми терпеливо пролежали, промокші до кісток, цілий довгий літній день.

Увечері піднялись і пішли до лісу, який виднівся

на схід від села. У лісі біля багаття ми просушилися. І раптом нас там знайшла турківська зв'язкова Славка з двома кошиками вареників з вишнями і сиром та всякими ласощами. Це була для нас велика радість. В очах моїх хлопців відразу засвітилися веселі вогники, і розмова забрeнiла веселiше. Славка швидко організувала човни й ми незабаром переправилися через Буг на Волинь, на Литовижські хутори. Наніч ми отаборилися у одній хаті під самісіньким молодим і густим сосновим лісом. Спали у клуні. Вранці наші дівчата пішли до хати варити нам сніданок. Пізніше прийшов до хати і я. Раптом відкриваються двері й у хату входить старший лейтенант і сержант. Я спокійно сидів за столом і очима пильно стежив за виразом обличчя лейтенанта.

А вони на мене навіть і не глянули, лише звернулися до дівчат і запитали :

— А де господар дому ?

— Пішов до села, — відповіла Катруся.

І так, не промовивши більше жодного слова, вони повернулися і вийшли.

А в клуні всі мої хлопці були вже у повній бойовій готовності. Вони думали, що двоє військових мене заберуть і їм прийдеться відбивати мене. Тоді я подумав про те, що треба когось назначити комендантом охорони, який мав би право командувати всіма людьми у будь-якій ситуації. Найбільше тягнувся до командування лейтенант Донецький. Отож я його і призначив комендантом.

Звідтіля ми пішли на Горохівщину, по напрямку Стрільча. Хлопців я прийтив на одному знайомому хуторі під Стрільчем, а сам пішов до Ковальчуків. Афанасій непривітно глянув на мене і пішов до хати. Побачивши таке вороже ставлення Афанасія, я повернув до їх сусідів. Зараз же за мною прибігла дружина Афанасія і зі сльозами на очах просила мене, щоб я йшов до них, але я не пішов.

З приходом радянських військ у багатьох хатах утворилося дві « партії », одні члени сім'ї тягнулися до пристосовництва до перемагаючих, хто б вони не були, а другі були готові всупереч без надії, продовжувати боротьбу, не зважаючи ні на що. Із Стрільча ми пішли через Печихвости, Сільце, по напрямку Берестечка. На постій зупинилися у лісі перейшовши залізницю Львів-Луцьк. Ліс тягнувся у напрямку Лобачівки та Смоляви. Там було вже чоловік біля 30 із куреня Острізького. Серед них я знав чотирьох чотових. Одного з них я запитав :

— А що трапилося з відділом Острізького ?

— Після того як ви від нас відлучилися, Острізький змінив маршрут і також пішов за вами. В одному невеличкому лісочку ми попали між два вогні, — з однієї сторони по нас били німці, а з другої — совіти, а нам що хоч у землю лізь, настільки не було де дітись. І ось нас так розбили, — сказав чотовий.

— А де Острізький, загинув ?

— Ні, говорять, що він прорвався і пішов північною стороною на схід, — відповів чотовий.

Обласний референт СБ Залісний і окружний провідник ОУН Стимид розпорядилися, щоб ті розбитки йшли зі мною далі на схід. І так звідтіль зі мною йшло аж 44 чоловіка. Стир ми перейшли десь поблизу Смоляви. Потім пішли в напрямку села Хрінники. Йшли ми тільки вночі, а вдень відпочивали. За Стиром ми зупинилися відпочивати в якомусь малесенькому лісочку, що прилягав до самого Стиру. На окраїні стояв високий гіллястий дуб. Він служив нам за спостережний пункт. На верхечок того дуба виліз наш вартовий і спостерігав через далековид за всією територією, а під дубом сидів його підручний, який звітував нам про весь рух на території досяжній далековидом. Тут в першу чергу ми добре помилися у Стирі, поснідали і лягли відпочивати. Але спати довелось не довго : вартові розбудили і сповістили про те, що в нашому на-

прямку їде озброєна кіннота около 16 вершників. Ми всі швидко піднялися і, не доходячи метрів 20-30 до лісової дороги, зайняли оборону. Кожний стрілець заліг біля дороги, на відстані один від одного всього 10-20 метрів і добре у ліщині замаскувались. Завдання було таке, що якщо тільки стрибки зроблять хоча найменший рух у тому напрямку, щоб розпочати з нами бій, то, почувши і побачивши постріл з ракети, відразу кожний повинен стріляти в того стрибка, в якого йому найзручніше і найближче. Всі, затаївши дух, ждали наближення ворожої кінноти. Кіннотники їхали дуже швидко, але під лісом зупинилися, оглянулися, прислухалися, а тоді тихо і обережно почали в'їжджати в ліс. З тієї хвилини, як стрибки побачили спрямовані на них цівки наших автоматів, то їм усім у ту ж мить заціпило і вони, не промовивши один до одного ані одного слова, мовчки проїхали і поїхали, ніде навіть і поблизу не зупиняючись.

Чотові з відділу Острізького радили негайно звідтам йти, поки не приїде більше стрибків. Але я, чомусь, був певен, що ті кіннотники нікому не доповідять про те, що вони нас бачили, тому що за це їх боягузство по голові не погладили б. Так воно і було; ми відпочивали там до самого вечора і більше нас уже ніхто не тривожив.

Підвечір ми вирушили по напрямку села Вовничі. У Вовничі ми прибули вже під світанок. Зв'язківець села Вовничі сповістив нам про те, що на мосту стоять стрибки. А нам через Ікву треба було перебратися ще до світанку. Ми змушені були якнайскоріше спшити на той міст. І ми просто зігнорували тих стрибків, що охороняли моста, і пішли без всякої передосторожності. Та наша ігнорація подіяла на них так гарно, що вони залишили моста і десь добре сховались, і аж щойно тоді, як ми відійшли від моста метрів 300, вони почали стріляти по нас трасуючими кулями. Із «чемности» ми на їх стрілянину не відповідали. Гра-

тися у війну з ними нам не личило. Нам треба було якомога швидше пробиратися у поліські ліси. Перейшовши через моста, ми повернули ліворуч з таким розрахунком, щоб якнайскоріше потрапити у Боремецький ліс. Це вже було недалеко. Через хвилин п'ятнадцять ми вже були в лісі. Це була територія Острожецького району, а цей район я знаю непогано.

Ми зупинилися на постій серед здорового дубового лісу у ліщині. Переспавшись трішечки, хлопці повиймали свої пожитки і почали снідати. Раптом на нас натрапляє якийсь бородатий чоловік з малим хлопцем та з кошиком у руках. Наша варта затримала його і привела в наше розташування.

— Чого це ви так раненько бродите по лісі? — запитав я бородача.

— По гриби в нас ходять тільки з росою, — спокійно відповів бородач.

— А звідкіля ж ви? — запитав я бородача.

— Із Городниці.

— Скажіть нам, у яких селах тут немає червоних?

— А вам куди треба йти? — запитав бородач.

— По напрямку Великої Городниці, — відповів я, затаюючи дійсний напрямок.

— О, то вам треба йти через Ярославичі.

— Так, так, через Ярославичі, — відповів я і, повернувшись до своїх хлопців, сказав:

— У Ярославичах заберем свої медикаменти.

— Знаєте що я вам би порадив: ви побудьте тут ще з годинку, а я піду додому, принесу вам щось добраче поїсти і одночасно дізнаюсь, де стоять червоні і де їх нема, — сказав бородач.

— О, це ідея, ми будемо вам дуже вдячні, — відповів я.

У бородача очі аж засіяли. Він повернувся і пішов.

— Що ви, друже Боремський, з ним так розговорились, це ж явний агент ЧК, — сказав Хома.

— Оце тому я так і розговорився, що він агент ЧК, — відповів я, — не можна ж йому дати відчути того, що ми знаємо хто він такий і чого сюди прийшов. Агента треба вміло унешкідливити і, по змозі, зробити його собі корисним, тобто вміло дати йому таку «інформацію», яка б нам не заважала, а навпаки, допомагала. Я йому сказав, що нам треба йти на Велику Городницю, а повернувшись до вас, я заговорив про медикаменти, які треба забрати по дорозі в Ярославичах. Я говорив про ті медикаменти так собі між іншим і до вас, а не до нього, щоб він упевнився в тому, що в дійсності збираємося йти на Велику Городницю. Якщо він ту деталь про медикаменти скаже чекістам, то це їх переконає в тому, що ми йому говорили правду куди і чого йдемо. І вони всі свої сили кинуть туди на засідки, а ми підемо таким шляхом, про який чекісти і не подумують. Ми підемо найпрямішою дорогою через ті села, де стоять червоні війська, — сказав я.

— Може ви й праві, — відповів Хома, — але нам звідсіля треба якнайскорше забиратися, а зараз день, куди нам дітися?

— Все буде зроблено так як треба; я тут терени знаю і знайду вихід, — відповів я. — От зараз, щоб підтвердити вірність того, що я говорив з тим бородаєм, ми підемо на Боремецькі хутори і також будемо питати дороги на Велику Городницю. Це остаточно переконає чекістів у тому, що ми таки у дійсності йдемо туди, а це для нас дуже важливо. Ми зараз знаходимося одні-однісенькі в самому лігві ворога, адже ж ми змушені розраховувати, не на свою силу, а на свій розум. Нам треба свого ворога направити туди, де нас не буде, а самим піти туди, де нашому ворогові і не сниться.

Незабаром ми вийшли на хутори, попили молока, поїли вареного. Люди приймали нас одні за стрибків, другі за бандерівців. Як одні, так і другі, боялися

виявляти своїх як симпатій, так і антипатій. Ми, звичайно, згідно запланованого, всюди питали про розташування червоних військ та дорогу на Велику Городницю.

Проїшовши з півкілометра в напрямку Городниці, ми круто повернули праворуч у ліс, який немов би буквою Г огинав Боремецькі хутори. У тому лісі ми відпочивали цілий день, а стрибки шукали нас у тих кварталах, де вранці нас знайшов той бородач.

Під вечір ми знову вийшли на ті ж самі хутори, організували десять підвод під маркою червоних і поїхали по напрямку Корита. Свищів ми переїздили ще завидна. По селі всюди грали гармонки, ходили солдати, а ми їхали і, співаючи « Катюші », час-від-часу лаялися російською мовою і в російському дусі. І так ми проїхали Свищів і П'ятки, які були повні набиті червоними військами. Коли з'їздили в П'ятківський ліс, нас зупинив якийсь лейтенант зв'язку і сказав :

— Товарищи, под ночь ехать в лес опасно, там могут быть неприятности с бандеровцами.

— Нам срочно нужно в Ольку і ми вынуждены ехать, — відповів Донецький.

— Ну смотрите, это ваше дело. Желаю вам успехов, — сказав лейтенант і пішов.

Ми виїхали на П'ятківський ліс більше як півкілометра і тоді підводи повернули назад, а самі пішли у напрямку села Корито. Господарі, звільнившись від нас, бистро поїхали своїми підводами додому. А ми вернулися назад під В'юнський ліс на Коритинські хутори.

На цих хуторах я знав одну хату, яка служила зв'язковим пунктом Острозького району. Оце ж на подвір'я тієї хати ми й зайшли. Розбудивши людей, я з трьома хлопцями зайшов до хати. Нас там прийняли з недовір'ям, але пирогами й молоком почастиували.

Тоді якраз у тій хаті ночувала одна дівчина із села Посникова.

— Ніно, ви ж мене знаєте, допоможіть мені зв'язатись із районним або окружним провідником. Мені потрібний зв'язок у Цуманські ліси, — сказав я.

— Ми зараз всіх боїмося і нікому не віримо. І хто ви зараз є, я не знаю. Може ви вже давно почервоніли? Але що ж з вами робити? На свою особисту відповідальність постараюсь вас сконтактувати з районним, — сказала Ніна.

— Добре, я буду вам дуже вдячний, ми ж працюємо з тієї сторони фронту і нічого не знаємо, що тут робиться.

— Тут робиться таке, хто вчора був з нами, той сьогодні проти нас, тому й ми тепер ставимося до людей з такою недовірою, — відповіла Ніна.

— Оце зараз ми підемо до лісу і там будемо цілий день. Добре було б, коли б ви організували нам щось поїсти, — сказав я.

— А скільки вас? — запитала Ніна.

— Біля сорока чоловік, — відповів я.

— Добре, зробимо.

Все було зроблено чудово. Людей годували тричі на день досита.

Увечері Ніна повела нас до Посникова, а звідтам до Пітушкова. На другий день у Пітушкове до нас прийшов районний провідник Острожецького району із сторожовим провідником Олицького району.

— Куди ви пробираєтесь і до кого? — запитав районний провідник Острожецького району.

— Ми пробираємось по напрямку Цуманських лісів. Мені потрібний хтось із обласного або крайового проводу, — сказав я.

— Добре, завтра ви підете в Олицький район, а звідтіля просто в Цуманські ліси, — сказав провідник Острожецького району.

У Олицькому районі ми зупинилися у селі Жор-

нище у одного господаря у клуні. Якраз того дня чекісти проводили у Жорнищах арешти всіх підозрілих в націоналізмі. Всюди було повно чекістів. Вони тоді арештували господаря сусідньої хати і ходили по подвір'ї у нашого господаря, навіть якось уже один раз наближались до нашої клуні, але Бог милував, мабуть їх і нас, до клуні вони не заглянули.

Увечері ми вирушили з Жорниць у напрямку Цуманських лісів.

Увійшовши в цей величезний лісний масив, ми аж легше зітхнули. Увійшовши в гліб лісу кілометрів п'ять, зупинилися в розташуванні відділу Орлика.

— Звідкіля і куди йдете? — привітавшись, запитав молодий стрункий і красивий чоловік.

— Ідемо на схід. Мені треба бачити когось з проводу, — сказав я.

— А кого саме вам треба бачити? — запитав Орлик, усміхаючись.

— Найкраще було б побачити Г...*), чи когось із його заступників.

— Г...*) тут немає, — відповів Орлик і в ту ж мить з-заду підійшов великій і кремезний чоловік. Це був зверхник Орлика, Олег, якого я знав особисто вже давно. За ним з'явився і Володимир із СБ.

— О, вже й ви тут, друже Боремський, — сказав Володимир і потиснув мені руку. А пізніше за руку привітався і Олег.

— Так, і я вже сюди прибув, та ще й не сам. Нас прийшло сюди 44 чоловіка, — сказав я.

— Що ж це за люди прийшли з вами?

— Одинадцять хлопців і дві дівчини, це ті, що мають іти зі мною на схід, а останні в більшості із відділу Остриського, які відбилися від нього під час переходу фронту, — сказав я.

---

*) У рукописі — нечітко.

Сотня і всі інші групки відразу пішли по своїх призначеннях, а я залишився зі своїми людьми біля Далекого. Мені треба було ждати якоїсь сотні, яка мала йти аж за Сарни в напрямку Століна. У міжчасі у Далекого появився Славко Гарасименко і Андрій Мисечко.

Я дуже, дуже зрадів, що знову зустрівся зі Славком. Славко також радів як мала дитина. Зразу ми лише дивилися один на одного і мовчали. Нам тоді було дуже добре мовчати, бо висловити своїх почуттів ми не могли. Несказане в таких ситуаціях завжди незрівняно більше від всього сказаного. Пізніше пішли розпити і оповідання. Славко був самотнім чоловіком із усіх моїх друзів; з яким я міг розмовляти, не тільки про громадські справи, але й про свої особисті. Перед ним можна було і хотілося розкривати всі тайники своєї душі. Він розумів, а ще більше відчував, найтонші порухи душі, відчував глибоко душевно й ніжно.

— У що ж ми, Славку, зараз віримо, на що надіємось і куди йдемо? — запитав я.

— Віримо, Даниле, у благодійну силу прекрасного, у ній заложена вся правда, добро і любов, чиста любов, як дівоча сльоза, як Божа роса. Творім, множмо, поширюймо і удоступнюймо це прекрасне для інших. Ушляхетнити людей, одушевнити, перемінити їх на кращих, ніж вони є, можна тільки через привчення їх сприймати прекрасне. Це може робити, робить і повинно робити мистецтво і релігія, а не політика, — сказав Славко.

— А ти, Славку, віриш у Бога? — запитав я.

— Вірю, Даниле. Мій Бог, у якого я вірю, — це символ найкращих і незмінних чеснот, а релігійні ритуали дисциплінують нас у сприйманні їх, — сказав Славко.

— Може й так, Славку, але в скрутні часи всі підпорядковуються політиці. У такі часи хитромудро нейтральними чи стриманими залишаються тільки хи-

труни, опортуністи і шкурники, — сказав я. — Вони долучаються до громадського життя тільки тоді, коли бачать у ньому реальну користь для їх самих.

— Це правда, Даниле, але митці навіть і в політиці повинні робити свою роботу. Мистецтво скращує життя, духовно збагачує нас, освіжує і вдосконалює, — сказав Славко.

— Як же ж ти, Славку, сприйняв рішення Перших Установчих Зборів НВРО? *) — запитав я.

— Ми, Даниле, всюди і зі всім запізнюємось. І з цією демократичністю також запізнались.

— Мені здається, що постанови залишаються постановами, а в практичному житті ми залишаємось такими, якими ми є. Ніхто ніякої демократизації проводити не буде, — сказав я.

— Звичайно, що все залишиться по-старому. У нас же немає ніякої уяви про демократію, ми не здібні її навіть самоусвідомити. Духовна потреба демократизації насамперед повинна народитися, вирости і дозріти в нашій свідомості, а щойно тоді проявитися у громадському житті, — сказав Славко.

— А як ти, Славку, ставишся до Донцова? — запитав я.

— Стрункість, цілеспрямованість і гострота думки Донцова мене захоплює, але його антигуманність, антидемократичність — відштовхує.

— Куди ж ти, Славку, зараз прямусь?

— Та знову десь будемо організувати редакцію. Роботи в тій області багато. Мені хочеться працювати над своїми задумами, але часу не вистачає.

— А я йду на схід, а що там прийдеться робити, то й сам не знаю.

— Тобі, Даниле, краще було б повернутися назад у суспільно-політичну референтуру, ти там більше дав

---

*) Народно-Визвольна Револуційна Організація.

би користи, ніж на будь-якій іншій роботі, хоча з тебе, мабуть, і організатор був би хороший.

— А як же тепер Мисечко себе почуває, він же раніше був у мельниківцях? — запитав я.

— Це не має значення, де хто був, важливо який він сам по собі як людина. Мисечко дуже хороший чоловік, здібний як редактор і дуже оперативний на тій роботі, — сказав Славко.

На другий день рано вранці Славко прийшов до мене попрощатися. Вони з Мисечком відходили в напрямку Корця. Це було наше останнє прощання. Більше я Славка ніколи не бачив. Пізніше в таборах мені оповів один мій друг, що Славко із своїм товаришем попав у оточення червоних. Його товариша вбили, а Славко вернувся до свого вбитого товариша і сам застрілювався над своїм убитим другом.

Це був чоловік великої душі, сповнений духовною і фізичною красою. Це була зразкова людина, на яку треба було рівнятися всім, але зрівнятися з ним було не посилі.

Незабаром прийшла ждана сотня і ми прилучилися до неї та й відправилися в напрямку Сарнів. Це були суцільні ліси, так що була змога йти серед білого дня.

До Сарнів ми помаленьку просувалися три дні. Між Сарнами і Клесовом понад залізницею горів ліс і всюди було повно червоних. Ситуація була не легка. Ми вирішили перейти залізницю на передмісті Сарнів попід самими військовими казармами. Там ми зустрічали солдатів, зупиняли їх, розпитували про бандерівців, лаяли їх і йшли далі «переслідувати бандер»; а пізніше досхочу сміялися з того, що нам так легко вдавалося обхитрити ворога й пройти без жодного пострілу. Звідтам ми повернули на північний схід в напрямку Томашгорода. За весь період німецької окупації в Томашгороді таборилися червоні партизани. За німців бандерівці там не бували. Мене дуже цікавило,

як тепер у тому ж самому Томашгороді приймуть нас. Під самим Томашгородом ми зупинилися. Сотенний дав команду, щоб через Томашгород пройти військовим маршем і заборонив брати від населення будь-які продукти, навіть молоко. Після відпочинку сотня військовим маршем увійшла в село. Люди повиходили із своїх хат дивитися на бандерівське військо. Жінки і дівчата несли глечики молока, яйця, а чоловіки давали само-сад. Але сотня йшла, згідно наказу, і навіть не дивилася на ті пожитки. Тільки сотенний дякував людям за гостинність і йшов далі з боку сотні. Декілька жінок, вертаючись з глечиками молока, розчулились і почали плакати. Всі були приємно вражені дисципліною і порядком сотні. Сотенний сіяв.

Від Томашгорода ми направились по напрямку села Залав'є, але вже було темно і ми зупинились на ночівку.

На час відпочинку виставляли вартових. На трьох кутках варту виставляла сотня, а на четвертому — ми ставили свого вартового. Вартові пости вночі під час відпочинку перевіряв черговий підстаршина, цебто хтось із чотових. На світанку командир сотні з чот-овим привели до мене мого вартового і заявили про те, що він спав на посту.

— Це правда, друже Полтавський?

— Правда, — відповів він.

— А ти знаєш, що за це роблять в УПА? — за-питав останній.

— Знаю, — дивлячись неприсутнім поглядом, від-повів Полтавський.

— Вам ясно, друже Боремський? — сказав остан-ній.

— Ясно.

— Зараз я вистрою сотню, зачитаємо вирок суда і там же перед сотнею ви самі, друже Боремський, його розстріляете власноручно, зрозуміло?

— Ні, того не буде, я стріляти його не буду і вам не дозволю, — сповнений рішучості відповів я.

— Як, за спання на посту ви не будете стріляти ?!!
— закричав сотенний.

— Ні, не буду, — впевнено відповів я, — ви можете на мене жалітися кому хочете, а я стріляти не буду і вам не дозволю стріляти моїх людей, зрозуміло ?!

— Якщо так, то ви далі зі мною не підете, а за порушення уставу будете відповідати перед Верещакою. Він з вами буде розмовляти іншою мовою.

— Я й не збираюся йти далі з вами.

Згідно свого маршруту сотня пішла далі на північ, а я, не доходячи 4 кілометрів до села Залав'я, зупинився у лісі на острові серед болота. Раніше на тому острові таборилися жиди, ті, що повтікали від німців. Постійний зв'язок я підтримував із сотенним села Залав'я. Його господарчий постачав нам м'ясо, картоплю, крупу і сіль. М'яса в нас було вдосталь і то свіжого, молодого. Кухар був свій. Ми із сіна і гілляк поробили собі курені і жили цілих два тижні, очікуючи пошти від Верещаки. Але відповіді на мого листа від Верещаки я не діждався і вирушив далі на схід.

Над бувшим польсько-радянським кордоном у селі Сновидовичі ми зупинились, і звідтам увечері вирушили в Житомирську область.

На східніх областях України організаційної сітки ОУН тоді не було; ми, якраз і йшли туди для того, щоб її організувати, або хоча вивчити можливості для відповідної організаційної роботи. По Житомирщині прийшлося йти без зв'язкових. Голови колгоспів і бригадири тікали від нас із тих сіл, у які ми заходили.

У районі Білокорович на околиці лісного масиву біля галєвини, ми зупинилися відпочивати. Всі були втомлені і відразу поснули твердим козацьким сном. На варті стояв Одеський. На світанку Одеський вистрілив із своєї десятки. Всі зірвалися. Я зірвався також,

але мене відразу обстріляли з автоматів. Нас обхопили підковою так, що ми змушені були тікати на галявину. Вибігши на галявину, я побачив, що одна групка моїх людей побігла ліворуч, а друга, більша — праворуч. Позаду другої групки метрів 150 бігла Катруся, а я опинився метрів сто позаду Катрусі. Стрибки зосередили свій огонь на тих моїх двох групках. Вони були всього метрів 30 від мене, але по мені не стріляли. Можливо тому, що я був одягнений по-цивільному і вони могли рахувати мене також за стрибка. Я боявся, що якщо мої люди добіжать до лісу і скриються у ньому, то тоді весь огонь зосередиться по мені і тому я повернув праворуч, щоб скоріше добігти до лісу. Катруся, оглянулася на мене, також звернула направо і ми разом з нею побігли до лісу. З краю лісу було болото. Катруся у болоті загубила одного чобота і почала плакати. Не зважаючи на суцільну стрілянину і крик стрибків, я змушений був вернутися, розшукати в болоті чобота, вилляти з нього воду, взяти Катрусю і, взявши її за руку, тягнути за собою. Це була дуже ризикозна « любов », але по-іншому я вчинити не міг.

І так ми з Катрусею ішли лісом цілий Божий день. Аж щойно під вечір почулося десь близько село. Ми зупинилися, повернули праворуч і лягли відпочити. Підійшла темна ніч. Ми встали і обережно пішли до крайньої хати. У хаті ми застали трьох жінок. Там нас нагодували, а тоді запитали :

— Куди вам треба йти ?

— Проведіть нас, ми в дорозі скажемо куди нам треба йти, — відповів я.

Одна жінка зібралася нас проводити. На подвір'ї я їй сказав, що нам треба обійти їхнє село на ту сторону під той ліс.

— Добре, я вас проведу туди, у мене там є рідня, то я там і заночую, — сказала жінка. Село обійшли без пригод. З другої сторони села, під лісом зайшли

до однієї великої хати. Там було дві жінки, дівчина і на підлозі спало трое хлопців.

— Що це за люди? — запитав я господарки.

— Це з нашого села хлопці прийшли на вечоринки, то вот і zostалися ночувати, — відповіла господарка. Я розпитав відстань до всіх околишніх сіл. Господарка дала нам вечеряти, а тоді запитала:

— Ви будете ночувати в нас?

— Ні, відповів я, — ми зараз підемо далі.

— А ніч же, і темно, як же ви підете? — доброзичливо сказала господарка.

— Підемо й вночі, — відповів я і велів господарці розбудити хлопців.

Хлопці вже міцно спали молодим сном і неохоче пробуджувались.

— Одягайтеся, хлопці, і зараз нас проведете кілометрів п'ять навпростець через ваш ліс, — сказав я.

— А куди вас провести? — запитав найстарший.

— Швидко одягайтесь, я скажу куди.

Через кілька хвилин ми вийшли на подвір'я і пішли до лісу.

— Ви, хлопці, навпростець через цей ліс проведете нас по напрямку села Гарти, — сказав я.

— А може ми вас проведемо тільки через ліс, до тих хатів, що за лісом, — сказав найстарший хлопець.

— А що це за хати там за лісом?

— Та там всього тільки дві хати, це дуже щасливі хати, вони війни не бачили.

— Як це війни не бачили?

— А так: наступали німці — їх обминули і відступали — також туди не потрапили, а также і наші ніколи туди не заходили, — відповів хлопець.

— Ну, раз так, то хоча ми зайдемо до них, — відповів я.

І так ми ввійшли в ліс. У лісі було темно, темно, хоч око виколи. Я чомусь побоявся, що ті хлопці

скористаються з темноти і повтікають від нас, і тому зупинив їх.

— Катрусю, візьми свій чистий носовий платочок і розірви його на три частини.

— А нащо це тобі потрібно?

— Побачиш, скоріше роби те, що я тобі сказав і шукай голки з ниткою.

— Вже все готове, — відповіла Катруся.

— Оце бери і попришивай цим хлопцям з-заду ці клаптики хустини, — сказав я, — показуючи в сторону хлопців пістолетом. Коли вже все було зроблено, я сказав до хлопців :

— Ось бачите ці білі лоскутки хустини, оце так і йдуть один за одним. Якщо тільки будь-хто з вас задумає тікати, то так і стрілятиму вище цих лоскутків, — сказав я.

— Ні, ми вас не залишимо самих у лісі, навіть коли б ви і не мали чим стріляти, ми не такі люди, щоб у горі людей залишати, — сказали всі втрьох.

— А звідкіля ви взяли це, що ми в горі?

— У!.. Ми відразу здогадалися, що це ви з тих, що вчора вранці по ту сторону села в лісі розбили наші стрибки. Вони на вас сонних напали, правда ж? — запитав найменший.

— А за кого ви нас числите?

— За кого ж ми вас можемо числити, як не за бандерівців, — сказав найстарший.

За лісом, і справді, стояло дві скромні хатинки. Ліс оббивав їх з трьох сторін. Двоє хлопців я направив у напрямку хати, а тоді на відстані ста метрів за ними йшли ми. Раптом, біля хати почувлася команда : « Стій, хто йде ??? » Ми швидко поступились назад і на околиці лісу зупинилися під столітніми дубами. Через хвилин п'ять почувся гомін на тому ж самому подвір'ї, і чутно було, що ціла група людей направилася в напрямку лісу. Ця подія виглядала мені дуже загадковою і тому ми терпеливо чекали і наслухали, що ж

з того всього вийде. А невідома група жваво гомоніла і вже наближалася до лісу. Ми перемінилися у слух.

— Друже Боремський! — почувся знайомий голос Хоми.

Я відкликнувся і вийшов з лісу. Хлопці радісно оповідали мені про те, що вони всі в повному зборі, що всі живі, тільки один Одеський легко ранений у руку під пахву. Я також радів, а Катруся просто сіяла від радості.

Виявилося, що я хлопцям перебив вечерю, вони якраз підкріплялися картоплею з кислим молоком. Катруся тут же, відразу Одеському зробила перев'язку.

Звідтіля до Гартів було ще два кілометри. На світланку ми вирушили в напрямку цього села. Гarti — це була станція і тартак та з десяток хат. Все це було в лісі. Ми перейшли через Гarti і пішли далі в напрямку сходу. Це був суцільний ліс.

В обід ми зупинились у хаті лісника. Самого лісника не було вдома. Його мобілізували ловити нас, а ми, тим часом обідали в його хаті і відпочивали.

— Мого чоловіка забрали ловити вас і ніяк не можуть зловити, а от до мене ви і самі прийшли, — сміючись, сказала дружина лісника, а тоді мовила: — я вас нагодую, але ви за те хоч в мого чоловіка не стріляйте.

— Ми нікого не стріляємо, — відповів я, — наша мета зовсім інша.

Під вечір ми були вже на краю лісу під селом Чмель *) Хмільченського*) району. У Чмелі ми рішили трохи відпочити, підвечеряти і з тією метою на околиці села ми розійшлися по хатах.

---

*) У рукописі — печітко.

— Якщо можна, то дайте нам трохи чогось поїсти, — сказав я до господарки.

— Поїсти то я вам можу дати, але раніше я повинна вам сказати, що в нашому селі стоїть ціла вантажна машина стрибків. Вони тут чекають вас уже цілий день, — сказала господарка. І раптом на вулиці зчинився шум. Ми вискочили з хати. Наша група була вже у повному зборі. Стрибки десь далеко кричали і стріляли.

— Давайте, друже Боремський, ми їм покажемо, як нас зачпати, — з гумором сказав Хома.

— Ні, не треба, це нічого доброго нам не дасть, та ще й як на біду, могтимемо того лісника вбити, а оце його жінка давала нам обідати, — також з гумором відповів я. Ми, не спішившись, відступили до лісу. Стрибки стріяли і кричали. Недалеко лісу ми зайняли оборону. Вони зупинились, замовкли і перестали стріляти.

Темрява згущувалася. Стрибкам по всій правдоподібності не дуже хотілось нас переслідувати. Ми потихеньку піднялись і пішли до лісу, а стрибки повернулись до села. Відтоді кожного Божого дня стрибки під керівництвом чекістів робили на нас засідки, але нам по топографічній карті було видно де саме вони повинні робити засідки. І тому ми завжди успішно їх обхитрювали. Гірше було нам з переходом залізниці й шосе, які йшли з Коростеня до Житомира. Там смуга лісу переривалася аж на 27 кілометрів. Не тяжко було здогадатися, що саме там чекісти приложать усіх зусиль, щоб нас не перепустити у Чеховецькі *) та Калинський ліси, які смугою тягнулися аж за Тетерів, у суцільний лісний масив на північній Київщині. До перериву тієї смуги ми дійшли ще завидна десь недалеко села Ставище. На околиці лісу

---

*) У рукописі — нечітко.

ми добре відпочили й оглянули територію, а ввечері пішли до прилягаючих до лісу хат вечеряти.

— Нагодувати то ми вас нагодуємо, але, мабуть, вам тут прийдеться туго. Стрибки вас уже ждуть два дні, їх зібрали сюди із всього району, — сказав господар.

— Добре, хай собі ждуть, ми ж не дурні виходити з лісу, і йти 27 кілометрів там, де вони нас ждуть. Ми найдем таке місце, де їм не сниться, що ми туди підемо, — відповів Хома.

А я повечерявши, вийняв топографічну карту і зорієнтувавши її по компасу, в голос до своїх хлопців говорив про те, як ми зараз підемо на північ під самий Коростень і там перейдемо залізницю і шосе. Все це я показував на карті і говорив тільки до своїх хлопців на повному серйозі так, що навіть хлопці повірили в ту мою затію. А чекісти були, мабуть, уже переконані досвідом, що ми проходимо не там, де найкраще можна пройти, а там, де найменше вони сподіваються, що ми туди підемо, і повірили господареві у ту затію. І тому їм прийшлося бистро машинами перекинути свої сили на північ. Все це виявили мені дівчата, вони частенько служили нам за розвідниць. І тут ми були змушені йти на великий обман, щоб розрив між лісами переходити у найвужчому місці, щоб ще затемна в селі Стариках перейти Іршу і скритися у лісі. Зайшли ми на ту дорогу успішно. Перед світанком ми вже були в селі Стариках. З правої сторони від соснової посадки бігли до нас якісь люди. Вони, не добігаючи до нас метрів 50, також зупинилися і закричали: « Пароль ! ». Ми залягли.

— О, то їх тут багато, — почувлися голоси, і повернувшись, знову побігли до сосника, тільки сумки з набоями побряжчали. Ми піднялись і пішли далі. Біля села перейшли Іршу і відразу натрапили на хати, заховані в лісі. Там ми поснідали і пішли далі. Десь біля півдня, ми зупинились тому що нашу лісову

смугу перерізали на метрів 400 проруби. Нам було ясно, що тут нас ждуть. І ми були вимушені ждати до вечора. Увечері малими кущами перебралися на ту сторону і зайшли у хату лісника, яка стояла під самим лісом. Нам знову там, як і завжди, сповістили: « Вас тут ждали цілий день озброєних чоловік сорок, а ввечері поїхали в село Старики ». Жінки заходилися чистити картоплю, хлопці взялись допомагати їм, а шість пішло по хуторах організувати хліба. Чотири принесли кілька буханців хліба, а двоє молодих привели двоє літніх чоловіків. Василь, молодший, 20-літній хлопець із крісом у руках, готовим до стріляння, йшов з-заду арештованих, а Петро 17-тилітній бувший стрибок, ніс два їхні кріси. Оба вони йшли з перевішеними через плече навхрест стрічками набоїв.

Одному з них, директорові заготсїна, було около 45-ти років, а другому — около 35. Мені було просто забавно дивитись, що ті два моїх юнаки зуміли взяти цих пожилих збагачених життєвим досвідом людей.

— Де і як ви їх взяли? — запитав я.

— Ми прийшли до хати просити хліба і застали їх за столом біля чарки самогону. Питати їх — хто вони було лишнім, бо оці їх тасьми з набоями говорять про них все. Я в ту ж мить скомандував їм: « Руки вгору! ». Вони слухняно підняли руки. Тоді ми розглянулися за їх крісами і, виявилось, що кріси стоять у кутку біля печі з-заду нас. Оце ж Петя взяв кріси і осьтак ми їх і привели сюди, — оновів Василь.

— Так було, чи ні? — запитав я арештованих.

— Так, — відповів старший.

— Хто ж ви такі будете і кого ви були намірені стріляти.

— Ми на фронт не пішли по броні, тому нас час-від-часу забирають на операції проти бандерівських банд.

— А що це за банди? Що ви про них знаєте самі

і що вам говорили ті, що вас брали на ті операції? — запитав я.

— Ми самі про них нічого толком не знаємо, бо їх ще не бачили, а взагалі, говорять, що вони людей вбивають, відрізають язики, вуха, виколюють очі, — сказав молодший.

— А як ви думаєте, що та «банда» зробить вам, тим, що зі зброєю в руках охотяться за тою «бандою»? — запитав я.

— Ми знаємо, що живими з ваших рук нам уже не вийти, — перелякано сказав старший.

— Ось бачите, як воно в житті складається: ви йшли нас ловити, а вийшло так, що самі попали нам в руки. Коли б я попав вам, то ви могли б мене вбити, могли б віддати в тюрму, або могли б пустити, а в нас тюрми немає, а вам залишається тільки два вибори і з тих двох, один такий, якого я ніколи до нікого не пристосовував. Я ніколи нікого з вас в своєму житті не бачив, і ви мені нічого поганого не зробили, так як і я вам, отже ж — за що нам один одного стріляти?

Ми не бандити, дорогі мої. Ми боремось за незалежність свого краю, свого народу, ми боремось за волю для всіх людей на землі. Ми не хочемо і не будемо вас убивати, ми вас відпустимо цілими і здоровими, але ви тоді в силу обставин станете живим фактом, який переконливо свідчитиме про те, що ми не вбиваємо, і тоді як зловимо, адже ж ви самі собою заперечите всій своїй тій видуманій чекістській пропаганді про «наші звірства». Ось із-за того вони вас арештують і будуть звинувачувати в тому, що, ніби ви переступили до нас у агентуру. Ви самі скоро переконаєтесь у тому, яка в нашій країні справедливість. Ви йшли ловити і стріляти націоналістів, а вийшло так, що вас самих будуть звинувачувати у співпраці з націоналістами. По-іншому, послухати вони не схочуть, бо тоді руїна для їх пропаганди, спрямованої проти нас і їм ніхто не віритиме в те, що ми бандити і

вбивці. Загородити вас від того лиха на довше не можемо, адже навіть коли господарка оповість будь-кому про нашу розмову, то її певне посадять за націоналізм.

Націоналісти убивці і грабіжники їм не страшні, такі націоналісти укріплюють їх пропаганду і допомагають їм мобілізувати проти націоналізму весь народ. Найстрашнішим ворогом для них є культурний гуманізм, *шляхетний* націоналізм, бо проти такої ідеї їм нема чого протиставити, — сказав я.

— Так ви нас відпустите? — радісно і недовірливо запитав старший.

— Так, ми вас відпустимо, але ще декілька годин вам прийдеться побути тут з нами, — сказав я.

— А коли б вас, друже Боремський, ось так десь прихватили чекісти і, протримавши днів два, випустили, щоб тоді з вами зробили ваші друзі, чи може б повірили вам у вашу чесність? — запитав мене Хома та хлопці.

— Друже Хомо, краще не ставте таких питань, це дуже слизькі і неприємні питання, — усміхаючись, відповів я Хомі, а сам про себе подумав про те, що зі мною було б значно гірше, ніж з тими людьми, що ми їх затримали. Мене замордували б, і мені раптом стало моторошно і гидко. Жорстока і брудна та підпільна боротьба. У такій боротьбі недовір'я й смерть завжди разом у одній парі ходять і тому ніколи не знаєш, де і що тебе підстерігає.

На вечерю господарка подала нам картоплю із шквареним салом і кисле молоко. Після вечері ми полягали спати просто на підлозі, застеленій соломною. Тільки один вартовий стояв біля дверей. На світанку ми піднялися і почали збиратися у дорогу.

— Що ж, друзі, йдіть додому й готуйтеся у тюрму за співпрацю з «українськими буржуазними націоналістами». Бачите як воно виходить: ми, буржуї, не маємо абсолютно нічого, а ті, що вас посилають проти

нас, мають усе і вони « пролетарі ». Безглуздя, одне безглуздя, вся та політика. Нема гидкішої спекуляції, як спекуляція ідеями.

Затримані оглянулися один на одного і чомусь боялися зрушити з місця. Їх кріси ми поперебивали напополам і викинули в ліс. Пізніше пішли і ми.

Того дня ми йшли, відносно, дуже бистро. Бажано було якнайскорше пробратися за Тетерів, у суцільний лісний масив. Малин ми минули ще завидна і підвечір підійшли під село Бедіровку, а звідти у село Бедрик. Село Бедрик кинулося нам в очі своєю забудованістю. У тому селі всі хати були нові і виглядати як чепурні ляльки. У Бедрику ми вечеряли в господарів. Люди там жили відносно непогано.

— Коли це ви всі тут так зразково забудувалися ?
— запитав я господаря.

— Це, так, всі ці наші хати побудовані ще за комуни. Ще до колективізації в нашому селі організували комуни, оце тоді і побудували ті хати.

— А як же вам жилося в цій комуні ?

— У комуні нам жилося б дуже добре, коли б весь час субсидювала держава, щоб не треба було працювати. Комуна обезличує людину, віднімає ім'я, ініціативу, стирає особистість і тому в людей нема ніякого бажання працювати, — сказав господар.

— А ви хто будете за фахом ? — запитав я.

— По спеціальності я агроном, але зараз тут не працюю, — відповів господар.

Звідтам ми пішли через луки до річки Тетерів. Річку перейшли просто вбхід. На лівій стороні річки направо нам була Біла Криниця, а на ліво Михалка. Ми пройшли поміж тими двома селами углиб лісного масиву. По дорозі ми наткнулися на декілька хат, розкиданих між лісом. Там ми і рішили перепочити. Це були хати робочих, що працювали на видобутку торфу. Ми розійшлися по дво-трьох хатах з метою підкріпитися. Раптом десь недалеко почувалася стріля-

нина. Ми повибігали на вулицю і зійшлися у домовленій хаті. Стріляли біля крайньої, на відшибі хати. І тих трьох людей, які туди пішли, уже не повернулися. Будучи втомленими до краю, ми змушені були просуватися далі на схід в напрямку Києва. На відпочинок зупинилися на південь від села Майданівка. На території сіл: Майданівка, Забучиння*), Макарівська Буда і Корда, ми перебували більше тижня. Там до нас прибув зв'язківець від Верещаки. Він мав зв'язати нас з однією сотнею, яка була тоді там в рейді, з метою, щоб та сотня забезпечила нас продуктами на зиму. Той зв'язківець, по псевдоніму Погребний був з нами вже кілька днів. У міжчасі з сотнею я зіткнувся зовсім випадково і таким чином зв'язався з нею сам без участі Погребного.

На зустріч з сотенним я пішов на домовлене місце ввечері тільки з одним Летуном. Після зустрічі ми пішли, згідно домовленості зі своїми хлопцями, до одної нам відомої пустої хати, в якій колись, мабуть, жив лісник. Нас там чекав Хома з Погребним. Мені треба було написати листа до Верещаки і з тим листом відправити Погребного. Але я був сильно втомлений. Мені настільки хотілося спати, що я вже ледве дійшов до тої хати-пустки. Там ми поїли навареної Хомою картоплі, змащеної жареним салом і лягли спати у тій же пустці прямо на підлозі. Відразу у ту ж мить я заснув неймовірно міцним сном. Десь біля півночі мене пробуджує зрив. Я, інтуїтивно відчуваючи вибух гранати, відразу щільно притиснувся до підлоги. І в ту ж мить послідував другий дуже сильний вибух. Летун застогнав і замовк. Настала мертва тиша. Дихання людей закінчилося, закінчилося навіки-вічні.

Я поворушив своїми ногами і руками, ніби для того, щоб упевнитися в тому чи я ще живий. І я

---

*) У рукописі — нечітко.

залишився живий, один тільки я. В момент вибуху мені на живіт впав якийсь вантаж. Я в ту ж мить схопив його рукою. Це була склякоподібна граната. Ложечка гранати була ще на бойовому спуску. Я інтуїтивно притиснув її до гранати і так тримав у лівій руці весь час, а в праву взяв пістоль і піднявся на ноги. Густий запах вибухівки душив за горло. Я швидко почав собі усвідомлювати що сталося.

« Ага, — думав собі я, — значить нас оточили і кинули одну гранату, а зараз ждуть, чи ще хто підніметься із нас живий, чи ні. Що ж робити, ждати поки ще кинуть одну, чи пройдуть автоматами? Ні, треба прориватися і тільки прориватися ». Я легенько відхилив двері.

Надворі тихо і пусто. Я вийшов, озирнувся навкруги. Всюди панував нічний спокій. Метрів 30 від тієї хати-пустки стояли рівні, як свічки, і високі-високі сосни із невеличкими кронами на вершечках. По небі зрідка пропливали хмаринки, то закриваючи, то знову відкриваючи таємне обличчя місяця.

« Невже ж це все я оце бачу останній раз... Невже більше для мене не світитиме місяць, не пливтимуть хмаринки і не стоятимуть у спокійній задумі оці сосни », — думав собі я і рушив у напрямку сосон. Між лопатками в плечах тривожно лоскотало, здавалося, що от-от черга автомата влучить саме туди, між лопатками і в потилицю. Суцільна нічна тиша панувала непорушно, а я йшов. Дійшовши до першої сосни, я зупинився, став за сосною і оглянув хату смерті з віддалі 30 метрів, а тоді, подивившись на свій пістоль у правій руці і гранату у лівій, я подумав за тих своїх друзів, що залишилися в хаті. Невже ж для них уже все скінчилося? Невже ж люди приходять із небуття у буття і відходять із буття у небуття отак безглуздо? Ні, з небуття не може народитися буття і навпаки з буття не можна перейти в небуття. Тут скрита якась тайна тайн. Мабуть, небуття немає взагалі, а є різні

види буття — однією миттю промайнули у голові оті клаптики філософських роздумів і щезли. А я почав поволі переходити від сосни до сосни, все далі і далі від тієї хати смерти, у якій вийшов останній віддих моїх друзів тієї небезпечної мандрівки.

Дійшовши до густого лісу, я пішов далі спокійно в напрямку «постою» своєї групи. У густому дубовому лісі біля болота попереду мене почувся хід. Я зупинився і перетворився у слух. На мое щастя, це був не чоловік, а якийсь звір. Пройшов ще кварталів три, завиднілося багаття — це було місце постою моєї групи. Зобачивши мене з гранатою і пістолем в руках, мої хлопці раптово перервали свої веселі розмови і спрямували сповнені тривоги очі на мене. Спитали: «Що трапилось?». Я оповів усе, як було. Все це було загадковим для нас усіх. Всім було ясно, що коли б хата була оточена, то мені б звідти не вийти живим, а хто кинув гранату, розгадати було неможливо.

Після недовгих тривожних роздумів всієї групи, я запитав: — Що ж, хлопці, підемо вранці до тієї хати забрати трупи своїх друзів, чи ні?

— Підемо! — твердо відгукнулися всі разом.

— Добре, — відповів я, — рано вранці ми будемо наступати на ту ж хату з усіх боків. Якщо це хтось один із співпрацівників ЧК підслідив нас і кинув ту гранату, то завтра приведе сюди цілу ватагу їх. Отже нам треба забрати усіх своїх трупів якнайскорше, похоронити їх і вицофатися звідсіля.

Рано-вранці ми оточили ту самотню хату смерти й у бойовій готовності прямувати до неї. На диво, у хаті ми застали не три трупи, а тільки два: Летуна і Хоми. Хома, біля якого спав Погребний, лежав без годинника й автомата. Тоді нам стало ясно, що Погребний прибув сюди не від Верещаки, а від ЧК.

Трупи ми забрали, перенесли на своє місце постою, а тоді, принісши з хутора дві лопати, на перехресті лісних кварталів викопали яму і на шинелях спустили

в неї трупи своїх друзів. Я сказав, відповідну до ситуації промову. Всі ми, поплакавши гіркими сльозами, востаннє попрощалися зі своїми відійшовшими від нас бойовими друзями, засипали могилу і почали збиратися в дорогу. Я вийняв топографічну карту і позначив хрестиком місце тієї могилки. Тоді покликав своїх дівчат і показав їм на карті напрямок у сторону Боярки.

— Оце, дівчатка, в оту сторону на Боярку, — показав їм рукою, — пробирайтесь і то зараз же, а звідтам підете до Києва, а з Києва знайдете дорогу додому. Вас везли на роботу в Німеччину і ви втекли з вагона і жили в селі на Холмщині. Зрозуміло? — сказав я.

— Зрозуміло, — відповіли дівчатка і з сльозами на очах почали прощатися з нами. І так нас залишилося тільки вісім, ми зачали відходити на захід, але було вже запізно. Чекісти догнали нас підводою з півдня і тиснули в напрямку залізниці Коростень-Київ. А на залізниці були вже виставлені їх застави. Витворилася дуже скрутна ситуація. Нас стиснули з трьох боків прямо на залізницю, шум, крик і стрілянина з автоматів згущувались і швидко наближались до нас. Ми змушені були відступати в напрямку залізниці, і там нас чекали скоростріли, спрямовані проти нас. «І цим разом ми попали у такий ріжок, з якого прорватись не можна», — думав собі я сам про себе. Але на наше велике щастя спокій нас не залишав. Ми спокійно приймали удари нашої долі і завжди були готові на найгірше. Ми міркували підповзти до скоростріла і, розбивши його гранатою, в ту ж мить кинутись на зрив цієї ж нашої гранати і таким чином прорватися на ту сторону кільця.

Але, підійшовши до залізниці, прийшлося свій плян змінити. Ліворуч до самої залізниці тягнувся густий і здоровий ліс, а праворуч під саму залізницю заросле торфове болото.

Ми рішили розстрільною піти у те болото і поти-хеньку підтягнувшись аж до залізниці, виждати там. Підвечір кільце зімкнулось. Ті, що заганяли нас на залізницю, злучились із тими, що ждали з скорострі-лами на залізниці. Всі вони були всього-навсього 60-70 метрів від нас. Ми чули всі їх розмови і лайки. Не-забаром вони все ж таки надумались щільно прострі-ляти наше болото із усіх кінців. Стріляли дуже низько, так що ми змушені були, затаївши дух, попадати просто в воду. Після цієї стрілянини вони пішли заліз-ницею в напрямку Кисва. А ми, почекавши там хвилин з десять, також піднялися і пішли на південний захід. Відійшовши звідтам кілометрів два, ми зайшли до однієї хати перевізників і там посушили свій одяг і повечеряли.

Перейшовши Тетерев, ми швидко пробирались на захід. Малою групою, виявилось, значно легше про-биратись, ніж великою. А нас залишилося уже тільки вісім чоловік. В районі Ч*) в хаті візника я запитав господарки :

— Як же там живуть директор заготскота і бух-галтер заготсіна? — жінка засміялася, а потім ска-зала :

— Їх посадили.

У одній хорошій шовковій посадці ми примостили-ся відпочивати. Перед собою поставили свого « Дігтя-ра »**) і спрямували його на Захід. Незадовго на квар-тальну просіку всього біля сто метрів від нас почали виходити солдати у червоних пагонах. Це були чекі-сти. Їх вийшло тоді з лісу чотирнадцять чоловік і вишикувалися всі в один ряд.

— Дозвольте, друже Боремський, я їх нараз усіх « сипну » — з гумором сказав Одеський, — це ж вони на нас полюють.

---

*) У рукописі — нечітко.

**) Ручний скоростріл.

— Ні, не треба.

Червонопагонники порозмовляли собі й пішли у протилежну сторону від нас. А ми піднялися й пішли в ту сторону, звідки вийшли вони. То тут, то там нас обстрілювали серіями, але ми на їх стрілянину не звертали уваги. І так ми вернулися на Ровенщину без особливих пригод.

Перейшовши старий польсько-радянський кордон, ми попали в село Дерть. Це село заховалося у ліс, який тягнувся аж у Житомирську область. Життя населення села Дерть нагадувало татарське лихоліття. На краю села день і ніч на високому дубі сидів із далеко-видом вартовий, а внизу під дубом чергував вершник з конем. І ось як тільки десь на горизонті появилися червоні, то вартовий із дуба сповіщав про те своєму вартовому під дубом вершникові. Вершник у ту ж мить сідав на коня і гнав з усіх сил до церкви і дзвонив у всі дзвони на тривогу. На цей, відомий всьому населенню сигнал всі селяни швидко забирали свої пожитки і забігали до лісу цілими сім'ями у свої курені, вмисне зроблені для тієї мети. Худобу також забирали із собою. У селі Дерть ми прожили два тижні, поки не пов'язалися з Верещакою. За цих два тижні нам дуже частенько приходилося разом із всіма селянами скриватися у лісі від наїздів істребительних батальйонів (стрибків).

— Що ж ті стрибки роблять у селі, як нема людей? — запитав я одну бабуню.

— Стрибки, синочку, обстрибковують усе, що тільки попаде їм під руки: сало, масло, самогонку, одяг, кури, усе, усе — за те ж вони й називаються стрибками, — сказала бабуня.

— А ось два кілометри від вашого села у Житомирській області вони того не роблять.

— А кому ж вони будуть робити там, як у них усі стрибки. Вони ж усі голодні і там нема чого брати, — відповіла бабуня.

— А до війни, за Польщі у вас комуністи були? — запитав я. Але на те моє питання поспішив з відповіддю син тієї бабуні. Він сказав :

— За Польщі ніде не було. Ми ж наочно весь час бачили цей рай. І тому люди тут, більш ніж будь-де, ненавидять комунізм.

— А ось у тих, що жили в тому раю, немає такої ненависти до комунізму, як оце у вас, які тільки збоку дивилися на цей рай, — сказав я.

— У них є ще більше ненависти, ніж у нас, але там за ті роки знущань вбили віру у будь-які зміни на краще і тому вони, знеможені, примирилися зі своєю долею, — відповів господар.

Нарешті прибув спецзв'язківець від Верещаки із засургучованим листом до мене (листи такі тоді називали грижою). У тому листі Верещака пропонував мені з тим зв'язківцем переміститися у село Чабель. У Чаблі я зупинився при підофіцерській школі у лісі. У тій школі було більше ста курсантів. Всі вони жили в куренях. Посеред табору містився невеличкий курінь, у якому жили інструктори і начальник школи. Начальником школи був бувший мельниківець Орел, якого я знав з тої пори, як він попав до бандерівців. Крім його, я знав там ще одного інструктора, який був за Польщі директором семирічної школи в Довгошиях, а за німців — інспектором шкільного відділу. З ним я був у найкращих стосунках. Це була добре вихована, хороша, гуманна людина. Одного разу я запитав Орла :

— А де ж ваші друзі, з якими ви тоді перейшли від мельниківців?

— Невже ж ви, друже Боремський, не знаєте про те, що їх розстріляли, — із сльозами в очах відповів Орел.

— Хто розстріляв? — з обуренням запитав я.

— Болісно мені оповідати про те, — відповів Орел, — а тоді додав : — Нам довго прийдеться стра-

ждати із-за того, що ми вбиваємо один одного тільки за те, що нестерпно відносимося до інакше мислячих.

Звідти ми вирушили на південь. Йшли декілька днів і зупинилися аж на хуторах села Сторожів, Корецького району. У Сторожові я зустрівся з Верещакою, Далеким і суспільно-політичним референтом (його псевдонім я забув). Він був братом крайового референта господарки Омелька. Мав закінчене право у Віленському університеті.

— Розкажіть, будь ласка, нам, де ви були, що бачили і які у вас враження та міркування по відношенню східних областей, — запитав мене Верещака.

Я оповів їм усе, за всі свої пригоди і за все те, що бачив і чув.

— А які ваші міркування по відношенню організаційної роботи на Сході? — конкретно запитав Верещака.

— Висилання із відсіля групок і засаджування їх на організаційну роботу — це безглуздя.

Вони всі трое сконфужено презиркнулись між собою і після короткої паузи Верещака запитав :

— Якщо ви такої думки по тому питанню, то що ж тоді ви пропонуєте робити зі Сходом ?

— На мою думку, треба перейти на злегалізовану діяльність. Треба нашу найкращу молодь, яка живе легальним життям, направляти в середні спеціальні школи і вищі учбові заклади. Треба, щоб наші люди стали найкращими фахівцями в усіх галузях виробництва, науки і культури. Тільки тоді, коли ми матимемо тверду опору у всіх тих ланках, можна буде висувати свою думку по суспільно-політичних питаннях і обстоювати її. Оце таку роботу, закроєну на широку скалю і на довгі роки, якраз і треба вже починати. Бо цими групками, які ходять з лісу в ліс, від однієї якоїсь крайньої хати до другої, ми нічого не зробимо. Людина, що не має ніякої точки опору у

суспільстві, голодна, холодна, брудна і не обіпрана, не здібна займатися організаційною роботою. Вони в очах суспільности являються неповноцінними людьми, безглуздими і жалюгідними фанатиками. Оце така моя думка щодо того питання, — сказав я.

Верещака, слухаючи цей мій виступ, аж корчився з нетерпеливості. Далекий вдумливо слухав. А суспільно-політичний референт аж сіяв від захоплення і весь час мені підтакував.

— Ви, друже Боремський, дуже довге життя пророчите совітській владі. Мені дуже скучно вас слухати, — невдоволено сказав Верещака і глянув на Далекого. А Далекий все мовчав і щось думав.

— А я цілком поділяю міркування друга Боремського, — сказав суспільно-політичний референт.

Далекий повернув свою довгу бороду у напрямку суспільно-політичного референта і допитливо подивився на нього.

— А все ж таки вам, друже Боремський, прийдеться знову йти на схід.

Крайовий провід призначив вас провідником округи «Б», до якої входить уся Житомирська область і північна частина Київської області аж до Дніпра, — сказав Верещака, — ось завтра прибуде сюди Микола і він почне передавати вам ту округу.

— А чому мене призначували на цей пост без моєї згоди і присутности?

— Ви ж самі бачите, які у нас тепер умови. Коли б ви були не пішли самовільно на схід, то вони б вас покликали і порозмовляли б з вами, але вас же не було тут, — відповів Верещака.

— Я самовільно не йшов на схід, мене туди призначили ще до переходу фронту, — відповів я.

— На схід вас призначили, але ж вам ніхто не визначав тоді ані терену, ані посади, — відповів Верещака.

На другий день Верещака представив мені Миколу і сказав :

— Оце той друг передасть вам округу і тоді займетеся організаційною діяльністю у тій окрузі. Крайовий провід на вас, друже Боремський, покладає великі надії, — сказав Верещака.

— Це парадокс, я ж фактично не є навіть членом ОУН, я ніколи не приймав присяги і офіційно не вступав у ту організацію, і раптом мене роблять провідником такої великої округи, — відповів я.

— Це не моя справа, — сказав Верещака, — їм видніше що і як робити, та кого, куди і на який пост назначати.

Микола був добре збудований, років тридцяти п'яти чоловік. Досить розумний, зрівноважений і розсудливий. Бувший студент політехніки. У 1941 році був комендантом поліції міста Хоростова. Одружився з медичкою із Маланського району Житомирської області. А яке було його дійсне прізвище, я не знаю і сьогодні.

— А куди це вас, друже Микола, переводять? — запитав я.

— Я нічого не знаю, друже Боремський. Два тижні тому я тільки що втік з Житомирської тюрми, — відповів Микола, — а моя дружина сидить далше.

— Вас арештували разом з дружиною? — запитав я.

— Разом, — відповів Микола.

Я глянув на Миколу і мені стало страшно за нього і жаль.

— А ви давно вступили в ОУН? — запитав я.

— У 1937 році, — відповів Микола.

Я просто дивувався з того Миколи, що він не догадується про те, що з ним задумали зробити. «Справа ясна, що йому ніхто не вірить у те, що він утік із тюрми. Його заставляють признатися до того, що йому організували втечу і дали якесь велике

завдання, а дружину, яку він дуже кохає, залишили у тюрмі, як закладницю», — думав я сам собі.

Через декілька днів Далекий прислав мені дві дівчини із східних областей. Одна працювала учителькою, а друга лікпомом. Але я, маючи вже досвід, що це є жінка в поході, рішив відправити їх додому самих просто із Сторожева. Одного дня рано вранці ті дівчата приготували для нас усіх по десять вареників із сиром. І ми тільки що почали ласувати ними, як раптом на сусідньому хуторі метрів триста від нас на квартиру Верещаки напали стрибки. Почалась стрілянина, і нам прийшлося перервати свою рідкісну трапезу, залишити смачні вареники і швидко відступати в напрямку села Д*). Тоді був убитий обласний провідник Ворон. Його тіло ми похоронили на цвинтарі у Д*) і поставили великий дубовий хрест. Через декілька днів на нас знову напали стрибки. І цим разом вони підсунулись до нас дуже близько і наскочили на сонних. Я тоді залишився у живих тільки тому, що знову був у цивільному, а вони стріляли лише на тих, що були по-військовому одягнені і мали повну зброю. Тоді у нас загинув лише один вартовий. У мене тоді було старої «кадри» всього тільки сім чоловік. Отже Верещака виділив мені ще сім чоловік.

У грудні 1944 року, із села Сторожів Корецького району я з чотирнадцятьма людьми знову вирушив на схід. На другий день, із-над Случа всі сім верещакових людей повтікали назад у Ровенську область. А я із своєю старою кадрою пішов далі. Тим разом ми вже ніде не реклямувалися націоналістами. Рішили краще проходити дезертирами. І тільки тому чекісти не стали нас переслідувати. Ми пройшли без всяких пригод майже до Фастова. Під Фастовом на хуторі Вечорі ми рішили зайти до однієї хати з метою погрітися і трохи

---

*) У рукописі — нечітко.

поспати. Комендант моєї охорони, Павленко, постукався у вікно і раптом з вікна послідувало три постріли. Павленка смертельно ранили. Хлопці закричали: «Спалити хату і всіх вбити, до одного!». Я в ту ж мить категорично заборонив це робити. Сучок вийняв гранату і вже намірився кидати її у вікно. Але я своєчасно схопив його за руку і відняв гранату. Павленка віднесли у ліс і він там помер. Похоронивши Павленка, я рішив розпустити свою групу по домах. На другий день вранці я виступив перед своїми хлопцями і сказав:

«Дорогі мої і вірні друзі! Далше наше блукання по цих лісах є зовсім безкорисним, як для нас, так і для тієї справи, для якої ми стали на цей шлях. За війнятком мене і Василя, ви всі з східних областей, отож ідіть і влаштовуйте своє життя, хто як зуміє. Але ніколи не забувайте про те, що ви українці. Любіть свій рідний край, любіть свою рідну мову, ця найдорожча скарбниця нашого народу зберігає у собі і славу нашого народу, і ганьби його смуті, і добро, і зло. Постарайтесь розібратись у тому всьому. Розкрийте самі причини тих смут. І найдіть, у чому таїлась сила наших предків за Володимира, Ярослава Мудрого і Мономаха. Все шукайте самі і зважте все те своїм власним розумом. Якоюсь особливою пропагандою у користь націоналізму займатися не треба. Засновувати організації також не треба. Хай краще ваше особисте життя, ваша поведінка між людьми, сама по собі стане пропагандою у користь сили і слави нашого народу. Не треба нічого навмисне демонструвати, не треба робити із себе показухи. Найбільше ціниться скромність, сміливість і чесність. Отож і будьте ви такими, щоб до вас тягнулися всі хороші люди, оце й буде найкраща організація, яку ніхто ніколи не розкриє і вас за ту організацію ніхто ніколи не засудить. Тільки ніде не проговоріться про свою участь в УПА», — сказав я і побажав їм щасливо добратися до своїх рідних. Хлопці

подякували їй зі сльозами на очах потиснули мені руку. Я також плакав. І так хлопці розійшлися у всі сторони. Кожний повернувся лицем до своїх рідних земель і мовчки пішов. А ми з Василем повернулися на південь і пішли на південну Київщину.

— На захід вам, Василю, вертатися нічого. Ми повинні десь роздобути якісь надійні документи і тимчасом виїхати на Донбас. А якщо нам там вдасться десь закріпитися на роботі і зробити собі хороше ім'я, то треба буде пробувати десь поступати вчитися. Оце наша мета.

— А як організація ОУН на це подивиться? — з сумом в очах запитав Василь.

— Зараз ми самі для себе організація. Ми повинні робити так, щоб бути лише в згоді зі своєю совістю, а все останнє — дурниця.

— А де ми візьмемо документи?

— Оце суттєве питання. За документи буду думати я.

За Білою Церквою ми зупинилися у однієї вчительки, яку я у свій час відправив з Волині додому. Ми там прожили п'ять днів. Я говорив з нею про документи, але вона в тій справі нічого не могла нам допомогти.

Звідтам ми пішли на захід, у Сквирський район, у село Самгородок, до тих людей, у котрих я перебував деякий час за німців. Нас там прийняли наче б і не погано, але на другий день туди прийшов голова сільради з якимсь чиновником і розпорядився, щоб ми з ними їхали до сільради. Цей поворот нашої долі мені зовсім не сподобався. Я одягнув пальто і сказав до Василя:

— Що ж, Василю, поїдемо до сільради.

Василь допитливо подивився мені у вічі і пішов за мною. На вулиці нас ждала підвода. Чиновник з портфелем, в окулярах сів на підводу першим. Тоді сіли і ми з Василем. Підвода рушила, а голова йшов

з-заду за нею. Але підвода повернула не в напрямку сільради, а в радгосп, де чергувала міліція.

— Куди ж ви нас везете, це ж не сюди до сільради?

— Знаємо куди, — задиркувато відповів голова сільради.

Я тоді швидко скочив з підводи і пішов у протилежну сторону. Василь завагався, але як я крикнув на нього, тоді скочив і він.

Голова сільради став серед дороги і почав кричати: «Гвалт, бандити!!!». Але до нас не наближався. Ми пішли за село Березанку в поле, а тоді ввійшли в маленький ліс, шириною метрів двісті і довжиною метрів сімсот. Весь цей час нас переслідувало чотири чоловіки: двоє ішли справа на відстані метрів 200, а двоє зліва. У лісі вони почали стріляти. Але на наше щастя лягла густа мряка і ми зуміли вислизнути їм з-під рук.

І так ми знову повернулися до тієї ж самої учительки.

Учителька зустріла нас насторожено.

— Що трапилось, Марійко? — запитав я.

— Того ж самого вечора, як ви пішли від мене, до мене прийшли робити обшук і заглядали у всі куточки, — відповіла учителька.

Тоді ми переночували у неї тільки одну ніч, і то вже не в хаті, а в сараї, і пішли в напрямку Богуслава. Ішли ми в основному вночі, а вдень десь відпочивали. Іноді нам щастило попасти до хороших людей і добре відпочити, а іноді приходилося дуже туго — ми цілими днями на тридятиградусному морозі тупцювали десь у невеличкому клаптичку лісу. Кожного дня нас переслідував голод, холод і неймовірна втома від неспанья. Було дуже вошко. Недалеко Рокитна над Россю, уночі ми обходили село Острів і на полі наткнулися на молотарку. Біля молотарки був сторож, який сторожив обмолочений хліб. Він зустрів нас дуже радісно. Ця

його радість мене просто озадачила. Зразу я не міг розгадати її причини. Але ждати на розгадку довелось недовго.

— Хлопці, ви, мабуть, їсти хочете, еге ж?

— Ви вгадали, поїсти ми не проти, — усміхаючись, сказав я.

— Так ось піддайте мені цього мішка на плечі, я віднесу його додому і заодно прихвачу вам щось поїсти, а ви тим часом посторожуйте за мене тут, — сказав сторож.

— Гаразд, — відповів я. А Василь миттю завдав сторожеві мішка з пшеницею, і він пішов, а ми залишилися за нього «сторожувати».

Через годинку почулася чиясь хода. Ми відійшли від молотарки, і перетворилися у слух і зір. Недалеко бовваніла якась постать. Ми пішли назустріч. Це йшов цей самий сторож і ніс нам макітру дряпанки, коржі, сало і хліб.

— Оце, хлопці, ряжанку з коржами поїжте тут, а хліб із салом візьмете собі на дорогу, — а я тимчасом ще зроблю одну ходку, — сказав сторож.

Сторож швидко загорнув пшениці собі у мішок. Василь хвацько піддав йому, і сторож пішов. Коржі з ряжанкою нам тоді були просто неймовірними ласощами. Ми наїлися досхочу. Незабаром повернувся сторож. Ми роздякувалися і пішли. Але це вже було майже на світанку. Далі йти степом було небезпечно. Ми змушені були повернути ліворуч, перейти Рось, і там у Пруському лісі зупинитися на цілий день.

Розіклавши добре багаття у дубовому лісі і намоштивши собі дрібних гілячок ми примостилися спати. Заснули дуже швидко і спали міцним молодечим сном. Раптом десь недалеко почувся постріл. Ми прокинулись і миттю хотіли зірватися на ноги, але нам це не вдалось, — ми не могли відірватися від землі. Виявилося, що вода від розталого під багаттям снігу підплила під нас і пізніше, як багаття погасло, схопив

двадцяти-семи градусний мороз і ми примерзли до землі. Прийшлося нам поволі, сантиметер за сантиметром відривати свої пальта від льоду. Коли піднялись на ноги, мені здалося, що весь мій правий бік — це суцільний лід, від якого холод переходить і на лівий. Пальці на руках і ногах ворухалися, але мляво і безвідчутно. Лівою рукою я обдубив весь свій правий бік і пересвідчився, що він був мертвий. І так ми з половиною свого живого тіла рушили в дорогу. Рушили тільки тому, щоб зовсім не задубіти.

Прокопавшись на снігові у лісі кілометрів три, я почав відчувати, як кров і тепло поволі поступає на мій правий бік. Підвечір уже нормально кров циркулювала по всьому тілі. За другу ніч ми добралися до Богуславського району, у село Саварку. Там ми зайшли до однієї хати на хуторі недалеко маленького гаю з метою відпочити. Це було на світанку. Господарка дому вже поралась по хаті, а син ще спав.

— Тьотю, дозвольте нам у вас відпочати, ми з дороги, втомлені, — сказав я.

— Та я, синочки, вам дозволила б, але ж у мене син є, — сказала господарка. І в ту ж мить з постелі почувся голос сінка :

— Хто ви такі, звідки? Зараз я встану і розберусь із вами, — погрозово сказав син.

Я глянув через відкриті двері другої кімнати. Здоровий, відгодований син уже підводився з ліжка. На стільці лежала його військова одежа й пістоль. Ми швидко вийшли з хати і почали поспішати до гаю. Біля хати почулись постріли і крики, але погоні за нами не було.

— Друже Боремський, нащо ми носимо зброю, якщо ми нею ніде не користуємось? — запитав Василь.

— Твоє, Василю, питання резонне, зброю носять для того, щоб нею користуватись. Цього ми легко могли б прострелити і спокійно піти, але, по-перше, ми

взяли б на себе гріх на душу, по-друге, ми унещасливили б його добру маму, і, по-третє, ми б тим убивством свого положення не покращали, а навпаки, ще більш ускладнили б і загострили проти себе переслідування і ставлення населення, — відповів я, — а зброю носимо у всякій мірі по привычці і для поваги. У кожні часи озброєних людей поважають, а на беззбройних дивляться, як на менше вартісних.

Цей цілий день ми провели в гаю дуже сумно. Розкладати багаття там було просто неможливо, поперше, і дров не було там, а по-друге, багаттям у тому гаї ми видали б себе, де ми саме находимось.

Із-під Саварки ми пішли у напрямку Писайківки. Це було якраз під Водохрищі 1945 року. Ще удосвіта ми вийшли з Мисайківського лісу, який тягнувся попід берегом Росі, й пішли на перший найближчий вогонь, який спокійно світився у якійсь невідомій нам хаті. Люди прийняли нас досить гостинно.

— Чи не могла б ваша донечка сходити до Богуслава до моїх знайомих і занести їм листа від мене? — звернувся я до господаря.

— Чому ні, може сходити. А на якій вулиці живуть ваші знайомі? — запитав одночасно господар.

Я назвав йому вулицю і номер дому.

— Доню, оце зараз одягайся і сходиш до Богуслава, — розпорядився господар.

Я написав коротенького листа і, вручаючи його дівчині, сказав адресу.

— Через півтори години дівчина повернулася з Богуслава з якоюсь знайомою молодою красивою дівчиною.

Та дівчина сміливо підійшла до мене і привіталася зі мною так, ніби вона вже давно знайома зі мною, і тихо сказала :

— Сестри немає вдома, я буду вам служити за неї. Збирайтесь, зараз підемо до нас.

— Гарзд, — відповів я, — а скільки часу я

могтиму бути у вас? Скільки днів я могтиму бути у вас?

— Скільки хочете, — усміхаючись, сказала дівчина.

— Може, господарю, цей мій друг побуде у вас чотири дні поки я вернуся? — звернувся я до господаря.

— Добре, хай залишається у нас. А куди йому іти? — відповів господар, — буде нашим гостем на Водохрища.

По дорозі до Богуслава Зіна оповіла мені, що сестра виїхала у Львівську область і там десь працює вчителькою; що вона їй поручила зустрінути мене й приютити; що у неї вдома є ще мама і тато.

— А що ви, Зіно, скажете своїм батькам про мене? — запитав я.

— Ви тим не клопочіться, я знаю, що їм сказати. Ви тільки менше з ними розмовляйте, а особливо з татом, — сказала Зіна.

— Як же ж я могтиму менше чи більше розмовляти з ними? Це ж не від мене залежатиме.

— Я вас проведу через кухню і одну кімнату в світлицю. І туди крім однієї мене, більш ніхто не буде заходити, — відповіла Зіна.

— Гарзд, буду все робити так, як ви накажете, — жартуючи сказав я.

— Отож і робіть так, як вам говорять старші, — кокетливо відповіла Зіна.

На кухні мене привітно зустріла мама, але Зіна не дала їй допитувати мене, хто я такий та звідки взявся і швидко провела мене через одну малесеньку кімнату у світлицю. Світлиця мала приблизно 20 квадратних метрів. У кутку стояв розкішний кресенс, біля протилежної стіни стояла шафа на одяг. Посередині стояв круглий стіл. Крім того, там було ще два гарно засланих ліжка.

Словом, із тих жахливих умовин, де я буквальним чином примерзав до землі, я попав у рай.

Зіна швидко організувала теплої води, принесла одягу, балію, чисту хорошу білизну і веліла мені добре помитись.

— Оце, — думаю собі я, — перед Різдвом мився у Катрусі, а зараз уже у сам день Водохрищ вимиюсь тут у Зіни. — І почав швидко роздягатися.

— А спину помити кличте мене, я тут ждатиму, — прихиливши двері, сміючись сказала Зіна.

— Добре, — сказав я і зачервонівся від сорому, бо я уже був голий.

Мився я довго. Це була одна розкіш.

— Що ж ви так і не покликали мене спину мити? Як ви могли? Я зараз принесу чистої води і поллю на вас, щоб ви сполоснулись, — сказала Зіна і швидко десь зникла. За мить вона повернулась з двома відрами чистої теплої води і, сміючись, сказала:

— О, я вас не бачу, на мить заплющивши очі.

— Зіно, Зіночко, я сам сполоснусь, не треба, — благально просив я її.

— Ну, якщо ви так гарно просите, то я вийду, — сказала Зіна і, сміючись, зачервонівшись, вийшла.

Витираючись, я собі думав: «Коли і де вони взяли, такі сміливі дівчата. Вона ж на цілих десять років молодша від мене, а така смілива. Може це війна їх такими поробила».

Зіна принесла мені весь прибор для гоління і, поставивши на стіл, сказала:

— Голіться, а я тим часом винесу воду і витру підлогу.

Поголившись, я глянув у дзеркало і аж зрадів. Я посвіжішав і помолодшав щонайменше на років сім. Після всіх тих туалетних процедур Зіна принесла хороший, поживний і смачний обід. Все було зроблено і подано гарно і чистенько.

— Оце у ваше розпорядження ліжко, лягайте і

відпочивайте, — сказала Зіна, а сама збрала посуд і вийшла.

Я ліг і наче сам собі не вірив, що я попав у таку розкіш.

Незабаром прийшла Зіна і, усміхаючись, сказала: — Оце ми вже і впорались, тепер відпочивайте. Ви у нашій хаті проходитемете як наречений моєї сестри, добре?

— Отож з мамою і з татом розмовляйте тільки про сестру, а зі мною можна говорити про все, я все знаю і чим зможу, допоможу, — сказала Зіна і, перевернувшись зі стільця на своє ліжко, погладила мене по лиці. Мені стало лоскотно і я весь затремтів, але стримався, думаючи, що в гостях дівчат зачіпати не годиться.

— Нам, Зіночко, треба якісь такі документи, щоб ми з ними могли десь влаштуватись на роботу, хоча б навіть і в Донбасі, — сказав я.

— Добре, я подумаю, а тоді ми ще поговоримо про те.

І так я, як у Бога в раю, прогостив у тих хороших людей цілих чотири доби. Всі вони були до мене дуже хороші, а зокрема Зіна і її мама. Мама — це було просто одне добро. На дорогу вони мені наготовили цілий пакунок всіляких ласощів. З Василем я зустрівся, так як і було домовлено, в Мисайлівці. Звідти ми пішли через знані села Дибенії в Ісайки. Під вечір ми вийшли з лісу до однієї хати. Там жило двоє літніх людей. Вони прийняли нас дуже радо і дуже, дуже добре нагодували. Ми оповіли їм, хто ми такі і звідкіля.

— А ми, сказав господар, — родом самі ж з села Медовина. В період колективізації залишили свій хороший цвітучий Медовин і виїхали в Запорізьку область. Нас там захопило голодування 1933 року. Голод клав людей по селах і дорогах, як жінці кладуть снопи в полі. Того страхиття і не розказати і пером не описати. Ми врятувалися від голодної смерті, знаєте чим?

Мишачими та ховрячими норами. Ото ходили по полю, розкопували ті нори і віднімали від тих тваринок їх запаси. І так тільки врятувались, — сказав господар.

— А власть не ходила по полі видирати від тих тваринок їх пожитки? — жартуючи, запитав я.

— Ні, наша власть, по відношенню до тваринок, гуманна, вона їх не чіпала. Наша власть була і є жорстока тільки по відношенню своїх людей.

— Так, так це ж наша власть, а не власть чужа, вона ж нами завойована.

— Та наша ж, наша, — підтверджуюче сказав господар.

У тих хороших людей ми були цілу добу. Звідти ми пішли в напрямку села Дмитренок. По дорозі зупинилися у якомусь лісгоспі недалеко Шинявської дороги. У лісі нам з'явилися три хати, в яких жили ті сім'ї, що працювали в лісгоспі. Поряд з ними жив і лісник. Ми потрапили до такої хати, де жили самі жінки. Вони радо нас прийняли, лише просили, щоб ми зайшли і до тих других двох хат і до лісника тоді ми будемо всі однакові і не буде кому на кого доносити, — сказала жінка.

Ми зрозуміли в чому річ, бо нам уже таке траплялося не один раз і зробили так, як вони нас просили. У всіх тих хатах нас приймали добре. Лісник почаствував нас заячим гуляшем. Він для нас був вийнятковими ласощами. У тих жінок ми відпочивали цілу добу. Звідти пішли до Дмитренок. У Дмитренках нас обстріляли стрибки, і нам довелося знову почувати при тридцяти градусах морозу у лісі під відкритим небом. Голод і холод переслідували нас більше, ніж чекісти. У день у Дмитренських лісах ми знайшли порожню лісничівку. Там ми усередині розклали багаття і переднювали. Звідти ми знову повернулися до Вовчок*), до тих же самих хороших людей. Там я

---

*) У рукописі — нечітко.

залишив Василя, а сам пішов, до Богуслава, до Зіни. Зіна і її мама прийняли мене дуже радісно, але бажаних нам документів не дістали. Це засмучувало їх не менше, ніж мене.

— Оце в нас побудете декілька днів, відпочинете, а пізніше я поїду ще до Києва до своєї рідні, може там щось дістану, — стурбовано сказала Зіна.

Через три дні я повернувся до Ісайок і ми пішли знову під Дмитренки до порожньої лісничівки. Їсти в нас було що. Там же пробули ми дві доби, а на третю туди навідалися якісь хлопці-підлітки по років шістнадцять, і ми звідти знову пішли до Ісайок, але тим разом наші хороші знайомі чомусь завагалися відчиняти нам двері. Але після короткої наради, вони таки відчинили.

— Вас уже шукали у нас і цілими ночами караулять нашу хату, — сказала господиня, — якщо вас ніхто не бачив, то йдіть на горище, там також тепло, бо в хаті вже небезпечно. Ми полізли на горище і ще одну добу перебули там.

На другий день пішли до Розкопанець під самий Богуслав. Це було вже 28 лютого 1945 року. Я залишив Василя в одній хаті в Розкопанцях, а сам знов пішов до Богуслава з приводу документів. І тільки я відчинив двері до кухні, Зінина мама аж руками сплеснула і сказала :

— Втікай, сину, в нас тут їх повно в тій кімнаті, де ви жили, вони зараз запивають.

— А Зіна вдома ? — запитав я.

— Ні, вона в Києві, — відповіла мама.

Я хутко вийшов і пішов назад до Розкопанець.

У господарів ще світилось. Василь сидів і розмовляв з господарем. Я оповів Василеві про ту свою пригоду. Господарка дому постелила нам під грубою у теплі, а сама пішла десь до сусідів. Ми лягли й міцно заснули. Раптом мене сильно щось штовхнуло

в ногу. Я прокинувся. Над нашою постіллю стояло сім людей, один із них з орденами на грудях направив свій автомат на нас, а другий стояв із пістолем, скерованим до моєї голови, і скомандував мені не ворушитися. Третій почав шарити під подушкою і витягнув звідти мого пістоля і гранату. Потім обшукали наш одяг і з великою радістю схопилися за мою планшетку, а вийнявши з неї топографічні карти всяких масштабів і всіх областей України, вони аж руками сплеснули. Цей з орденами сказав :

— О, то ми впіймали крупну рибу !

Списки багатьох груп, які виправлялися на схід, і летючки їх не цікавили, вони із захопленням дивилися тільки на одні карти.

— Тепер, що ж, голубчики, піднімайтеся, — само-захоплено сказав орденоносець.

Звідти нас запровадили в Розкопанецьку сільраду. У сільраді орденоносець сказав до одного із своєї групи :

— Їдь до Богуслава і негайно розшукай майора Новікова і доложи йому про те, що ми впіймали тут крупного шпигуна, а я тим часом займуся ними.

Василя посадили в куток, а мені веліли сісти перед столом. З важною міною за стіл сів п'яний орденоносець. Розкривши свою папку, він витяг звідти аркуш паперу, взяв ручку і тоді з поважною міною переможця, постукуючи ручкою об стіл, сказав :

— Ну, тепер оповідайте, хто ви такий, звідкіля і чого сюди прийшли, по якому завданню ? !

— Ми прийшли сюди з Волині від організації НВРО — відповів я.

— Це так називається ваша шпигунська організація ? — запитав орденоносець.

— Ні, це не шпигунська організація, це Народно-визвольна революційна організація, — відповів я.

— Не мороч, голубчику, мені голови, ти у мене

вже не перший, мені не такі речі повідали. Оті жарти явно свідчать про це, що ви — шпигун.

— Я вам говорю правду і пишть про те, що я говорю.

— Ну ладно, розкажуй, за те своє НВРО.

— Отож ми йшли групою у числі восьми чоловік. Біля Фастова нас розбили і вбили нашого командира Павленка і оце звідам ми йдемо вже тільки вдвох.

Орденоносець, потіючи, старанно все записав і тоді знову запитав :

— І куди ж ви йшли ?

— Ми просто блукали без всякої мети. Думали їхати на Донбас, на роботу, але в нас нема ніяких документів. Оце ж ми і промишляли, де б нам взяти якісь документи, з якими можна було б влаштуватись десь на роботу.

— О, стійте, я почав писати протокол допиту, а прізвища вашого й всього іншого, де і чому родилися, то я не записав, — схилившись, сказав орденоносець і, витягнувши другий листок паперу, запитав :

— Як ваше прізвище та ім'я по-батькові ?

Я відповів йому на це питання і одночасно додав :

— Допишть зараз же біля мого прізвища мій псевдонім. По псевдоніму мене звать Василенком. Назвавши цей свій « псевдонім », я глянув порозуміваючо на Василя.

Орденоносець все записав, що я йому говорив і був дуже задоволений із себе.

Нарешті приїхав майор Новіков п'яний, п'яний, як дим, і замість привітання сказав : « Чорт вас побери, у вас не було іншого дня ловити шпигунів, лише оце у день Красної Армії ? !! Ви ж мене із-за стола зірвали », — напівжартуючи, напівсерйозно сказав майор Новіков.

— Дивіться, громадянин майор, він уже в мене признався, — показуючи Новікову протокол допиту із

самовдоволенням сказав орденоносець. Майор пробіг очима цей протокол і тоді, глянувши сердито на орденосця сказав :

— Хто вам доручав їх тут допитувати? — крикнув майор.

— Але ж гляньте, він у мене до всього признався, — тичучи протокол під ніс майорові, белькотав орденосець.

— Болван ти, розуміш це чи ні? — сказав майор до орденосця і розпорядився відвести нас до Богуслава в КПЗ *).

Із Розкопанець до Богуслава в міліцію біля п'яти кілометрів. Ми їхали туди саньми. Нас конвоювали три стрибки. Руки нам скрутили назад і туго зв'язали. Мороз був сильний. Руки задубіли відразу. За Розкопанцями старший стрибок, ніби із запитанням, звернувся до свого підручного :

— Ти знаєш, де те провалля, у якому майор велів їх пошльопати?

— Знаю, це он ліворуч до Росі, — кивнувши головою в сторону провалля, сказав стрибок до свого начальника.

Василь раптом зблід і тихо запитав :

— То це нас везуть розстрілювати?

— Їм би самим голови позривали, коли б вони нас постріляли. Ми їм потрібні живі, а не мертві, — вголос відповів я Василеві.

— Ти бачиш, який він пройдоха, все знає, — сказав старший стрибок.

У Василя відразу розпогодилось обличчя і очі заблищали життям.

У КПЗ нас розв'язали і посадили в камеру. Там було всього дві камери. В одній сиділи жінки, а в другій мужчини. В камері було дванадцять чоловік.

---

*) КПЗ — Камера Предварительного Заключення (Камера попереднього ув'язнення).

всі вони спали на нарах. Нам, як новачкам, прийшлося спати на підлозі. Як усі вже добре позасипали, тоді я Василю сказав :

— Оце, Василю, ти чув, як ті йолопи мене допитували, отож запамятай собі добре, що мій псевдонім не Боремський, а Василенко, і я не провідник, а простий стрілець із УПА, якого призначили в охорону Павленка. І що пістолет та планшетка також не мої, а Павленкові, у якого я забрав, як його прострелили під Фастовом. Нас у Києві розлучать і тобі будуть говорити, що я вже признався до того, що я командир групи, але як довго вони будуть тобі говорити про мене як про Василенка, так довго ти повинен знати про те, що я до нічого не признався, бо коли б признався, то тоді вони з тобою говорили б не про Василенка, а про Боремського.

— Добре, друже провідник, я їм не скажу більше ані одного словечка крім того, що ви оце їм говорили у моїй присутності, — відповів Василь.

— Я вірю тобі, Василю, ти мужній і відданий хлопець.

— Дякую, друже провідник, — із сльозами в очах схвильовано відповів Василь.

— Я, Василю, зараз тобі вже не провідник, ми вже рівні.

Вранці нас, як новачків, почали розпитувати, хто ми, звідкіля і за що попали до тієї камери.

Вислухавши мене, найшустіший з них сказав :

— О, то ви, оказуєтеся політичні ! У нас також є один політичний, — сміючись, сказав цей шустряк.

— А хто ж то тут у вас політичний ? — запитав я.

— А вот він, кладучи свою лапу на плече якогось дядька, сказав шустряк.

— За яку ж то це політику вас звинувачують ? — жартівливим тоном запитав я.

— Та я не за політику, це вони сміються наді мною, — сором'язливо відповів дядько.

— Розкажи ж чоловікові сам за що тебе посадили, а він, видно, чоловік розумний, не такий як ми, розбереться, чи по політиці, чи ні, — глумливо сказав шустряк.

— А й справді, розкажіть, що це таке з вами трапилось! — лагідно звернувся я до дядька.

— Та це моя жінка встала вранці і розповіла свій сон, що нібито на нашому комині стояв якийсь великий півень і кричав, що Гітлер щезне разом зі своєю властю і Сталін щезне, а після тієї об'яви голосно кукурикав і знову об'явив це саме. Оце й уся політика. А я, старий дурень, пішов і в сусідів оповів той, лихо його мамі, сон, і оце за той сон посадили мене і мою жінку, — сказав дядько.

— Правда ж це антисовіцький сон? — глумливо запитав мене шустряк.

— Я сказав би, що то був тільки сон, коли б це було насправді, то тоді і того півня посадили б на лаву підсудних, — сказав якийсь дідок.

Всі весело засміялись і почали розвивати фантазії про того півня, кожний на свій лад. Коло години десятої майор Новіков викликав мене на слідство.

Заповнивши персоналію, майор розпочав допит. Я буквально повторив усе те, що в Розконанцях сказав тому орденоносцеві. Майор записав і потім вголос зачитав мені.

— Можу підписати вам цей протокол, — відповів я.

— Я знаю, що ви цей протокол підпишете, — сказав майор і зараз же додав:

— Ось бачите, як люди лізуть не в свою справу і псують усе. Тому йолопові з орденами захотілося погратися у слідчого і ось зіпсував усю справу. І псують усе. Правда ж?

— По-моєму, він нічого не зіпсував, а навпаки, допоміг вам. Самі ж бачите, як вам зараз легко допитувати по готовому, — сказав я.

— Ага, легко, — багатозначно зиркнувши на мене, сказав майор.

Після мене майор покликав Василя. Але Василь добре вже знав свою роллю і все вийшло так, як треба.

На третій день нас закували в кайдани і саньми повезли 20 кілометрів у Миронівку на станцію. На станцію поприходили офіцери міліції і почали питати наших конвоїрів, кого це вони привезли.

— Оце старший, показав на мене, політрук націоналістичної української дивізії, а молодший — його ад'ютант, — гордо відповів старший нашого конвою.

— А, то це ви самостійники? — глумливо вишкіривши зуби, сказав лейтенант міліції.

— Так, ми самостійники, і гордимся тим, що ми самостійники, а от ви не самостійники, чого хизуєтеся своїм холуйством? — запитав я.

Лейтенант з люттю вишкірив зуби і копнув мене ногою. Начальник конвою вхопив лейтенанта за руку й відвів у сторону.

— Слабі на голову — завжди міцні в ногах, — сказав я у слід лейтенантові.

— Заметно, что комиссаром был, — сказав другий лейтенант.

У Києві нас завезли до обласного НКВД на Короленка, 18. Там нас запровадили до кабінету заступника начальника обласного НКВД. У кабінеті було два полковники, майор і капітан. Всі вони пильно, з презирством оглянули нас. Розпитали хто ми, звідкіля і чого сюди прийшли, а тоді розпечатали пакет і всі нагнули голови над протоколом.

— От що, друже Василенко, оцей протокол ми зараз спалимо при ваших очах, — сказав полковник і раптом, глянувши на Василя, сказав: « Виведіть його звідси ».

Василя вивели. Тоді полковник знову звернувся до мене :

— Ми спалимо цей протокол і звільнимо вас, якщо тільки ви будете зговорчивим розумним чоловіком. Ви маєте величезні шанси для нашої Батьківщини зробити більше, ніж ми всі разом, — сказав полковник, провівши очима по своїх колегах.

— Про що йдеться, громадянін полковник? — насторожено запитав я.

— Нам потрібна ваша допомога, друже Василенко, — сказав полковник.

— Я Азефом не стану і прошу не ображати мене. Зрозуміло?! — відповів я.

— Ах так, ти Азефом не станеш по відношенні банди, то тоді ти будеш Азефом по відношенні своїх дітей. Зрозуміло? — з піною на губах сказав полковник і тут же розпорядився відвести мене в карцер.

П'ять діб я відсидів в малесенькому боксі півтора на півтора метра, при абсолютній темноті, на 300 грамах хліба і пів літра води. Передати степень знущання таким карцером неможливо, це може уявити собі тільки той, хто був у них.

Звідтам мене випустили на загальну камеру в підвал. Три дні я ходив, спираючись руками об стіну. Сили залишили мене зовсім. Я просто не міг триматися на ногах, але в душі був гордий з того, що так категорично обстоював свою особисту гідність і тільки особисту, бо насправді то я тоді був уже в своїх переконаннях так само далеко від націоналізму оунівського зразка, як і від комунізму. Але зрада є зрадою, проти кого б вона не була. Це є найогидніша підлість.

Через днів п'ять нас відвезли на Короленка 33, у Міністерство МВД. Там мене посадили в досить розкішний бокс. Це просто камера на вісім квадратних метрів з маленьким віконечком десь там високо під самою стелею. Але, притиснувшись до стіни, можна було побачити навіть клаптик неба. У тому боксі не

було абсолютно нічого, крім однієї дерев'яної решітки, яка лежала під батареєю на асфальтній підлозі. Оце та решітка служила мені за всю мебель. Дижурний безперервно дивився у вовчок, щоб я не спав. О десятій годині вечора мене покликали на допит. На допит вели мене два наглядачі попід руки, а третій ішов попереду і клацав пальцями. Це були їх сигнали, щоб звільнили прохід, тобто щоб нікого ніде не було на коридорах. Нарешті я опинився у великому кабінеті. Посередині кабінету стояв стіл, на столі лежала папка і стояв графин з водою. За столом сидів той же полковник, з яким я говорив про Азефа.

— Ну що, може пом'якшав і почнемо говорити? — сказав полковник.

— У вас є протокол допиту, оце і все, більше мені нема про що з вами говорити, — сказав я.

— Тим гірше для тебе, що в тебе нема про що з нами говорити. Ти ще пожалкуєш, але буде запізно, — сказав полковник.

— Цікаво складається: ви арештуєте людей з метою, щоб їм робити добро, а вони такі безголови, відмовляються від вашого добра і ви їх за це саджаєте в карцери, — це ж просто парадокс, — сказав я.

Полковник уїдливо посміхнувся і вийшов, а я цілу божу ніч сидів на табуретці посередині тієї великої кімнати і куняв. Декілька разів засинав і падав. Тільки один вартовий стояв і безперервно дивився за мною. Вранці мене відводили в той же самий бокс і цілий день не давали спати. Ввечері, в десять годин, мене знову попід руки відводили у той же самий кабінет, і знову за тим же столом сидів той же самий полковник і курил папіросу. Мені велів сісти на ту ж саму табуретку. Полковник довго сидів мовчки й поволі затягувався папіросою, пильно дивився на мене. Потім піднявся, підійшов до стіни, на якій висіла велика карта Житомирської, Київської, Вінницької, Кам'я-

нець-Подільської і Ровенської областей, і велів підійти мені.

— Ти хочеш, щоб ми вірили твоїм показам. Ось глянь, в нас на карті нанесені дороги, якими йшли ваші групи на схід, і ось журнал, в якому записані всі дії тих груп і на кожному з них заведена справа, а за вашу групу тут і помину немає, — сказав полковник і допитливо подивився на мене.

— Ми йшли на схід, не як група націоналістів, а як дезертири, які втекли зі штрафних батальйонів, — сказав я, — оце тому у вас наша група і не відмічена.

— А, он воно як!! — сказав полковник і, залишивши мене біля карти, хутко десь побіг.

А я, тим часом, розглянув карту і всі шляхи, якими, коли йшли організаційні групи. Через годин дві полковник повернувся дуже веселий і запропонував мені папіросу.

— Дякую, я не курю, — відповів я.

— А все ж таки, ви, Даниле Лаврентійовичу, повинні нам допомогти, це ж настільки у ваших інтересах, як і в наших. Ви ж просто випадково очутилися у націоналістичному таборі, а по своєму дусі ви ж комуніст, — ласкаво сказав полковник.

— Ні, громадянин полковник, я не комуніст. Я на зорі своєї молодости шукав у комунізмі своїх ідей, думав було навіть, що я вже їх знайшов, але пізніше пересвідчився, що це був тільки міраж, видимість тих ідей, а в дійсності їх там не було і бути не може, — відповів я.

— Чим же так вас розгнівив комунізм? — запитав полковник.

— Мені не подобається, що комуністи самі на себе взяли місію насильно всім робити «добро», а я такої місії на себе брати не хочу. Я борюся за такий лад, який законом забезпечив би можливість кожному своєму громадянинуві самому собі робити добро. А

закон повинен лише стежити, щоб одні за рахунок других не робили собі добра, — відповів я.

— А в націоналістів ви знайшли те, чого шукали?

— Ні, і в націоналістів я не знайшов.

— То може його ніде нема, то нащо шукати того, чого не існує, може ті ваші ідеї є лише абсурдними вашими вигадками, фантазією мрійників, — сказав полковник.

— Може й так, але краще я сам у собі буду жити своїми власними фантазіями, мріями, ніж маю хвататися за ту низьку приземчасту соціально-шлункову реальність, — відповів я.

— Тяжкий ви чоловік і тяжкий у першу чергу сам для себе і своїх ближніх і рідних, — сказав полковник і вийшов.

А я знову сидів на тій же самій табуретці, дрімав, куняв, падав і знову сідав, і знову падав, аж до самого підйому.

А в камері знову те ж саме: наглядач стоїть у дверях і не дає спати. Оце так без сну мене морили цілих п'ять діб. Цих тортур також неможливо стороннім людям збагнути. Це тяжкі муки, які вимотують не менше як бійка.

На шостий день вранці той же самий полковник з групою офіцерів прийшов до мене в бокс і сказав:

— Не хотів тут нам сам про себе оповісти правду, отже зараз поїдеш до Рівного, там про тебе розкажуть інші, які добре знають вас, — сказав полковник і розпорядився взяти мене під руки і вивести до машини. За хвилин п'ять привели і Василя.

І так ми вантажною критою машиною у супроводі сімох конвойних: двох офіцерів і п'яťох солдатів їхали аж до самого Рівного. Тільки на одну ніч зупинилися у Новоград-Волинському. Там ми ночували в КПЗ. І нарешті я виспався. Це було для мене дорожче всього.

На другий день ми приїхали до Рівного в обласне

НКВД. Там нас прийняв капітан, по національності вірменин. Переглянувши мої протоколи і добре по-честіськи приглянувшись до мене, сказав :

— Оце якщо тут у нас будеш вести себе так, як там у Києві, то повезем тебе у твоє село і там у селі повісимо. Зрозумів ?

— О, то це дуже добре, я ще матиму змогу побачити своє рідне село і попрощатися з ним, — весело відповів я.

Капітан блиснув на мене своїми хижими очима і аж заскреготав зубами. Полагодивши всякі паперово-чорнильні формальності по відношенню до нас, нас відпровадили до тюрми.

Рівенська тюрма була тоді набита арештованими за націоналізм. У ті часи «Військовий трибунал» щоденно судив по 20-25 чоловік за участь у націоналістичному русі. Всі камери були битком набиті людьми. Постелі не видавали жодної. Всі спали на підлозі. Супи варили лише з однієї води, затерушеної якимись висівками. Цей суп нагадував мені пійло, яке колись мама готувала для телят. Часто по цілих днях не давали хліба. Одного разу чотири дні підряд не дали хліба. Люди зачали пухнути. Згодом дозволили рідним передавати передачі і тоді люди ожили. Очі в людей заблищали життям. Мені, звичайно, передач ніхто не носив, але між ситими людьми покращало і мені. Час від часу мене люди частували всякими ласощами із своїх передач. Пізніше трос молодих людей із Корецького району прийняли мене до свого гурту і відтоді ми їли разом все те, що їм приносили в передачах рідні здому. Словом, мало-помалу я прийшов до норми.

Почали викликати на слідство. Слідчим у мене був якийсь молодий хлопець, демобілізований з морфлоту. Він приходив з папірцем, на якому були записані готові питання. Всі ті питання відносились до всякого роду дріб'язкових уточнень. Йшлося в основному про те, щоб справі надати хоча сяку-таку видимість віро-

гідности. На слідство мене викликали всього тричі. За кожним разом мені доводилось відповідати на три питання.

Однак, не зважаючи на всю ту формальність і несерйозність слідства, я готував себе до розстрілу. Після убивства Ватутіна, до розстрілу засуджували масово. У підвалі тюрми завжди сиділо засуджених на смерть біля трьохсот чоловік.

Настав квітень. У повітрі запахло весною. Мені пішов всього лише тридцять перший рік. Це ще також вік весни, — думав собі я, перебираючи мисленно найкращі хвилини свого життя. Там, у неволі, очікуючи вироку смерти, всі ті минулі щасливі хвилини смакувалися краще, ніж тоді, коли я ними користувався. Вранці 16 квітня я розповів своїм товаришам по неволі свій сон. Мені снилося, що я зайшов у якесь приміщення. Це приміщення стояло на якійсь глибокій ямі. У кутку, за бар'єркою сиділа моя мама і братова. Обережно, щоб не впасти в яму, по підвалинах я підійшов до них, вони піднялися й робили зусилля, щоб мене схопити за шию і поцілувати. Але не могли досягнути мене. Та я, пам'ятаючи навіть і уві сні, що вони померші, зумисне відхилився від них, щоб вони мене не цілували.

— Тобі загрожує кара смерти, але вона пройде мимо, — сказав якийсь літній сторонній чоловік. І в ту ж мить відчинились двері й мене викликали на суд.

До кари смерти я готував себе весь час. У період слідства тільки про те і мріяв, щоб на відповідній висоті тримати себе на слідстві і з гідністю борця за істину, прийняти смерть. Але хоча я і мобілізував усі свої духовні сили, щоб не затрептіти перед лицем смерти, однак коли назвали мое прізвище і сказали, щоб я збирався із всіма своїми речами, то по моему тілі пробіг неприємний острах, але такий стан тривав всього лише пару хвилин. На подвір'ї я почував себе зовсім нормально.

На суд нас з Василем вели в групі двадцяти двох чоловік. Всі йшли мовчки, замкнуті самі в собі із своїми власними думками і надіями. А я, узгіднюючи себе із своїм призначенням, не мною даним, із всією натугою мобілізував усього себе до тієї неминучої останньої миті. Мені дуже, дуже хотілося мужньо зустріти смерть.

Дорога до суду завжди «коротка», а тим разом вона видалася мені невимовно короткою. Я ще не встиг всього, як слід обдумати, як конвойний уже зупинив нас перед будинком Військового Трибуналу. У приміщенні Трибуналу нас вводили по двох. Це був невеличкий, преспоганий будинок, розділений вузьким коридором; праворуч містився сам Трибунал, а ліворуч ожидальня для ув'язнених. Ожидальня була брудна і смердюча до неможливості.

Через хвилин тридцять відчинилися двері нашої смердючої ждальні, і старший конвою зачитав моє і Василеве прізвища. Ми вийшли. Наглядач зачинив двері ждальні і тут же відчинив другі двері до Трибуналу. Це була кімната метрів три шириною і метрів сім довжиною. Посередині стояв стіл. За столом сидів майор років п'ятидесяти і дві дівчини років 19-20. Направо сиділа секретарка років 30. Оце такий був склад того Військового Трибуналу, який вирішував долю людей, — кому жити, а кому відняти життя.

Після формального установаження прізвищ та де хто і коли вродився, голова Трибуналу швидко перейшов до справи. Насамперед він виложив на стіл речеві докази нашої виновности, себто: пістоля, гранату і тризуба.

— Це ваш пістоль? — взявши його в руку, запитав мене голова суду.

— Ні, не мій, — категорично відповів я.

— Як це не ваш? Під час арешту у вас не відняли пістоля? — з обуренням сказав голова суду.

— У мене відняли новесенького пістоля, а ви мені пред'являєте заіржавілого бравнінга, — відповів я.

Тоді голова Трибуналу, звіривши номер пістоля і його назву з записами протоколу, наче сам до себе, сказав :

— Підмінили сучі сини, — а тоді, піднявши голову сказав до мене : — Це суттєвого значення не має, чи це той пістоль, якого у вас відняли, чи ні, важливе те, що пістоль у вас був.

— Може для вас і не має це суттєвого значення, чи це той чи не той пістоль, але для справжнього суду, який прагне встановити істину і довести її, то це має колосальне значення, — відповів я.

У відповідь на ту мою репліку голова Трибуналу глянув на мене хижим звіром.

— А оця граната також не ваша? — запитав голова Трибуналу.

— Граната моя.

— А оцей тризуб ваш?

— Ні, таких тризубів ніхто ніколи із собою не носив, він же важить біля двох кілограмів. Такими тризубами прикрашали лише стіни установ.

Голова Трибуналу, звірившись із протоколом обшуку, сказав :

— Да, дійсно, тризуб і в протоколі обшуку не фігурує.

— У протоколі обшуку фігурують : годинник і компас, але ваші помічники підмінили їх оцим тризубом. Тризуб їм не потрібний, а годинник і компас видно знадобилися, — глумливо сказав я.

— Підсудний Шумук Данило Лаврентійович. розкажіть Трибуналу в якому році й місяці ви вступили до банди і чому? — запитав голова Трибуналу.

— Я у банду ніколи ні в яку не вступав, а навпаки, все своє життя боровся проти всяких банд, чужих і своїх, — твердо і рівно відповів я.

У голови суду затремтіла борода і нервово заграли

вилиці. Він раптово зірвався, стукнув кулаком по столі й закричав :

— Мовчать !!!

— Я відповідав на питання.

— Мовчать !!! — знову несамовито закричав голова Трибуналу.

Настала мовчанка. Голова Трибуналу трясся від злоти, немов би не він судить, а його судять. Дівчата перелякано мовчали і презирались між собою.

— Підсудний Шумук Данило Лаврентійович, розкажіть Трибуналу коли ви вступили у відділ УПА і при яких обставинах ?

— Я вступив у відділ УПА 1943 року в березні місяці. У зв'язку з тим, що в той час німці майже поголовно грабували наш народ, наш край, а молодь вивозили до Німеччини на каторжну роботу, я вирішив краще йти у відділ УПА і захищати свій народ від грабування і вивозу на каторжні роботи, ніж самому їхати на каторгу до Німеччини.

— А чому ви, підсудний Шумук, не пішли у червоні партизани ?

— По-перше, червоної партизанки я тоді ніде не бачив, а по-друге, я змінив свою думку і переконання. Я тоді не був уже комуністичних переконань. Десять років я горів комуністичними ідеями, я готовий був за ті ідеї піти на найстрашнішу смерть з гордо піднятою головою. Я з насолодою переносив тяжкі страждання за ті ідеї у польській тюрмі. Але за тих не цілих два роки вашого « ладу » на наших західніх землях ви мене відкомунізували. Ви вбили в мені віру у ті ідеї, про які я так солодко мріяв і з гордістю боровся за них і страждав, — ви, своєю брехнею і жорстокістю штовхнули мене в обійми націоналізму, — сказав я.

А голова Трибуналу під час того мого виступу весь час запінений кричав : « Мовчать !!! »

Мені хотілося перед смертю плюнути в самі очі, в лице Сталінові і всій його кліці саме за те, що вони

зогидили, спідлили ту ідею, яка була для мене святою святих, яку я уважав вершиною людського щастя. А поскільки я не мав змоги того зробити, то хоча на так званому суді все прорвалося в мене перед лицем того, що від імени їх влади вершив суд наді мною.

Після того мого виступу декілька хвилин панувала мертва тиша.

— Підсудний Шумук Данило Лаврентійович, а чи ви за період свого перебування в УПА стріляли до червоних партизанів чи армії? — запитав голова Трибуналу.

— Ні, я ніколи ні на кого не стріляв ні з якого виду зброї. Я лише словом «вистрілював» політику Сталіна і його кліки.

На тому й закінчився допит по моїй справі. Почався допит Василя Присяжного. Василь вів себе нормально. У нього не було мотивів на такі схватки, як у мене. Василеві також було поставлено всього три питання і він відповів на них спокійно, з гідністю. Після допиту суд закруглявся.

— Підсудний Шумук Данило Лаврентійович, що ви просите суду на останнє слово? — сказав голова Трибуналу.

— Це не суд, а глум над суттю самого слова «суд» і тому я відмовляюсь від останнього слова! — сказав я.

— Підсудний Присяжний Василь, що ви просите суду в останньому слові? — запитав голова Трибуналу.

— Я прошу суду зважити на мій вік і недосвідченість у житті.

Ті слова я підказав Василеві ще перед судом, щоб він сказав так на останнє слово. Мені йшлося про те, щоб Василь залишився живим і щоб виніс на волю «тайну» нашої справи і «суда», а вийшло навпаки: Василь загинув під час втечі, а я залишився живий.

Після останнього слова суд зробив перерву. Після короткої перерви голова суду зачитав вирок.

— Именем Советского закона, на основании статьи 54-Ia и 54-II Военный Трибунал приговорил Шумука Даниила Лаврентиевича, рожденного 1914 года в с. Боремщина Волынской области Любомльского района, до высшей меры наказания через розстрел. Приговор Военного Трибунала кассационному обжалованию не подлежит. Присяжного Василия Военный Трибунал приговорил на 20 лет каторжных работ. Конвоем Трибунал приказывает взять осужденных под стражу охрану!

У ту ж мить конвоїри клацнули своїми гвинтівками і багнети щільно притулили до наших спин. І так пародія над законністю перетворилася у жорстоку реальність. Нас вивели. І ми знову попали у ту ж саму смердючу ждальню. Всі кинулися розпитувати як і що. Я коротенько оповів. Всі накинулись на мене, чому я не просивсь. У відповідь на це я махнув рукою і сказав :

— Відчепіться від мене, я уже не належу до вашого світу і тому не старайтесь мене переконувати. Я жив і вмираю зовсім по іншим нормам, ніж ви, тому і на суді вів себе по-іншому. Те, що для вас найдорожче, для мене другорядне, і навпаки. Зрозуміло!?

— Життя для всіх нормальних людей найдорожче, — сказав один старший віком і відійшов від мене.

На ту його репліку я не відповів, мені не хотілося спілкуватись ні з ким, а особливо з тими, що так жадібно чіпляються за життя і без найменших вагань тим нелюдам кидають під ноги свою особисту гідність. Мені тоді дуже, дуже хотілося залишитись самому із собою, розібратися із своїми роздумами, завершити їх хоча самому для себе, і тоді щойно відійти від життя. І відійти свідомим своєї мети. Я, чомусь, вірив у те, що якщо я відійду із цього світу свідомим своєї мети,

вірним їй, то та моя свідомість залишиться на цьому світі і буде переходити від юнака до юнака, від юначки до юначки. І це навіюватиме їх тим одвічним вогнем, який зберіг нас людьми з палким стремлінням до прекрасного, як вмістилище щастя, добра і правди.

— Але чи витримаю я ті останні випробування, чи не дрогну в останю мить свого життя, — із хвилюванням у душі думав собі я.

Я так замкнувся у тих своїх передсмертних роздумах, що навіть не зоглядівся, коли Трибунал пропустив усіх приведених зі мною на суд. Всі були стурбовані своїм горем і тому дали мені спокій. Старший конвою відкрив двері і зачитав моє прізвище. Я відгукнувся. Перепитавши моє ім'я, по-батькові, мені веліли вийти із очікувальні. Я вийшов на вулицю.

— Вот вы втроем, — сказав начальник конвою до своїх солдатів, — отвечаете головой за этого заключенного, — он приговорен на розстрел. Вы должны его привести в целости и сохранности, сегодня мы его пустим в расход. Поняли ? ! !

— Поняли ! — відкликнулись солдати і в ту ж мить три багнети майже підперли мене в спину і під пахви. Після мене викликали останніх і построїли їх переді мною. Колона рушила. З-заду за колоною під спеціально строгим конвоем пішов і я. Колона йшла тихо. По тротуарах, так як і завжди, кудись ішли люди. Ішли мужчини, ішли жінки і діти, у всіх були свої інтереси, бажання і потреби. Десь високо в небі кругикали журавлі. Всі ті перехожі люди, кругикання журавлів і забрунені дерева живуть одне для одного, творять одну гармонію.

Але від нині я уже не в гармонії того світу. Не для мене забрунилися дерева і не для мене весело кругичуть журавлі. І все, все вже на цьому світі не для мене, — думав собі я.

Все відчужилося від мене і я відчужився від цього

світу. Я той, що вже однією ногою на тамтому світі забуття, а другу ногу вже відпихає від цього світу.

Колону зупинили. У замку залізної брами заскреготав ключ наглядача. Брама відчинилася. Нас увели за браму. Мене відокремили від колони і поставили очима в куток. Відчинилася друга брама. Колону відвели до тюрми, а я залишився між двома брамами впертий очима в куток.

— Ага, зрозуміло, — думав собі я, — оце зараз мене й заберуть на розстріл.

Через хвилин десять мене направили в бокс рядом з конторою. Це була маленька камера 2 x 3 метри. У тому боксі я почав швидко ходити з кутка в куток і хвилюватися з того приводу, що так довго зволікають. Мені хотілося швидко відбутися цей акт переходу від буття до забуття.

А наглядач, не зводячи очей, крізь вовчок пильно стежив за всіма моїми рухами. Я ходив там із кутка в куток, нетерпеливо чекаючи смерти, аж до смерку. Нарешті знову заскреготав ключ у замку і через мить відкрились двері.

— Следуй за мною, — строго сказав лейтенант і, повернувшись, пішов. Я йшов за ним, а за мною наглядач із пістолем в руках. Я, глянувши на пістолет, подумав собі: «Оце він, оцей наглядач, з того пістоля зараз застрелить мене і після того піде додому і тією ж самою рукою, якою зараз стискав пістоль, буде голубити свою дружину і діточок. Ні, ті, що стріляють людей, не можуть голубити нікого. Це жорстокі і бездушні люди, вони не знають, що це таке ласка, добро і краса, це носії смерти», — думав собі я.

На подвір'ї тюрми було глухо, ніде ані однієї живої душі. Мене провели понад муром до лазні.

— Ага, — думав собі я, — значить стріляють у лазні й відразу змивають кров, щоб і сліду не лишилось.

Але на велике моє диво в лазні було багато в'язнів,

яких щойно привели з роботи. Їх там у лазні і годували. Мені дали там полумисок галушок з картоплею. Я, звичайно, поїв так, якби ніде нічого і не було. Незабаром тих робочих в'язнів вивели з лазні, а мені веліли роздягтися. « Оце, — думаю собі, — нарешті прийшов кінець ». І я швидко роздягся і став.

— Чего стоишь, иди мойся! — сказав наглядач.

І я безмовно пішов митися, не сумніваючись у тому, що мене розстріляють зараз, саме таки тут у лазні.

Помився я хутко і почав хвилюватися з того приводу, що так довго тягнуть з тим моїм реченцем.

— Выходи, — сказав наглядач.

Я вийшов і став перед ним у вдівальці.

— Чего стоишь, одевайся.

Я одягся.

— Следуи за мной, — сказав лейтенант.

Я вийшов за лейтенантом на подвір'я тюрми. Там була вся тюремна адміністрація. Вони вистроїлися у два ряди і таким чином зробили мені коридор від лазні до тюрми. Кожний своїм холодним і жорстоким поглядом немов обмацував мене — чи я ще живий. Тим разом мене не повели наверх, а веліли йти вниз, у підвал. Я слухняно йшов за лейтенантом. У підвалі на коридорі було майже темно і абсолютно тихо, тільки десь у кінці коридора блимало якесь червоно-тьмяне світло. На цей дихаючий смертю коридор прийшла і вся адміністрація. Все це відбувалося без слів. Всі понуро мовчали і жорстоко, але з відтінком насолоди дивились на мене. У тій темряві мене підвели до одних дверей і тихенько веліли роздягтися. Я швидко роздягнувся, а уява працювала ще швидше. Я дуже чітко уявив собі, що ось зараз відкриють ті двері і звідтам ударить в ніс запах смерті. У моїй уяві вималюувалась неоштукатурена, мокра і без вікна камера, за порогом якої жде мене холодна і жорстока смерть. Я уявив, що якщо я тільки переступлю поріг тієї

камери, то зараз же, у ту ж мить цей наглядач вистрільить мені в потилицю і тут же настане смерть. Нарешті заскреготав ключ наглядача у висячому замку на дверях. Замок відчинився. Тоді з тією самою звичною вправністю заскреготав у другому, а за тим і в третьому внутрішньому. І нарешті трішечки прохилив двері. У камері завидніло світло. Стіни були білені. І в камері були люди. Живі люди. В моїй голові майнула думка, що це по помилці відкрили не ту камеру. І я чомусь злий був на них за ту помилку. Я боявся, що мені не вистачить духу довго тримати себе на такій висоті і я можу нервово здати. Але в ту ж мить мені веліли увійти в камеру. Я ввійшов туди абсолютно голий. Двері зачинились. В'язні підійшли до мене і почали розпитувати, хто я такий і звідки.

— Хлопці, відчепіться від мене, я смертник і мені нічого з вами розмовляти.

— О, то ти смертник! А чого ж ти сюди до нас живих попав? Стучи, хай тебе до смертних ведуть, — із співчутливим глумом сказав якийсь довголапий в'язень.

— Не хвилюйтесь, ми всі тут осуджені на смерть, — співчутливо сказав другий молодий хлопець.

Тим часом у дверях відкрилась кормушка і через неї пхнули мені сорочку, потім кальсони, а потім і все останнє. Я одягся і тоді глянув на людей, які вже давно сиділи у тій камері.

Камера була невеличка, всього 13 квадратних метрів, а нас було сімнадцять. У камері крім « параші » більше абсолютно нічого не було. Всі спали на підлозі в тому самому одязі, в якому ходили вдень.

— Коли і де вас арештували і за що судили? — запитав мене Бухало Федір.

Я оповів Бухалові все: де і при яких обставинах арештували мене та за що судили. Крім Бухала, мене слухав ще і його подільник, Гуменчук Михайло.

Пізніше вони почастивали мене білим хлібом і сметаною.

А цей довголапий, що першим підступив до мене і підтрунював мене ще голого в дверях, владно ходив по камері і вивчаюче поглядав на мене.

Після вечірньої перевірки, всі почали розмощуватися спати. Кожний сумно замикався у собі і мовчки лягав на своєму місці.

— Ей ты, — почулося у мене за плечима, і я обернувся, — смотри, ты здесь будешь спать и с ними кушать, — сказав довголапий.

— А ти тут хто такий і з якої статі вказуєш мені, де я повинен спати і з ким їсти? — сповнений обурення явно підвищеним тоном запитав я.

— Тебе говорят, вот и делай так, как тебе говорят, если хочеш жить здесь по-хорошему, — самовпевнено сказав довголапий.

— Я плюю на те, що мені говорять і на тих, що говорять. Зрозуміло? — відповів я.

Всі насторожено, немов скам'янілі, мовчки стояли і дивились на мене.

Довголапий розкарячив по-блатному два пальці і шмагнув ними мені під очі. Я відсахнувся взад, а тоді із усієї сили вдарив довголапого під саму бороду в глотку. Довголапий тільки гикнув і впав. Всі, не дишучи, мовчали. Бухало і Гуменчук розгублено дивились на мене, а довголапий лежав непритомний. Я підійшов до відра, набрав води і линув на його пику. Він здригнувся, а тоді поволі піднявся і так подивився на мене, що мені самому стало його шкода.

— Ты знаешь кто я такой? Я рецидивист, я уже три раза был осужден, я поведал все лагеря России. Меня взяли с лагеря и перебросили за фронт к Ковпаку. Я прошел с Ковпаком аж до Карпат, а ты осмелился руку поднять на меня, — з обидою сказав довголапий.

— Молись Богу, що я того всього не знав, а то ще дужче бив би, — відповів я.

— Ну, хорошо, будем друзьями, ложись здесь возле меня, — усміхаючись сказав довголапий.

— Мені твоїх поблажок не треба, я сам знайду собі місце. Зрозуміло? — відповів я.

— Може з нами будете спати, Даниле? — увічливо сказав Бухало.

— Добре, дякую. Буду спати з вами.

— Як його звати, того русака? — запитав я Бухала.

— Це Андріянов, — відповів Бухало.

— А за що йому дали таку міру?

— Він говорить, що убив свого командира у партизанці Ковпака.

— А хто раніше прийшов сюди в камеру смертників, він чи ви?

— Він, — відповів Бухало, — як ми прийшли, то він уже тут верховодив, але нас не зачіпав, а навіть загравав до нас.

І так через той конфлікт з Андріяновим я й забув про суд і кару смерти.

— От як воно, — думав собі я, — якийсь там Андріянов з далекої Росії прийшов на Україну з червоною партизанкою і за щось там вбив свого командира. Його посадили і дали якоїсь міри. І цей русак сам один потрапляє в камеру смертників, і відразу ж підкоряє собі всіх п'ятнадцять чоловік українців, що живуть в цій камері. І він ділить їм їх передачі, віднімаючи собі все, що найкраще. А тих, що можуть постояти за себе, він уміло задобрює за рахунок беззахисних. По своєму дусі він побутовий злочинець, але ту політику, яка від давен-давніх ведеться у верхах, він усвоїв на відмінно і пристосовує її у своєму щоденному житті. Невже ж це елемент експанзивного державницького виховання панівної нації проник уже

в їх кров? — запитував я сам себе. З тими тяжкими роздумами і заснув.

Десь серед ночі на коридорі чути було таємничі звуки й тупітню. У камері всі пробудилися і перетворилися у слух. Тупіт переходив від однієї камери до другої і біля кожної зупинявся на хвилин десять.

— О, з тринадцятої вже когось взяли, — напівпошепки передавали один одному.

А таємничий тупіт і шарудіння, навіваючи смертельний страх, все наближався і наближався. У камері чути було лише посилене дихання. І нарешті ті носії страху смерти зупинилися під дверима нашої шістнадцятої камери. Клацнув ключ і трішечки, трішечки прохилилась кормушка і звідам через щілинку її дивилося два зловісних ока, а потім показалися уста.

— На букву « а », — грізним голосом промовили ці зловісні уста.

Прихиливши голови у смертельному переляці, люди називали свої прізвища, які зачиналися на « а ». І так цей таємничий голос перечитав весь алфавіт. Тієї ночі з нашої камери не взяли нікого. Кормушка закрилася, і зловіщі уста щезли. Люди радісно відітхнули і навіть голос у всіх повеселішав.

— Тепер ще одну цілу добу проживемо спокійно, — хтось сказав сам до себе, немов би тими словами смакував життя.

Але раптом десь у кінці коридора тупотіння посилювалося і чути було якесь шарпання. Знову всі перетворилися у слух.

— Знаєш... Оце чути було як захихали « грушу » в рот, щоб не кричав. Зараз будуть тягнути попід дверима нашої камери, — хтось говорив один до одного.

І нарешті вся моя підготовка до смерти вивітрилася, я почав відчувати страх, так як і всі.

На фронті, у бою, у боротьбі смерть зустрічають зовсім по-іншому. А тут, у темних підвалах тюрми, при безперервному нагнічуванні чорного страху, лю-

ди переживають кожної ночі дуже близьку присутність смерті. Там чути зловісну ходу носіїв смерті, чути їх шерех і шепіт. І нарешті ось чути, як вони вже тягнуть свою жертву. Страх проймає всіх, немов електричний струм і тіпає всіма одночасно, лише тільки назовні всі однаково його не проявляють.

Вранці задзвонив тюремний дзвінок. На коридор прийшов черговий офіцер робити ранішню перевірку.

— Ложись лицом к земле! — через кормушку скомандував наглядач.

Всі лягли ниць. Заскреготали замки. Відчинилися двері. До камери увійшов черговий офіцер і лікар. Вони переступали через нас, як через колоди, і, полічивши, запитували, в кого є які прозьби?

І так кожного дня рано й увечері нас лічили лежачих. Все це робилося зумисне для приниження людської гідності. Ті, в яких державною службою є убивства і знущання, дуже винахідливі у принижуванні людської гідності.

Після обіду наглядач приніс маленький клаптик паперу і олівця.

— Шумук?! — сказав наглядач, — вот возьми эту бумагу и карандаш и сейчас же напиши помилование, — сказав наглядач.

Я завагався, але всі, один поперед другим заговорили: «Беріть, беріть!». І я взяв.

— Що ж писати, — думав собі я.

— Ты здесь единственный человек, способный постоять за себя. Я к таким людям отношусь с уважением. Но в отношении помилования я советую тебе как другу просись и только просись. Здесь больше ничего не проходит, только единая единственная просьба и больше ничего, — сказав Андріянов.

Та поведінка Андріянова мене дуже здивувала і я дуже пильно подивився на нього. Але ані на обличчі, ані в очах непомітно було ніякого лукавства. Андріянов говорив щиро і співчутливо.

— Ні, проситися я не буду, — подумав собі я, — на такі слова як « прозьба » в мене ані язик, ані рука не підніметься. Краще я це озаглавлю « Заявою » і напишу так, як воно звучить у протоколах допиту.

Так я і з'ясував Голові Президії Верховної Ради, посилаючись в основному на те, що в мене немає ані вбивств, ані участі у боях і що я не займав ніякого керівного поста. Тому прошу переглянути вирок Трибуналу і відмінити вищу міру покарання.

Андріянов прочитав мою заяву і здивовано подивився на мене.

— Так у тебе нет убийства? — сповнений здивування, запитав він.

— Ні, немає і ніколи не було, — спокійно відповів я.

— А где ж ты научился так ловко бить?

— Якщо хто дуже проситься, то одлупити можу, а вбити не можу.

— Да, понимаю, понимаю, — наче б сам до себе, сказав Андріянов. І більше вже нічого не питав.

Я сів на своєму місці біля Бухала і Гуменчука. Ці два молоді хлопці відразу віднесли до мене по-дружньому. Я разом з ними спав, їв і найбільше розмовляв. Вони поінформували мене про кожного смертника нашої камери. Більшість з них на слідстві вели себе дуже погано. Вони сипали всіх підряд і нарешті засипалися самі аж на вищій міри. Деяких взяли у бою тяжко раненими і вони трималися добре.

— А де ви були, в сотні? — запитав я їх обох.

— Ні, ми були в оперативній групі Омелька, — гордо відповів Бухало.

— А що ж це за група? — запитав я.

— Це була оперативна група СБ, — гордо заявив Бухало.

— Де ж ви бували зі своєю групою і кому підпорядковувались?

— Ми в основному оперували на північній частині

Рівенщини, а підпорядкувалися Далекому, — відповів Бухало.

— То ви, мабуть, знаєте і Верещаку?

— А як же, знаємо.

— А, випадково, ви не знаєте Миколи, того що раніше був провідником округи «Б», яка займала всю Житомирську область і північну частину Київщини?

— Це, мабуть, ви маєте на увазі того Миколу, що втік із Житомирської тюрми? — уточнює запитував Бухало.

— Так, того самого.

Бухало, подивившись на мене довгим питливим поглядом, сказав:

— З ним трапилося велике горе. Верещака доручив Омелькові, а вірніше кажучи нашій групі, арештувати і допитати його так, щоб він признався, з яким завданням його випустили з тюрми і направили в наше підпілля. Отож ми його арештували і допитували.

— І що ж він вам сказав?

— Нічого, це залізний чоловік. Йому просто на вогні до колін спалили ноги і однак він не сказав ані жодного слова. Він до самої смерти клявся вірністю ідеї українських націоналістів, а наприкінці сказав: «Ви ще колись визнаєте, хто такий Верещака».

І так ви його й замучили?

— Так, він помер.

— О, який страшний кошмар та підпільна робота, це одна гидь, — подумав собі я, — у такій боротьбі ніхто не знає коли, де і як він кінчить.

— Бувало в нас ще й страшніше, ніж з тим Миколю, — сумно сказав Бухало.

— А що ж ще може бути страшніше, ніж бути замученому на смерть своїми друзями по ідеї?

— А ви знаєте, що було в окрузі Енея взагалі, а зокрема в моєму рідному Дермані? — запитав мене Бухало.

— Ні, не знаю. Я на тих теренах не бував.

— А у нашому селі Дермань СБ, а вірніше кажучи, Смок замордував, спалив і потопив у криницях найкращих людей нашого села. Він не винищував цілих сімейств, ні, він лише з кожної найбільш національно свідомої і відданої національним справам сім'ї, висмикував когось одного і нищив, як сексота ЧК. Ось таким зверхковарним чином він перетворював наших найкращих друзів у ворогів, він штовхав у обійми наших ворогів тих, що довгі роки були опорою нашого визвольного руху. Ось, приміром, я перебував на півночі Рівенської області в оперативній групі СБ, а мого рідного брата Смок замордував за придуману співпрацю із ЧК. І це в нього не випадок, а це система. Він калічив в основному ті родини, в яких хтось, хоча б один член родини, займає якийсь важливіший пост у національному русі.

— А все ж таки, в нього повинні бути хоча якісь більші мотиви на ті його зверх злочинні дії, — сказав я.

— Мотиви!? Зараз я вам оповім про мотиви, — сказав Бухало. — «Мотиви» в нього були. Ось, приміром, в нашому Дермані одного разу було так: невелика група чекістів на краю села зайшла до однієї хати вечеряти. Люди пригостили їх, не питаючи, хто вони і звідкіля, так як і завжди в нас ведеться. І раптом про це хтось доповів Смоковій любовниці, яка у підпіллі проходила за його дружину, а та оповіла Смокові і сама забажала піти з боївкою СБ, яка завжди була в охороні свого шефа, і пополохати тих зухвалих чекістів. Смок, звичайно, згодився на ту «операцію». Хату обстріляли. Чекісти повтікали. Один лише чекіст із переляку забув свою планшетку. Любовниця Смока підбрала ту планшетку, і навіть не дивившись, принесла її своєму любаскові. Смок швидко розглянув всі папери, які були в тій планшетці, і знайшов там, якраз те, що йому найбільш потрібно, там був список всієї агентури ЧК в селі Дермані. В

отой список агентів були занесені члени найвидатніших націоналістичних сімейств нашого села. Були навіть і їх доноси. Оце ж той список і був незаперечним мотивом для арешту, знущань і смерти тих людей. Ті Смоківські «незаперечні мотиви» і його розправи схвилювали всю Крем'янецьчину і Рівенцину. І ось одного разу сповістили Смока про те, що у районі Мізоча на хуторах відбудеться конференція НВРО, отже йому доручили забезпечити охорону тих хуторів. А по всіх стежках і доріжках виставили секретні пости, про які Смок не знав. Ті секретні пости затримували і обшукували всіх тих, хто йшов або їхав до Мізоча або Рівного. І ось у однієї дівчини, котра йшла з Дерманя до Мізоча, було знайдено донос про місце, час і кличку тієї конференції. Дівчину затримали і відвели туди, де було потрібно. Вона відразу сказала, що ту записку їй дала Смокова дружина. Відразу зробили очну ставку. Смокова любаска, сповнена цинізмом, без особливих запинань оповіла з відтінком самозахоплення про свою агентурну діяльність у нашому підпіллі. Із свідчення тієї любаски виявилось, що вона — кваліфікований агент ЧК. Що вона по спецзавданні пробралася у «любаску» Смока. І що сам Смок довго був лише її сліпим зряддям. І щойно недавно недалеко Мізоча на постою Смока вона зробила так, що по організаційній кличці до нього на явку прийшли відповідальні працівники ЧК і, перелічивши всі його злочини, зроблені за посередництвом неї, по велінню ЧК, поставили його у безвихідне положення, запропонували йому разом із своїм колегами з ЧК працювати вже свідомо у користь ЧК. Сам Смок на очній ставці також признався. Оце такий жахливий кошмар був у нашому Дермані.

— Так, це зверхжахливе коварство ЧК. Вони вхитрилися у найжахливіший спосіб винищувати націоналістів їх власними руками і всі ті злочини списати на самих націоналістів. Коли б не було відповідного по-

черку, то не було б і підробки того почерку. Чекісти лише зручно підробили почерк СБ і їх руками винищували тих, яких вони повинні охороняти, — сказав я, — і зараз усе це так заплутано, що, мабуть, у тому страшному смуті ніколи не розбереться жоден історик.

— А на Верещаку також говорять, що він робив на червоних, — сказав Бухало.

— А ви по велінні Верещаки пекли на вогні Миколу, також робили на ЧК.

— Так, це правда, добре розібравшись, то й ми робили на ЧК, — сказав Бухало.

— Найстрашніше у підпільній боротьбі — це « п'ята колона ». Оце ж більшовики і запустили в саме нутро націоналістичного руху ту найстрашнішу « п'яту колону ».

— Це правда. Останніми часами на Рівенщині робилося щось страшне. Верещка зі своєю охороною гасав по всій Рівенщині за Далеким, як за агентом ЧК, а Далекий робив те ж саме. Він полював за Верещакою як за агентом ЧК. Останньо вже навіть витворилась чітка границя між теренами Далекого і Верещаки, — сказав Бухало.

— Ідеї не розстріляєш, її кулі не беруть, але при допомозі « віруса », яким являється « п'ята колона », можна їх знутри розложити, — відповів я.

— А кого це ви, Даниле, називаєте « п'ятою колоною »? — запитав Бухало.

— « П'ята колона » — це незримий ворог, а в його незримості і підступності таїться вся його сила. Це люди, заслані ворогом у передові ряди організації з метою розсаджувати її і нищити знутри. Це робилося завжди. Але у відповідну струнку систему оформилося в 1936 році в Іспанії в період громадянської війни. І тоді виник цей термін « п'ята колона », — пояснив я.

У камері смертників, так як і всюди, люди зближувалися між собою приблизно по своєму інтелекту-

альному рівні, поглядах і переконаннях, і всі цілими днями розповідали про те, що кого цікавило. А підвечір кожний замикався сам у собі і сам про себе думав свою тяжку думу. Ніхто з нас не був певний, чи проживе він ще цю ніч, чи може саме цієї ночі зловісний голос скаже йому: «Собирайсь», і в ту ж мить він уже знатиме про те, що йому треба пройти від буття до небуття через страшні руки цих нелюдів.

Найтяжчими у камері смертників були вечорі і ночі. У вечірню темряву смерть наче б тільки підкрадалася до нас і вибирала собі жертву, а в ночі приходила і забирала її назавжди.

У нашій камері смертників сидів один молодий, років вісімнадцяти, хлопець із Мізоцького району. Він майже ніколи ні з ким не розмовляв. Він дивився на все і всіх, наче уже з тамтого світу.

— За що тебе осудили на вищі міри? — запитав я того хлопчину.

— За убивство, — відповів мені хлопець.

— Кого ж ти вбив?

— Я сам нікого не вбив, я тільки був з тими, що вбили.

— Так у тебе і в протоколі допиту записано, як оце ти сповідався мені?

— Ні, слідчий у протоколі написав, що я вбив.

— І ти підписав той протокол?

— Мусів підписати, бо дуже сильно били.

— А окрім того вбивства, до чого ти ще признався?

— Усі вбивства, які тільки були в Мізоцькому районі, записали мені, що я в них участував, — відповів хлопець.

Важко було дивитися на того хлопця. Я особисто ніколи не повірив би в те, що той хлопець може когонебудь убити.

І так кожної ночі, наслуховуючи зловісну ходу

смерти у напівтемному вузькому коридорі підвалу Рівенської тюрми, ми діждалися Великодніх свят.

Знаючи величезне духовне значення тих свят, ми з Бухалом і Гуменчуком рішили відмітити цей день і в камері смертників. Передачі під Великдень передали майже всім, за винятком мене, Андріянова і одного літнього поляка. Паски і яечка також були. Словом, їжі було достатньо і досить добірної.

Бухало з Гуменчуком яечка і паску розділили порівну на всіх. Настрій був у всіх винятково урочистий. Люди в такій ситуації, та ще й у такий день, готові вірити у всякі чуда. А містика того великого релігійного свята діє винятково сильно. Всі дивилися на ту підготовку до прийняття священого урочисто блискучими очима. Треба було до тих людей, з тієї нагоди сказати хоча декілька слів, обнадіюючих слів. Очі всіх збуджені надією, були спрямовані на мене. І я, бувший войовничий атеїст, виступив і урочистим голосом сказав: «Мої дорогі брати, брати по недолі і горю! Колись у мирні часи, ми цей Великий День зустрічали у своїх церквах і розговлялися у своїх рідних хатах, за своїм столом, разом із всією своєю родиною і нам тоді було на душі радісно і весело. У цей день, за християнською мораллю, люди прощають один одному навіть найтяжчі обиди. Простімо ж і ми нашим ворогам усе те, що вони робили і роблять для нас злого. Вони роблять зло тільки тому, що самі не знають, що роблять. Вони не знають про те, що зло породжує зло, яке пізніше повертається проти них самих. І хай Бог простить нам за все те зло, яке кому з нас будь-коли доводилось робити. Сьогодні у церквах співають: «Смертю смерть поправ і суцим во гробі живот дарував». По-українському це приблизно звучить так: «Смертю смерть здолав і тим, що в гробах, життя дарував». У ті слова вложений дуже вагомий зміст. Ісус Христос, відходячи з дочасного життя, своєю смертю подолав смерть, бо перейшов у вічне

життя. І він зараз живе і вічно житиме у серцях усіх християн. А так же й ті, що померли у боротьбі і пошуках за істиною, живуть і житимуть вічно у серцях тих, кому дано продовжувати їх тяжку, але зате, славу путь. Хай же Бог допоможе всім, щоб на другий рік цей Великий День зустрічали у колі своїх рідних батьків, сестер, братів і дітей радісно і щасливо. Хай восторжествує на нашій планеті добро, радість, правда, щастя і любов».

Після мого виступу всі урочисто перехрестилися і сказали «Христос воскрес!». А поляк піднявся і зі сльозами в очах кинувся мені на шию цілуватись. Раптом сльози появилися у всіх і всі почали цілуватись. Розклеївся навіть і Андріянов і почав мене обнімати. Навіть наглядачі, вислухавши це під дверима, розпогодились і подобрили до нас усіх.

На Великдень навіть зловісні носії смерти не бродили по коридору.

Але зараз же після свят вони знову по ночах розпочали свою «роботу». Прийшла черга і на нашу шістнадцяту камеру. Цей молодий хлопець, що перед Великоднем розповідав мені, як його допитували про вбивство, назвав своє прізвище і йому веліли забратися з речами. Він у дверях через плач сказав: «Прощайте!» і двері швидко зачинились. У нас всіх притаїлось навіть дихання. А смертоносці глухо затупотіли, тихо щось між собою помурчали і швидко запхавши у рот «грушу», потягли свою жертву. Цей травурний день ми відмітили цілоденною мовчанкою. Молоде обличчя і відчужений погляд того хлопця довго стояв мені в очах.

Однієї прекрасної травневої ночі ми, так як і завжди, напружено і тривожно ждали приходу смертоносців на коридор, але смертоносці не приходили. Раптом на подвір'ї тюрми почувся постріл з ракетниці. І тюремне подвір'я дуже яскраво освітілося. Після того почалися все частіші і частіші постріли з ракет-

ниць, пістолетів, автоматів і крісів. Стрільянина згущувалась і чути було якісь незрозумілі крики. Ми подумали, що це якийсь відділ УПА намагається звільнити тюрму. На нашому коридорі також жваво забігали. Ми всі мовчки поприсадали до підлоги і зі страхом ждали або гранати, або автоматної черги. Згодом стрільянина почала вщухати і тоді ж десь поряд з нами, немов би в конторі чи лазні, почувся жіночий спів. Цей спів зовсім спантеличив нас і ми не знали, що й думати про ту стрільянину. І аж щойно вранці на провірці заступник начальника тюрми, одкривши нашу камеру, із сяючими очима радісно сказав: «Победа, ребята! Сейчас уж будете жить». І від того часу режим трішечки покращав навіть по відношенні до смертників.

І так з трепетом у серці від страху, я чекав смерти кожної божої ночі аж сорок шість довгих, як вічність, ночей. І аж на сорок шосту днину десь перед обідом відкрились двері нашої камери і заступник начальника тюрми вичитавши моє прізвище, велів мені вийти на коридор. Я вийшов. Він повів мене до начальника тюрми. Не зважаючи на те, що це був день, серце тривожно закалаталось, немов би хотіло випурхнути з грудей.

— Добрий день! — сказав я в кабінеті начальника.

— Добрий день! — відповів начальник і вивчаюче подивився на мене, а тоді зачитав якусь маленьку бумажку про відміну мені смертного вироку і заміну його двадцятьма роками каторги у віддалених районах Сходу. Звідтам мене повели нагору у камеру осуджених на каторгу.

— Значить, буду жити, — подумав собі я.

У в'язниці я почав думати про життя і малювати його відносно у рожевих фарбах.

У камері каторжників мене, як і завжди в тюрмі, насамперед розпитали хто я, звідкіля і на як довго,

а тоді щойно призначали стіл та нари. Відтоді я почав приймати передачі. Їжі в камерах було достатньо. Так, що голодуючих не було навіть коли хтось, як оце я, не одержував передачі з дому.

— А ви не знаєте, як це воно на каторзі? — хтось запитав мене.

— Ні, не знаю.

— А от вивезуть десь на північ, або на Далекий Схід, пустять у тайгу, або тундру, от і живи собі, як хоч. От такий цей невідомий край, — сказав один літній, осуджений на каторгу.

— О, то це ще не біда. Тайгами можна буде втекти, — хтось відкликнувся на ту перспективу.

— Ой хлопці, не тіште себе, не в ті руки ми попали. Це вам не царська Росія, — сказав суддя із Острога.

— Оце ж то, що це не царська Росія. Але ж і за царської Росії не таких як ми, а навіть самого Леніна, брата цареубивці, і то вивезли в село Шуменське, дали хату і гуляй де хоч і як хоч. Він жив і на ковзанах катався по Єнісею і на полювання ходив, і з друзями зустрічався, а що ж ми в порівнянні з Леніном? Із наших же сімейств ніхто не намагався вбити Сталіна, — сказав один літній чоловік.

— Це було так за кривавого царя, а за найгуманнішого Сталіна цього нема і бути не може. Будеш працювати в голоді і в холоді, поки не помреш, — злісно відповів якийсь статечний чоловік.

І так у безперервних бесідах проходили дні за днями. І я з тих бесід вибирав собі те, що було мені найсприємливіше, і тим жив. Молоді хлопці мріяли про втечу з вагона. Незабаром нас перевезли до Києва на пересилку при Лук'янівській тюрмі.

Там я зустрівся із групою націоналістів, осудженою у Білій Церкві. Це були в більшості інтелігентні люди з Білої Церкви, Києва та його околиць. Всі вони були зв'язані з націоналістичним підпіллям, одні з

них — бандерівським, а другі — з мельниківським. З тими людьми я зустрічався тоді тільки на прогулянці. Пізніше нас ввели разом у одну велику камеру, в якій було більше ста чоловік. У тій камері була одна велика група молодих і здорових хлопців, привезених із Луцької тюрми. Ними верховодив Кіндзелюк. Це був високий, стрункий, здоровий молодий чоловік. Після ранішнього туалету, зовсім несподівано для нас, Кіндзелюк своїм могутнім голосом скомандував: « Встати ! » У ту ж мить підірвалися на ноги не тільки хлопці із його групи, а буквально всі. Кіндзелюк владно подивився довгим поглядом на всіх і тоді сказав: « Молитва ! » Всі перехрестилися разом з ним і вголос почали молитися. Це дуже, дуже сподобалось білоцерківській групі. Відтоді Кіндзелюк став центром уваги всіх. Його шанувала і поважала вся камера.

— Приємно і мило на вас дивитися і слухати, але що із того всього залишиться за два-три роки на каторзі, — наче б сам до себе сказав мій сусіда.

— Як то, що залишиться? Так і буде, як оце є зараз, — із обуренням відповів я.

Мій сусіда, родом із Умані, проникливо подивився на мене довгим поглядом, а тоді сказав:

— Ні, так не буде. Ви ще не знаєте, в чиї руки ви попали і куди вас везуть. Лагери в нашій країні — це така система, в якій самі в'язні один одного будуть заставляти працювати ось на отих, що нас сюди посадили. І ви також будете один одного заставляти працювати на ваших ворогів, яких ви зараз разом всі ненавидите і зневажаєте. Мало того, ви будете бити один одного за те, що не працює той чи інший, скільки ваш спільний ворог вимагає. Ось поживете, побачите самі. Я вже був у тій системі і знаю, що це за машина. Вона перемелює всіх. Система нашої держави найдосконаліша від усіх систем до нині існувавших на нашій планеті. На неї працюють і її найбільше скріплюють своєю працею ті, що її ненавидять, плодами їх

праці користуються ось оці наглядачі, починаючи від отого, що над нами стоїть, і кінчаючи верховним наглядачем у Кремлі. Такі, як оце ви зараз є, в лагері не виживають. Там із чесним словом і з совістю не довго проживеш.

— Це все там не ціниться. Там виживають тільки наглі, підлі і безсовісні, які здібні останній шматок хліба вирвати з рота у свого сусіда, щоб хоча на один день прожити довше.

— О ні, я у це не повірю. Людина залишиться людиною навіть у найтяжчих умовах. Я сидів у польській тюрмі, я був і в німецькому лагері і в тому ви мене не переконасте, — категорично заперечив я.

— Польська тюрма і німецький лагер — це лише тимчасове явище, це перехідне, а совітські лагери — це постійно діюча система, без якої не може існувати цей лад, — відповів уманський, — і тому вона ламає навіть найсильніших.

Десь серед літа нас посадили у довгий ешелон червоних товарних вагонів, і наш поїзд рушив із столиці України на далеку Північ. У кожний вагон нас напхали по 60-70 чоловік. У вагонах було так тісно і задушливо, що люди аж вмлівали. Кожного ранку старший конвою із трьома-чотирма конвоїрними відмикали вагон і, переганяючи нас із однієї половини вагона в другу, лічили, щоб упевнитися чи ніхто не втік. На провірку конвоїри приходили завжди із дерев'яними молотками. Тими молотками вони в першу чергу простукували кожного в'язня під час провірки, а пізніше обстукували ними стіни вагонів і підлогу, щоб хтось не підготував утечі.

Найстрашнішим у таких етапах були саме оці провірки. Під час провірок завжди комусь одному чи двом відбивали легені чи печінки. І тим знущанням найбільше «славився» вологодський конвой. І вони

тим пишалися. Наш ешелон каторжників нарешті прибув на місце призначення над Білим морем, 30 кілометрів у сторону від Архангельська.

Це місто було побудоване на трясовині. Ходили там тільки по високих дерев'яних тротуарах. Там був великий табір військовополонених німців. Вони всі ходили у військових уніформах. Їх годували так, як солдатів. Словом, вони були упривілейовані.

Нас кинули разом з кримінальними злочинцями і рецидивістами. Їх було значно більше, ніж нас. А всіх нас у тому таборі було близько 12 тисяч. Розпочалися грабунки і розбої. В основному там лютувала банда під назвою «Чорна кошка». Верховодив нею молодий стрункий жид із Києва. Він завжди ходив гарно одягнений. Розмовляв тихо, спокійно і мало, а діяв дуже рішуче. Перед ним тремтіли всі бандити, злодії і всякого роду вбивці.

Продуктів і всякого роду одягу найбільше було у прибалтійців, а зокрема в естонців. Їх і почали в першу чергу грабувати. Група Кіндзелюка отаборилася у одному кутку барака і мужньо захищалась від усякого роду нападів тих кримінальних банд. Я також тримався тієї групи. Окремі люди серед них були мені знайомі по підпіллю. Білоцерківську групу ми також залучили до себе. На нас нападали тільки тоді, як ми десь одинцем відлучалися від групи. Такий напад у відлучці був звернений і на мене. З мене хотіли зняти піджака. Я захищався. І мені тоді голову розбили.

Пізніше нас почали гонити на роботу. Робота була страшна. Нас під зброєю заганяли по пояс у воду викидати водорослі. Вода була холодна. Годували нас однією кропивою і кислим та гливким хлібом. Словом, почалась жахлива каторга. Але двох хлопців зробили втечу і відтоді нас перестали виводити на роботу.

Через два місяці нас посадили на корабель у трюми, і корабель вирушив у Біле море. По Білому

морю корабель плів рівно, а в Берінговому — почалась качка. Почався пронос і рвоти. Я тяжко захворів. У Карських воротах почався страшний шторм. Корабель став на якорях. Нами кидало так, що ми просто зсувалися із нар і падали наниз. На якорі ми простояли дві доби. Пізніше шторм трохи притих, і наш корабель вирушив у Льодовитий океан.

Із харчуванням у дорозі було дуже погано. Конвой усі продукти на весь трюм віддавав блатним. Блатні забирали собі весь цукор і все інше, що було кращого. Нам лише іноді кидали, як собакам, по шматочку сухаря і час від часу давали трішечки якоїсь поганої баланди. Запобігти тому лихові ми не могли, тому що були ослаблені тою морською недугою, проносом, а найгірше те, що ми не були відповідно згуртовані й у нас не вистачало рішучості. Морську недугу я переносив дуже важко.

Час від часу нас виганяли на палубу для перевірки. Оце тільки тоді ми бачили той Льодовитий океан, що із своїми атакуючими нас величезними, як гори Карпат, льодовиками, виявився найжорстокішою вершиною цього всього. Все це пригнічувало, тиснуло і підкреслювало нашу немічність супроти тієї жорстокої стихії, яка стала спільником наших карателів, які також не менше від стихії океану холодні, жорстокі, огрубілі, безпощадні.

На дев'яту добу тих наших неймовірних страждань, корабель увійшов у гирло ріки Єнісею і пішов нею уже рівно.

Приблизно 300 кілометрів від океану у порті Дудінки наш корабель «Діксон» причалив. По команді конвою ми розвантажились і нас відвели у лагерь. Нас зустріла адміністрація лагерьа і обслуга лагерьа з битовиків. Обслуга зустрічала нас із палицями в руках. Начальник спецчастини зривав сургучові печатки із справи кожного в'язня, розглядав її, а тоді перепитував кожного його персоналію і одночасно звіряв усе те із

записами у його справі. Пізніше своєму підручному битовику велів писати номер справи на піджаку, на плечах і грудях, на штанах вище колін і на шапці. Номер моєї справи був «Д-288». Цей номер вималювали у мене на плечах, на грудях, на ногах і на лобі і від того часу для адміністрації моє прізвище й ім'я перестало існувати. Для них існував лише номер моєї справи «Д-288».

— Забирайте «Д-288», — крикнув начальник спецчастини.

— «Д-288», бегом сюда, — заверещав відгодований битовик, який був призначений адміністрацією лагера комендантом. Я підійшов до нього. Він пронизливо подивився на мене і після короткої павзи, піднявши свою палицю аж під самий ніс, сказав :

— Понюхай, добре понюхай, чем это пахнет, это единственное лекарство от всех ваших болезней, при творств и капризов. Понял?!! — закричав комендант.

Я мовчав. А комендант закричав ще дужче :

— Понял?!!

Я непорушно мовчав.

— Повернись! — крикнув комендант.

Я мовчки повернувся до нього спиною.

Комендант у ту ж мить штовхнув кінцем своєї палиці мені межі плечі, і я впав носом у землю.

— Заберите его, — гукнув комендант на своїх помічників, призначених ним старшими днювальними бараку.

— А куда его? — запитав якийсь днювальний.

— В пятый, правая секция, — сказав комендант.

— Иди сюда, — владно крикнув якийсь мордай з якимись страшними наковками на грудях і руках.

Я слухняно підійшов до нього.

— Ты, наверно, русского языка не понимаешь, да, не понимаешь? — і в ту ж мить вдарив мене по лиці. — Вот так мы вас, фашистская сволочь, будем учить русскому языку. Иди вперед.

Я мовчки пішов по його команді вправо, вліво, і так прийшов у п'ятий барак, у праву секцію.

— Понял, что это только цветочки, ягодки будут потом, — погрозливо сказав днювальний і вийшов.

Секція була велика. Туди помістили тоді 120 каторжників. Раніше від мене туди привели чоловік тридцять. Всі вони мовчки лежали на верхніх нарах, голови підводили тільки тоді, як приводили когось нового.

— Отак вона і почалась та каторга, — хтось сказав сам до себе і, тяжко зітхнувши знову замовк.

— Так почалась, а коли вона закінчиться? — згодом хтось уже інший прорік.

— Все, що має початок, матиме і кінець, — у філософському стилі хтось відповів.

І знову запала довга мовчанка. А секція все наповнювалась і наповнювалась новими людьми з нашого етапу. Після прийняття етапу принесли нам до секції, хліб, як глину, і суп з гички від буряків. Все це для нас було дуже смачне і ми швидко спорожнили свої миски. Після обіду повели до лазні у жіночий лагерь. Жінки приглядалися до нас, усміхалися, запитували звідкіля нас привезли. Під впливом їх усмішок і ласкавої мови всі немов ожили. Очі засвітилися радістю і обличчя пом'якшали, облагороднились. Пішла розмова. А наглядачі кричали, забороняли розмовляти, загрожували, але жінки на них не звертали ніякої уваги. Після лазні розпочалась комісовка. Лікарі обмацували тіло на животі, грудях, із-заду, наче на ярмарку купці — худобу. Після обмацування ставлять у санкарточці категорію I, II і III. З першою категорією забирали на найтяжчі роботи без усякого огляду на атмосферні умови. Другу категорію практично також підрівнювали до першої. Лише третя категорія мала деякі поблажки, пільги. Їх брали на легші роботи і якщо температура падала нижче 33 градуси, то їх не виводили на роботу. А на Заполяр'ї взимку дуже часто

температура тримає нижче сорока по два і три тижні. Отже в такі морози третя категорія лежить на нарах.

Мої кості тоді були обтягнуті лише тонкою шкірою і тому мені без найменших вагань поставили третю категорію і призначили в ОП на поправку.

Рядом з медкомісією сиділа адміністрація лагера і представники шахт, рудників і кар'єрів з Норильська. Вони відразу там же на комісовці підбирали собі дармову робочу силу. Людина там була ніпочім, цинилися лише мускули, ступень працездатности і більше нічого. На таких дистрофіків як я, дивилися як на хлам, ні до чого непридатний.

Настав вечір. Пройшла перевірка по бараках. Задзвонили на одбой. Всі, хто в чому ходив, у тому і ліг на голих нарах відпочивати.

Довго я не міг заснути. У голову роєм вривалися думки і розшарпували мій втомлений розум.

— Оце оту систему лагерів породив комунізм, Комуністична партія. Оце і я боровся, страждав і обожнював оту найстрашнішу на нашій плянеті систему, систему смути, систему найстрашніших і безмежних людських страждань, в яких люди з'їдають одні одних, не усвідомлюючи навіть того, що вони роблять, — думав собі я сам про себе і нікому не говорив про те, що я сам боровся за комуністичні ідеї, вважаючи їх за вершину людського щастя, добра і краси.

У таких мутних роздумах я і заснув.

На другий день після сніданку мене викликали з речами в санчастину і помістили у барак ОП. Там давали постіль і трохи краще годували. Через декілька днів мені запропонували іти до дріжджеварки варити дріжджі (на Заполяр'ї кожного дня в'язням давали по 100 грамів варених дріждів від цинги). Я пішов.

Завідуючим дріжджеварки був битовик. Цей битовик ставився до мене вийнятоково по-людському. Він кожного дня приносив мені з кухні щось кращого

поїсти. З ним дружив комендант, той самий, що прий-
мав мене і поселяв наш етап.

Одного разу у присутності того коменданта зараз
уже й сам не пам'ятаю у якій ситуації, я вжив вираз
«чесне слово». Комендант, почувши те слово, роз-
реготався на все горло, а я дивився на нього, як теля,
не знаючи зовсім, із чого він так регоче. Нарегота-
вшись досхочу, він підійшов до мене і, поклавши свою
руку мені на плече, сказав :

«Чесне слово» в этой системе не ценится, оно не
в моде. Тебя с этим твоим «чесним словом» заклюют,
затопчут. Понял?!! Здесь, если ты хочешь, чтоб тебе
верили и считались с тобой, нужно говорить вместо
честного слова «... я буду говорить правду». Вот тогда
тебя все будут считать за своего человека и будут с
тобой считаться как равные с равным. Если хочишь
выжить здесь, запомни это все хорошенько и быстро
перестраивайся. Понял?!!

— Понял, — відповів я і також розреготався. Мені
дуже кумедно звучали ці їх правила поведінки. Вони
такі слова як «вор чесняга», «центровик» вимовля-
ли з такою повагою, наче б це були якісь чинні титули,
як, приміром, доктор чи академік. Тут люди пишались
тим, чого треба було б соромитись, і навпаки, сороми-
лись того, чим треба було б пишатися. І саме такі люди
швидко знаходили спільну мову з лагерною адмініс-
трацією і були з нею заодно.

Місяць пролетів дуже бистро. В ОП зробили комі-
совку. Після такого самого обмацування категорію
залишили мені третю, але з ОП виписали в робочу
бригаду третьої категорії.

По суті роботи в Дудінці для нас не було. Час-від-
часу водили в порт розвантажувати кораблі. А най-
частіше заставляли переносити цементні бльоки по
33 кілограми. Ми їх переносили з місця на місце метрів
триста. Це була зовсім дурна робота, задумана тільки

на те, щоб знущатися над нами. Для дистрофіків це була просто непосильна робота.

Незабаром я попав на етап у Каеркан. Там відкривали три великих вугільних шахти 19, 18 і 16-ту. І одночасно будували лагерь. Людей було мало, так що і нашу третю категорію загнали в шахту. Умови були жахливі. Бараки холодні. Стіни пообмерзали льодом. Постелі не давали. Води не було. Тою водою, що ми топили із снігу у своїх котьолках, нам вистачало лише розмазати вугільний пил на своїх обличчях, щоб стати ще страшнішими, ніж перед вмиванням. У лазню водили за зону табору раз на десять днів. Там вода була також зі снігу і тому нам видавали тільки по одному тазикові води і на плече кожному клали по 30 грамів рідкого як мазюка, мила. Одного тазика води вистачало розмалювати вугільним пилом все тіло. На роздягання, « миття » і одягання давали нам всього 15 хвилин. Отже з лазні виходили ми ще страшніші, ніж ішли у лазню. За два місяці я до того вибився із сил, що вже не міг переступити через залізничне полотно. Ноги зовсім відмовлялися ходити і з роботи мене вели попід руки. Такий стан був не тільки зі мною. Таких людей там називали « доходягами ». Отож « доходяг » з кожним днем все збільшувалось і збільшувалось.

За 46 днів перебування у камері смертників у мене сильно притупилась пам'ять і ослабла сприйнятливність інформації, а за ті страшні роки дистрофування пам'ять майже зовсім пропала, а сприймання інформації дійшло до нуля. Я став тупий, як пеньок, нездібний написати в толк жодного речення. Від дистрофії збереглись тільки крайньо наглі, підлі медики та кухарі. На « доходяг » всі дивилися із презирством, як на безсильних людей, які не варті навіть і найменшої уваги. Отупіння у мене дійшло до такої степені, що я став зовсім байдужим до всього. Мене тоді не радувало життя і не лякала смерть. Я твердо пам'ятав тільки

те, що ні в яких ситуаціях я не повинен зробити нічого такого, що суперечило б моїй совісті, що б робило мене негідником самого у собі, щоб мені не було соромно самому перед собою за свої вчинки. За це я думав навіть і в найтяжчі хвилини свого життя. До думки про мене інших людей я вже тоді був байдужий.

На комісовці мене знову призначили в ОП. Тоді я вже буквально валився від найменшого подиху вітру. Я не мав сили навіть вилізти на верхні нари. Тим разом на ОП мене потримали два місяці. І просто з ОП вивезли знову у Дудінку.

В Дудінці ми працювали на будівництві. Робота була важка, але значно краща, ніж у шахті. І побутові умови були там незрівняно кращі, ніж у Каеркані.

Навесні 1946 року нас вивезли у Норильськ на БОФ. Це 120 кілометрів від Дудінки і 22 кілометри від Каеркана. Лагер БОФ приліпили на схилі гори, на якій було заплановано побудувати найбільшу в Європі збагачувальну фабрику, яка буде збагачувати кольорові метали, а особливо мідь, запасів якої в Норильську дуже багато. Оце ж ми, каторжники, кайлами і тачками метрів 300 вище нашого лагера, розрушували ту гору і робили вертикальну планівку під БОФ. Робота була не легка. Дванадцять годин кожного дня, без вихідних, довбали кайлом вічну мерзлоту і возили її тачками за сто і більше метрів. Іноді там покривали нас густі хмари запахом якоїсь драгвини і від того ставало моторошно, а іноді хмари проходили нижче нас і тоді витворювалось таке враження, наче б ми відірвані від землі.

На БОФ-і нашими бригадирами були вже не битовики, а політичні, а точніше кажучи, колишні коменданти шуцполіції. Це вже є така порода людей, які немов цепні собаки, служать своїм господарям, які б вони не були і звідкіля б не появилися на наших землях. Раніше служивши фашистам, били комуністів, а зараз служать комуністам, б'ють і знущаються над

тими, за рахунок яких можна вижити. Отож ту саму «породу» і тих самих людей, не гребуючи, взяли собі на службу і чекісти. «Мабуть, поліцейщина також професія, яка потрібна при кожному ладі. І по своєму дусі всі вони однакові і тому у всяких ситуаціях вони між собою швидко знуються», — думав собі я.

Бригадиром нашої бригади був бувший комендант шуцполіції в Харкові по прізвищу Шостак. Це був добре відгодований і вийнятоково дуже сильний бандит. Він просто ломом бив і калічив своїх роботяг. Адміністрація лагера давала їм повну свободу бити і знущатися над нами так само як це раніше їм давали ту свободу гестапівці. На кухні кожного бригадира годували, як кабана, за рахунок недодавання належної норми харчів всій його бригаді. Адміністрація називала це «горлове».

— Горлове берешь — гавкай, бей, но план давай, — говорило лагерне начальство бригадирам.

Цей самий Шостак одного разу, побачивши, що я стою, обійшов з-заду і так вдарив ломом по спині, що я два дні ходив зігнутий буквою «Г» і думав було, що так і назавжди залишуся зігнутим.

Навесні 1947 року групами по 40 чоловік нас почали перевозити на 25-ий лагер. Цей лагер був недалеко 25-го заводу і мабуть тому мав той номер. Навпрост від БОФ-а він був усього кілометрів п'ять.

Зустріч із 25-м лагером випала нам дуже неприємною. Під самою вахтою лагера стояло три підводи з померлими. Наглядач-вахтюр вийшов з вахти з ломом у руках, виліз на підводу, оглянув трупи, провірив «бирки», прив'язані до ніг трупів. І тоді, зовсім бездушно, пробивши ломом кожному трупові груди і череп, зліз і, підійшовши до нас, сказав:

— Вот смотрите это для вас единственный путь на свободу. Другого пути нет. Запомните себе это навсегда. Поняли?!!

Ми всі, спустивши голови, мовчали.

— Поняли?!! Я спрашую вас, — крикнув вах-
тюр.

Але й тим разом ніхто з нас не підняв голови і
навіть не глянув на того нелюда.

У міжчасі прийшов черговий офіцер по лагеру з
двома наглядачами і, забравши від начальника конвою
наші справи, почав нас викликати по прізвищу, і
допитавши ким, коли і на скільки осуджений, після
обшуку пускав у лагер.

На другий день нас розбили по бригадах і вивели
на роботу. І знову таке ж саме кайло і така ж сама
тачка на одному колесі. І знову така ж сама верти-
кальна планіровка. Тільки вже не в горах, а в доли, і
не під БОФ, а під завод цегли.

Нашим бригадиром був Мелешко з Корсуня. Та-
кож комендант шуцполіції. І також здоровий і добре
відгодований. Правда, Мелешко трохи більш від Шос-
така кричав на людей і трохи менше від нього бив.
На 25-ий лагер я прийшов дистрофіком третьої
степені. Сил не було, а робота була важка. Через
десять днів нас повели у лазню. У лазні я втратив
свідомість і впав. Мене віднесли в санчастину, а звідти
у лікарню.

— Що це трапилося зі мною? — запитав я лікаря.

— У тебя пониженная температура, ты был уж
очень близко смерти.

У нашій палаті всі були дистрофіки третього сте-
пеня. Дистрофіки завжди розмовляють тільки про їжу.

— Вот сегодня повар молодчина, как повернул
черпаком со дна, смотрю, а там целая голова с рыбы.
И жирная попала голова, я так хорошо покушал, —
оповідав якийсь русак.

— О, это хороший парень, мне набрал целый чер-
пак картошки, — сказав білорус.

— Он вообще хороший человек, не то, что там
рябой, — сказав узбек.

— Ребята, кто мыло забрал с туалета?! — увійшовши у нашу палату, запитав санітар.

— У нас естонцев нету и вообще прибалтийцев нету, так что мыла в нас некому кушать, — відповів русак.

— Действительно, какой-то дурный народ эти естонцы. Как уж работает, то работает один за десятерих, а как попадет в больничную, то уж прет это мыло, пока и не подохнет, — сказав білорус.

— Естонцы укорачивают свои мучения и издевательства над ними мылом, а русские и белоруссы отрубывают себе пальцы на руках и на всю жизнь остаются калеками, — сказав узбек.

— А что делают хохлы? — з іронією запитав русак.

— Что делают хохлы? Вот в нашей бригаде один очень спокойный и вежливый хохол вылез из котлована и сказал: «Я больше в котлован не пойду!» К нему подошел бригадир и спросил: «Не пойдешь?» и ударил его по лицу. Хохол молча схватился руками за лицо и отошел. Бригадир закурил папиросу и сел возле котлована. А хохол взял кайло и тихонечко подошел и так стукнул этого бригадира, что тот прямо полетел в котлован, а с котлована его витянули уже мертвым, — вот что делают эти хохлы.

— Так это же сделал не хохол, а западник, бандера, — відповів русак.

— Разве западник, бандера — национальность? — запитав узбек.

— А черт их знает кто они такие, но это не хохлы. Хохлы живут в Полтавской области, — відповів русак.

Оце цілий місяць я лежав у лікарні і терпеливо слухав кожного дня отакі розмови. У бригаді люди завжди сильно потомлені, голодні і тому мовчать, а в лікарні трішечки відпочили і відразу заговорили.

Із лікарні я знову повернувся у ту ж саму бригаду

Мелешка. І знову почалося все по-старому. У 25-му лагері було більше 4000 каторжан. Около 70 % — це були молоді хлопці, із західніх областей України, в основному бувші стрільці, підстаршини і старшини УПА.

— Раніше ті люди зі зброєю у руках виступали й іноді перемагали на тисячу разів сильнішого від них ворога, а зараз оті мелешки, які раніше служили гестапівцями, а зараз служать чекістам, безкарно лають їх і б'ють. Чому це так? — питав я сам себе, — де ділася відвага і безстрашність тих людей і де взялася сила отих прихвостів, які вислуговуються всім, хто тільки їх за те годує.

Ті роздуми не давали мені спокою. Мені хотілося розкопати причини того всього і повернути тим людям їх загублені сили духа і тіла. «Я ж політик, я ж організатор, з неабияким досвідом, — думав собі я, — хто ж інший, як не я, повинен взятися за ту справу і повернути тим людям їх власну силу духа і тіла».

Від того часу я почав приглядатися до людей, вивчати їх минуле і сучасне, заглядати у тайники їхніх душ і добре зважувати, що саме той чи інший чоловік зможе зробити у тих умовах для того, щоб зберегтися морально і фізично самому і допомогти це зробити своїм найближчим друзям.

— У першу чергу, — думав собі я, — треба організувати керівний мислячий центр. А тоді разом уміло добре все обміркувавши, поволі не спіша, з розглядкою і розумом іти донизу, до рядового стрільця УПА.

Декілька років я уже добре знав Дячишина Михайла, оце з ним і почав вести розмову про той свій задум. Дячишин на це відгукнувся співчутливо, але він був замало ерудований, щоб його можна було залучити до організаційно мислячого центру. Він був кравцем за фахом. А кравці до війни в Галичині були півінтелігентами. Однак серед кравців Дячишин провадив підготовчу роботу досить уміло й успішно. Вліт-

ку з Каєркана привезли одного мого друга ще з Київської пересилки — Таращанського. Він був старший від мене на десять років і мав вищу освіту. Осуджений за ОУН, Таращанський мені підходив до тієї справи, але він весь час мріяв про втечу. Прийшлося прикласти чимало зусиль, щоб вивітрити з його голови ті нереальні мрії про втечу. А тоді щойно говорити з ним по суті. Крім нього я вів ще підготовчу роботу з одним колишнім студентом і колишнім членом обласного проводу ОУН. Цей чоловік був молодшим від мене на сім років. По своїй удачі він був дуже делікатним, інтелігентним чоловіком. Але в громадській діяльності був недалеким. У тому пляні Таращанський його перевищував (дійсних прізвищ, місця народження і фаху тих двох людей я на всякий випадок, тут не подаю. З яких саме причин я так роблю, гадаю, що читачам зрозуміло. Студента я так і буду називати студентом).

Після відповідної підготовки й обоюдного узгодження, я познайомив Таращанського із студентом і тоді ми домовилися, коли саме зійдемося, щоб спільно обговорити і узгоднити загальний детальний плян нашої діяльності в умовах лагера.

На умовлений день ми зійшлися до кабінки Таращанського (у силу службової необхідності, Таращанський жив в окремій кабінці). Після короткої неофіційної розмови ми перейшли до справи, ради якої туди прийшли. Із основною доповіддю виступив я і сказав :

— Дорогі друзі ! На нашу долю припало попасти в оцей страшний смут на саме дно найтяжчих страждань. Нас, каторжників, привезли сюди біля 14 тисяч, і ось всього через три роки нас залишилось близько 8 тисяч, з яких багато є калік і напівкалік. Останні, заморені голодом, холодом, непосильною працею і безперервними тяжкими знущаннями, відійшли від нас у вічність і ніхто з їх рідних не знає і не знатиме, де їх могила. І ніхто не поплаче над їх могилами і не помолиться Богу. Такий сумний кінець чекає

нас усіх і саме це нагадує нам те, що кожного дня з нашого лагера вивозять нашого брата по 6-7 чоловік мертвими десь під Шмітюху (гора Шмідта). У тому тяжкому нашому горі нам ніхто не допоможе, якщо ми самі собі не допоможемо. А допомогти самі собі ми можемо і зобов'язані це зробити. Як же ми можемо самі собі допомогти? Насамперед ми повинні у нашому лагері розшукати найкращих наших людей і зібрати якнайдетальнішу інформацію про їх діяльність на волі, поведінку на слідстві і в суді і, нарешті, про їх поведінку в лагері. Якщо всі ті показники виявляться хорошими, тоді ми тих людей повинні дуже обережно готувати до залучення у нашу самопомогову організацію, яка повинна охоплювати всі ділянки лагерного життя і вміло та своєчасно реагувати на все, що робить ворог, у напрямку винищення нас, як морально, так і фізично. Насамперед ми повинні у тих людей розбудити їх приспані внутрішні духовні сили і загострити почуття особистої і національної гідності, а тоді вже розвивати бесіду по поводу того, що нам треба далі робити.

«Бесіду треба вміти організувати так, наче б вона виникла сама по собі, і свого співбесідника спонукати до того, щоб він сам почав над тими питаннями творчо мислити, а нам треба лише його творче мислення спрямувати на те, заради чого ми розпочали ту бесіду. Таким людям, у яких є розвинутий нахил до самостійного мислення, ніколи не треба накидати своєї готової думки, хоча б вона була навіть і найкращою. Працюючи з такими людьми, треба дуже вміло розвивати і спрямовувати їх мислення у такому напрямку, щоб вони самі дійшли до того висновку, як треба. Оце тільки таким чином ми зможемо виховати самостійно мислячих людей і тоді вони кожне завдання будуть виконувати з душею і вийнярковою ретельністю, бо таке завдання вони уважатимуть не накинутим зверху, а виплеканим ними самими, їх розумом. З таких людей

ми повинні створити міцний хребет нашої організації, які б уміли керувати тими, які ждуть від них готових вказівок, для яких вони є найбільшими авторитетами.

« Підпільні організації у Польщі, як комуністична, так і націоналістична, хворіли однією і тією самою недугою. Вони не дооцінювали величезного значення підбору зверхника для підвладних і підвладних для зверхника. Ми у свою зовсім скромну організацію, яка має на меті лише самозахист від свавілля ЧК і їх підсобників у характері бригадирів, нарядників, начальників колон і культоргів, тих же самих, що раніше були підсобними гестапівців, повинні поставити на вищий рівень від усіх до нині існувавших організацій. Ми повинні кожную клітинку нашої організації зорганізувати так, щоб підвладні шанували і любили свого зверхника, щоб він був їм їх найближчим другом у всіх ланках їх особистого і громадського життя. І щоб зверхник також любив і поважав своїх підвладних, як найкращих друзів. Отже кожний чоловік, охоплений нашою організацією, повинен створити собі організаційну клітину з таких людей, які найбільше його поважають і люблять, але раніше, ніж їх залучити до його клітини, ми самі своїми каналами повинні перевірити, чи це справді так, і зібрати про тих людей відповідну інформацію (по питанню залучення людей у нашу організацію у нас, у центрі, існував закон «вета». Якщо хтось один з нас не давав своєї згоди на прийом того чи іншого чоловіка, то його вже й не приймали). Одному чоловікові може підпорядковуватись від трьох до п'яти чоловік, але між собою вони не мають права знатися по лінії організації. По організаційним питанням кожний з них має лише одного свого любимого зверхника і більш нікого. Ось так, на мою думку, повинні ми розпочинати свою роботу.

« Кожний чоловік, охоплений "організацією само-допомоги", повинен бути культурним, вихованим, чисто-плотним, як у фізичному, так і в моральному відно-

шенні, і чуйним до горя інших. Ми повинні набратись мужности самим фізично захищатися перед сваволею адміністрації взагалі, а від їх підсобників і з середовища в'язнів, зокрема. На їх грубі зневаги ми будемо відповідати тонкими, але гострими зневагами, а на їх застосування сили ми будемо відповідати організованою ще більшою силою. Ми повинні приборкати їх свавілля і ми приборкаємо, якщо тільки візьмемося за ту справу всією душею. А взятися за це ми зобов'язані самі перед собою, перед своїм народом і перед усім святим на землі. Ми не повинні більше терпіти жодної образи, жодного удару, нанесеного нам чи будь-кому в нашій присутності. Все, що ми робимо на виробництві, ми повинні робити добротю, бо це якнайкраще свідчить про нас самих. Але віднині ми не повинні працювати на непосильних нам роботах і в невідповідних до тієї чи іншої праці умовах. Покараним нашим людям за те, що вони згідно наших вказівок захищалися перед свавіллям, ми повинні допомогти з усіх сил. Насамперед, такі люди не повинні бути голодними. Ми зобов'язані організувати їм як моральну, так і матеріальну підтримку. Матеріальну підтримку можуть дати наші люди з помивочної майстерні і з лікарні, а моральну — повинні давати всі. Якщо бригадир вдарить когось одного і в ту ж мить на нього наскочить вся бригада і, відлупивши добре, запхає його під нари, то вважайте, що ми вже перемогли їх безкарне свавілля. І так мусить бути — ми того досягнем! Оце таким, на мою думку, повинен бути загальний плян нашої самопомогової організації. Після всевечерпуючого обговорення загального пляну ми перейдемо до детальнопрактичної сторони цього пляну. Як його якнайкраще застосовувати практично. З чого починати і з якою послідовністю розвивати ту діяльність».

Студент не дуже захопився моїм виступом, йому хотілося відразу зорі з неба знімати, або гори перено-

сити з одного місця на друге. Лише після довгого захисту свого пляну і доводів нереальності його міркувань, він згодився з моїм пляном, вносячи свої незначні доповнення, на які я, звичайно, радо згодився.

Таращанський схвалив мій плян, але йому не вкладалося в голову, як його можна застосувати у житті. Він в організаційній роботі мав малий досвід і тому його бентежила практична сторона того нашого програмно-стратегічного пляну. Роботу ми починали і проводили дуже обережно, знаючи «хист» органів ЧК, які можуть навіть і нашу чисто самозахисну і самопомогову організацію вивернути такою стороною, що вона буде схожа на збройну організацію, яка носилася із заміром захоплення влади у свої руки.

Обговоривши детально плян нашої роботи, ми всі втрьох взяли на себе, кожний зокрема, конкретні завдання. У дусі свого виступу я написав обіжник і пустив по руках на тих два десятки людей, що вже майже охоплені були нашою ідеєю. Обіжник зробив свою роботу. Люди ожили і скріпилися вірою у самих себе. У 1948 році нам видали постіль, перестали замикати на замки бараки, дали вихідні і відкрили бібліотеку.

Під осінь нас посортували на чорних і звичайних каторжників. До чорних відносилися, з їхньої точки зору, найнебезпечніші злочинці. Це були в основному українці, литовці, лотиші й естонці — націоналісти і деякі власовці та поліцаї, які мали багато індивідуальних убивств.

Наш лагерь переіменували на 3-ій каторжанський чорний лагерь. Більшу частину бандитів і грабіжників з нашого лагерьа забрали на БОФ, в льготний лагерь. Практично всі ті зміни не ущемляли нас, а навпаки, сприяли у розгортанні нашої діяльності. Одначе, наша діяльність розвивалася дуже помалесеньку. У нутрі, самі у собі, ми росли, а назовні нас не було відчутно.

Пізно восени з БОФ-а прислали до нас останній

етап каторжників около 20 чоловік, які по-чехістським признакам попадали під чорний лагер. Серед цих людей був мій перший зверхник з ОУН. Це був досить розумний чоловік і я на нього покладав неабиякі надії. Я піс разом з ним від округи аж до краю. В організаційних справах він не дуже був сильним, але міг писати статті, а для нас це було дуже важливо.

(Умовно я його тут буду називати Федором. Це було колись його перше псевдо). Але мій «Федір» виявився страшно переляканим і недовірливим, зобачивши мене, він аж перелякався. Пізніше трохи освоївся і почав зі мною розмовляти про все. Він мав досить хороший у лагері фах і в матеріальному відношенні жив непогано.

Я з'ясував Федорові про положення нашого лагера і про почату мною організаційну роботу. Почувши слово «організація» він аж жахнувся, а потім сказав :

— А хто тобі дав право робити те ?

— Я обов'язок відчув робити це, що я роблю.

— Я вас, як організацію, не знаю і знати не хочу.

— Це твоя справа, можеш собі не знати, але ми тебе будемо знати як боягуза.

Федір, не сказавши більше жодного слова, піднявся і пішов.

Про ту свою розмову з Федором я оповів Таращанському і студентові.

— Що ж, не хоче, і не треба. будемо самі робити, що можемо, — сказав Таращанський.

— Я оце бачив його і так собі подумав, що з ним зговоритися буде дуже важко, — додав студент.

Робота наша ішла дуже тихо. Нових людей залучали до своєї самопомогової організації тільки після всебічного вивчення їх та поруки того, що бере когось на свою відповідальність у свою клітину і нашу одностайну згоду всіх трьох.

Основними засобами виховання охоплених нашою самопомоговою організацією людей, були обіжники,

написані від руки, і усякі бесіди зверхників зі своїми підзвітними. Обіжники ми випускали директивного плану, інформаційного і виховного.

Крім обіжників писали ми ще й брошури суто виховного змісту. Вся та видана нами література ішла від однієї організаційної клітини до другої і від одного гуртожитку до другого, згідно установленого графіка. Це було зроблено для того, щоб ми могли постійно вести нагляд за читанням і конспірацією.

Але люди відносилися до тієї роботи з виїнярковою сердечністю, так що порушень правил конспірації і дисципліни майже не було. Вся література читалася своєчасно і на визначений термін поверталася назад до нас. Як за посередництвом обіжників, так і особисто всіх охоплених самопомоговою організацією зобов'язували давати чинну відсіч на найменші прояви свавілля «цепних псів» адміністрації, якими були бригадири, нарядчики і культорги. Охоплені самопомоговою організацією зобов'язані були не тільки захищати самі себе, але завжди і всюди своєчасно і чинно захищати всіх, кому лиш будь-хто робить будь-яку кривду. На один удар бригадиром будь-якого роботяги, відповідати ударами всієї бригади у ту ж саму мить. І так по відношенню до всіх наглядачів, начальників колон, помпобитів і культоргів.

«Тільки той є повноцінним українцем і повноцінною людиною взагалі, хто мужньо захищає не тільки сам себе і свою особисту гідність, але ще і дружньо стає на допомогу всім, кому лише діється десь якась кривда без огляду на національність», — писали ми в своїх обіжниках і говорили усно.

Виснажених фізично, заляканих, стративших віру у свої власні духовні сили людей, не легко було підняти на самозахист. Лише безперервна, цілеспрямована і послідовна діяльність Центру самопомогової організації за довгий час нагнітання віри у свої власні

сили, у самих себе допомогла розбудити особисту гідність у людей і спонукала їх захищати її.

Під 1950 рік самопомоговою організацією було вже охоплено близько 50 наших найкращих людей, але значних зрушень у загальному житті лагера не було. Потрібний був живий наглядний приклад. Для зневірених потрібне «чудо», а чудеса з неба не сходять. Чудеса роблять люди, сповнені віри у свої власні сили і безстрашно прямуючі до своєї мети. У цьому нам прийшла на допомогу сама адміністрація, а вірніше кажучи, її оперативний відділ.

Оперативному відділові стало відомо про те, що в лагері проводиться якась діяльність. Отож вони, зваживши все, рішили проникнути в саме нутро цієї діяльності й направити її у таке русло, щоб можна було за одним хватом вирвати все з коренем.

У 1951 році я працював на цементному заводі шламовщиком. Та робота відносно була легкою. У нашій бригаді було два бувших студенти. У війну вони брали активну участь у націоналістичному русі. Один з них по прізвищу Панчук, працював опалювачем, а Утріско дижурним слюсарем. Оце ж, находячись у одній бригаді, з ними я найбільше розмовляв. Назовні все це виглядало так, наче б ми дружили. Але насправді я перед ними ніколи не розкривався і вони нічого не знали про діяльність самопомогової організації. Вони просто не підходили до такої роботи. Панчук любив хвалитися і часто робив з мухи слона, а Утріско утаював у собі щось чорне із свого минулого. Отож я зблизився з ними в силу обставин, як з найінтелігентнішими людьми в нашій бригаді. Але про будь-яку громадську роботу у таборі з ними ніколи не розмовляв.

Під осінь 1951 року до нашого лагера привезли біля десятка людей. Їх привезли із Середньої Азії із якогось каторжанського лагера. Один з них, по пріз-

вищу Хвалинський, почав дуже частенько приходити до нашого гуртожитку до Панчука.

— Даниле, цей молодий хлопчина, що приїхав із оцим останім етапом, на волі жив від мене всього тільки чотири кілометри. У відділі УПА він був у мене джурою. Оце він оповідав мені дуже цікаві речі. У їхньому лагері, у Середній Азії, була підпільна українська націоналістична організація. Як він від'їжджав звідти, то йому дали кличку, по якій він зв'яжеться з ними і вони дадуть йому відповідні вказівки, що треба буде робити у нашому лагері, — із захопленням і таємністю оповів мені Панчук.

— А ти, Миколо, віриш йому ?

— Звичайно, вірю, це хороший хлопець, я ж його знаю по волі.

— Це схоже, Миколо, на дуже грубу провокацію, розраховану на наївних романтиків.

Про створення будь-якої націоналістичної організації в нашому лагері не може бути навіть і мови. Але ти покищо підтримуй з ним земляцькі зв'язки і старайся якнайменше оповідати йому про наш лагер, а якнайбільше випитуй його про цей їх лагер і ту організацію, про яку він оце почав тобі оповідати. Розпитай його, чим же займається та їх організація, що вона конкретно робила і яку мету ставила перед собою.

— Добре, я усе взнаю, — відповів Панчук.

— Цей «хід» оперативки свідчив про те, що до їх уже щось просочилось про нашу діяльність і тому вони роблять зусилля влізти до нас і направити всю нашу діяльність у напрямку якогось огромного «зриву» і тоді «накрити» нас, — думав собі я.

— Оце я знову розмовляв з Хвалинським, — сказав Панчук. — Він оповідає, що та їх організація в основному займається військовою підготовкою, а основна мета її — це роззброєння дивізіону і вихід на волю. А там уже на волі все буде видно, що робити далі.

— Оце ж, Миколо, якщо б і насправді комусь забрело в голову щось подібне робити, хоча б навіть і з найкращими намірами, то однак в кінці кінців, усе це піде на користь тільки чекістам. Але в даному випадку ми маємо справу не з якоюсь там групою наївних романтиків, а з органами ЧК, які задалися метою створити в нас таку організацію і пізніше відкрити її. Хвалинський — це лапка. Хто торкнеться тієї лапки, то так і вважай, що він уже в руках ЧК і вони зроблять з нього, що схочуть, — сказав я.

Про всю ту подію я оповідав Таращанському і студентові. Вони згоджувалися з моїми висновками. Та гра чекістів, закроена на широку скалю, нас одночасно хвилювала, насторожувала і забавляла.

Хвалинський влаштувався працювати на заводі цегли в гардеробній. Ми, із своєї сторони, організували за ним стислий нагляд, як на роботі, так і в баракі. За кожним кроком Хвалинського стежило декілька людей, які між собою абсолютно не зналися.

«Наглядачі» за Хвалинським оповідали нам про те, що його одного дня чекав експедитор цегляного заводу (вільний). І Хвалинський зустрічався з ним у його кабінці. Із кабінки вийшов з якимсь малесеньким пакуночком.

А на другий день Панчук мені сповістив :

— Оце я бачився з Хвалинським і він сповістив мені про те, що їх організація уже налагодила зв'язок з ним, і що таким зв'язківцем є експедитор цегляного заводу (прізвище експедитора я забув), а запасним зв'язківцем буде один бухгалтер будівельної контори. Сказав навіть і про те, що той зв'язківець дав йому три консерви з тушонкою і чотири пачки папірос.

Словом, почалось, — подумав собі я, — «машина» ЧК почала працювати на повну пару. Цей їх «капкан», поставлений аж надто по-дурному, але це ще не доказ, що вони не зможуть придумати щось хитрішого.

Під той час мене, раптом, переводять в іншу бригаду на цегляний завод на тяжку фізичну роботу.

Саме під той час Головка, Борисенко, Кіпа і Тарас вбили Кучеревського.

Головка, Борисенко і Кіпа — це бригадири, такі ж самі паразити ЧК, як і їх начальник колони Кучеревський. Вони не зладили між собою за жінок, до яких залицялися всі на цементному заводі. Та й саме за це Кучеревський всіх їх бив і ображав « козацьке достоїнство » (вони з Кубані).

Оце, наче б у зв'язку з тим убивством, до нашого лагера приїхав начальник оперативного відділу управління Горлагера, майор Колосков. Але розслідувань по поводу вбивства не було чого робити. Убивці самі принесли свої закривавлені ножі в контору і доложили дежурному офіцерові про те, що вони вбили Кучеревського. Правда, як той офіцер зобачив скривавлені ножі то йому і мову відняло, і він мало що не одубів зі страху.

Отож Колосков, бачучи провал своєї затії з Хвалинським, рішив дати тій справі інший оборот. Він викликає Панчука і просто в упор ставить йому таке питання :

— Про яку це ти організацію розмовляв з Хвалинським? Розкажуй, по-чесному. Мені все відомо. Я просто хочу тільки сам перевірити, чи ти говориш правду. Ти ж знаєш про те, що за антирадянську організацію у лагері грозить кара смерти, чи ні?

А тоді, після психологічно вивчаючої паузи, додав :

— Ти, Миколо, ще молодий. Тобі треба жити. Отож сам вибирай, чи життя, чи смерть. Урятувати від суда і смерти тебе може тільки одне — співпраця з нами. Згідний, визначаємо час і місце другої зустрічі, а якщо ні — заводимо судову справу і тоді тобі треба ждати кари смерти. Зрозумів?!

Оце Панчук просто від майора Колоскова прибіг до

мене і переповів оце все слово в слово, що він йому говорив.

— І що ж ти, Миколо, йому на це сказав?

— Я згодився з ним зустрітися. У мене іншого виходу не було. По-моєму це не злочин, я їм нічого не дам. У мене вистачить кмітливости, щоб обвести їх круг пальця, — схвильовано сказав Микола.

— Все ж таки, Миколо, ти вже попав у їх капкан, а як воно буде далі, невідомо. Все залежатиме тільки від тебе самого. Я, особисто, прошу тебе, Миколо, тільки одно: розкажи мені, які вони тобі даватимуть завдання, добре?

— Звичайно, я відразу все вам оповім.

Всю ту справу Панчука я з'ясував на нашому центрі самопомогової організації. Справа представлялася так, що якщо я заборонив би Панчукові зустрічатися із представниками ЧК, то він би це робив тайком від мене і я б нічого не знав. Отож я тому й не забороняв йому і не дозволяв, а просто лише попросив його, щоб він оповів, які саме доручать йому завдання, — це для нас мало дуже важливе значення.

Після третьої зустрічі Панчука із представниками ЧК, він доповів:

1. Мені доручили розкрити у нашому лагері таких людей, які осуджені, як рядові стрільці УПА, а фактично були командирами УПА або якимись провідниками ОУН.

2. І тих, що осуджені за націоналізм, а фактично були шпигунами іноземної розвідки.

3. Щоб я пригадав, хто ще з моїх друзів по націоналістичному підпіллі знаходився на волі і де вони працюють. І щоб до них понаписував листи в такому дусі, як це колись писалося у підпіллі, з метою нав'язати з ними організаційний контакт. І щоб ті листи дав їм.

— Добре, Миколо, а де зараз Хвалинський? — запитав я.

— Він зараз працює у їдальні.

— А його, як організатора, викликав Колосков?

— Ні, його не викликав.

Я просто не міг збагнути, що вони все це так грубо роблять.

— А може вони хочуть, щоб ми Хвалинського вбили і тоді нас накрити як убивць? — думав собі я.

— У мене, Микола, є ще одна просьба до тебе, а саме: поговори нарешті ти з своїм Хвалинським як командир із своїм джурою і застав його, щоб він оповів тобі, коли, де і при яких обставинах його завербували в агентуру ЧК.

— Добре, — похнюпивши голову, неохоче відповів він. І після того перестав зі мною зустрічатися.

Незадовго ми випустили обіжник про те, щоб із Хвалинським і Панчуком ніхто із шануючих себе українців не спілкувався і навіть не здоровкався. І так від того часу Панчука і Хвалинського у нашому лагері збойкотували. Це покарання дуже велике, але це не вбивство. За таке покарання статті не підшиєш. І так після того Панчук регулярно зустрічався із представниками ЧК, але тільки один раз якось прийшов до мене і сказав, що йому доручили прослідкувати, хто до мене найчастіше заходить і з ким я найбільше дружу. Такі ж самі сигнали поступили тоді до мене і від декількох інших агентів.

1951 року увели грошову оплату праці, по ставках ЗКА. Ставки наші були на 50% нижчі від ставок вільних громадян. Відтоді ми організували касу самопомогової організації. І за посередництвом обіжників довели до відома всім залученим до самопомогової організації, щоб кожний виділяв із своєї зарплати якусь долю на організацію. І такси ми не встановляли. Хто скільки хотів, стільки й давав. Такий спосіб давав нам можливість перевірити карбованцем щирість ставлення людей до нашої загальної громадської справи.

Відтоді кожного місяця на абсолютно добровільних

началах поступало від 500 до 700 карбованців. Ті гроші ми витрачали на допомогу хворим і гонимим по штрафних бригадах, особам, які знаходилися в ізоляції.

Під впливом наших обіжників і настанов роботяги почали вимагати справедливого розподілу роботи і заробітку. Ішлося про те, щоб у глибинні котловани йшли робити всі по черзі без вийнятку, так же само повинна бути встановлена справедливість і на всіх інших тяжких роботах.

Бригадири, звичайно, ігнорували ті вимоги. Роботяги, які весь час слухняно довбали вічну мерзлоту або суцільну скалу у глибинних котлованах, почали відмовлятися спускатися у котловани. Цей непослух раніше слухняних рабів збудоражив усіх бригадирів. Плян кладки бетону і цегли також зірвався. Адміністрація стривожилась. Почались наради адміністрації з бригадирами, начальниками колон, нарядчиками і культургами. Бригадири посилили жорстокість. Частину неслухняних відправили в ізолятор, а декотрих били. Ізолятори і штрафні бригади наповнились, але ті, що домагалися справедливого розподілу праці і заробітку, в ізоляторах не стали робити.

Один із найжорстокіших бригадирів, Баранчик, почав бити своїх неслухняних бригадників, але це вже були не ті раби, якими Баранчик знав їх рік тому. Вони кинулись всі на того страшного Баранчика і побили його, як тільки їм хотілося.

У аварійній бригаді вантажників здоровенного Зарубаєва, роботяги також почали домагатися справедлившого розподілу роботи і заробітку. Зарубаєв у відповідь на то застосував свої здоровенні кулаки, але тим разом його кулаки не застрашили бригадників. Вони дружньо кинулись на нього, звалили з ніг, побили і запхали під нари.

Після тих інцидентів, які для інших стали кращими прецедентами, серед адміністрації та її прихвостнів почався переполох. Оперативний відділ почав шу-

кати винних. Мене зняли з роботи в лябораторії. Сидорчука Федора вигнали з диспетчерської, Мовчука Степана вигнали з КІП-а. І, нарешті, Романа зняли з бригадира ляборантів і всіх нас направили в штрафну бригаду на будовий кар'єр вантажити каміння. Ми там відмовились від роботи і більше двох місяців виходили на роботу, але нічого не робили. До нас прилучилося ще з десятків людей, які також у штрафній бригаді відмовилися працювати. Переполюх серед бригадирів зростає. І нарешті хтось з них додумався написати прозьбу до адміністрації лагера, в якій писалося про те, що нібито українці готуються вирізати всіх руських, поляків і нацменів. У тій прозьбі вони просили адміністрацію, щоб нас перевірили й покарали за ті злочинні наміри. До тої прозьби вони залучили перелік прізвищ тих, хто на їх думку мав здійснити ту криваву акцію. У цей список попали біля 40 українців, у тому числі і ми всі з штрафної бригади.

Ту ганебну і злочинну прозьбу підписало біля 30 бригадирів, начальники колон, нарядчики і культорги.

Адміністрація лагера, звичайно, вдовольнила їх прозьбу і нас усіх згідно їх списку посадили в ізолятор. Останнього привели до ізолятора начальника днювального, який, нібито, мав доручення від нас всіх неугодних нам руських, поляків і нацменів викликати поодиноці до начальника, а наші «палачі» із сокирами мали їх рубати в прибудовці до контори, яка була ще не закінченою. Під час особистого обшуку днювальний проковтнув якийсь папірець. Наглядачі в ту ж мить кинулися на нього, звалили з ніг і ключами виломили два зуби, але папірець був уже в шлунку. Адміністрація зробила з того висновок, що це саме той список, по якому він мав викликати людей на рубку. Незабаром днювального з двома вилами зубами у руці впустили до нас у камеру.

— Що ж це там таке з тобою трапилось, — запитав я днювального.

— Я жив з однією вольною секретаркою, яка раніше працювала в нашій конторі, і ось оце недавно вона передала через свою подругу мені листа, а вони, собаки, витягнули того листа ось із цієї кишеньки, що для годинника, а я вирвав його і в рот, і проковтнув. Шкода ж, щоб дівчина постраждала через мене, — оповів днювальний, тримаючи своїх два зуби у руці і обтираючи кров.

Через декілька днів приїхали слідчі і почали викликати нас на допити. До тих допитів ніхто з нас серйозно не ставився. Всі ми кепкували з слідчого і його питань. А в камері жартували, сміялися і розповідали прочитані романи. Словом, гумор і самопочуття було на висоті, а це в таких ситуаціях дуже важливе. Це також зброя.

Незадовго нас почали потроху звільняти із ізолятора. Під кінець листопада 1952 року в ізоляторі нас залишилось тільки шість чоловік. Ми відсиділи тоді рівно два місяці. Наша самопомогова організація через медслужбу передавала нам в ізолятор харчові передачі кожного дня.

Після звільнення з ізолятора мене знову призначили на бутовий кар'єр. Я пішов до начальника по виробництву і сказав: «Або призначай мене на будівництво у нічну бригаду до Мельника, або випиш мені знову два місяці ізолятора, поки я ще звідти не забрав своїх речей». Почувши таку категоричну заяву, начальник виробничої частини раптово підняв на мене свої очі і довго дивився, а тоді сказав:

— Чорт з тобою, дам тебе туди, де ти сам хочеш, аби було тихо.

У Мельника я також не працював, але це вже було узгіднено з майстром. Я по ночах чергував у викінчених корпусах і читав газети та книжки.

Після тієї невдачі з організованою провокацією проти нас, всі ті паразити, які підписували ту провокаційну прозьбу «прибрати нас», почали низько

кланятися нам, « ласкаво » усміхатися і всякими способами загравати з нами.

1952 рік — був роком перших значних схваток каторжан за свою гідність. І в тій схватці випробувавши свої сили, хист і стійкість, ми зміцніли й утвердилися. Каторжани випрямили свої зігнуті спini, розправили плечі і утвердились у своїх духовних силах, які засіяли у їх стомлених очах.

Адміністрація зі своїми відгодованими прихвостнями почала скликати нараду за нарадою. Вони гарячково шукали способів задусити цей рух самозахисту перед свавіллям адміністрації та її прихвостнів з числа каторжан. На одній з таких нарад бригадир Сабосьяк сказав: « Прибрати до рук тих українських націоналістів ми не зможемо так довго, як довго наш ізолятор буде служити для них домом відпочинку. Треба нарешті ізолятор зробити таким, щоб вони боялися попадати туди. Треба в ізоляторі заставити їх працювати так, щоб з них виходив десятий піт, а якщо треба, то і кров. От доручіть мені ізолятор і дайте в помічника Папандопола, і я наведу порядок ».

Цей сміливий виступ Сабосьяка дуже обрадував нагорну адміністрацію і в ту ж мить його призначили бригадиром ізолятора, а Папандопола помічником.

Сабосьяк був високий, гарно зложений і дуже сильний. По національності — поляк з Тернопільщини, осуджений за вбивство. А Папандополо, бандит, осуджений за вбивство, по національності грек.

Оце отим двом бандитам адміністрація і доручила приборкати опір їх свавілля.

Всім було ясно, що Сабосьяк — це остання карта адміністрації.

Напруження зростало з обох сторін. Всі відчували, що незабаром буде остання схватка між силами свавілля і силами наростаючого опору проти свавілля.

Сабосьяк сміливо і самовпевнено приступив до своїх обов'язків, добровільно взятих на себе — задушення

опору свавілля. Ставши бригадиром ізолятора, він з першого дня почав нещадно бити всіх, хто наслідкував у його на роботі хоч на одну хвилину розігнути спину. У нього всі змушені були весь час без відпочинку навантажувати камінь у вагони.

Якраз на ту пору до ізолятора посадили Шевчука Степана. Але поскільки його безпідставно зняли з посади майстра контрольно-вимірних приладів, то він у ізоляторі відмовився працювати. Сабосяк, закликавши Шевчука у будку стрілочника, а там, разом із своїм помічником Попандополом та бригадиром, відомим Баранчиком, його побили. Після Шевчука ті бандити всіх неугодних їм викликали до тієї будки і там били. Після тієї акції побоїв начальник лагера, капітан Тарахов, сказав до бригадирів: «Вот так нужно действовать, как Сабосяк, Поняли?!!»

Цей піднятий настрій моментально передався на всю ту поліцейську нечисть. Всі бригадири знову підняли свої бандитсько-поліцейські голови і почали загрожувати найбільш непокірним своїм бригадникам. Але цей підйом тривав всього лише два дні.

Степан Шевчук ще з одним, покривдженим Сабосяком у тій же самій будці, по імені Михайло, взяли собі хороший стальний забурник і пішли перед самим обідом у виробничу їдальню. Кухарі дали їм суп. Вони поставили свого забурника за грубку і, роздягшись, сіли обідати. У ту ж мить влетів у їдальню Сабосяк і, лаючись, почав бити Михайла. Шевчук миттю вискочив із-за стола, вхопив забурника і влучив ним Сабосякові по голові. Сабосяк впав. Тоді вони почали його молотити, як тільки їм хотілося. Після тих «ліків», Сабосяк з розбитою головою і виведеною із ладу правою рукою поповз на запертну зону і цією смугою поповз на вахту.

Того ж самого дня, тільки зовсім на іншому виробництві, бригадир штрафної бригади вдарив Загорулька Романа. Але Загорулько в ту ж мить приварив йому

так, що той відразу завалився з ніг, а тоді вже відлупив його по всіх правилах.

Внаслідок тих двох інцидентів в один день, адміністрація впала в паніку. А Сабосьяк, Попандополо і ще чотири їх компаньйони пішли до начальника лагера і попросили, щоб їх закрили в ізолятор. За ними почали всі бригадири, нарядники і начальники колон збирати свої речі і тікати в ізолятор. Прийшлося нам самим тих вчорашніх зухвальців умовляти, щоб вони нікуди не тікали, що їм ніхто не збирається нічого поганого робити, якщо вони будуть себе вести полюдському.

Після тих двох інцидентів вся та згряя, яка сім років разом з адміністрацією співробітничала у виживанні останніх соків з нас і взагалі не уважала нас за людей, дала нам зелену вулицю. Відтоді вони самі почали нас влаштовувати на роботу за нашим власним бажанням і здалека нам кланялися, поважати, не тільки нас, але й усіх трударів. «Сила поважає і витягується на струнко тільки перед добре зорганізованою ще більшою силою. Інших авторитетів для неї не існує», — думав собі я.

А якщо так, а воно тільки так, то тоді треба докласти всіх зусиль, щоб створити силу. Сила — найбільш переконливий фактор, але вона, окаянна, завжди повинна бути на припоні розуму.

Одного разу група бригадирів зійшлася у секції інженерно-технічного персоналу і почала обговорювати тогочасне положення в нашому лагері.

— Ми вже давно працюємо бригадами з одними і тими самими людьми. Нам здавалося, що ми їх знаємо, а виявилось, що ми зовсім нічого про них не знаємо, — сказав бригадир Стрибко.

— Ми просто не помітили, коли ті люди переродилися із покірних роботяг у бунтарів. Бушлати на них ті самі, що й раніше були, а люди під ними стали

зовсім іншими. Зараз уже нема кого і матом покрити, — сказав бригадир Головка.

— А все ж таки, само по собі це не сталося, хтось є такий, що навів на них той бунтарський дух. А ми такі клаповухі, що навіть і не нагледілись, коли це все сталося і хто це все зробив, — сказав бригадир Кирпиченко.

— Ні, тут діє якась невидима голова і невидимі сили, — сказав бригадир Катаєв.

Про ту розмову доповів мені днювальний інженерно-технічної секції.

У нашому лагері була група власовців. Вони частенько збиралися і обговорювали, як, на випадок війни, вийти з лагера. Вони виробили навіть оперативний плян виходу з лагера. У їх групі був один наш чоловік. Він інформував нас про всі подробиці тієї підпільної групи. Один із власовців сказав так: «У нас достаточ-но сил вироботать хороший план вихода из лагера, а вот ударной силы, то у нас нет, ведь 80 процентов народа у нас составляют бандеровцы, а у нас нет никакой связи с ними».

— Так, с ними нет с кем и разговаривать, это все темнота, — сказав другий.

— Да, темнота, но эта темнота уже голову подняла и заставила всех считаться с ними, — сказав третій.

— Но разговаривать с ними нет с кем, — знову повторив другий.

— В том их и сила, что мы даже не знаем с кем нужно говорить, а ведь у них есть какие-то их авторитеты, — сказав третій.

«Всім потрібна була наша кров, всі хотіли, щоб ми промощували їм дорогу своїми трупами і скріплювали кров'ю, — думав собі я. — А те, що нас вони недоцінювали, то це нас лише приємно смішило».

Другою законспірованою групою в нашому лагері була група бывшего майора Бобкова. Бобков два роки готував собі групу до втечі, аж поки їх не розкрили.

Ми знали про його групу і всіма способами відтягували людей від тієї його затії.

Словом, ми знали буквально про все, що діялося у лагері, і до всіх тих груп і їх замірів ми мали вироблене своє ставлення. Вони для нас із всіма своїми плянами і замірами видавалися зовсім несерйозними людьми, а ми для них просто не існували. Українців взагалі, а зокрема західників, вони трактували за матеріал, з якого вони могли б робити все, що їм буде потрібно. Лише в другій половині 1952 року вони прикро пересвідчилися у тому, що ми для них не глина, з якої можна що завгодно робити.

Тільки тоді, як ми вже чином утвердили своє «я», свою присутність і своє ділове ставлення до усіх ділянок лагерного життя взагалі, а до проявів свавілля зокрема, з нами почали рахуватися, як з добре організованою розумною силою, яка знає чого хоче, що робить і до чого прямує.

Ставка адміністрації на бувших фашистських поліцаїв і комендантів поліції, які в них робили бригадами, начальниками колон, нарядчиками і помпобитами, заломилась. Від тоді дуже раптово усилилось свавільне насильство самої адміністрації взагалі, а конвойних військ дивізіона, зокрема.

Конвойні війська з наказу начальника дивізіону Повстяного та його заступника Нікіфорова по дорозі від лагера до робочої зони під час конвоювання клали каторжан по декілька разів і то найчастіше в болото.

Тих, що по їх команді не падали ниць у болото, вони обстрілювали впритик так довго, поки не змушували лягти. Це жорстоке знуцання конвойних військ по дорозі на роботу і з роботи в лагер з кожним днем ставало все лютішим і лютішим.

Але якраз під ту пору у перших днях березня 1953 року Левітан своїм могутнім тривожним голосом об'явив по радіо, що Сталін дуже тяжко хворий, що

у нього інфаркт міокарда. По його голосі відчутно було, що надій на одужання немає жодних.

Від того часу всі каторжани з нетерпінням чекали щоденної інформації по радіо про стан здоров'я Сталіна. Всі думали, що їх доля залежить від того, — чи видужає Сталін, чи помре.

Від того часу всюди на роботі, в бараках, в їдальні всі розмовляли тільки про те, що передавали по радіо про Сталіна. Всі нетерпляче ждали тієї хвилини, коли ж вже нарешті повідомлять про те, що він вже скінчився.

У той пам'ятний день я працював у нічній зміні по закінченні кузнечного цеха. І раптом почув спів. Це, взявшись попід руки через цілу ширину дороги, ішли вільні люди і співали.

— Що це вам раптом серед ночі стало так весело ? — голосно запитав їх один каторжанин.

— Пойте и вы, пойте все — тиран подох!!! — голосно відповіла якась вольна жінка із тих співаючих.

Ті слова миттю пролетіли від одного каторжанина до другого. Всі кричали « Ура!!! » і підкидали свої шапки вгору, а другі кричали « Ура » і чомусь кидали свої шапки у сніг. Кожний по-своєму виявляв радість, але раділи всі.

— Даниле! Вас майстер кличе до контори, — гукнув днювальний контори.

Я пішов до контори. Майстер Титерин сидів біля телефону з трубкою біля вуха і весело з кимсь розмовляв.

— Оце диспечер оповідає по телефону, що вже п'ять днів, як заборонили у Норильську торгувати спиртом і от все одно всі п'яні, — сказав Титерин, — вип'ємо і ми, Даниле. Я також під цей довгожданий день запасся.

І так смерть Сталіна відмітили і ми зо спиртом. Руські каторжани, а особливо бувші офіцери, раділи, що нарешті уряд сформувався майже з самих руських.

Вони в основному симпатизували Жукову і Ворошилову.

Але на ставлення адміністрації і конвойних військ до нас та подія не вплинула, вони своє привичне їм свавілля продовжували без найменших змін.

Настала пам'ятна весна 1953 року. Почалися і весняні суботники. Одробивши зміну, треба було ще дві години робити суботник на виробництві, а потім у лагері. Словом, весна вимотувала нас до краю. А в тому році начальник дивізіона розпорядився, щоб ми відробляли суботник ще й в дивізіоні по прибиранню їх сміття на території дивізіону.

Прибирати сміття у дивізіоні після тих, що кожного дня по-садистичному знущалися над нами, було дуже прикро й обидно. Отже ж одного пам'ятного дня після закінчення зміни на цементному заводі, нас вивели на суботник по уборці території цементного заводу. Одробивши дві години суботника на заводі біля вхідної вахти до лагера, заступник начальника дивізіона Нікіфоров забрав нас і повів у дивізіон на уборку території дивізіона.

Виснажені роботою і невиспані, відробивши суботник на заводі, ми просто падали з ніг і тому відмовились у дивізіоні навіть і лопати в руки брати. Начальник дивізіона дав команду стріляти. Нас обстріляли кругом і понад головами просто впритик, так що кулі свистіли попід самими вухами. Ми щільно збились у куток і стояли. Пізніше пустили на нас собак, а тоді знову стріляли, але ми лопат не взяли. І начальник конвою з налитими кров'ю очима змушений був відпровадити нас у лагер.

Саме цими знуцаннями конвой і адміністрація допомогли нам мобілізувати всіх каторжан до боротьби з тим безмежним свавіллям адміністрації лагера і дивізіона. Напруження зростало з кожним днем, всі відчували — настане якась страшна схватка, схватка не на життя, а на смерть, і вже тим разом не з

бригадами, а з самою адміністрацією та конвойними військами. Але у що саме виллється те напруження, вгадати тоді було неможливо.

Події розвивались дуже швидко. Нам з Таращанським і студентом приходилось сходитись кожного дня для обговорення небувалого досі потоку інформацій. Кожний інцидент, кожний наступ, кожну провокацію адміністрації і дивізіону треба було своєчасно зважити, обміркувати, дати відповідну оцінку і написати обіжник з приводу того всього, що твориться і чого можна ще ждати. У своїх обіжниках ми зверталися до людей, охоплених самопомоговою організацією, з такими настановами, щоб вони не піддалися провокаціям конвою, щоб витримано спокійно у мирному дусі розмовляли з адміністрацією і конвоем, але не в благальному тоні, а твердо і рішучо.

«Ворог накидається на нас, провокує нас на будь-який інцидент, який би послужив для них претекстом для кривавої розправи над нами. Наша задача — не датися спровокувати, але і не зломитися, не піддатися. Нам треба уміло і мужньо вистояти на висоті політв'язнів і захистити свою гідність. Ми люди, та й не тільки просто так собі люди, ми політв'язні, які боролися за краще майбутнє свого народу, адже ж ми повинні і тут під всіма оглядами тримати себе на відповідній висоті» — писали ми в своїх обіжниках.

У травні 1953 року до нас дійшла відомість із четвертого лагера чорного ІТЛ про те, що там конвой із вишки вбив двох людей, які стояли у себе під бараком і співали. І що з приводу того вбивства на знак протесту всі в'язні четвертого лагера оголосили страйк і не вийшли на роботу. Та, надзвичайної ваги, відомість потрясла нас усіх до глибини душі.

«Значить почалось», — думав собі я.

По тому інцидентові видно було, що акція запланована в широкому масштабі і внаслідок тієї відомости атмосфера в нашому лагері наелектризувалася ще

більше. Через декілька днів, з лагера № 2 (криптонім — Медвежка) прийшла відомість про те, що там оперуповноважений застрелив з пістолета двох в'язнів-віруючих. І що на знак протесту там також всі в'язні застрайкували. Після Медвежки виповів страйк п'ятий лагер — чоловіча і жіноча зони. Так що в другій половині травня в Норильську вже страйкувало около 20 тисяч політв'язнів. Тільки один наш каторжанський лагер ходив ще на роботу, хоча кожний каторжан виглядав так, немов би він був начинений вибухівкою. Але внаслідок тих подій, лагерна адміністрація дуже раптовно змінила свій курс і стала просто аж солодкою. Після розгрому банди Сабосяка, нам почали кланятися усі бригадири, начальники колон, нарядчики, культорги і помпобити, які служили цепними псами в адміністрації, а це вже почала кланятися і сама адміністрація, а особливо начальник по політчастині, старший лейтенант Безверхий.

1 червня 1953 року, з четвертого лагера, з тюрми, до нас привезли групу політв'язнів около 20 чоловік на чолі з легендарним Воробйовим Іваном родом з Ленінграда, бувшим капітаном СРСР армії. Легендарним він став своїми багатьма втечами з лагерів. Серед тієї групи було шість українців, а останні всі росіяни. Усю ту групу закрили в ізолятор.

Відтоді, з 1 червня, нас, каторжан, перестали виводити на роботу. У лагері заіснувало якесь підозріле затишшя. Так як це буває у природі перед великою бурею. І насправді, це затишшя було перед величезною бурею.

4 червня, з трьома своїми друзями я пішов у їдальню. Була це якраз обідня пора. Ми спокійно сіли за стіл і почали обідати. Аж раптом хтось із робочих вбіг в їдальню і голосно сказав : « Взвод червонопогонників вбіг через вахту і побіг у напрямку ізолятора ». Ми залишили свій обід і бистро вийшли на вулицю. Але бачимо, що всі люди з волейбольної площі мигом

рушили в напрямку ізолятора. Бачучи це тривожне положення, ми також побігли до ізолятора.

Із ізолятора роздавався страшний крик. Червонопогонники оточили ізолятор. Раптом пожежні двері ізолятора вибили і звідти вискочив якийсь високий із великою бородою в'язень і закричав: «Адміністрація напихає нас по одному у «сучу камеру Сабосяка», щоб ті «суки» вбивали нас (у лагері «суками» називали тих в'язнів, що пішли на співпрацю з адміністрацією). У відповідь на ті слова того бородатого в'язня, каторжани в одну мить розламали дощатий паркан, яким був обгороджений ізолятор і кусками цегли закидали червонопогонників. Червонопогонники прорвали дроти і почали втікати на сторону дивізіону, тягнучи туди і непритомного Воробйова.

— Спасайте Воробйова! Його тягнуть на запертну смугу, щоб там застрелити як втікача, — закричав хтось із тих, що вирвались із ізолятора у зону. Народ кинувся на тих червонопогонників, що тягнули Воробйова на дроти загорожі.

Червонопогонники на два метри не дотягнувши Воробйова до колючої дротяної огорожі, змушені були кинути його на території лагера. Санітари з носилками підбігли забрати Воробйова до лікарні. Але в ту ж мить два автоматники, які стояли вже напроти Воробйова по ту сторону загорожі, пустили дві автоматні черги понад головами санітарів, а тоді крикнули: «Не трогайте!». Санітари вернулись. Каторжани стояли з цеглою в руках, щоб не дати червонопогонникам затягнути Воробйова на дроти колючої загорожі і там застрелити, а червонопогонники за дротами загорожі стояли з автоматами, спрямованими на Воробйова, щоб не дати його віднести до лікарні. На місце тієї небувалої до цього часу події прибіг і начальник лагера капітан Тарахов.

— Давай ключі від ізолятора, ми відкриєм твоїх

цепних псів, тих, що ти заховав від нагороди в ізолятор, — кричали каторжани на начальника лагера.

— Од камеры Сабосяка я ключей вам не дам, бо ви їх уб'єте, — відповів Тарахов.

Але Сабосяк із своєю групою, маючи при собі фінки, які їм у камері передав оперуповноважений Калашников, прорізали діру в стелі своєї камери і, втікши із ізолятора на подвір'я дивізіона, почали грозити кулаками в напрямку зібраних біля ізолятора каторжан.

— Давайте нам сюди тих своїх цепних псів! — закричали каторжани, повернувшись обличчям до дивізіону.

— Огонь!!! — крикнув начальник дивізіону Повстяной.

І в ту ж мить заграли смертоносною грою автомати немислящих червонопогонників. Засвітали черги і з 24-х каторжан полилась невинна кров. Шістьох було вбито на смерть, а 18 тяжко поранено. Я був тоді в самій гущі тих людей і біля мене рядом впало трупом двоє моїх молодих земляків. По нас стріляли напроти лікарні, так що кулі попадали в лікарню і турбували туберкульозно хворих. Всі потерпілі були ще зовсім молоді люди з західніх областей України. Тільки одна якась шальна куля серед жилої зони влучила одного з друзів Сабосяка, відомого Баранчика.

— Генерал Семенов на вахті! — хтось крикнув позад нас.

У ту ж мить весь той натовп побіг на вахту. Я також швидкою ногою йшов до вахти. Не доходячи до вахти метрів сто, я побачив виїняткову картину. Генерала Семенова у всіх його доспахах натовп вів на місце тількищо вчиненого червонопогонниками злочину. Дійшовши до вбитих і ранених, генерал підняв два кулаки в напрямку дивізіона і закричав:

— Мерзавцы, что вы наделали?!!

Звідти генерала Семенова взяли за руки і поли

його генеральської шинелі і, завівши його до лежачого на траві біля дротяної загорожі зійшовшого кров'ю Воробйова, поставили перед автоматниками дивізіона, а самі під прикриттям його забрали Воробйова до лікарні. Після того генерал був уже непотрібний, і його відпустили. А він, піднявши поли, також драпонує у дивізіон.

— Раз начальник управління чорних лагерів генерал Семенов втік від нас, тоді поки не пізно, хай втікає і вся адміністрація лагера, — крикнув хтось з натовпу.

— Забирай своє вонюче кодрло паразитів і марш з лагера. Твоя бандитська місія тут уже кінчилася, — сказав один в'язень до начальника нашого лагера, капітана Тарахова.

Через пів години вся адміністрація залишила лагерь. Залишився тільки медперсонал.

У цей пам'ятний день 4 червня 1953 року у нашому лагері не було неутральних чи байдужих до того, що сталося. Ті надзвичайні криваві події сколихнули і потрясли всіх.

У бараках на нарах не лежав ніхто, — всі були на вулиці, всі учасно ждали дальшого ходу подій. Але ніхто не знав, як воно буде далі і що саме треба робити ще сьогодні. А безпорадність у такій ситуації, — це провал, це поразка. Надії неусвідомленої громадськості звернуті до тих ітееловців, що ми звільнили із ізолятора, а надії людей, охоплених організацією самодопомоги, звернуті на нас і тільки на нас. Ми були одинокою організованою силою і тому саме ми повинні максимально і розумно використати ту ситуацію. Після короткої наради з Таращанським і студентом ми рішили: офіційно перебрати ініціативу у свої руки недодільно. Треба якимись силами піддати думку тим, яких ми звільнили із ізолятора, щоб вони негайно підготувались до загальних зборів у нашому клубі, а нам через свої канали треба повідомити всіх людей

про те, що в клубі будуть загальні збори, на яких будемо вибрати страйковий комітет.

У склад страйкового комітету, який буде обнародовано, треба висувати якнайбільше руських, а зі всіх інших національностей достатньо по одному чоловіку, а українців може бути два-три хороших людей, які б змогли в комітеті проводити нашу лінію, а ми з свого боку організуємо їм стопроцентову підтримку всієї громадськості нашого лагера.

Пора нарешті нам уміти організувати навіть і руських, щоб вони самі розхитували устої своєї імперії. Ми повинні вміти в тій справі дати їм першість. І вони радо відступали перші місця у боротьбі за їх імперію і щедро нагороджували наших земляків за те, отож пора й нам навчитися відступати їм перші місця в розрушенні їх імперії. Це реабілітує їх і піде на користь не тільки поневоленим юним народам, а й їм самим. Вони стануть нарешті повноцінною творчою нацією.

Наші люди діяли дуже справно, через годину клуб був забитий людьми. На порядку денному стояло одне питання: вибори Страйкового комітету.

Із вступним словом і доповіддю виступив Валентин Вождьов, родом з Кубані. Після Вождьова виступив Морозов, пізніше Біляев, Доронін, Михайлов і нарешті Кость Король, родом з Буковини, найменший ростом і наймолодший віком від усіх виступаючих.

— Виступи закінчились. Із кількох людей будемо вибирати Страйковий комітет? — звернувся до зібраних каторжанин Вождьов.

Після короткого висказування різних думок і голосування, зупинилися на числі 15 чоловік.

— Я пропоную председателем забастовочного комітета вибрати нашего славного и бесстрашного Воробева; поскольку он сейчас лежит в больнице, тяжело больной, поручить временно его замещать на этой

должності Валентину Вождеву, — сказав хтось із друзів Воробйова.

На ту пропозицію проголосували всі. Розпочалися вибори членів комітету. До комітету вибрали дев'ятьох руських, трьох українців, одного литовця, одного лотиша і Таркавцадзе, осудженого по міжнародньому закону Нюрнберзьким судом за його діяльність у міністерстві пропаганди на вічну каторгу. (По походженні по лінії мами і по своєму дусі він був німцем, а прізвище носив кавказьке, тому що його батько був по походженню кавказець).

Після загальних зборів на засіданні комітету розподілили ділянки роботи кожного члена. Цей комітет у своєму роді був схожий більше на мініуряд, ніж на Страйковий комітет. Королеві Костеві поручили відати господарчими справами, тобто приймати на вахті від адміністрації продукти, хліб і цукор, відпускати їх на їдальню та відповідати за весь харчовий бльок і всю господарку у лагері. Таркавцадзе був призначений по своєму фаху тільки «вище рангою». У комітеті йому доручили «міністерство пропаганди». Його завданням було набрати собі відповідний штат, який мав би підготовляти всіх громадян лагера в унісон курсові комітету. Тобто, перед кожними загальними зборами його люди мали проводити таку роботу, щоб на зборах народ підтримав пропозиції комітету. Литовцеві, як медикові, доручили санітарну частину всього лагера взагалі, а санчастини і лікарні зокрема.

І так усі 15 чоловік в комітеті мали свої окремі ділянки роботи. У першу чергу організували похорон убитих. Столярі поробили хороші труни і на чорно пофарбували їх. По всіх бараках повивішували чорні флаги. Похоронну відправу служило трьох священиків. Труни з тілами вбитих у траурному марші пронесли по всьому лагері, а потім спустили їх у спільну могилу, викопану біля клюбу. У похоронах брали участь усі чотири тисячі каторжан. Було виголошено багато хви-

люючих промов. Пізніше всі сипнули на їх труни по жмені землі і з тяжкою скорботою на душі розійшлися.

На старших бараків і секцій комітет призначив бувших бригадирів. По тому поводу на загальних зборах сказали так: «Донині, будучи бригадирами, ви вислугувалися адміністрації, видушуючи з роботяг останній піт і кров, а самі жили і їли досхочу на рахунок трудівників, отож зараз вам надається можливість хоч трохи вирівняти свою провину перед своїми тружениками. Отже використайте ту можливість і послужіть для добра тих, за рахунок яких ви жили багато років».

Агентурній службі — сексотам доручили писати замість лозунгів звернення до вольних жителів Норильська, щоб вони бойкотували лагерну адміністрацію і повідомляли уряд про їх жахливі свавілля, які вони чинять над політв'язнями-каторжанами, і розвіщували ті звернення на крайніх від лагера будовах. І сексоти старанно виконували доручену їм роботу.

За перший тиждень урядування комітету ми побілили всі бараки, прибрали по зоні весь мусор, позамітали зону та навели ідеальний порядок у їдальні. Словом, все довели до ідеального порядку, якого ніколи за господарювання адміністрації не було і не могло бути. Політичний відділ комітету виготовив відповідні документи, стверджені багатьма свідками і лікарями, про свавілля і злочинні дії лагерної адміністрації і також зредагував вимоги політв'язнів-каторжан. Основною зараз вимогою було притягнути до судової відповідальності лагерну адміністрацію за заперечування радянського ладу своєю злочинною діяльністю від імени влади і звільнення політв'язнів, навіть і тих, що боролися проти радянської влади, бо це була влада таких, як оце та адміністрація. Це була влада насильства і терору ворогів поступу і гуманізму.

А адміністрація тим часом умонтувала навкруги

лагера свої гучномовці, і почала через них залякувати комітет найстрашнішими покараннями, а тим, що виступлять проти комітету, обіцяла великі пільги. Та психічна атака через гучномовці на багатьох людей діяла дуже сумно. А по телефону начальник лагера доручив старшому нарядчикові Жданову тайно організувати бойову групу із бригадирів і у відповідний момент пов'язати всіх комітетчиків і закрити їх в ізолятор, а тоді запросити адміністрацію назад до лагера.

Жданов дуже енергійно взявся за ту справу і почав залучати до тієї групи всіх бригадирів. Десять тижнів група була готова і фізично досить сильна. Бригадири були добре відгодовані і, будучи карателами ще у німців, добре натренувалися вбивати людей. На найближче засідання комітету та група Жданова мала наскочити на комітет з ножами та підготовленими мотузками і зробити своє діло.

Про монтування тієї групи ми знали усе до найменших дрібниць. І коли б не було нашої самопомогової організації, то вони б дуже легко здійснили свій плян. Комітет із своїм апаратом у порівнянні з ними був ослабий. Група Жданова мала своїх людей усюди, навіть і в комітеті. Їх підготовка була закреслена досить широко.

Про ту змову Жданова ми повідомили комітет і веліли по тій справі скликати загальні збори для обговорення того питання і вирішення, що робити із тими змовниками. Коли ми оповіли про силу і наміри змовників, то комітетчиків пройняв страх. Але ми заспокоїли їх і загарантували, що все буде впорядку. Все це ми доводили до відома комітету за посередництвом Короля Костя, а Король у своїх гарантіях перед комітетом спирався на підтримку українського населення у лагері. На загальні збори покликали Жданова і всіх його змовників. Кожному змовникові від самої його постелі і аж до клубу і в клубі «товаришило» і

супроводило наших від трьох до п'яти чоловік, поінформованих про все і з відповідною настановою, що вони мають робити, якщо їх «підопічні» на будь-кого накинуться. Наше опікунство і веселий настрій та рішучість опікунів змовники відчували відразу і це зіпсувало їм настрій, а багатьом відняло охоту навіть і думати про здійснення своїх плянів. Але на збори прийшли всі і згідно їх пляну, чорним ходом вийшли на сцену, де сидів комітет обличчями до зібраних, і поставали метрів два за плечима комітетчиків. Але разом з ними туди зайшли і їх «опікуни», призначені нами.

— Ей, дударики, що ж це ви позалазили туди на сцену і стоїте! Починайте, що надумались, що духу не вистачає?!! — крикнув хтось із наших. Цей виклик ще більше пригнітив їх.

Загальні збори політв'язнів третього каторжанського лагера відкрив голова комітету Валентин Вождєв. По поводу повістки дня виступив Король і гостро заплямувавши змовників, домагався від загальних зборів вигнати їх з лагера. Народ закричав: «Вигнати, вигнати!!!» А деякі кричали: «Пов'язати їх і в ізолятор посадити!!!»

Після Короля виступив Доронін на захист Жданова. Доронін, обдарований красою слова і вмінням виступати. Після виступу Дороніна, народ захитався, настала дуже небезпечна ситуація, і в силу тих непередбачених обставин довелося виступити й мені. Після мого виступу голова комітету велів провести голосування. Цілий ліс рук піднявся за те, щоб вигнати змовників із зони.

Стриманих від голосування було чоловік тридцять, а проти вигнання не було нікого, крім Дороніна і Головка.

І так Жданов у товаристві семи своїх найближчих людей, не виконавши дорученої йому адміністрацією місії, пішов, як обпльований, за зону звітувати про

свою невдачу перед начальником лагера. Останні його компаньйони, опустивши голови, пішли до своїх бараків.

Члени комітету легше відітхнули і спокійно почали продовжувати свою роботу.

Конвойні війська нашого дивізіона виставили навколо лагера вісім скорострілів на землі і вісім на вишках і два максими. Розчот дижури на всіх тих огневих точках день і ніч.

Всюди понад дротяною огорожею, а зокрема проти вогневих точок, наш страйковий комітет також поставив свої пости.

Дижурні по лагеру і розвідні змінювали пости через кожних чотири години. Через деякий час дивізіонна обслуга біля скорострілів і наші дижурні пости по нашу сторону дротів, почали зживатися між собою.

— Вот видиш, вас уже подменяют, а наши опаздывают, — частенько говорив розчот біля скорострілів, направлених проти нас, до наших постових.

Наші постові свобідно вступали у розмову з їх розчотами і майже всім їм говорили :

— А чи ви знаете на кого ви направили свої скоростріли? Ми ж такі самі робітники і селяни, як і ви. Тут же між нами буржуїв і капіталістів немає. За що ж ви намірились нас стріляти? Ми ж нічого поганого вам не зробили.

— Мы действуем согласно приказа. Будет приказ, будем стрелять, не будет приказа, не будем стрелять, — відповідали червонопогонники.

— Но если ты нас постреляешь, то это будет преступлением с твоей стороны, — казали їм наші постові.

— Приказ мы должны исполнять, а не размышлять над приказом. Понятно вам?!

Оце така розмова між червонопогонниками і нашими постовими бувала дуже часто. Червонопогонникам заборонялося вступати у розмову з нашими постовими, а ми своїм постовим не тільки що не забороняли всту-

пати в розмову з червонопогонниками, а навіть пропонували розмовляти з ними.

І наші розмовляли явно, не боячись нікого, а вони завжди розглядувались, щоб випадково не надійшов офіцер.

Незалежно від тієї всієї системи по охороні порядку у лагері, ми із самопомогової організації виставляли своїх чергових по лагерю в окремих місцях і вартових. Наші чергові зобов'язані були про всі інциденти, що виникали між політв'язнями й адміністрацією, негайно звітувати безпосередньо нам. А Король із своєї сторони звітував нам про все те, що робилось у комітеті. Кожну повістку дня засідання комітету чи загальних зборів політв'язнів Король копіював і передавав нам. А ми, розглянувши і зваживши кожний пункт даної повістки, давали відповідну установку для Короля Костя, яку він повинен займати позицію по відношенні кожного пункту даної повістки дня. Король був наймолодший віком і найменший зростом у комітеті і завжди останнім забирав слово. На засіданнях комітету і на загальних зборах він тримався у своїх виступах самовпевнено і незалежно від думки будь-кого з комітету чи навіть і голови комітету. Якщо з ним не погоджувались у комітеті, то він вимагав перенести всі ці спірні питання на загальні збори.

Загальні збори відбувались завжди у клубі. У клубі поміщалося біля семисот чоловік. Отже, у таких ситуаціях, як нам треба було заставити комітет, щоб він робив, що ми знаходили потрібним, то тоді наша невидима самопомогова організація скликувала клуб і сама займала, згідно розробленого плану, всі місця у клубі. А під час обговорення порядку дня взагалі, а спірних точок зокрема, поінформовані нами люди брали слово і виступали. Таких виступів завжди було 5-7. Після кожного виступу нашого чоловіка всі

присутні на зборах кричали : « Правильно, правильно він сказав !!! » І плескали в долоні.

У таких спірних ситуаціях вся діяльність апарату відділу пропаганди Таркавцадзе виявилась безсилою. Люди, закріплені за Таркавцадзе, приходили із своїх ділянок і доповідали йому : « Нам там уже нічого робити, там уже все зроблено і без нас. Вони поінформовані про все краще від нас ».

Після таких уроків під час обговорення будь-яких питань у страйковому комітеті всі члени комітету знали про те, що вирішальною думкою по всіх питаннях буде думка наймолодшого віком члена комітету Короля Костя. А про ті невидимі пружини, які діяли у підтримку Короля, дуже туманно дехто тільки догадувався, але конкретно ніхто нічого не знав. Звідкіля це все виходило і як робилося, не знали навіть і ті, що були охоплені самопомоговою організацією і самі це все робили, про що не знав і сам Король. Кожний з них знав тільки ту функцію, яку він сам у даній ситуації повинен виконати.

Машина самопомогового комітету діяла дуже справно і з вийнятковою точністю. Люди все виконували від душі, з повним довір'ям центрові і їх безпосереднім, ними улюбленим зверхникам.

Своїх ранених з 4 червня ми провідували щодня і завжди приносили їм цукор, масло і білий хліб. Все це ми вручали кожному індивідуально, у тому числі і Баранчикові. Як перший раз їм принесли і кожному окремо по рівній кількості вручили цукру і тістечок, отриманих кимсь у посилці, то в Баранчика в очах аж виступили сльози. Навіть його зворушило те, що ми його не нехтуємо, не мстимось йому за його знущання над нашими людьми, а трактуємо його так, як і всіх потерпілих.

Це наше високогуманне ставлення навіть і до своїх найгірших ворогів дуже не подобалось адміністрації лагера, і вона почала придумувати всілякі провокації.

З метою провокації жінка оперуповноваженого Воронцова, яка працювала санінспектором у нашому лагері, принесла дві пачки папірос, цукру і масла і положила все це Баранчикові на тумбочку, сказавши :

— Это мой муж вам передал.

— Ох, сука ты проклятая. Тебе нужна моя кровь ? Этот прохвост, твой муж, хочет спровоцировать людей, чтобы меня убили. Люди ставят законные требования, а вы провоцируете их на преступление ! — закричав Баранчик і шпурнув тими папіросами їй у вічі.

Ми заспокоїли Баранчика і запевнили у присутності тієї самої жінки оперуповноваженого Воронцова, що спровокувати нас на убивство будь-кого не вдасться нікому, а їй наказали більше у лагер не з'являтися. Того ж самого дня комітет дав наказ своїм вартовим на вахті, щоб жінку Воронцова більше у лагер не пускали.

Через тижнів два від дня оголошення страйку прибула московська комісія на чолі із начальником ГУЛ (головного управління лагерами) Кузнецовим. Начальник лагера, кап. Тарахов, сповістив нас про те, що комісія увійде до лагера після обіду. Метрів сто від вхідних воріт ми поставили стола і накрили його червоним полотном. Всі каторжани нашого табору зайняли свої місця біля 50 метрів від стола. Всі з напруженням ждали появи тієї високої комісії із столиці. Нарешті з дивізіона вийшла група військових людей і направились до вхідних воріт лагера. Наших п'ятох уповноважених загальними зборами каторжників, на чолі з головою страйкового комітету Валентином Вождьовим і заступниками Шамаєвим і Королем, вести переговори з московською комісією зайняли свої місця за столом від лагерної сторони.

Нарешті відчинились ворота, і полковник Кузнецов у товаристві двох генералів увійшли на територію лагера і, сповнені самовпевненістю і презирством, підійшли до стола і поздоровкалися через голови наших

уповноважених до загалу каторжників. За комісією з-заду, один за одним, згідно рангу, увійшла на територію лагера вся адміністрація, включно з наглядачами, і стала побіч комісії.

— Что здесь у вас случилось, о чем вы просите? — через головы наших уповноважених звернулся Кузнецов до загалу каторжників.

— Во первых, уберите с лагеря этих своих преступников, убийц, которые пришли гуськом за вами во главе с начальником лагеря капитаном Тараховым, а во-вторых, мы уже уполномочены общим собранием всех каторжан проводить переговоры с комиссией, но раньше чем приступить к переговорам по существу, мы вынуждены попросить вас предъявить нам свои мандаты и полномочия, — сказал Шамаев.

— Никаких мандатов и полномочий мы вам не предъявим и с вами переговоров вести не собираемся. Мы уполномочены Лаврентием Павловичем Берией разобраться со всем тем, что здесь вы наделали и привлечь вас к строжайшей ответственности за это все, поняли?! — сказал Кузнецов.

— Если вы приехали сюда, чтобы разобраться в том, что здесь произошло, то вы должны говорить с нашими представителями, стоящими перед вами, а если вас это не интересует и если вы не признаете наших представителей, то тогда нечего вам было сюда и ехать, — сказал один каторжанин, що стояв в самій гуці каторжан.

— Правильно, правильно він сказав. Якщо ви не визнаєте наших уповноважених, то ми не визнаємо і вас! — дружно закричали каторжани. — Але раніше всього хай забираються геть із зони оті вбивці на чолі з начальником лагера Тараховим.

Полковник Кузнецов підкликав до себе капітана Тарахова і щось тихо йому сказав. Після цього Тарахов надломленим голосом дав команду своїй адміністрації вийти за межі табору. І так адміністрація мовчки, пох-

нюпивши голови, вийшла за ворота разом із начальником лагера.

— Мы уполномочены говорить непосредственно с вами, а не с теми, что ввели вас всех в эту преступность, заблуждение, — сказав голова комісії Кузнецов.

— Проступниками являются те, кто только что вышли отсюда во главе с вашим начальником Тараховым и начальником дивизиона Повстяным, а не наши уполномоченные, которые законно во имя всех каторжников выступают против произвола и всякого рода беззакония, — сказав хтось із каторжан.

— Правильно, правильно!!! — закричали всі чотири тисячі каторжан.

— За последствия будете отвечать вы тогда пеняйте на себя, — сказав Кузнецов.

— Если вы приехали сюда угрожать нам, тогда убирайтесь вон отсюда, нам нечего с вами разговаривать, — крикнув хтось з гурту каторжан.

— Забирайтесь геть! Геть звідси людодів!!! — закричали каторжани.

Наші уповноважені з комітету повернулися і відійшли від столу. Народ також повернувся задом до комісії і відійшов. Двоє генералів і полковник Кузнецов постояли біля стола самі хвилин зо три і пішли з лагера, як обпльовані.

Заряд і члени страйкового комітету зібралися у клубі і вирішили написати до уряду прозьбу, щоб уряд вислав до нашого лагера урядову комісію із всеохоплюючими уповноваженнями розібрати всі наші скарги, розкриваючи довгорічне свавілля адміністрації і доручили це оформити комітетові. Комітет негайно взявся за ту нележку роботу.

Адміністрація разом з московською комісією, приготованою Берією, розпочала через свої гучномовці застрашувати людей жорстокими репресіями.

Напруження між адміністрацією і третім страйкуючим лагером почало зростати дуже швидко. Якраз

під ту пору з лікарні вийшов Воробйов і перебрав керівництво страйковим комітетом, а група бувших офіцерів, які раніше вислугувались німцям, знову приготували змову. Та група змовників на чолі з відомим Борисенком, що в свій час вербував К*), так само як і їх попередники на чолі з Ждановим, рішили зліквідувати страйковий комітет і закрити в ізолятор, а тоді запросити до лагера адміністрацію.

Але групі Борисенка, так само як і раніше групі Жданова, не пощастило зреалізувати своїх плянів. Наша всюдисуща невидима самопомогова організація розкрила і ту змову. За кожним змовником комітет вислав трьох людей. Ці люди приводили в штаб комітету змовників разом з їх ножами, наготовленими для виконання наміченого схоплення.

До штабу комітету змовників приводили по одному. Духу у них виявилось не дуже багато. У штабі комітету їм чомусь відразу Бог мову відняв і в колінах стало не гаразд. Один тільки Борисенко тримався зухвало. З ним розмовляли там також «зухвало» на його «любимій» мові.

Всіх тих змовників відразу ж і звільнили, тільки одного Борисенка закрили в одній кабінці і поставили над ним варту.

Загальні збори політв'язнів заплямували змовницьку групу Борисенка і схвалили рішучі дії комітету по відношенню тієї групи. Багато людей, а зокрема руських, убачали у Воробйові свого Месію. Фетишування Воробйова дійшло до легендарности. Він навіював силу духа і стійкості на багатьох віруючих у нього, як в непомильного і всезнаючого та всесильного надчоловіка. І це на деякий час зрівноважило психічні сили натиску адміністрації із силами страйкуючих. Авторитет Воробйова на той час був великий, але сам

---

*) У рукописі — нечітко.

Воробйов уявляв його набагато разів більшим, ніж він був насправді. Отож величезне переоцінювання ним самим і його віруючими свого авторитету і недооцінювання оточення нашого, йому невідомого лагера, спричинилося до втрати почуття реальності. І це лягло в основу причин його величезних помилок, які виявилися і з'ясувалися пізніше.

Перший раз на загальних зборах каторжників виступив він не зі сцени клубу, так як це робили всі, а з кінобудки по селектору. І це відразу не сподобалось деякій частині мислячих людей.

— Чи він не знає про те, що виступаючи по селектору, він ображає слухачів, чи може йому байдуже, як сприймають це слухачі, — чулися голоси наших каторжан.

Через кілька днів, генерал Семенов викликав Воробйова на переговори. Воробйов, не погодивши того питання навіть з комітетом, пішов до генерала Семенова на переговори. Переговори відбувалися метрів десять від вахти на території лагера. По одну сторону стола сидів генерал Семенов, а по другу — Воробйов, і більш ніхто не був присутнім на тих переговорах. Переговори протягнулись близько години. Всі каторжани з нетерпінням ждали закінчення тих таємничих переговорів метрів сто від них.

— Людям не подобаються оті секретні його переговори з генералом, — сказав до мене Л., який був одним із кращих діячів нашої самопомогової організації.

— Добре, ми це врахуємо, — відповів я, — більше він не буде проводити подібних переговорів.

Після цих переговорів, Воробйов знову пішов до клубу і знову з кінобудки по селектору доповів загальним зборам про свої переговори з генералом.

— З генералом говорив цілу годину, а нам доповів на відчепного про ті переговори за п'ять хвилин, — заговорили між собою каторжани.

— Та от і тих п'ять хвилин не говорив прямо зі сцени, дивлячись людям у вічі, а по селектору, щоб його ніхто не бачив і не ставив запитань, — сказав хтось інший.

— Якщо ще коли він сам піде на такі переговори, то треба буде сказати йому, щоб сюди до нас вже не вертався, а йшов разом з генералом за зону, — сказав хтось третій з каторжан.

Почувши такі відгуки каторжан про ті переговори, я зайшов до комітету і сказав :

— Народ ставиться з недовір'ям до таких переговорів. Бажано було б, щоб це більше не повторювалось, бо це може привести до непередбачених неприємностей.

— Так що ж, мені не довіряють? — з обуренням крикнув Воробйов.

— Справа переговорів з генералом — це справа загалу, отож загал і повинен вирішувати, хто і в якому складі має проводити переговори з адміністрацією, — відповів я.

— На сьогоднішній день, поки я голова комітету, можу обійтися без ваших порад, — гордо відповів російською мовою Воробйов.

— Ваш найбільший ворог — ваша гордість і зарозумілість і вам за це доведеться заплатити дуже дорого, — відповів я і вийшов з комітету.

Після того як я вийшов, Король і Шамаєв вдвобали йому в голову, що так чинити у нашому лагері не можна.

І відтоді Воробйов більше вже на переговори не ходив.

— Один з групи Воробйова відкрив собі контору у бувшому кабінеті оперуповноваженого Воронцова і веде там набір у якусь « Соціал-демократичну прогресивну партію » і видає своїм завербованим якісь квитки із штампом тієї партії, — доповів мені студент.

Поява того « конторського чиновника » новітньої

« партії » мене розсмішила, але, не дивлячись на всю смішність тих політиканів з групи Воробйова, довелось нам з Таращанським і студентом обговорити ту справу і покласти їй кінець.

Довелось знову говорити з Воробйовим, щоб він закрив ту свою смішну « партійну контору ». Воробйов відпекувався, що він про це нічого не знає, і наказав своєму поклонникові, щоб він більше тим не займався.

Незадовго після закриття тієї « партійної контори », однієї пам'ятної ночі мене розбудив сам Король і схвилювано сповістив мені таке :

— Оце тількищо відбулися таємничі збори у будинку контори, на яких було біля тридцяти чоловік. Ті збори таємно скликав Воробйов. І з доповіддю виступив також Воробйов. Він сказав таке : « Довольно играться в забастовку. Пора серьезнее подумать о своем положении, а именно : лагерь нужно перевести на военное положение. Нужно создать отделения, взводы, роты, батальоны и полк. Наша задача сегодня — наметить людей в командный состав. Командный состав полка мы подберем из числа здесь присутствующих товарищей, а вот на командиров батальонов и рот мы должны назначить заочно из более авторитетных украинцев, ибо основную боевую силу в лагере представляют в основном украинцы. Задача нашего полка разоружить дивизион, освободить все лагеря Норильска, овладеть Дудинкой и пробраться на Большую землю. А там будет видно, что нужно будет делать дальше ». Після тієї доповіді з присутніх сформували штаб полку і декотрих призначили командирами рот. Оце сьогодні Воробйов буде викликати вас по одному і « офіційно » призначатиме на ті пости.

— Оце вже авантюра надзвичайної серйозности. Цей чоловік через свою самозалюбленість і буйну фантазію втратив елементарне почуття реальности. Сьогодні вранці ми його розвінчаємо з « командира полка » і з голови Страйкового комітету і покажемо

йому його місце у лагері — зі злістю сказав я до Короля. — Ви, Костю, ідіть до себе і ведіть себе так, як би ніде нічого, а ми постараємось струсонутися цим « фюрером » так, що йому відхочеться займатися тими авантюрами у нашому лагері.

Ситуація склалась дуже небезпечна і складна. Треба було діяти швидко і рішуче. Я післав одного свого підручного хлопця, щоб він негайно покликав до мене Загорулька, Панасюка, Кобзу, Бухала і Сидорчука. Всі прийшли стривожені таким вранішнім викликом. На зустрічі я сказав :

— Я оце вас викликав по надзвичайно важливій справі. Сьогодні вночі Воробйов скликав таємничу нараду в будинку контори. У тій нараді брало участь близько 30 чоловік бувших офіцерів-росіян. Вони там, під керівництвом Воробйова, організували штаб майбутнього полку, а нас оце шістьох заочно призначили командирами рот і батальйонів. Воробйов хоче наш страйк, організований на небувало високому рівні під усіма оглядами, завершити кривавою авантюрою. Він хоче озброєний наш народ на чолі з нами на до зубів озброєний дивізіон, а сам з маленькою групою у міжчасі втекти. Для тієї мети в нього є вже поштатний військовий уніформ з погонами капітана. Такий же самий одяг є вже і в його найближчих товаришів. Вони розробили оперативний плян, який в основному спирається на зриві котельні під самим дивізіоном і на нашу живу силу. Отже ми цей їх авантюристичний плян сьогодні вранці анулюємо і того легендарного Воробйова з його ореолом слави розвінчаємо як « полковника » неіснуючого полку, так і з голови Страйкового комітету. Оце зараз ми всі разом ідемо у штаб комітету. Говорити з Воробйовом я буду сам, а ви лише, де треба, будете мене підтримувати.

Та, вийнятової ваги, несподіванка сильно стривожила усіх моїх слухачів. Звідти ми пішли до штабу

Страйкового комітету. У штабі був тільки один Шамаєв.

— Что случилось, ребята? — запитав він.

— Нам треба Воробйова по надзвичайно важливій і невідкладній справі, — сказав я.

— Я заступник Воробйова, отже всі справи торкаються мене не менше, ніж Воробйова. Говоріть, в чому полягає та ваша справа? — з відтінком зачепленої амбіції сказав Шамаєв.

— Ні, говорити по тій справі тільки з вами одним недоцільно, треба обов'язково, щоб був Воробйов.

— Федя, иди позови Воробева. Скажи ему, что его ждут люди, — розпорядився Шамаєв.

— Здравствуйте. В чем дело? У кого это такая нетерпежь, — невдоволено і гордо сказав Воробйов.

— Це ми такі нетерпеливі, насмілились із самого ранку вас тривожити, — відповів я.

Воробйов глянув на мене зверхнім поглядом і, відвернувши голову, підкреслюючи таким чином свою зневагу до мене, запитав :

— Так в чем же дело ?

— Нам стало відомо про те, що цієї ночі ви робили таємничі збори і на цих зборах утворили штаб неіснуючого полка, а нас шістьох, присутніх тут зі мною, неузгіднивши з нами, назначили командирами неіснуючих рот і батальйонів. Отже ми прийшли насамперед запитати вас, хто давав вам право займатися у нашому лагері такими зверх безглуздими авантюрами? Хто дав вам право заочно затягувати нас у ту авантюру? Ви хочете високо організований страйк перетворити на криваву авантюру? !! Ви хочете наш народ кинути в жертву на скоростріли тільки для того, щоб втекти від того народу, щоб втекти з лагера? Це підло і дуже підло з вашого боку! Зрозуміло? Отже негайно, в цю ж хвилину, скличте всіх тих людей, які були на тій вашій таємній нараді і в присутності всіх їх і нас шістьох об'явіть їм про те, що це все, про що ви

розмовляли, анулюється. Зрозуміло?! — у піднесеному тоні сказав я.

— А хто ви такі? Какое вы имеете право приказывать, что я должен делать?! — владним тоном зареагував Воробйов, — ведь не вы, а я являюсь председателем Забастовочного комитета. Понятно вам?

— Віднині ви є авантюрист номер 1. Зрозуміло? Отож робіть те, що ми вам говоримо, і то швидко, бо якщо ми почнемо це робити, то вам прийдеться дуже дорого розплачуватися за ту авантюру.

Воробйов глянув на мене сповненим ненавистю поглядом і, повернувшись до своїх прибічників, сказав :

— Идите, позовите всех этих людей, пусть придут в клуб на галерию.

Вони також кожен зокрема глянули на мене ворожим поглядом і вийшли.

За хвилин тридцять всі « офіцери » неіснуючого штабу полку були зібрані на галереї нашого клубу. Більшість з них були власовці, лише тільки один був майор міліції, який мав призначення бути в неіснуючому полку польової жандармерії (з відомих причин їх прізвищ я тут не називаю).

Всі вони були пригнічені. Воробйов також сидів з опущеною головою в оточенні своїх полковників і чекав невідомо чого, знаючи лише, що настане щось неприємне.

В силу обставин перервати ту хворобливу мовчанку і надати відповідний хід тій справі, із-за якої ми тут зібралися, довелося мені.

— Ми сюди зібралися з приводу ваших « таємних » зборів, які ви, під керівництвом Воробйова, робили цієї ночі у бувшій конторі адміністрації. Слово поповоду тих таємничих ваших « зборів » надається Воробйову. Прошу встати і з'ясувати ту вашу жалюгідну затію так, щоб більше до того питання нам не повертатися.

Воробйов помаленьку дуже неохоче піднявся і, не дивлячись на людей, сказав :

— Поскольку все то, о чем мы с вами разговаривали в эту ночь, стало известно тем, кому не должно было быть известным, прошу считать, что ничего этого не было. В силу сложившихся обстоятельств, мы вынуждены отказаться от своих планов. Вы меня извините, ребята, что у нас вышло с тем всем так некрасиво, — сказав Воробйов і сів.

— Просимо вас, товаришу Шамаев, зараз же скликати загальні збори каторжан і оповістити їм про те, що у зв'язку з недугою, товариш Воробйов просить, щоб його звільнили з посади голови Страйкового комітету. Так же тов. Воробйов? — повернувшись до Воробйова, запитав я.

— Так, я мою руки от всего того, что здесь делается, — сказав Воробйов, до краю ображений.

— Мы также не считаемся членами комитета. Мы больше не хотим с вами иметь ничего общего, — заявили ті шість членів Страйкового комітету з числа руських товаришів Воробйова на чолі з Морозовим.

Ось так і виник політичний кризис нашого Страйкового комітету. Из числа п'ятнадцяти членів комітету, сім чоловік на чолі з головою Воробйовим подалося до димісії. Треба було на їх місце негайно підібрати кандидатури і висунути їх на затвердження загальним зборам.

Оце так безславно закінчилась кар'єра « легендарного » Воробйова та його полковників.

З галерії всі вийшли мовчки, не озиваючись один до одного жодним словом. Воробйов з шістьома своїми вірними друзями пішли в напрямку двоповерхового бараку, де він тоді жив. Шамаев з Королем і останніми членами комітету пішли до штабу, щоб написати порядок денний для загальних зборів. Я з своїми шістьома друзями вийшов на вулицю для обговорення того, що ми зробили. Всі були здивовані з того, що

так легко вдалося розвінчати Воробйова і його групу авантюристів.

Попрощавшись із своїми товаришами, я пішов до Таращанського і студента.

— Якже ж ви там розправились із тим « полковником »? — іронічно запитав Таращанський.

Я оповів Таращанському і студентові все від початку до кінця про всю ту справу « полковника » і його « штабу ». Все це скидалось в однаковій мірі як на трагедію, так і на комедію, а вірніше кажучи, та комедія з полком, задумана Воробйовим, спрямована була на страшну трагедію, але ми її відвернули з того фатального напрямку у сторону комедії.

Звичайно, для лагерної адміністрації та беріївської московської комісії краще було б, коли б це все закінчилося трагедією.

— Що ж, треба нам зараз намітити людей до комітету на місце воробйовців, — сказав Таращанський.

— Своїх людей із самопомогової організації ми туди висувати не будемо, на це немає ніякої потреби. Ми повинні висунути кандидатів у комітет таких, які найкраще себе зарекомендували у період страйку, — сказав я.

— А чому б нам не направити своїх до комітету? — запитав студент.

— Якщо ми можемо керувати всією діяльністю комітету і контролювати її за посередництвом Короля, то навіщо направляти туди своїх людей? Від того комітет справніше працювати не буде, — відповів я.

Після тих коротеньких дискусій ми намітили шість кандидатур до комітету і шість чоловік із своїх, які мали на загальних зборах висунути їх. І одночасно своїми каналами дали настанови самопомоговій організації активно підтримати на загальних зборах намічені і висунуті нами кандидатури.

Самопомогова організація у період страйку працювала вийнятковно жваво. Це була одинока пружина,

яка невидимими артеріями охоплює весь організм політв'язнів-каторжників.

На загальних зборах все пройшло, як по нотах. Кого наші висунули в кандидати до комітету, тих загальні збори й обрали. Комітет оновився. Головою комітету вибрали Шамаєва. Після тієї воробйовської кризи комітет зміцнів і об'єднався у монолітну силу. Роль і значення Короля у комітеті ще більше утвердилась.

Люди, охоплені і виховані в дусі самопомогової організації, утвердились у великому значенні і силі її. Авторитет невидимого, але всюдисущого центру самопомогової організації виріс і здобув нероздільне довір'я. Під впливом монолітного, досконало зорганізованого і високо здисциплінованого ядра всіх каторжан, яким і являлася самопомогова організація, упевнились у своїх силах і всі каторжани.

Оце якраз під ту пору, одного погожого дня до нашого лагера прибув якийсь до того часу нам невідомий чиновник і разом з начальником лагера Таракховим прийшов до лагера, і підійшовши до людей сказав :

— Я заступник генерального прокурора по місцях ув'язнення, прокурор першого класу Вавілов. Ось мої документи, — вийнявши свій паспорт, сказав він.

— Ми перевіряти ваших документів не маємо права. Зараз ми покличемо голову комітету, — відповіли прокуророві наші каторжани.

— Добре, йдіть кличте голову комітету, — спокійно, усміхаючись, сказав прокурор.

Але голову комітету, Шамаєва, вже повідомили про прибуття прокурора ті вартові, що пропускали його у лагерь через вахту, і Шамаєв, давши відповідні, задалегідь зроблені, вказівки старшим по бараках, ішов назустріч до прокурора.

— От уже іде наш голова комітету, — сказав один з каторжан.

Прокурор повернув голову у бік надходячого Шамаєва і непомітно посміхнувся.

— Здравствуйте, громадянин прокурор, — сказав Шамаєв.

— Здравствуй, председатель забастовочного комитета, — відповів Вавілов. — Я заступитель генерального прокурора, прокурор першого класу, Вавілов. Прилетел сюди к вам самолетом нарочно, чтобы разобратся со всем тем, что у вас случилось, — сказав прокурор Вавілов.

— В первую очередь давайте, громадянин прокурор, пойдём осмотрим лагерь. Побеседуете с людьми, а тогда уж будем разговаривать по существу дела, — сказав Шамаєв.

— Я согласен, — сказав прокурор, і взявши Шамаєва під руку, сказав :

— Пойдем.

Для нас було потішно дивитися, як цей високий, огрядний, по формі одягнений, при всіх своїх регаліях, вів під руку, немов свого колегу, нашого малого на зріст, виснаженого і одягненого в лагерний поношений бушлат Шамаєва.

За цей час, згідно відповідних вказівок, всі каторжани вишикувались колонами перед своїми бараками.

Починаючи від першого бараку, Шамаєв з прокурором Вавіловим підходили до кожної колони. Вавілов здоровкався з колоною словом « здравствуйте » і запитував : « Что же это у вас случилось, ребята ? » З кожної колони з прокурором розмовляло, згідно проробленого плану, 3-5 чоловік. Все це, що ті люди говорили прокуророві, було зрадаговано так, щоб кожний виступаючий наголосив на якусь всім відому деталь грубого свавілля адміністрації. І так по черзі йому оповіли про всі страхіння каторжанського лагера. Траплялися виступи каторжан і не пляновані. Ось приміром, бувший майор, а пізніше начальник військового батальйону, Ляцький, підійшов до прокурора Вавілова з

газетою в руках і, показавши йому знімок у газеті, сказав :

— Ось бачите, у якому добротному костюмі і при галстуку сидів у фашистській тюрмі вождь німецьких комуністів К. Тельман, а ви мене, совітського майора, в що одягли ?

— Но вы же не Тельман, — відповів Вавілов.

— Но вы же не фашисты, а поступаете хуже фашистов с патриотами родины, — сказав Ляцький.

Зупинившись біля ізолятора, визначені люди оповіли Вавілову про все те, що відбулося там 4 червня, і показали йому всі дірки, обведені червоною фарбою на лікарні, які свідчили про порушення міжнародного права, в якому трактується за злочин стріляти навіть і по ворожій лікарні.

— Это все в действительности было так? — повернувшись лицем до начальника лагера Тарахова, запитав Вавілов.

— Я расскажу об этом позже, — окинувши оком присутніх каторжан, сказав Тарахов.

Звідтам прокурор із Шамасвим підійшли до інвалідського бараку. Це було жахливе видовище. На подвір'ї інвалідського бараку десятками у ряд спереду сиділи інваліди без обох ніг, у другому десяткові сиділи інваліди без рук, у третьому — без однієї руки чи ноги. А там далі мішані : сліпі, глухі, криві і всякі інші.

Всі ті люди, а їх було біля чотирьох сотень, привезені були до Норильська здоровими повноцінними людьми. Подивившись на ту страшну каліч, прокурор сказав :

— Да, это ужасно. Я приложу все силы, чтобы что-то сделать для этих людей.

— Нам уже сделали эти ваши псы и этого нам уже никто не отделает, — сказав якийсь інвалід з першого десятка, — ног мне никто не возвратит.

Після обходу, Вавілов сказав :

— Разрешить все ваши наболевшие вопросы я не в силах. Этим будет заниматься само правительство. Я могу только прислать к вам в лагерь своих двух следователей для расследования этого инцидента, который случился у вас 4/VI, в результате чего было шесть убитых и восемнадцать раненых.

— Нет, гражданин прокурор, частичный расбор преступлений администрации и конвойных войск нас не удовлетворяет. Мы требуем полного всеобъемлющего расбора всех преступлений лагерной администрации и конвойных войск, начиная с 1944 года и поныне, кончая этими расстрелами, — сказав Шамаев.

— Правильно, правильно!!! — підтверджуюче закрячали каторжани.

— Я понимаю вас, но я не уполномочен разбирать весь этот комплекс — відповів Вавілов. — Конечно, я доложу о ваших требованиях, но сам братья за это я не имею права.

На тому і закінчилися розмови з прокурором.

Кілька днів після інспекції Вавілова, панувала тиша. Адміністрація і конвойні війська не влаштували ніяких провокацій. Гучномовці мовчали. А каторжани, тим часом, почали організувати драматичні аматорські гуртки і хори. На протязі одного тижня організувалося п'ять драматично-аматорських гуртків і хорів, а саме: український, російський, литовський, латиський і естонський. Тільки білоруси ні на що не змогли спромогтися. Через днів десять ми вже дивилися одно-актові постановки тих гуртків і слухали національні співи національних хорів, одітих у національні костюми.

При можливості свобідного проявлення індивідуальної ініціативи люди роблять чуда.

А Миколайчук, тим часом, день і ніч працював над виготовленням своєї примітивної друкарні. У його робочому кабінеті стояв цілий арсенал пляшок з малими і великими літерами, зробленими з оліва. Незадовго

затишшя закінчилося. Адміністрація замкнула електричний струм. У кухні зупинились вентилятори. Робота кухні припинилась. Народ заметушився. Але Тарнавцадзе сказав :

— Зараз я їм перекрию воду, тоді побачимо, хто довше витримає, чи ми без їжі, чи вони без води.

І справді, Тарнавцадзе відкрив люк і перекрив водопровід, доставляючий воду у дивізіон та будинки, у яких жила адміністрація лагера зі своїми сім'ями. Незабаром жінки адміністрації підняли бунт із-за води. Розпочалися переговори з приводу електричного струму і водопроводу. У результаті переговорів нам увімкнули електричний струм, а ми дали їм воду. Після тієї невдачі з електрострумом адміністрація застосувала дев'яту норму. Згідно тієї норми, нам почали видавати по 400 грамів хліба на день і два рази зовсім пісного супу по пів-літра. Це фактично голодна норма. Та норма пригнічуюче вплинула на людей. Через декілька днів потускніли очі і зникли усмішки з уст людей. Всі ходили сумні, немов у траурі. Лише художника Харківського, так як і завжди, не залишало почуття гумору і він звеселявав усіх своїми соковитими дотепами, підтримував на душі всіх каторжан, а бухгалтер Бондаренко своєю безстрашністю надихав людей бойовим духом.

Лише одного разу десять автоматників перерізали дротяну огорожу і після декількох автоматних черг увірвалися у зону. Всі каторжани, що стояли в охороні того участка, попадали на землю. Але якраз під ту пору надійшов Бондаренко і на весь зріст кинувшись проти автоматників, закричав « Ура ». У ту ж мить зірвались із землі біля ста каторжан і кинулись на автоматників. Автоматники, вражені тією безпрецедентною відвагою абсолютно беззбройних людей, швидко відступили за межі лагера і залягли за залізничним полотном. Цей безпрецедентний подвиг Бондаренка дуже приємно мене схвилював. До того часу

ніхто з нас і не думав про те, що у тому спокійному чоловікові скривається така величезна сила духа, яка навіть і з боягузів робить героїв.

Бондаренко і Харківський виявились невичерпним джерелом бойового духу і веселого настрою навіть у найтяжчі хвилини психічних атак і наступу голоду. Живий і наглядний особистий приклад таких людей робить більше від мільйона агітаторів і всякого роду політруків. У критичні хвилини вони були душею всіх каторжан, але «генерал голод» — робив своє. Люди почали вибиватися з сил. Воробійовці почали готуватися, щоб проломити двері у магазині і забрати звідти на розпродаж продукти. Довелося нам подвоїти охорону магазину, щоб таким чином не допустити до грабунку. Нам надзвичайно важливим було зберегти високу мораль і витримку політв'язнів навіть у період голоду. Хтось з каторжан із прибалтійських народів приніс журнал, у якому був кресленик паперових літаючих зміїв. Наші хлопці схопились за ту ідею. Такі літаючі змії нам потрібні були для транспортування наших закликів і відозв до вільних жителів Норильська. Першого такого змія сконструювали того ж самого дня і на міцному шнурку запустили його в повітря. Перше випробування без вантажу змії витримав чудово. Довелось швидко потурбуватись про корисний вантаж.

Миколайчук скоро наштамував закликів до вільного населення Норильська, такого змісту: «Вольные граждане Норильска, бойкотируйте палачей дивизиона третьего каторжанского лагеря. Это убийцы ни в чем не виновных тружеников, тех, что построили много заводов, фабрик и жилых домов на вечной мерзлоте заполярья».

Перший раз до змія прив'язали 50 гарно надрукованих таких закликів і внизу під пачкою закликів прив'язали довгий гніт, зроблений з добротної вати, і запалили його. І тоді підняли з тим вантажем змія

у повітря. Змії служняно піднявся і немов бомбовоз, поніс наш мирний вантаж над містом Норильськом. Поки ми розкрутили своїм ручним коловоротом свого 1500-метрового шнурка, то гніт догорів до тієї нитки, якою були зв'язані заклики. Нитка перегоріла, і в ту мить наші заклики відірвалися від змія і, не долітаючи метрів сто до землі, розсипалися над містом. Над долею змія і закликів, які призначались для вільних громадян Норильська, вболівали всі каторжники нашого табору. Чотири тисячі каторжан, виснажених голодом, стояли і з великим переживанням стежили за ходом змія. По другу сторону колючої дротяної огорожі стояв весь дивізіон, адміністрація лагерь, стріляючи по нашому змію із всієї своєї зброї значно дружніше, ніж у війну по фашистських літаках. А частина солдатів бігла по ходу змія з метою визбирування наших закликів, щоб вони не потрапили до рук вільного населення Норильська.

Наш перший експеримент вдався чудово. Вся зона кричала « Ура » і плескала у долоні. Адміністрація скаженіла від люті. Органи ЧК від перших днів свого існування і понині найбільше бояться гласности. Отже ж наскільки ми всі раділи тією своєю конструкцією засобів випуску і доставки інформації за межі лагерь, настільки це лютило всю адміністрацію, дивізіон і московську комісію.

Нові змії частенько поверталися на « свою базу » прострелені в трьох, а іноді навіть в п'ятьох місцях. Після повернення із « бойових » завдань, люди з неймовірною любов'ю оглядали їх і гладили руками, немов би це були живі істоти. Після таких « травм », санітари заклеювали їм « рани » і знову підв'язували відповідний вантаж і направляли їх уже по звіданому шляху на місто. І знову стрілянина, і знову переживання, і знову крики « Ура ». Всі ввійшли у такий азарт, що забули навіть про голод.

Три дні безперервно ми засипали Норильськ сво-

їми закликами й інформували населення міста про всі свавілля адміністрації і конвойних військ. І нарешті генерал Семенов через гучномовець сказав: « Прекратите баловаться в эту свою « авиацию » и сегодня же получите полную норму питания. А завтра выходите на работу. На втором, четвертом и пятом лагере люди умнее вас, они уже вышли на работу. Если вы хотите, чтоб ваши жалобы правительство разобрало в вашу пользу, то вы немедленно должны прекратить эту свою вольтинку ».

А тоді, як нам на вахті видали продукти на повний пайок, ми перестали запускати в повітря свої змії, а на роботу не вийшли. На другий день декілька робітників на 25-му заводі вилізли на завод і, вивісивши білий флаг, почали нам щось сигналізувати руками. З шостого лагера битовики, тикаючи прапорцями, почали теж щось сигналізувати. Читати їх сигнали ми не могли, але їх настирлива сигналізація ясно свідчила про те, що десь щось трапилось дуже великої ваги. І нас пекло бажання знати, що ж це могло трапитися.

На кожний другий день комбаза направляла до нашого лагера пару коней з підводою з санітарною бочкою під фекалій. Конюх, доставивши ті коні з комбази, ще на вахті у присутності адміністрації голосно сказав:

— Ребята, уже все лагеря перестали бастовать, это еще одни вы только держитесь.

— Расскажи, Расскажи им все, может быть тебе поверят, — сказав черговий офіцер на вахті до конюха і закрив його в нашому лагері, поки наш організатор справиться із своєю роботою. Каторжники сповнені злості, завели того конюха до лазні і почали його допитувати по-справжньому.

— Это правда, что бастовать уже все бросили, но я об этом на вахте голосно сказал нарочно, чтобы администрация относилась ко мне с доверием. Вы не огорчайтесь тем, что они перестали бастовать. Я при-

нес вам очень хорошую новость. Вот она, — сказав конюх, подаючи нам газету «Известия». Беріи уж нету.

Хлопці вхопили ту газету і стрімголов побігли у клуб до штабу комітету. У ту ж мить скликали загальні збори і всім вголос прочитали те коротке повідомлення про зняття з посади й арешт Берії. Це повідомлення окрило всіх каторжан і додало їм сил, духу, стихійности.

Зараз же знайшлися спеціалісти, які з кіноапарата зробили радіоприймач. А комітет призначив трьох добре освічених людей черговими біля радіоприймача. Чергові за кожний день давали комітетові письмову інформацію про все те, що діялось у світі. Найважливішою подією за період нашого страйку було повстання у Східній Німеччині, а зокрема 17 червня 1953 року у Берліні. На задушення того повстання виїжджав сам Берія. Берія у Берліні душив повстання, а Хрущов у Москві змовлявся зі своїми друзями, як задушить Берію.

«Отака — то химерна штука та політика взагалі, а в тоталітарних країнах зокрема», — думав собі я. Наскільки зняття і арешт, а точніше говорячи — смерть Берії, окрилила і підняла на душі всіх політв'язнів, настільки пригнітила лагерну адміністрацію, конвойні війська. Ті, по своїй природі садисти, які довгі роки на Заполяр'ї користувались безмежним правом знущатися з людей, після арешту їх князя, яким являвся Берія, розгубилися і втратили сміливість продовжувати свою злочинну діяльність в ім'я свого «князя». Вони втратили певність завтрашнього дня.

Московська комісія, виступаючи від імени Берії, втратила свої уповноваження. Член тієї комісії генерал-лейтенант, начальник конвойних військ Сироткін ходив попід дротами нашого лагеря і благаючи просив :

«Товарищи комсомольцы, снимайте номера со сво-

ей одержи, ви уже не каторжники. Все ваше требова-
ння будуть удовлетворені, тільки прекратите свою
вольнку и виходите на роботу».

— Генерал-лейтенант, что ж это у вас там слу-
чилось такого что заставило вас, генерала конвойных
войск, тех, что все время стреляли в невооруженных
людей, обращаться к нам: « товарищи комсомольцы ».
Ведь два дня назад вы нас называли преступниками,
фашистами и угрожали расстрелом? — запитували
каторжани генерала. Але генерал тих запитань не чув
і далі белькотав своє.

Наша кустарна друкарня посилила свою роботу.
Миколайчук за одну добу відчеканював тисячі відозв
і звернень до вільного населення Норильська. А
змії слухняно доставляли наші відозви і звернення
на місце призначення. Адміністрація почала робити і
запускати свої змії для виловлювання наших. Наші
змії ішли із вантажем під градусом 35, а їхні нічим
не завантажені, піднімались майже вертикально, однак
шнурок їх змія перехвачував шнурки нашого за-
вантаженого змія і це давало їм можливість іноді
перехватити нашого змія. Але в силу тих обставин, ми
почали запускати по 5 чи по 7 зміїв. Тоді вони боро-
лися з нашими першими зміями, а останні спокійно
несли свій вантаж на місце призначення. Та боротьба
у повітрі Беріївських осколків з нашими друкованими
словами, розкриваючими їхні довголітні, чудовищні
злочини була війнятковно забавною. Нас дуже тішило
те, що ми успішно долали всі їхні перешкоди, пере-
пони і доставляли інформацію для вільного населення
у довільній кількості.

Наші відозви і призови робили дуже велику ро-
боту. Вільне населення Норильська призирило, бойко-
тувало лагерну адміністрацію. У школах діти почали
призирати, а іноді навіть і бити дітей лагерної адміні-
страції. Машиністи і кондуктори поїздів, які постачали
сировину на 25 завод, стискали руки в знак солідар-

ности з нами, а іноді сміливо навіть кричали : « Три-майтесь, хлопці ! Ми вас підтримуємо. Палача Берії вже нема ».

Симпатії всього населення Норильська були на нашому боці. Всі побутові лагери, а зокрема сусідський № 5 із своїми 12 тисячами в'язнів явно симпатизував нам й морально підтримував.

У лагері панував зразковий порядок і чистота. Всі жили мирно. Навіть і ті, що раніше ворогували між собою, також помирились. Усі утвердилися в своїй силі і довір'ї один до одного. Після 17-денного голоду на дев'ятій нормі, ми вибороли собі гарантійну норму харчування. А хворим дали навіть дієтний харч. До магазину прийшов вільний продавець, щоб розпродати решту продуктів. Комітет взяв від продавців список наявності продуктів у магазині і згідно того списку виготовив список, кому скільки чого продати. До магазину пішли тільки ті, кому було позначено комітетом. Сам продавець, після продажу остатків товарів, сказав до голови комітету : « Такого порядку і ввічливості, як оце зараз у вас, я ще ніде і ніколи не бачив. і не думав, що за такий короткий час можуть люди так змінитись ».

Нам приємно було слухати такі хороші відзиви про нас. Тоді всім стало ясно, до якої ганьби могли б довести воробйовці, коли б їм вдалося вз'яти верх лагера. По суті, лінія Воробйова була на стільки ж самозгубною, як і лінія Жданова та Борисенка. Ми перемогли змовників як правих, групи Жданова, так і лівих, групи Воробйова, виключно завдяки надзвичайно чуткої гнучкої і рішучої діяльності самопомогової організації взагалі, і її центру, зокрема. При відсутності самопомогової організації, групі Жданова легко вдалося б перев'язати весь комітет і посадити його в ізолятор, під замок, а тоді запросити до лагера адміністрацію. Так же само при відсутності самопомогової організації пізніше комітетові на чолі з Воробйовим

вдалося б зірвати парові котли в нашій лазні під самим дивізіоном і в ту ж мить кинути наших людей на до зубів озброєних людей дивізіона і таким чином закінчити масакрою організований високого політичного значення страйк, яка б послужила для адміністрації виправданням всіх їх свавільних злочинів. Справитись з усім тим могла і блискуче справилася наша самопомогова організація.

Українська самопомогова організація була одинокою пружиною, надавала відповідний курс для обнародованого комітету і активно підпирала той курс тиском загальних зборів політв'язнів, каторжан. Все це було зроблено так, що комітет, в силу обставин, змушений був виконувати волю невидимої і незнаной йому української самопомогової організації. Не виконувати волі тієї невидимої і незнаной для комітета організації страйковий комітет не міг, бо українська самопомогова організація диктувала страйковому комітетові свою волю за посередництвом загальних зборів, а збори політв'язнів являлися найвищою інституцією, проти якої страйковий комітет нічого не міг вдіяти. Він зобов'язаний був виконувати волю загальних зборів. Українська самопомогова організація політв'язнів під-час страйку охоплювала около 180 політв'язнів, а кожен з тих 180 людей, в порядку товариських взаємовідносин, мали безпосередній вплив ще на 2-3 політв'язнів. Так що в загальному ми спирались на 750 найактивніших політв'язнів. А наш клуб разом якраз і вміщав 750 чоловік. Отже ж, якщо нам треба було примусити комітет виконувати нашу волю, то тоді всі місця на загальних зборах у клубі ще заздалегідь займали ті люди, які вже були поінформовані, яку саме лінію треба підтримувати на даних загальних зборах і проти чого кому і як виступати. Буквально кожен чоловік знав у якому ряду і який номер місця він повинен зайняти в клубі на даних зборах і яку роль зіграти. Забираючи слово по спірних питаннях

були розміщені по всьому залі і на гальорці. Кожен з виступаючих знав, хто має виступати першим, хто другим і т. д. А весь зал знав про те, що вони зобов'язані кожного виступаючого активно підтримати дружніми оплесками і криками: «Правильно!!!» А проти тих, які якимсь чином втиснулись на ті збори і виступали в протилежному дусі, всі наші зобов'язані були влаштовувати обструкцію, цебто: тупотіти ногами, свистіти, кричати — «Ганьба», або — «Геть з такими виступами». І все це робилося в міру потреби з такою акуратністю і з таким завзяттям, що чогось кращого не можна було уявити.

Я, особисто, завдячую цей великий успіх української самопомогової організації політв'язнів у третьому каторжанському лагері найбільше тому, що кожен політв'язень був охоплений тією організацією за посередництвом свого найкращого друга, якому він найбільше довіряв, і йому безпосередньо був підпорядкований. На взаємне довір'я і душевні симпатії зверхників із підвладними ми звертали вийнято велику увагу. Питання добору, питання душевної гармонії між людьми в нас являлося питанням №1 по лінії організації. А по лінії тактики, методів і стратегії нам допоміг життєвий досвід в громадській роботі і вміння максимально використовувати слабкі місця своїх противників та приховувати свої перехідні внутрішньо-кризовні періоди.

У липні, за головування Шамаєва, друзі Борисенка на чолі з Головком і Дороніним почали вмовляти кожного члена страйкового комітету, щоб звільнити з-під стражі Борисенка. Після довгих зусиль їм вдалося переконати майже весь комітет в тому, що мов Борисенка ізолювали за Воробйова, а поскільки Воробйова вже вигнали з комітету, то мов само собою розуміється, що Борисенка треба звільнити з ізоляції.

Але насправді, групу змовників Борисенка розкрили ми, а не Воробйов, і його ізолювали по нашій

ініціативі не тільки тому, що він організував групу змовників, які хотіли пов'язати комітет і запросити адміністрацію до лагера, але ще й тому, що він весь час не визнавав страйкового комітету і встановлених ним порядків. Він дозволяв собі кожного дня заходити до їдальні в самий цех, де готують їжу для всіх в'язнів, і вимагати від поварів те, що йому заманеться, і в такій кількості, як він хотів. Оце якраз та його визиваючо-нагла поведінка ображала і обурювала всіх політв'язнів третього каторжанського лагера. Адже ж звільнення Борисенка з-під стражі було небажаним для всіх в'язнів.

Але комітет робив усі заходи, щоб його звільнити. Голова комітету Шамаєв також дав себе переконати Головком і Дороніним, що нарешті прийшов час Борисенка звільнити. Утворилась у страйковому комітеті така ситуація, що навіть і Король не міг встояти перед тиском всіх членів комітету по питанню Борисенка. Але ж згідно наших вказівок, Король по тому питанню не сказав категорично своєї думки, а лише домагався, що якщо Борисенка ізолювали згідно рішення загальних зборів політв'язнів, то так же само треба щоб загальні збори затвердили і його звільнення. На ту вимогу Короля, Шамаєв і весь комітет радо згодився. Комітет, а особливо Шамаєв, тоді користувались великим авторитетом у лагері і тому вони були певні себе, що проти їх думки ніхто не насмілиться виступити. А Шамаєв у порівнянні зі своїми попередниками Вождьовим і Воробйовим був незрівняно сильнішим оратором і громадським діячем взагалі. Шамаєв знав психіку натовпу і вмів її спрямовувати у відповідне русло. Він робив це легко, зручно і високо майстерно. У тому відношенні з ним зрівнятися не міг ніхто. Доронін був теж дуже талановитим оратором, здібним просто гіпнотизувати аудиторію. Вони були більш, ніж впевнені, що їм вдасться зовсім легко оволодіти аудиторією і переконати її по будь-якому питанню

згідно міркувань комітету. І в тих своїх міркуваннях вони були абсолютно праві. Помилки їх заключались тільки в тому, що вони не знали, з ким мають діло. Вони не знали про те, що їх виступи буде слухати не натовп, не маючий ніякої своєї думки, а струнка пружинна організація, яка наперед освідомлена про все і добре знає повістку дня та має ясне ставлення до кожної точки тієї повістки. А того вони не тільки що не знали, а навіть і не здогадувались. Вони орієнтувались по Королю, а поскільки Король по тому питанню нічого категорично не сказав, то вони були спокійні, що українці підтримають їх у всіх питаннях.

Наближається година відкриття загальних зборів. Таркавцадзе, так як і завжди, провів відповідну нараду з своїми пропагандистами і послав їх по бараках підготувати людей до загальних зборів в такому дусі, щоб вони одногласно підтримали комітет і утвердили його пляни. Пропагандисти пішли виконувати поручене їм завдання. А люди самопомогової організації вже зробили свою роботу по тому питанню і облягли клуб з тією метою, щоб кожному своєчасно захопити визначене для нього місце. Хвилин за десять до відкриття загальних зборів, Король тайком дав одному нашому хлопцеві ключі від обох дверей клубу. Отже, поки комітет обговорював свій плян проведення загальних зборів, то самопомогова організація зайняла всі місця у залі й на гальорці.

Через хвилин десять, із свого штабу вийшли всі члени страйкового комітету і зайняли свої місця за довгим столом на сцені. Шамаев, окинувши своїм досвідченим оком аудиторію, немовби сам до себе сказав: «Сегодня, наверное, будет маленькая оппозиция». І в туж мить зробив перестановку в порядковості питань у повістці дня. Питання звільнення Борисенка з ізоляції переніс з першого на останнє, тоді відкрив загальні збори. На повістці дня було п'ять питань. Раніш, ніж ставити на голосування будь-яке питання,

Шамаєв виступав з приводу даного питання і з'ясував його, додаючи до того думку комітету, так, що загальні збори без найменших вагань схвалювали думку комітету і одногосно підтримували його міркування. Шамаєв умів все це робити просто таки чудово. І цим разом, так як і завжди, всі його дружньо підтримували і проголосували за пропозицією комітету по першому, другому і третьому питанню. А тоді Шамаєв на остатку прочитав останнє питання по відношенню звільнення з ізоляції Борисенка. Все це було зачитано і сказано таким тоном, наче б це питання не варте найменшої уваги і воно повинно вирішатися просто механічно. Шамаєв зіслався на те, що мов Борисенка ізолював Воробйов, а поскільки Воробйова зняли з голови комітету, то вже пора ліквідувати і всі наслідки його авантюристської діяльності.

Але аудиторія саме якраз і ждала того питання. Після закінчення виступу Шамаєва, піднялися руки по всій аудиторії і на гальорці просящих слова. Першим взяв слово молодий хлопець-електрик Щерба і сказав :

« Борисенко у лагері весь час був бригадиром. Жив, як паразит, за рахунок тружеників, та ще й дуже часто збивав їх і віддавав у ізолятор. Але ми простили йому всі його злочини, надіючись, що він все це зважить і нарешті покається і стане справжньою людиною. Але Борисенко не з тих — він почав організувати змову проти нашої боротьби із свавіллям адміністрації і її цепних псів, таких, як Борисенко. Він не шанував порядків, встановлених нами всіма і щоденно ходив і на кухню в самий робочий цех і вимагав собі те, що йому бажалось. Із чотирьох тисяч народу він тільки один виявився такою безсовісною свинею. Мало того, він явно інформував через дрони адміністрацію про роботу комітету і всіх наших кращих людей. Отже, якщо Борисенко виступить перед нашими загальними зборами, і чистосердечно осудить

сам себе за всі ті його злочини і пообіцяє стати чесною людиною, то тоді ми подумаємо над тим, щоб його звільнити з ізоляції».

— Правильно Щерба говорить, правильно!!! — закричав весь зал і продемонстрував свою солідарність із Щербою бурхливими оплесками.

Після Щерби виступало ще кілька людей в такому самому дусі і народ всіх підтримував дружніми оплесками, вигуками : «Правильно, правильно!!!»

Після тих виступів, Борисенко вийшов із-за ширми, постояв декілька хвилин з опущеною головою і знову сховався за ширму. Тим разом Шамаєв і всі його друзі краще ніж будь-коли зрозуміли, що вони є лише обнародуваним знаряддям в руках якоїсь невидимої досконало зорганізованої сили, яка їх дружньо підтримує в усіх відношеннях, в яких їх інтереси не розбігаються з міркуваннями комітету.

Утвердивши свою силу і високо організовану зіграність, ідейність і зразкову дисципліну, люди виходили із зборів із сяючими обличчями немов обновлені. Організованість і дисципліна на тих зборах перевищила всі мої сподівання.

Воробйов із своєю групою сиділи в бараці і схвилювано чекали закінчення зборів. Вони всі були переконані тому, що Борисенка звільнять і дуже боялися того. А довідавшись про хід зборів і їх результат, Воробйов сказав : « Я очень-очень хотел бы посмотреть на этого человека, кто есть той невидимой пружиной, которая двигает эту всю хорошо налаженную машину ».

Людам воробйовського типу здається, що такі речі може робити тільки якась надлюдина, обдарована надприродними здібностями. А по суті наша сила і хист таїлися у наших людях, які ми лише відкрили в них, відповідно настроїли, заострили і по заданій програмі, узгідненій з тими ж людьми, пустили в рух. Все це належить до організаційного мистецтва, відчуття такту

і політичного нюху. У всякій мірі я того всього навчився у комуні політв'язнів у Ломжі і дещо вдосконалив сам.

У другій половині липня, у міжгір'ї за шостим лагером розтав сніг. Той самий сніг, на який адміністрація завжди показувала і, смакуючи казала: «Ви вийдете на свободу тільки тоді, коли цей сніг на горах растанет. Поняли!!» А цей сніг фактично не розставав ніколи, навіть і в найбільшу спеку. Отже з причин того постійного твердження адміністрації усі в'язні наче б напівжартома заговорили про те, що нарешті розтав і той сніг, на який завжди із садистичною насолодою зсилалась адміністрація, щоб таким чином утвердити нашу приреченість на неминучу смерть у вічній мерзлоті заполяр'я на будовах, укріплюючих їх свавілля.

У затишші, яке панувало вже около трьох тижнів, таїлася якась остаточна розв'язка. Вирішувати нашу долю могла тільки Москва. А Москва зайнята питанням Берлінського повстання і ліквідацією Берії та його найближчих співучасників. Але прийшла черга і на нас.

Дня 4 серпня 1953 року, о другій годині ночі, із дивізіону, в строго бойовому порядку, почали виходити рота за ротою і згідно з розробленою програмою облягати лагер.

16 рот, тобто, цілий полк, до зубів озброєних солдатів-червонопогонників, зумисне вишколених для масових розправ із політв'язнями, зайняли свої місця. Вони залягли навколо третього каторжанського лагера один біля одного.

Обслуги біля двох «максимів» і 16 скорострілів подвоїли. Кожна рота мала свій сектор обстрілу. Все це розташування чорних сил смерті проводилось тихо, просто беззвучно. Офіцери з червоними прапорцями в руках, зайняли свої місця. Каторжани-політв'язні,

бригада за бригадою, вийшли з своїх бараків, і також, згідно розробленого пляну, зайняли свої місця з порожніми руками напроти озброєних до зубів, смертоносних рот. Все це робилося мовчки, і з почуттям відповідальності за ту рокову білу ніч заполяр'я. Всі знали про те, що це вже для третього каторжанського лагера політв'язнів наступила остання ніч, і духовно всі були готові зустрінути її на належній для політв'язнів висоті. Зловісну гробову мовчанку розірвав зловісний голос диктора. Підсилені гучномовці заревли :

« Сейчас открываем ворота и приказываем вам всем выйти за предел лагеря. Если же за двадцать минут не выйдете, будем применять силу. Поняли ? !! »

Ту рокову команду велетенським голосом диктор повторив тричі. Але каторжани не дрогнули. Всі стояли, як мур, і сміливо дивилися на спрямовані проти них автомати, скоростріли і « максими ». Я зумисне пішов в район дріжджоробки і лазні під самий дивізіон, щоб своєю присутністю в тій найнебезпечнішій точці підтримати дух. На ведучій до лагера дорозі з'явилось сім вантажних машин, повних солдатів у шоломах, з автоматами в руках. Машини мчали швидко в напрямку до нашого лагера. Офіцер махнув прапорцем. Ворота відчинились. Перша машина з солдатами на бойовій готовності в'їхала в лагер. І в ту ж мить солдати почали стріляти з автоматів просто в упор каторжанам. Та вантажна автомашина перетнула лагер впоперек і зупинилась біля дротяної огорожі. За нею ввірвалась друга. І так сім машин, одна за одною в'їжджали в лагер і стріляли просто в упор. Із господарського будинку і дивізіона почали густими чергами обстрілювати лазню, дріжджоварку і колишню контору. Я стояв напроти дивізіона під колишньою конторою біля моргу. Якраз у цьому місці біля дверей моргу я і потрапив у перехресний вогонь. Один з солдатів з госпдвора і група солдатів з дивізіона почали обстрілювати той куточок, в якому я стояв. Кулі

просто впритул почали просікати навколо мене стіну. Загинути під дверима трупарні в першу хвилину наступу мені було прикро. Таке безглузде очікування смерти мені видалось надто нерозумним, і я ривком кинувся до дріжджоварки. Дріжджоварка була змурована з червоної цегли під самісінькою дротяною огорожею, яка відділяла лагерь від дивізіону. Солдати миттю перерізали ту огорожу і, оточивши дріжджоварку, почали стріляти крізь всі вікна і двері та закидати гранатами. Витворився страшенний шквал. Одні конали, другі благали порятунку, стікаючи кров'ю, треті бігали з кутка в куток. А гранати рвались, заповнюючи будинок удушливими газами. Страх оволодів мною, але я, докладаючи всіх зусиль, щоб не виявити тієї своєї слабости назовні, тамував його сам у собі. Через кілька хвилин стрілянина почала вщухати. Я проскочив до сусідньої кімнати. Та кімната була вся завалена старим лагерним одягом. У тому лахмітті було ще шістьох живих людей.

Навала червонопогонників посунулась далі в напрямку лікарні, кухні і двоповерхового гуртожитку. Сила вогню із всієї зброї швидко наростала в центральній частині лагера біля клюбу. Розрив гранат і крики густішали. Сидіти довше в тому лахмітті було недоцільно. І ми рішили вийти. На вулиці до нас підбігли наглядачі та конвойні солдати і почали бити. Нас гнали за зону лагера попід двоповерховим будинком. На підвір'ї того будинку було багато вбитих і поранених. Під клюбом упав прострелений просто в груди молодий хлопець з Львівської області, активний діяч самодопомогової організації, електрик Щерба. Побіч його біг ворогуючий з ним грузин, осуджений за участь в УПА, Василь Таботадзе. Побачивши конаючого Щербу, Василь Таботадзе, не зважаючи на автоматні черги, підбіг до Щерби, впав на коліна і, сповнений скорботности, обливаючись сльозами, сказав: « Ох, Боже, як мені важко, що ти, друже, скривджений

мною, відходиш з життя. Прости мені, друже рідний, прости за всі обиди ».

А Щерба лише мовчки подивився на Василя Таботадзе і, зробивши останнє зусилля, зняв свою шапку і наложив її на голову Василя Таботадзе, а Василеву взяв собі і в ту мить помер.

Знаючи добре обох тих хороших людей і бачучи велич і чистоту їх духа, який не знав страху навіть і в ті трагічні хвилини, я не міг втримати сліз. Я плакав одночасно з печалі і радості. Мені сумно було від того, що самовідданий справі добра і щастя Щерба відійшов від нас назавжди, а радість була від того, що він відходив від нас мужньо і величаво, так як відходять тільки по-справжньому сильні духом. Не менше я пишаюся Василем Таботадзе. Той його вчинок великодушний, людяний і безстрашний, заслуговує великої хвали. Я радів, що ще не перевелися на нашій планеті Великі духом і кришталевої чистоти люди.

Я затиснувся у куток і дивився на те страшне побойовище і безглузду метушню.

Разом з машинами вбивців заїхала на територію лагера і санітарна машина. Наглядачі бігали по лагері з ломами та сокирами і добивали поранених. На моїх очах, наглядач ломом добив безстрашного Бондаренка з Полтавщини. Лише санслужба на чолі з начальником Сано виривала просто з-під рук убивць поранених і носила в лікарню. Найбільше хорошого зробила взагалі, а зокрема в ті трагічні хвилини розгрому, лікпом Тамара з Вірменії. Вона виривала поранених просто з рук убивць.

Ту частину лагера, що спиралась на дивізіон, взяли в першу годину розгрому. А взагалі лагерь брали аж чотири години. Чотири години стріляли із скорострільів, автоматів, пістолетів і закидали гранатами безборонних трудівників, які в нелюдських умовах, переносячи голод, холод і всякі найжахливіші знущання, побудували Норильськ. Місто Норильськ, — це

місто дуже цінної кольорової та стратегічної металургії, це місто гігантських заводів, фабрик і шахт, побудованих каторжним трудом. Це дно неймовірного багатства, неймовірних знущань над трудящими, неймовірного горя і неймовірної ганьби тієї системи, яка створила це страшне пекло на далекому, забутому Богом і проклятому людьми заполяр'ї.

О шостій годині ранку, вбивці закінчили свою роботу в лагері. 79 мам ніколи не дїждуться своїх синочків і ніколи не побачать їх могил. Вони заховані у вічну мерзлоту, неоплакані рідними й дружинами. А 280 зареєстрованих ранених забрано було до лікарні. Останніх всіх вивели в тундру і сотнями підводили до стола з картотекою. За столом сиділо начальство правління лагером і та ж сама бєрїївська комісія з Москви. Вийшло так, що Берїю застрілили, але його систему зберегли і надалі діяли його методами. Під столом сиділа група Жданова і Борисенка. Завданням тих людей було підказувати начальству, кого куди направити. До такої собачої ролі вони звикли ще з гестапо.

Отже, кожного з нас по черзі викликали до столу. Працівники спецчастини витягували наші карточки з фото і спецпомітками, а ті знов, що попали від гестапо в ЧК з групи Жданова і Борисенка, підказували начальству кого куди з нас направити.

Коли я підійшов до столу картотеки, мене запитали :

— Фамілія ?

Я назвав своє прїзвище, ім'я та по-батькові.

— О, то . . . *), — це все його робота, — забурчали під столом ждановці і борисєнківці. А оперуповноважений відразу нагорнув на голову мого бушлата і почав бити по нирках.

— Налєво його, — розпорядився старший оперу-

---

*) Нечітке слово, правдоподїбно лайливе.

повноважений Воронцов. Мене відвели наліво. Там уже сиділо біля ста каторжан.

— О, то це ще добре обійшлося, — подумав я. Але в ту ж мить підбіг до нашої колони Воронцов і крикнув немов з переляку :

— Шумук! Вставай! Ти не туди понав.

Я встав і вийшов з колони.

— Ведіть його в яму, — сказав Воронцов до двох стоячих рядом, червонопогонників.

— Вон тудя, шагом марш, — показавши рукою, розпорядився солдат. Мене відвели метрів двісті вперед. А там посеред карликових куців над ямою стояло біля десяти солдатів і офіцерів.

— О, наконец-то и нам дали работу, — радісно закричали солдати і офіцери, і в ту ж мить, оточивши мене, скрутили руки назад і дуже сильно затиснули в автоматичні наручники. А тоді я відчув сильний удар із-заду по шиї. Я впав ниць у яму. Там по мені топталися, ставали на хребет і з усієї сили підскакували, щоб таким способом потроцтити мені позвончики. Копали чобітьми в боки, били по голові. Пізніше підійшли три генерали. Солдати виструнчились і стояли, мов укопані.

— Это тот самый? — спитав один генерал.

— Да, да, это он, — відповів другий.

— Как твоя фамилия? — запитав третій.

— Я рук не чувствую, — відповів я.

— Смотрите, у него руки чернеют. У кого ключи? Ослабить ему наручники, — розпорядився генерал.

Ключів шукали і перепитували один в одного хвилин п'ятнадцять, але нарешті знайшли і послабили мені наручники. Тоді я сказав своє прізвище, але генерали вже не слухали мене і відійшли геть.

Через хвилин десять привели до мене в яму медфельдшера Козлавскаса.

— О, видишь — комитетчик волосы себе отрастил, — сказав один офіцер і, схопивши його за волосся,

вдарив ногою в живіт. Козлавскас скорчився і впав. Тоді всі кинулися бити Козлавскаса. Пізніше привели до нас ще одного українця (його прізвище я забув) і почали бити його.

— Встать! — скомандував нам якийсь офіцер.

Ми встали.

— Следуйте вперед вот в этом направлении, — показавши рукою, сказав офіцер. Ми мовчки пішли. Нас конвоювало троє солдатів. Один раз конвойний солдат вдарив мене навсторч прикладом з такою силою, що я впав і на якусь мить втратив притомність.

За метрів п'ятсот стояв «воронка». Задні двері у «воронку» були відкриті і збоку біля них стояв якийсь здоровий лейтенант.

— Заходите по одному, — сказав офіцер.

Першим пішов Козлавскас. Якраз у ту мить, як Козлавскас підняв ліву ногу, щоб ступити на східець «воронка», лейтенант зо всієї сили вдарив його чоботом між ноги, в найболючіше місце. Козлавскас впав і втратив свідомість. Солдати вкинули його у «воронку» і там почали бити, рвати волосся з його голови. З другим зробили те саме. Лейтенант влучив його в те саме місце, що і Козлавскаса. Останнім пішов я. Лейтенант затиснув зуби і відставив свою праву ногу назад для відповідного розмаху. Але я, підійшовши до «воронка», піднявся на сходинку «воронка» не на ліву ногу, а на праву, і тому лейтенант своєю ногою вдарив мене не між ноги, а в зад, і я бистро вскочив у «воронку».

— Схитрил, дать ему там за эту его хитрость, — сказав лейтенант до солдатів. Солдати вскочили у «воронку» і почали мене бити, але у «воронку» було вже нас троє і не було місця займатися їх улюбленим «спортом».

— Куда их? — запитав лейтенанта солдат-шофер.

— Гони их к яме, — відповів лейтенант.

«Воронку» рушив і почав нас кидати по нориль-

ському бездоріжжі. Всі стогнуть. « Там у ямі мені попало найбільше, а тут найменше », — думав собі я. Але в яку ж це ще « яму » везуть нас ? Через хвилину сорок « воронок » зупинився. Відчинилися двері. Трьох беріївських пахолків із садистським виразом облич жадібно заглядали до нас у « воронок ».

— А ну виходь по одному, — почувалась самовдоволена команда якогось офіцера. Я вийшов першим.

— Бегом все туди под стенку, — скомандував капітан і показав рукою стіну тієї тюрми, що вони називали « Ямою ». Я пішов у вказаному напрямку.

— Тебе говорять бегом, — крикнув якийсь беріївський пахолок і вдарив мене ногою в бік.

Біля вказаної стіни, старший лейтенант з бульдогівською мордою глухо сказав :

— Ложись лицом к земле и наслаждайся запахом земли пока еще живой, бо скоро здесь вас всех прикончат. Понял ? !! Я мовчки ліг і насправді нюхав запах тієї страшної ями, якою гордились всі пахолки садистичного племені Ягоди, Єжова, Абакумова і Берії.

« Земля, як земля, — думав собі я, — але оці нелюди за довгі роки сваволі зробили її страшною ». Але зараз же пригнали і звеліли лягти ниць, так як і мені, моїм обом друзям по нещастю.

— Здесь их прикончим или там под обрывом ? — запитав старший лейтенант капітана.

— Нет, это была бы для них большая роскошь. Будем наслаждаться ними по одному на каждую ночь. Ночью приятнее заниматься этим делом, — самовдоволено сказав капітан, — сейчас мы по одному будем давать их своим солдатам для упражнений.

— Шумук, поднимайся и следуй за мною, — сказав капітан.

Я встав і пішов за капітаном. Капітан завів мене в темний коридор, що вів до канцелярії тюрми. У

коридорі чекали на мене чотири здорових роздітих солдати.

— Поупражняйтесь, ребята, етим храбрецом, — злорадно сказав капітан до солдатів.

Солдати миттю вхопили мене за руки й ноги і, піднявши вище своїх голів, рвучко шарпнули до землі. Так піднімали мене і кидали на землю шість разів.

Звідти завели в канцелярію для оформлення прийому в тюрму.

Прийшла жінка-лікар і веліла мені роздягнутись догола. Я роздягнувся. Все тіло було в синяках. Жінка-лікар оглянула мене і, повернувшись до капітана, з глузом сказала :

— Видно, он у вас боксом займався.

— Да, он у нас боксер, — і в ту ж мить з усієї сили вдарив мене голого ногою в живіт. Я впав і мене віднесли до камери.

Тим разом мене тяжче скатували, ніж у польській дефензиві. Три дні я нічого не їв, не пив і сам не міг навіть піднятися з нар.

До ночі в нашу камеру напхали стільки людей, що ті, які були далі від вікна, почали вмлівати від нестачі повітря. Через кілька днів нас розсадили.

На п'ятий день я почув себе краще. Через декілька днів до нашої камери дали людей з четвертого лагерьа ІТЛ*). Серед тих людей був один високий, стрункий, красивий молодий чоловік. Він робив враження вдумливої зосередженої людини.

— Що це за чоловік? — запитав я одного з їх групи.

— Це Євген Грицак, він у нас керував усім страйком. Це дуже відважний чоловік, — відповів один з їх групи.

Ми, каторжани, дев'ять років були строго ізольо-

---

*) ІТЛ (ИТЛ) — Исправительно-Трудовой Лагер (Виховно-Трудовой Лагер).

вані від усіх політв'язнів-некаторжан, яких судили після нас, і тому нам було дуже цікаво знати, як у них проходив страйк. Які в них були порядки, та які вони ставили вимоги? Ми завжди були про ті лагери дуже високої думки. Степанів, Воротняк і Колотій*) багато років перебували разом з ними і вони просто ідеалізували «провідних людей» тих некаторжанських лагерів, а зокрема Германа Петровича, Щура, Горошукка і цілий ряд інших. Мені дуже хотілося познайомитися з тими легендарними людьми, але їх у нашій камері не було. Був лише нікому не відомий Євген.

— Грицак. Саме цей Євген і керував страйком на четвертому лагері.

— Ви, Євгене, з четвертого лагера? — запитав я.

— Так, я з четвертого лагера, — гордо відповів Євген.

— Розкажіть, будь ласка, як у вас виник, проходив і закінчився страйк? — запитав я Євгена.

— Вечорами, а зокрема у вихідні дні, наші хлопці з України співали своїх народніх пісень і ось одного дня солдат, охороняючий лагер, почав кричати, щоб перестали співати, а хлопці не звертали на його крики ніякої уваги, продовжуючи співати. Солдат почав стріляти і вбив одного на смерть, а двох ранив. Оце й послужило причиною для страйку, — відповів Євген.

— А хто у вас керував страйком? — запитав я.

— Я один керував страйком від початку і до кінця, — гордо відповів Євген.

— А які вимоги ви ставили перед урядом? — запитав я Євгена.

— Я домагався покарання вбивці, — так само гордо відповів Євген.

— А як закінчився у вас страйк?

— Приїздила московська комісія і пообіцяла нам

---

*) Нечітко. Можливо — Колодій.

розібрати всі наші скарги і тоді ми вийшли на роботу,
— відповів Євген.

— Люди самі пішли на роботу, чи ви їм наказали йти? — запитав я.

— Я сам сказав людям щоб ішли на роботу, бо в людей витворився такий настрій, що вони пішли б самі, а це було б гірше, як для мене, так і для всіх,
— відповів Євген.

— А скільки днів ви страйкували? — запитав я Євгена.

— 17 днів, — відповів Євген.

— А ми страйкували рівно два місяці і в нас усе було поставлено зовсім по-іншому, — сказав я.

— Що ж з того, що ви страйкували два місяці. Ви ж усю славу вашого страйку віддали руським. Вами всіма руські командували. Серед вас не знайшлося навіть і одного українця, який би відважився все це взяти на себе, — заносливо сказав Євген.

— Ми підходили до тієї справи зовсім з іншими міркуваннями. Ми, навпаки, докладали всіх зусиль, щоб ніхто інший, а саме руські офіційно фірмували керівництво страйком, але ми те керівництво поставили в таке положення, що воно змушене було виконувати нашу волю, — відповів я Євгенові.

— Про те, що ви оце оповідаєте, ніхто ніколи не знатиме, а про те, що руські вами всіма командували, знають і знатимуть усі, — відповів Євген.

— Руські щедро нагороджували і прославляли тих наших «хохлів», що віддавали всі свої сили, талант і життя за створення російської імперії. Адже ж пора і нам навчитися впрягати руських у боротьбу за розрушення тієї імперії і славити їх за те, бо руський народ насправді стане вільним і повноцінним народом щойно тоді, коли не буде поневолювати інших народів,
— відповів я.

Далі продовжувати бесіди Євген не виявив охоти, але по виразу його обличчя видно було, що він зали-

шився при своїх думках. Для нього особиста слава — понад усе. Терпимість до інкшемислячих чужа для його природи і тому з ним розмовляти виявилось дуже важко. Його Бог не наділив користолобністю, але, натомість, дав подвійну норму славолюбивости і властелилюбности. А взагалі то це був безкорисний, чесний, розумний і спостережливий чоловік.

— А може й краще було б нам також вивести людей за зону і таким чином уникнути тієї кривавої розправи, а ми могли це зробити? — сказав до мене Роман З.

— Ні, Романе, кров убитих ляже чорною плямою на убивць, на систему, яка породила і узаконила їх оті криваві злочини, а не на нас. Мені сумно робиться за тих каторжан-політв'язнів, що померли від холоду, голоду, непосильної праці і знущань. А тими, що загинули в боротьбі із свавіллям тиранії, ми повинні тільки гордитися. При тім ми ж боролися гуманними засобами. Ми ж лише відмовилися укріпляти владу свавілля, владу тиранії і вимагали прилюдного розгляду їх злочинів, а вони нас за те стріляли, — відповів я.

Місяць ми сиділи у тій ямі і цілий місяць начальник та наглядачі в завуальованій формі таємничо витворювали атмосферу неминучої кривавої розправи над нами. Відношення було натягнуте до крайнього. Начальником тюрми був той самий оперативний, що на Медвежці вбив двох віруючих. Наглядачами у нього були також убивці. Але це ті вбивці, яких захищає влада і понині, а деяким з них за ті жахливі злочини платить уже хорошу пенсію.

Нещадно переслідуються лише ті, хто наслідують смілюється говорити й писати про ті злочини.

Звідти, з тієї страшної ями, нас відвезли до Дудінки і посадили в трюми корабля. Незабаром ми рушили в напрямку Красноярська. Всі раділи, хоча знали, що ідемо в тюрму.

Нарешті ми вирвалися із того страшного півос-

трова смерти. Смерти від голоду, від холоду, смерти від знущань і нарешті — смерти від кулі, гранати, ломиків і обухів сокир.

Ми жадібно дивились у люмінатори на побережжі Єнісею, яке змінювалося кожного дня на краще і краще. Після скучної, утискаючої душі тундри, пішла убога своєю рослинністю тайга. Але тайга з кожним днем ставала багатша, густіша і красивіша. На дев'ятий день ми причалили в Красноярському порту. Звідти нас відправили в Красноярську тюрму. Красноярська тюрма у порівнянні з «ямою» Норильська, то це була вже свобода. Мене посадили в одну камеру з Мелетієм Семеновим, Смірновим, ще з одним литовцем і українцем з Вінницької області — Чорнобаєм. У Красноярській тюрмі на вікнах були залізні козирки. Мелетій відразу через вікно почав перекликатися із всіма політв'язнями, привезеними з Норильська. Він знав Германа Петровича, Горошка Луку Степановича і багато других видніших ітееловців. Смірнов також перекликався, а для мене всі ці люди були зовсім незнайомі, я нікого не знав.

Підвечір Мелетій із Смірновим відломили кусочок заліза від ліжка і загострили його як ножа, а тоді почали ним прорізувати діру в козирку. Все це робилося з надзвичайною енергією і напористістю. Біля восьмої години вечора, діра на 20 квадратних сантиметрів була готова в залізному козирку. Мелетій дістав із своїх речей захованого шнурка і спутив його із запискою через прорізану дірку на перший поверх до своїх знайомих, щоб йому прив'язали до шнурка тютюну. У тюрмі такий шнурок називали «конем».

Але не довго прийшлося користуватись нам «конем». По подвір'ю тюрми з довгими тичками із забитими цвяхами на кінці ходили служавці для адміністрації, в'язні, і виловлювали завантажені куривом чи якимись продуктами «коні». Така ж доля спіткала і нашого «коня» — його одірвали, заванта-

женого куривом. Подібні випадки в тюрмі траплялися дуже часто і тому вони нікого не дивували. Але в даному випадку йдеться зовсім про що інше. Я був дуже здивований тим, що Мелетій з Смірновим постукали в двері і сказали наглядачеві, щоб той негайно викликав корпусного. Незабаром відчинились двері і ввійшов корпусний.

— Що трапилось? — запитав корпусний.

— Ваші служивці, пси з білими пов'язками зірвали нам « коня » з табаком, отже поверніть нам нашого « коня » з табаком, або визвіть начальника тюрми, — сказав Семенюк.

Корпусний, ставши на табуретку і глянувши на прорізаний козырок у вікні, аж ахнув і тоді сказав :

— Вы сделали два больших нарушения, а именно : первое нарушение тюремного режима есть то, что вы прорезали козырок, второе то, что опускали « коня » и даже третье то, что вы сделали нож, которым прорезали козырек. И к этому всему, у вас хватает наглости еще и претензии предъявлять администрации тюрьмы.

— Плювать нам на ваш режим, визивайте начальника, — сказав Смірнов.

Корпусний пішов і незабаром прийшов начальник тюрми в чині майора з двома офіцерами тюремної служби.

— Что случилось? — запитав начальник тюрми. Мелетій оповів про все так само, як оповідав і корпусному. Начальник терпеливо вислухав. Став на табуретку, подивився на прорізану діру в козырку і тоді сказав :

— Тише, ребята, спокойно. Мы все расследуем и вашего « коня » с табаком найдем и возвратим вам.

На другий день корпусний повернув усе так, як начальник сказав.

Через декілька днів після того випадку, офіцер тюремної охорони вивів нас на прогулянку. Тюремний

служилий в'язень з білою опаскою і з довгою тичкою зривав чийогось «коня». Семенюк Мелетій підбіг до нього і почав бити. Офіцер кинувся на оборону. У ту ж мить вмішався і Смірнов. Мелетій придушив офіцера до стіни. Бачучи недоцільність тієї бійки, я підбіг до Мелетія і відіпхнув його від офіцера. Смірнов також залишив пов'язочника. Вони були значно сильніші від мене, але із-за поваги інколи слухали мене. Ту неймовірну і безпрецедентну терпеливість до нас можна, мабуть, пояснити тільки тим, що після розправи з Берією вони не були певні, що їм принесе завтрашній день.

Час від часу нас возили в управління УВД *) на допити по справі норильської забастовки. В управлінні дуже часто пробували підвишувати голос, а бити нас не наважувались. У Красноярському крайовому управлінні УВД я відмовився давати будь-які покази з приводу страйку і тому мене туди більше не возили.

Через місяць нас відправили до Володимира у тюрму на рік. Настрій у всіх був чудовий. Всі трималися по-бойовому. По всіх пересилочних тюрмах адміністрація відносилася до нас відносно досить делікатно. Але масивні залізні ворота, високі мури, якими всюди тюрми відгороджені від світу, та похмурі сірі каземати завжди пригнічуюче діють на психіку людей. Тюремна адміністрація майже всюди по своїй психіці схожа одна на одну. Це упривілейовані владою злочинці, яким ніколи нічого не загрожує за їх злочини, а навпаки, їм за злочини платять грошима і нагороджують відзнаками. У їх обличчях і очах немає нічого людського. Бувало, я дивився на них і не вірив в те, що вони так як і всі, мають жінок, дітей і батьків. Вони наче б створені по спецпроекті, зумисне для цієї антилюдяної ролі.

---

*) Управление Военными Делами (Управління Военними Справами).

У Володимирській тюрмі нас посадили у третій корпус. Тоді ще у тому корпусі сиділи вищі чини німецької і японської армій. Наш коридор обслуговували наглядочки. Вони ставилися до нас непогано. Начальник тюрми і вся адміністрація у порівнянні з лагерною адміністрацією видались нам дуже культурними.

Незабаром нас перевели до першого корпусу. Цей корпус побудовано за радянської влади. Камери у ньому приблизно 12-13 квадратних метрів, вікна маленькі і високо. Чотири ліжка прикріплені до бокових стінок і одне, під вікном, до зовнішньої стіни. Посередині між ліжками прикріплений до цементного полу маленький стіл і дві маленькі лавочки. Оце і було все «умєблювання» на п'ятьох політв'язнів. У тих камерах завжди панував пригнічуючий сумерк. Адміністрація у тому корпусі була підібрана значно жорстокіша, ніж у всіх останніх корпусах. Перший корпус, по всіх ознаках, у порівнянні з третім, чи навіть із четвертим корпусом, був страшним карцером. Словом, іноземці сиділи в царській тюрмі і користувалися царськими порядками, царським режимом, а нас посадили в радянську тюрму і на радянський режим.

Кожна тюрма страшна сама по собі, бо це є грубе насильство над людською природою, а в радянській Росії тюрми найстрашніші не тільки своєю конструкцією і зверхжорстким режимом, але і тонко продуманим способом психічного самознуцання. Для звершення цієї мети, адміністрація тюрми у кожную камеру дає одного психічно хворого, або крайне неуживчивого чоловіка. Все це робиться глибоко продумано і планоно, зумисне для того, щоб політв'язні не мали змоги повищувати своїх знань і щоб таким чином руйнувати їх не тільки фізично, а й духовно. До нашої камери дали психічно хворого Ковальчука. Ковальчук кидався не тільки на кожного з нас, він кидався на стіни, бив у двері кулаками, скакав на вікно, а з вікна на стіл.

Словом, бешкетував на всі лади кожного божого дня. Не можна було ані читати, ані писати, ані мислити. Безперервне напруження нервів виснажувало як фізично, так і духовно. Ковальчук був значно більшою карою, ніж сама тюрма зі всіма її жорстокостями.

— Переведіть мене в найгіршу одиночку. Одиночки ж у вас існують для покарання. Покарайте мене найгіршою одиночкою, лише заберіть звідсіля, — сказав я начальникові тюрми.

— Я не маю права того зробити, це не від мене залежить, — відповів начальник тюрми.

Тоді мені стало ясно, що вся ця система фізичного і психічного винищування політв'язнів продумана до найменших деталей на найвищому рівні карального апарату. Але наше перебування у Володимирській тюрмі припало якраз на той період, в який захиталися самі устої того апарату і тому нам не довелося там довго сидіти. Підвесну 1954 року до Володимирської тюрми приїхав той же самий заступник генерального прокурора по місцях ув'язнення — Вавілов і, переглянувши наші справи, чи вірніше кажучи — постанови, розпорядився відправити нас — страйкарів — норильських і воркутянських лагерів, біля 400 чоловік, в тайшетські лагери. Згідно його розпорядженню, тюремна адміністрація швидко підготувала нас на етап і відправила на залізничну станцію. На станції нас завантажили у товарні червоні вагони. Поїзд рушив, і ми знову поїхали в далекий Сибір.

Серед страйкарів, так як і серед політв'язнів взагалі, було найменше руських, але по дорозі з Володимира до Тайшета вони весь час на залізничних станціях «ораторствували» через вікна товарних вагонів до вільного населення. На товарних станціях більших міст, наш ешелон зупинявся іноді навіть більше ніж на годину. Населення сибірських міст у ті тривожні часи, які настали наслідком смерти Сталіна та розстрілу Берії, було вже розбуджене із довголітнього

сну отупілої байдужности. Люди товпилися кругом нашого ешелону. Сміливіші пробували навіть прорватися крізь окруження конвойних військ, щоб передати нам курити і поїсти. Конвой затримував їх і всім говорив :

— Кудя вы претесь, вы же не знаете, что это за люди, ведь это бериевцы, а вы хотите им помогать.

Оце всю дорогу в такий нахабний і підлий спосіб конвойні війська зле інформували співчуваюче нам населення. Оце ж ті нахабні наклепи конвойних військ і спонукали нас, всупереч всім заборонам, оповідати людям правду. І ми на всіх залізничних станціях голосно оповідали народові, хто ми такі і за що страждаємо по тюрмах і лагерах.

У нашому вагоні їхало біля 140 чоловік. Всі вони попали у Володимирську тюрму за страйк у Воркуті. Із Норильська був тільки я і мій старший друг Федір. На третьому каторжанському лагері, Федір довго переляканими очима дивився на всі ті події, що відбувалися у нашому лагері до страйку, зокрема в його перші дні, але пізніше і він забажав впрягтися у громадську діяльність у найгарячішу пору страйку. Запропонування ним своїх послуг у страйковій боротьбі нашій самодопомоговій організації мене дуже приємно зворушило, і ми радо дали йому по його хисту роботу. Після усіх тих гострих суперечок, які довго тяглися між мною і Федором, запропонувати свої послуги і підпорядкуватись міг тільки Федір. У ту ж мить він виріс у моїх очах у таку духовну велич, як ніхто. Я сам, мабуть, не міг би так поступити. Він навіть у дні найгостріших суперечок дорожив моїм іменем більше, ніж своїм. Такі друзі не часто і не кожному трапляються.

Але після короткого екскурсу в минуле, вернемось знову до життя політв'язнів нашого вагону. Всі люди в нашому вагоні знали між собою. Чужими для них були тільки я і Федір. Ми з Федором зайнялися вив-

чанням свого оточення у вагоні. Я зайнявся одним литовським полковником, який у свій час закінчив військову академію у Голляндії, і психіатром-жидом, який до арешту був начальником психіатричної лікарні у Вільні. А Федір зайнявся вивченням нашої молоді. Це була група давно зіграних молодих хлопців із своїми ватажками. Основним ватажком серед них був Роню *) Євген. Роню був високий, гарно зложений, здоровий, молодий хлопець. Його найближчими друзями були: Николишин і «Старий» (дійсного прізвища Старого я не знаю). Николишин був також гарно зложений красивий брונет з правильними українськими рисами обличчя. За фахом учитель. Мав закінчений педтехнікум. Старий був простим ватажком-робітником. По всіх ознаках їхньої поведінки вони робили враження війнятково поважаних у лагерах політв'язнів. Із справжнім організаційним світом вони ніколи не мали нічого спільного, але в лагерному житті, там, де вони бували, відігравали немалу роль. Із їх заносливих оповідань було ясно, що вони по всіх лагерах провадили криваву боротьбу за право паразитувати над трудівниками, яких вони презирливо називали «скупарями», які зобов'язані були платити їм дань. Інтелігентів-гуманістів презирливо називали «дипломатами». Якщо такі «дипломати» ставали їм на пальці в їх паразитуванні, то вони їх безцеремонно били, а декотрих навіть і вбивали. Раніш це всюди робили блатні, але вони хоч не прикрашували себе іменем політв'язнів-націоналістів і так прямо не переслідували своєї інтелігенції, а ті самі себе уважали за українських націоналістів і самі в найжорстокіший спосіб розправлялись із дійсними патріотами свого народу, свого краю. Це була п'ята колона в нутрі політв'язнів-українців. Частина з них все це робила по

---

*) В рукописі — нечітко. Можливо — Ронюк.

завданню беріївських опричників, а більша частина під керівництвом перших, робила це для своєї вигоди із інстинктовних збуджень своєї бандитської натури. Оце у вагоні було зараз все знайомство із тією дикою руйнівною силою неоглушених інстинктів сваволі. Тоді я ще достоменно не знав про їх злочинну діяльність по всіх лагерах. Федір, так як і завжди, навпаки, старався дошукуватись якихось позитивних рис у цій бандитській стихії. По поводу оцінок і поглядів на людей, між Федором і мною завжди була непримиренна суперечка. Він завжди захоплювався силами, навіть як ті сили проявлялися у явно негативному напрямку. Я, натомість, був прихильником затяжного і завзятого опору проти свавілля тих банд. Я уважав, що ті українські банди по лагерах були найшкідливішими від усіх інших банд. Це вони своїми ганебними діями заплямовували всю нашу націю. Я міг прощати всякі злочини всяким злочинцям, але тих, які самі себе відрекомендовують борцями за незалежність свого народу, а насправді своїми діями плямують славне ім'я своєї нації, я сприйняти не міг. Оце, саме з цього приводу почав наростати конфлікт між мною і тими бандами та їх апологетами. Серед каторжан таких елементів було дуже мало : вони були безсилі, а серед ітееловців їх було дуже багато. Українці-каторжани — це були в основному стрільці і командири відділів УПА та зрідка члени ОУН. А українці-ітееловці — це був різношерстний контингент. Серед них було багато стрибків, які перейшли із сільських оунівських самооборон в істребительні батальйони ЧК. Були й просто бандити та злодії, які грабували, обкрадали мирних людей і кооперативи, на місці злочину залишали націоналістичну літературу, щоб таким чином зробити одвод на організацію. Ті ж люди як на волі, так і в лагері були чорною плямою на чистому тілі нашої нації. Вони вміли зашантажовувати в свої банди дуже часто і хороших недосвідчених молодих людей. З

тими бандами вести боротьбу було незрівняно трудніше, ніж з бандами бувших німецьких поліцаїв і командирів поліції в каторжанському третьому лагері, які явно співпрацювали з лагерною адміністрацією. Вони були «п'ятою колоною» серед політв'язнів-українців. Але це я зробив передчасний екскурс у сторону тих чорних сил. Про їх конкретні дії доведеться писати в подальшому. Словом, першою зустріччю з ітеловцями я був розчарований. Литовський полковник і віленський психіатр були також небажаними людьми. В області свого фаху, можливо, вони були і сильні, але у громадських справах, це наївні люди. Вивчати нам всю ту різношерстну публіку було дуже добре, тому що нас там ніхто не знав і не звертав на нас жодної уваги.

Десь через днів п'ять чи шість ми приїхали до Тайшега Іркутської області. Звідтам нас направили на Ерацьку трасу в лагер 05. У тому таборі було чотири довгі бараки, їдальня, лазня і медпункт. В одному з них жили інваліди-політв'язні. Вони всі носили ще номери на всьому одязі спереду і з-заду. Всі ті бараки були із погратованими вікнами і на замках. Словом, там ще царствували старі беріївські порядки. Поселившись у лагері, ми в першу чергу пішли до старовиків того лагера, інвалідів, і почали їм говорити, що вже ніхто ніде із політв'язнів номерів не носить і що ґратів та замків також уже ніде немає. Старожили-інваліди слухали і дивились на нас зі страхом.

— Адміністрація нашого лагера вже декілька днів проводила з нами бесіду з приводу вашого приїзду. Вони нам говорили: «На днях сюда приедут бериевці, они может быть, будут вас провоцировать на неповиновение администрации. Вы должны не поддаваться их провокациям и все их проделки докладывать нам» — сказав один похилий інвалід із Волинської області. Такі ж самі історії оповідали й усі інші інваліди того лагера.

Цей нахабний наклеп лагерної адміністрації на нашу адресу розлютив нас усіх. І ми в ту ж мить зірвали з усіх інвалідів номери і повиривали з усіх вікон ґрати, а з дверей замки. Інваліди з переляком дивилися на ту нашу операцію.

До тих інвалідів ми привели заступника начальника лагера і при ньому допитували інвалідів про те, чи це він говорив їм на нас, що ми беріївці. Заступник начальника лагера трясся зі страху, а інваліди мовчали. У ті часи лагерна адміністрація не була певна свого завтрашнього дня і тому старалася убаюкати нас, ідучи на дрібні поступки у нашу користь. У двох бараках двопід'їздних поселилися українці і литовці, а в третьому однопід'їздному — росіяни, латиші і всякі інші меншості. Ітееловці-ватажки встановили свій штат у їдальні. Адміністрація лагера визнала цей штат і відповідальному за їдальню видала відповідні продукти. І так розпочалося наше життя в абсолютно нових для нас обставинах. Тоді я ще не був байдужим до людей і тому з великим зацікавленням приглядався, вивчав і знайомився з видатними людьми невідомих мені до того часу ітееловських лагерів. Деякі прізвища, овіяні всякими легендами, мені були вже відомі від Семенюка Мелетія, Романова Степана і Воротняка Андрія. Найлегендарнішими людьми серед ітееловців були: Степанюк Герман Петрович, Горошко Євген і Щур Євген — їх імена були тоді найпопулярнішими серед усіх політв'язнів-ітееловців.

Розглядатись довго не довелося. Незабаром до мене і Таращанського підійшов Романів Степан і сказав:

— Ходіть, я зараз вас познайомлю з Германом Петровичем.

Ми, сповнені цікавості, пішли за Романовим. У кутку на нижніх нарах сидів невизначеного віку, не старий, середнього зросту, з рижою бородою в окуля-

рах, на вигляд енергійний чоловік із захованими за скло окулярів здивованими очима.

— Знайомтесь, оце Герман Петрович, а це Шумук і Таращанський, — сказав Романів. Ми потиснули руку Германові і по його прозьбі сіли напроти нього. Романів миттю повернувся і пішов.

— Ви з третього каторжанського лагера? — спрямувавши скла своїх окулярів на нас, запитав Герман Петрович.

— Так, ми з третього каторжанського, — відповів я.

— Так от, у мене для вас залишилося дуже мало часу. Ви ж самі знаєте, що я весь час сидів у тюрмі і оце зараз кожний хоче зі мною поговорити, попросити порад і тому я не встигаю всіх вислуховувати і давати відповідні наставлення. Коротше кажучи, завтра ви йдіть у перший барак і там прочитайте хлопцям «Гайдамаки» Шевченка. Зрозуміло? — сповнений самозакоханости наставницьким тоном сказав Герман Петрович і піднявся з місця. Ми також піднялися, попрощалися з «вождем» і пішли на вулицю.

— Як вам сподобався цей легендарний «вождь»? — запитав я Таращанського.

— Мабуть, він через свої окуляри добре не розглянув і тому прийняв нас за юнаків, — відповів Таращанський.

— Якщо всі ті легендарні «вожді» такі як Герман, то це буде дуже сумно, — сказав я.

У перші дні нашого перебування на 05 Герман Петрович і справді зустрічався із десятками різних людей і, дивлячись на його таємничий вираз обличчя і очей та наставницько-владне розмахування своєю рудою бородою, не важко було здогадатись, що він із всіма розмовляє зверхньо і явно в наставницькому тоні. Другого дня до мене підійшов молодий стрункий красивий хлопець і дзвінкою хлоп'ячою скоромовкою вибачився і запитав:

— Це вас звать Данилом ?

— Так, мене.

— Дуже приємно, а мене звать Горошком, будемо знайомі, — простягаючи мені руку, сказав Горошко, — нам треба якось зробити так, щоб люди знали когось одного і одного слухали. Ми об'їздили багато лагерів і ми всі між собою знаємось, тільки ваші каторжани нікого не знають і тримаються осторонь.

— Якщо каторжани тримаються осторонь, то це дуже добре. Раніш ніж когось слухати, треба його добре знати, а тоді вже, зваживши все, вирішити, чи варто його слухати чи ні, — відповів я.

— В нас такі справи вирішуються за один вечір, — відповів Горошко.

— А в нас такі справи вирішувалися роками.

— Я вас познайомлю з одним старшим гостьом, членом крайового Проводу ОУН, може ви з ним краще до чогось договоритесь.

— Гаразд, я радо познайомлюся з таким чоловіком.

— Зараз я піду до нього і порозмовляю по тому поводу, а тоді познайомлю вас з ним, — сказав Горошко і хутко пішов. В абстрактному пляні я тоді ще ставився до вищих чинів УПА і ОУН з відповідним респектом і тому мені хотілося познайомитися з тим військовим крайовим референтом Галицького краю. Підвечір Горошко запросив мене в барак і сказав :

— Ось бачите, — кивнувши головою праворуч печі, — це сидить Лука Степанович, оце з ним зараз я вас і познайомлю.

Підійшовши до нар Луки Степановича, Горошко постукав у нари і запитав :

— Можна ?

— А, прошу, прошу, заходьте, — піднявшись, увічливо усміхаючись, сказав Лука Степанович.

— Познайомтесь, Луко Степановичу, це Данило, з третього каторжанського лагера, — сказав Горошко.

— О, дуже приємно, дуже приємно, мені вже про вас оповідали, — потискуючи мені руку, сказав Лука Степанович. Горошко вклонився і відійшов. А Лука Степанович запропонував вийти на вулицю. На вулиці ми ходили і розмовляли біля трьох годин. Я оповів, якою роботою займався у підпіллі, як попав у неволю та про події у каторжанському таборі. Лука Степанович вислуховував мене без особливого зацікавлення. Про себе Лука Степанович оповідав багато. Перераховував усі свої пости, які він займав у ОУН. З вийнятковим смаком оповідав про військові справи гордо демонстрував свої знання Клявзевіца.

— А як у п'ятому лагері пройшов страйк? — запитав я у Луки.

— Я, пане Шумук, останніми часами на волі злегалізувався і працював директором середньої вечірньої школи у Львові, отже тому у лагері особливо не втручався у всі ті справи. Тут є один чоловік, який був у підпіллі до п'ятдесятого року, то вже він найбільше компетентний у тих справах. Може пізніше ви з ним познайомитесь, то тоді він сам вам оповість про всі ті справи, — сказав Лука.

— А я думаю, що саме ви, пане Павлишин, повинні були бути відповідальним за п'ятий лагер.

— Ні, у нас відав всіма тими справами той, що я вам казав, — відповів Павлишин. — До речі, я і вам би радив когось молодшого із своїх каторжан познайомити з Горошком і хай би вони самі порядкували серед молоді.

— Бачите, пане Павлишин, ми, каторжани, довгі роки жили строго ізольовані, отже нам треба раніше роздивитися, вивчити для нас нові обставини, а тоді вже вирішити, як до чого ставитися, — відповів я.

Після тієї розмови ми любовно попрощались і розійшлись. Відразу збагнути діловий стан було неможливо. У тій секції, де жив Павлишин, Степанюк Герман Петрович і Горошко, з наших каторжан був

тільки Бухало Іван. Бухало родом із відомого села Дермань. Це був хлопець високий, гарно зложений, дуже чемний, вихований, розумний, з природними завдатками інтелігенції. Я визвав Івана Бухала на вулицю і, відійшовши у підходяче місце за лазнею, запитав його :

— Ви, Іване, досить кмітлива і спостережлива людина, тож розкажіть мені, будь ласка, про наших людей, серед яких ви зараз живете. Хто з них найбільше вам подобається і чому саме і хто між ними користується найбільшим авторитетом ?

— Ми всі живемо тут лише декілька днів, тож за цей короткий час достоменно вивчити людей неможливо. Я можу лише сказати свої перші враження. Ось гляньте на тамтих двох людей, що ходять біля четвертого барака. Зліва це Марушко Михайло, а зправа — Столяр Іван. З Марушком я їхав у одному вагоні, він видався мені розумною людиною. До нього у вагоні всі відносилися з незвичайною повагою. Він умів спокійно, розумно і розсудливо розмовляти. Столяр веде себе дуже стримано, замкнuto і наче б то сторонньо від всієї лагерної суспільности, він здібний зосередитись над книжкою навіть серед найбільшого гамору і крику. До Марушка з респектом ставляться всі в нашій секції, його поважає не тільки Горошко, а навіть і Павлишин Лука Степанович, Степанюк Герман Петрович і всі інші.

— А як він до них ставиться ?

— До Горошка явно зверхньо, а до Луки і Германа трішечки серйозніше, але також зверхньо.

— А до Столяра ?

— Із Столяром він себе веде, як рівний з рівним.

— А як всі інші ставляться до Столяра ?

— Його всі наче бойкотують, а він їх просто ігнорує.

— А як веде себе Щур Євген ?

— Щур не визнає ані Луки, ані Германа, ані

Горошка, ані Марушка, а Столяра він чомусь аж ненавидить.

— А як вписується у те коло Грицак Євген?

— Грицак найбільше розмовляє з Павлициним, а всі інші на нього не звертають уваги.

— А як ставиться до них Роню Євген і Старий?

— З Марушком і Горошком вони рахуються, а Германа, Луку і Столяра не визнають.

— Важко розібратись у тому всьому кошмарі.

— Це правда, що важко, але найбільшим авторитетом серед них є, мабуть, Марушко.

Після тієї розмови з Бухалом я вирішив порозмовляти про всі ті справи з Таращанським і Семенюком Степаном.

— Які у вас витворились враження про тих, нових для нас, людей? Як і чим живуть люди у ваших секціях, — запитав я.

— Серед того хаосу нелегко розібратися. Нас сюди звезли з багатьох лагерів, найбільш неудоковаримих для чекістів. Мені здається, що в усіх тих лагерах, за винятком нашого, каторжанського, панувала дика стихія. У тій секції, що я живу, поселилася група молодих здорових хлопців на чолі з Роню і Старим (це його кличка). Вони ведуть себе точнісінько так само як і блатні, тільки що блатні розмовляють російською мовою і ніколи ніде не підкреслюють своєї національності. А ті парубки з широкої дороги розмовляють українською мовою і, на превеликий жаль, ще й зараховують себе до політичних діячів, — сказав Таращанський.

— Але ж у вашій секції живе не тільки група на чолі з Роню, там же живе багато інших людей, — сказав я.

— Живе багато, але всі останні пригнічені свавіллям тієї групки, бо єдиною організованою силою є тільки та група. Біля них групується майже вся молодь із усіх бараків.

— Основна маса тієї групи живе у тій секції, що й я, — сказав Федір, — їх там біля 30 молодих здорових хлопців. Всі вони озброєні добре виточеними ножами. Крім Горошка і Роню, вони не визнають більше ніяких авторитетів. На Павлишина і Германа Петровича дивляться звисока. Вони рахуються тільки з тими, які здібні володіти ножем, так як вони, або й краще.

— Ми перемогли велику, відгодовану чекістами банду колишніх слуг фашистського гестапо, бригадирів і нарядчиків третього каторжанського лагера. Ми мужньо вистояли в очній скоростріль і автоматів, направлених проти нас озвірілим полком беріївських опричників. В тій ситуації все було чітко визначено. А тут нам доводиться зштовхнутись зі свого роду «п'ятою колоною», яка розмовляє тією самою мовою, що й ми, і наче б визнає ту саму «віру», що й ми, і карається за те саме, що й ми. Огнуздати ту банду і перебороти той кошмар, створений ними, прийдеться не легко, — сказав я.

— А як на це все дивиться Павлишин та Герман Петрович? — запитав Федір.

— Виявляється, що Павлишин і Герман Петрович — це пусте місце для них — вони їх мають за ніщо. Крім того на догоду тих банд вони скоріше виступлять по їх стороні як їх апологети, ніж на стороні нашій, — сказав я.

Вони вже і декотрих каторжан залучили до своєї групи, — сказав Федір.

— А кого саме вони залучили?

— Та ось у нашій секції Іван Довгий десь з ними по цілих ночах пропадає.

— А може ти, Федоре, там рядом поручиш Якимчуку, щоб приглянувся за Довгим, де він пропадає?

— Гаразд, ми з Юрком постараємось вияснити ту справу.

Через декілька днів до мене прибіг Романів Степан і схвильовано сказав :

— Що ви робите? Ви не знаєте, з ким ви займаєтесь. Ви знаєте про те, що зараз до вас можуть прийти і збити до півсмерти або й зовсім убити!!! — кричав Романів.

— Ти скажи мені толком, про що йде мова?

— Ви не знаєте про що йдеться? Вони говорять, що ви розпорядилися дивитися за Іваном Довгим і оце я насилу вговорив їх, щоб вони вас не чіпали, а от уже Федора і Якимчука Юрка я не зміг обстояти і їх зараз візьмуть, — сказав Романів.

Я вийшов на вулицю і, зустрівши Федора, оповів йому все те, що говорив Романів.

— Це погано. Може ти йди до Павлишина і поговори з ним про те все.

— Добре, я піду, але він не має ніякого впливу на ту шайку.

— Він має вплив на Горошка, а вони з Горошком рахуються.

Тільки що я почав оповідати Павлишинові про все, що мені оповів Романів, як раптом перед нашими вікнами появився Федір, а з-заду чотири здорових хлопці із шайки Роню.

— Оце вже повели, — сказав я до Павлишина.

— Я вам нічого в цьому не можу допомогти. Коли б тут під руками був хоча б Горошко, то він може і міг би ще щось зробити, — сказав Павлишин.

Я, не сказавши більше жодного слова, піднявся і хутко пішов навздогін тій шайці, що повела Федора. Біля третього барака, до якого повели Федора, мене наздогнав якийсь незнайомий мені чоловік і, зупинивши мене, сповнений тривоги і переляку, сказав :

— Не йдїть туди за ними, не йдїть, я вас благаю, це страшні люди, вони вас уб'ють і пізніше будуть всюди хвастатись, що вбили крупного сексота. Вони це вмють робити дуже майстерно. Вони і свідків знай-

дуть, які вголос ствердять, що ви — сексот. Вони ж уже вбили бувшого члена центрального Проводу ОУН Куця-Горбенка з Луцька і петлюрівського полковника Мороза і багато інших. Це страшні люди, в них немає нічого святого, вони без вагань убивають усіх, хто тільки насмілиться стати їм на заваді в їх чорних справах. Вони страшніші навіть від гестапо і ЧК, вони підступніші від самого сатани, — сказав незнайомий.

— Найстрашніший і найпідступніший з них усіх Щур Євген, але Роню і Старий не набагато відстають від Щура, — сказав незнайомий.

— Як же це зрозуміти, вони ось так просто ви-кликають і вбивають?

— О ні, вони так просто не роблять, вони це чорне діло роблять зверхпідступно. Якщо їм треба вбити вашого товариша, то вони під загрозою смерти примусять мене вбити вашого товариша, а вас заставлять іти в оперативний відділ і взяти це вбивство на себе, ніби це ви вбили свого товариша внаслідок якихсь ваших конфліктів. А тоді як вас осудять, то вони постараються і це використати. Вони будуть збирати гроші серед роботяг для вас у тюрму. Вони прославлять вас за те, що ви вбили крупного сексота, а зібрані гроші проп'ють. Ось так діє та чорна банда. Я надіюсь, що ви зробите собі відповідні висновки і про цю нашу розмову ніхто не буде знати, — сказав незнайомиць.

— Гарзд, я все це врахую. Дякую вам за пересторогу і інформацію.

— Мене звать Петром, — подаючи мені руку, сказав незнайомиць і пішов назад до другого бараку.

Поки цей Петро оповів мені про все те зверхстрахиття, то група Роню випустила зі своєї кабінки Федора. Я хотів було зараз же його розпитати про те, як там вони з ним обходились, але Федір вийшов від них зовсім зламаний і на мої питання тільки мовчки махнув рукою, щоб пішов геть від нього. Мені стало

дуже, дуже прикро, що Федір так легко зломився під погрозами тієї банди.

Пізніше виявилось, що та банда в третьому бараці в лівому під'їзді робила підкоп і що Івана Довгого вони також залучили до роботи в підкопі. Отже ж вони звинувачували Юрка Якимчука і Федора за те, що вони, слідкуючи куди щезає Іван Довгий, слідкували за їх роботою над підкопом, а по суті про підкоп ми нічого не знали і не цікавились такими справами. Нам шкода було тільки Івана Довгого, що він дався завербувати в ту банду.

Незадовго мос ставлення до тієї банди і їх до мене стало відоме майже всім політв'язням у нашому лагері. То тут, то там окремі люди почали підходити до мене і оповідати про жахливі злочини тієї банди. Один чоловік підійшов до мене біля їдальні і сказав :

— Он гляньте на того чоловіка, що йде в сірому кашне, це німець з Наддніпрянщини, оце вчора з нього зняли чоботи.

— Хто зняв з нього чоботи ? — з обуренням запитав я.

— А ви підійдіть до нього і самі спитайте, — відповів незнайомець.

Я відразу підійшов до показаного мені німця і, відкликавши вбік, запитав :

— Хто у вас відняв чоботи ?

Німець допитливо глянув на мене, подумав, а тоді сказав :

— Я ж вам не оповідав про те, що в мене відняли чоботи.

— Ні, але мені про це інші сказали.

— Знаєте що, біс з ними із тими чобітьми. Я тих людей знаю давно, а тому я радив би вам обходити їх десятою дорогою і не розпитувати мене про ті чоботи, так буде краще як для вас, так і для мене, — сказав німець.

— Коли вони вас усіх встигли отак сильно стероризувати, чому у всіх такий переляк?

— Коли б ви побули з ними хоча б один рік, то тоді б узнали, де береться страх, — відповів мені німець і перелякано розглянувшись кругом, швидко відійшов від мене. Із їдальні вийшло троє каторжан і, підійшовши до мене, сповнені обурення, сказали:

— Що це робиться? Вчора нехватило цукру, сьогодні не дали смаженої риби. Ми зверталися до старшого повара з цього приводу, а він нам відповів:

— Я б вам радив не піднімати шуму за ту рибу і цукор, бо це може погано кінчитись для вас. Зрозуміло?

— Добре хлопці, я зараз буду розмовляти по тому поводу з ким потрібно.

Боже, Боже, а якої я високої думки був про ітееловські лагери в Норильську. Я ж думав, що там значно кращі люди, ніж ми, каторжани, і що в них все поставлено краще, ніж у нас, а воно все йшло навпаки — їм ніколи не зрівнятися з нами ні під жодним оглядом. Їх страйк, це короткотривалий хаотичний бунт. Вони не зуміли цей бунт підхопити і направити у відповідне русло. Вони не зуміли цей буйний стихійний прояв гніву і обид перетворити в організовану розумну і культурну громадсько-політичну силу. І там же були колишні члени крайових, обласних і окружних проводів ОУН з вищою і незакінченою вищою освітою, з довгорічним організаційним стажем.

Після тих тяжких роздумів я зустрівся з Горошком і з обуренням накинувся на нього, як за ті чоботи, що відняли у німця, так і за те, що грабують їдальню. Горошко не відмовлявся від того, що я йому говорив, і не заперечував мені. Він лише доводив, що той німець десь там в інших лагерах грабував наших людей, а тут лише від нього відняли награване. А про їдальню Горошко сказав, що йому нічого не відомо, що йому

завжди дають їсти так як і всім, що він нічийого цукру та риби не бере.

— Коли б у того німця відняв чоботи їх власник, то тоді я пішов би і сам тому німцеві набив би морду, але у нього відняли чоботи зовсім інші люди, я категорично вороже ставлюся до лозунга: «Грабуй награбоване». Цей дикунський лозунг дає право всякому збродові житись працею чесних трударів. Коли б ви відняли в цього німця чоботи і віддали їх тому чоловікові, в якого їх відняв німець, то це було б чудово, але ж ви їх забрали собі, отже ж ви поставили себе на той самий рівень, або й нижче від того німця. Ви зняли з нього пляму і наклали її на себе, та й не тільки на себе, а й на всіх політв'язнів-українців — розумієте ви те чи ні?!! Це ж непростимий злочин, заподіяний усім політв'язням-українцям і всьому народові, — піднесеним тоном сказав я.

— Я не віднімав тих чотіб, у мене є свої власні, — відповів Горошко.

— Я знаю, що ви їх не віднімали, їх відняв і носить Старий, але ви являетесь ватажком всієї тої галайстри і пишаєтесь тим, а тому я з вами про це й розмовляю.

— Коли б ви тільки зі мною про це розмовляли, але ж ви про це говорите зі всіма. Ви настроюєте проти нас українців із східніх областей, ви обзиваєте нас бандитами. Коли б тут не було мене, то з вами вже давно покінчили б. Ви не знаєте, з ким ви зв'язались, — сказав Горошко.

Горошко був одинокою людиною із всіх вожаків тієї галайстри, з якими можна було ще розмовляти. На 05-му він був, до певної міри, гальмом серед тієї банди і, правду говорячи, він стримував її, щоб вона не накинулася на мене з ножами. Атмосфера наелектризувалась з кожним днем все більше і більше. Роню, Старий, Миколишин дивилися на мене чортом. Всі з їх шайки явно гострили ножі на мене.

Марушко, Степанюк Герман Петрович, Павлишин також косилися на мене, а до ватажків тієї шайки побожно посміхалися і не тільки їм потурали в їх злочинах, а іноді навіть заохочували і схвалювали їх вчинки. Лише тільки один Столяр тримався в стороні від будь-яких контактів з тією бандою.

Через тижнів три Бухала Івана відправили в центральну лікарню. Він тяжко захворів на туберкульоз хребта. Каторжани нашого лагера зібрали йому відповідну суму грошей, продуктів і сповнені щирою співчутливістю провели його до воріт. На місце Бухала переселився жити я. Через одне місце від мене жив Павлишин, а за Павлишином — Горошко і Герман Петрович. З другої сторони жили Столяр, Марушко, Грицак і Щур. Словом, це була секція української «еліти». Там жив тоді і Дружинський та багато інших, менше значних «елітаристів». Із каторжан жив там тільки Панасюк Василь, Шевчук Степан і я. Ми спали і їли разом. Вся та «еліта», як пізніше мені стало відомо, бігала раніше в інших лагерах один за одним з ножами. Щур підслідковував з ножом Столяра. Герман Петрович раніше був на стороні Щура, а потім виступив проти Щура і Столяра. Павлишин не ладив ні з Столяром, ні з Щурем. Горошко не ладив і з Столяром, і з Щурем, так як і Павлишин, а раніше не ладив і з Германом. Щур косо дивився навіть і на Марушка, і це було не так собі, це не були розбіжності в поглядах, ні, це була війна «за пріоритет, за корито» (мається на увазі їдальню). Але поява каторжників взагалі, а мене зокрема, об'єднала їх майже всіх проти мене. Щур, бачучи те ополчення проти мене, намагався нав'язати зі мною контакт, але відчувши мою неприхильність, відстав і також став у позу воюючого проти мене. Один лише Столяр тримався нейтрально по відношенню до мене. Грицак і Дружинський там тоді ніким не брались до уваги. Що ж собою представляли ті люди?

Павлишин, це коренистий, добре зложений серед-

нього росту чоловік 1907 року народження. Цей інтелігент добре засвоїв прийнятий в Галичині на той час бонтон. Він добре знав, коли і до кого як посміхнутися і уклонитися, щоб підняти акції свого престижу в громаді, на якій йому в той час залежало. Особливою ерудицією не визначався. Любив багато говорити про військові справи, а зокрема про теорію і тактику партизанської стратегії Клявзевица. По своїй натурі — він м'якохребетний панок, який любить почесні, а найбільше добре поїсти і приємно «забавитися».

Марушко — вище середнього росту, добре зложений, здається — 1922 року народження, син сільського вїта із Станіславщини. Студент четвертого курсу медицини. Особливою ерудицією не визначався. В ОУН працював в окрузі. Він володів виїнятковим «талантом» посварити всіх між собою кругом себе, а самому виступати в ролі судді між ними. Таким чином він добивався у лагері центрального положення і він безпристрасно підтримував зв'язки з усіма ворогуючими між собою людьми і групами.

Герман Петрович — вище середнього зросту, родом із східних областей, мав закінчену фінансово-економічну освіту. Свій фах, мабуть, знав непогано. У лагері із своєрідною притаманною тільки одному йому бундючністю, ставав у позу крупного політичного діяча і пускав про себе всякі хвалькуваті версії, що він ніби член УГВР. Він не мав ніякого організаційного хисту, але дуже по-мистецькому вмів необізнаним в організаційних справах людям пускати туман в очі і викликати враження про себе, як про великого організатора.

Столяр Іван вище середнього зросту, стрункий, десь двадцятьпершого року народження. Бувший студент четвертого курсу медицини. В ОУН правдоподібно працював у референтурі зв'язку при центральному Проводі ОУН. Столяр був виїняtkово усудчивим. Вмів зосередитись над книжкою. Медицину він знав добре. В організаційних справах знався краще від усіх інших.

Добре знав ідеологію ОУН і був вірним її принципам. Столяр був найбільш вольовим і найбільш принциповим та ерудованим від усіх оточуючих його людей.

Щур був низького зросту, коренастий і дуже мускулятивний. Мав закінчених шість клас народної школи. Його минуле — це якась чорна тайна. Про його ерудицію не може бути навіть ніякої мови. Це чоловік дуже підступний і завжди готовий на найстрашніші підлості. Але про нього буде мова пізніше.

Горошко — стрункий красивий хлопець. В організаційному житті ще не встиг ніде утвердитись, а по своїй натурі дуже славолюбний. У лагері він набув славу безстрашного ватажка українських груп, які у свій час, у п'ятдесятих роках, виступили проти свавілля і зсучених бувших ворів і всякої іншої наволочі. В основному та боротьба точилася за « корито », за безконтрольний доступ до їдальні, хліборізки, старшинство у лагері. Оволодівши лагерним життям, все поставили на свої місця. Ті, що прийшли на місце розбитих ними, стали не кращими від них. Тамті сиділи на шиї у мирних трударів паразитами, заставляли важко працювати і брали данину із зарплати, й ті так само заставляли тяжко працювати і брали данину з зарплати та ще й обзивали глухарями і вимагали поваги до себе, як « визволителів » — оповідали про це все прості трударі.

Але розбиті ними їх попередники були явними цепними псами лагерної адміністрації, а ті стають у позу мучеників за справедливість і прикриваються національними кольорами. Тамті не клали і не могли покласти свого чорного п'ятна на якусь націю, бо це були виродки із усіх національностей, а ці кожним своїм брудним вчинком клали чорну пляму на свій народ. У ролі апологетів тих банд виступав Герман Петрович, Марушко і Павлишин. В опозиції до них стояв лише один Столяр. Для нас, каторжанів, все це було незбагненне і непередбачене. Вести боротьбу з

прямими і явними ворогами всього людського незрівняно легше, ніж з тими підступними виродками нашого народу, які безлічно видають себе за мучеників, а фактично було все навпаки.

Одного разу трьох каторжан прибігли до мене сповнені обурення і сказали :

— Ми мужньо два місяці вистояли перед дулами чекістських скорострілів, ми пройшли через вогонь автоматів і дегтярів *) та зриви гранат, а тут нас б'ють по лиці якісь Горошки. Вистояти перед натиском сваволі ЧК у них не вистачило духу, а на нас вони кидаються сміло, знаючи про те, що ми в силу своєї моралі не підніmemo руки на своїх.

— Скажіть толком, що сталося? — запитав я своїх друзів по каторзі.

— Ми стояли, ось там, на дорозі біля ларка і якраз на ту пору під'їхала підвода з продуктами до ларка. Ларочник попросив нас розвантажити підводу. Ми розвантажили і відразу першими купили собі по кілограму масла і цукру, а Горошко в міжчасі встановив свою чергу, а нас побив за те, що ми без його дозволу купили першими.

— Битися з ними ми не станемо — це було б дуже низько для нас. Битися за безконтрольний доступ до корита, до їдальні та хліборізки і за чергу біля ларка можуть тільки вони, а ми собі це дозволити не можемо, це нижче нашої гідності. Навпаки, на слідуючий раз, як привезуть товари до ларка, ми, каторжани, ані один не підійдемо навіть і близько до ларка, ми стояли і будемо стояти вище шлункових інтересів і тих всіх нещасних рабів своїх шлунків, — відповів я. У другому проході, всього метр від нас, сидів Павлишин Лука Степанович з Германом Петровичем і слухали всю ту нашу розмову.

---

*) Ручний кулемет конструкції Дегтярова.

Незабаром від мене пішли скривджені каторжани. Пішов десь і Павлишин з Германом Петровичем. Через хвилини десять після тих розмов, до нашої секції прийшло шість молодих високих здорових лоботрясів тільки в рубашках з заковченими рукавами на чолі з Роню Євгеном, Палючою і Миколишиним Василем. Всі вони групою важно пройшлися по секції і зупинившись на мить біля мого проходу, де я жив, владно подивилися на мене, так як дивляться кати на свою жертву, і пішли назад. Вимовність тієї демонстрації була більш ніж ясна. Після того інциденту зі мною перестали здоровкатися всі апологети тієї банди, тобто: Герман Петрович, Павлишин і Марушко. Горошко, Роню і Миколишин поглядали на мене і скреготали зубами. Щур, Гула і Свистун трималися тоді у стороні, поглядаючи скося на всіх, уважаючи, що їх черга ще не прийшла вступити в гру.

У міжчасі тих внутрішніх інцидентів прийшов ще один маленький етап з Володимирської тюрми. Всі ті люди були з воркутинських лагерів. В тюрму попали за страйк у воркутинських лагерах.

Найбільш колоритною фігурою серед них був Пащак Славко. Пащак середнього зросту, щуплий, віком біля 33 років, арештований з останнього курсу французької філології Чернівецького університету. Добре знав французьку, німецьку, українську і польську мову, слабше знав англійську. Дуже добре знав історію України й історію католицької Церкви. Непогано знав математику. Старий член ОУН. Працював у 1941-42 рр. в обласному і міському Проводі ОУН у Вінниці. Родом з Лемківщини. Його відразу підхопили і залучили до свого кола Марушко і Столяр. Час від часу його вивчавував Павлишин і прогулювався з ним.

Семенюк Степан жалівся на своє здоров'я і просив мене, щоб я допоміг йому виїхати в центральну лікарню. Через знайомого мені лікаря-жида я вдовільнив

його прозьбу. Напередодні від'їзду Степана в центральну лікарню Горошко сказав :

— Я не ручаюсь, чи його випустять живим з лагера. Зараз ніхто нікуди не повинен виїжджати взагалі, а Степан зокрема, тому що він живе у тій секції, з якої робиться підкоп, і він про цей підкоп давно вже знає.

Ту грізну пересторогу я зігнував, Степана вивернув у центральну лікарню. І так банда Роню не наважилась убити Степана.

Росіяни жили у першому бараці. Центрове положення серед них в основному займали сини російської знаті, яка ще в першу світову війну, або, вірніше кажучи, у революцію, виемігрувала в Японію, Манджурію і Китай. Наймудрішим, найбільш тактовним і вихованим серед них був майор японської розвідки Савельєв. Всі вони думали категоріями свого емігрантського кола. Адже у зв'язку із відірваністю від свого рідного краю і народу вони не здібні були реально мислити і тому дійшли до такої абсурдності, що на повному серйозі влаштували вибори царя всієї Росії. Кандидатами на царя було висунуто трьох кандидатів (так що це було ще досить демократично), двох полковників і одного майора. Всі вони мали своїх прибічників. По своїй ерудиції двоє з них були рівносильними і однаково впливовими, а один був слабшим і менш впливовим. Отже в силу такої невизначеної ситуації тих двох сильніших згодилися підтримати кандидатуру найслабшого і найменш впливового, а вони обидва мали фірмувати окремі партії. Словом, все сталося так, як і завжди буває — царем став дурніший серед мудрих. Після вибору царя і сформування уряду, росіяни також взялися до підкопу. Царювати в старому порохнявому бараці в далекому Сибіру було нецікаво. Підкоп на волю треба було робити близько 30 метрів. Робота надзвичайно важка. Із цинкових тазиків вони зробили щось на взірець човника і

написали на ньому великими буквами «КОВЧЕГ "СВОБОДА"». Оце тим ковчезом вони витягували землю із того підземного хода. А зі старих халяв зробили міх для нагнітання повітря довбаючим у тій норі в лежачій позі землю. Росіяни все це робили з відповідною символікою, вони схильні до помпезности. А для нас все це виглядало забавним і сміхотворним.

Павлишин їм говорив : « Ви генерали без армії, а вот у нас є генерали, є і армія ». Звичайно, себе Павлишин вважав генералом, а всю ту горошкову когорту — своєю армією. Одначе горе таїлося у тому, що та « армія » ніколи не визнавала Павлишина своїм генералом. Вона визнавала своїми генералами Горошка і Роню і то постільки, поскільки вони схвально відносились до її свавільних вчинків.

Підкоп українців чекісти розкрили на 26-му метрі, а росіян — на 24-му. І тоді той самий символічний ковчез « Свобода » вплив наверх і удостоївся фото. Внаслідок розкриття підкопів, біля тридцяти чоловік забрали в центральний ізолятор у Тайшет. У ту групу попав і Павлишин, Герман Петрович, Горошко, Грицак, Дружинський, Сахаров Юрко (шахматист з Києва), Варава (математик) і багато інших, менш відомих. Із росіян також забрали багато в ізолятор. Росіяни там видали декілька номерів журналу (редагування того журналу ЧК пізніше приписало мені і записали в мою характеристику). На другий день після тієї події, Марушко підійшов до мене і сказав :

— Мабуть, пора вже і нам познайомитись.

— Може й пора, — відповів я.

І так ми, насторожені, сповнені недовір'я в щирість один до одного, перший раз порозмовляли між собою. Міркування виявились у нас з приводу того, що було і є в лагері, в кожного інші. Дійти до якоїсь спільної думки ми не змогли. Марушко віддавав перевагу грубій фізичній силі над розумом. Він вважав за нормальне якщо сила диктує свою волю розумові.

Після тієї розмови мені стало ясно, чому вони всі за виїнятком Столяра, стали апологетами чорних дій всіх тих українських лагерних банд. Через кілька днів забрали в центральний ізолятор мене, Таращанського і Федора з каторжан, а з ітееловців — Марушка, Роню і ще декількох людей. Мене посадили в ізоляторі в одну камеру з Марушком і якимсь Білецьким. Білецький був з групи Роню і Горошка. Під час будь-яких розмов у камері, Марушко завжди із всією категоричністю схилявся на сторону Білецького і його колеґ по чорних справах.

Вікно в нашій камері було відкрите, отже під час прогулки під наше вікно до Марушка підходили на розмову Герман Петрович, Столяр і Павлишин, а до мене — Таращанський і Федір. Одного разу Федір сказав мені, що йому передали з центральної лікарні, що на тій трасі, в якомусь лагері сидить Горбовий, той, що захищав Бандеру і весь центральний Провід ОУН на варшавському процесі. Це була для мене перша відомість про те, що Горбовий знаходиться у неволі на Тайшетській трасі. Тоді я ще чомусь вірив, що основоположники ОУН стоять незрівняно вище від тих, що їх я зустрів тут, і в мене з'явилося бажання зустрітися з Горбовим.

Через кілька днів оперативна група Управління « Озерлага » розпочала слідство з приводу підготовки втечі і підкопів. На слідстві я заявив, що з приводу підкопів і підготовки втечі я не буду давати жодних показів, бо це мене зовсім не стосується. У силу відвічної моралі невільник не повинен мішати іншим невільникам втікати з неволі, а навпаки, повинен сприяти їм, а я не сприяв і не заважав і не хочу про це вести з вами розмови. Вам держава платить добрі рублі за те, щоб ви берегли, а ви й це хочете перекласти на плечі в'язня, щоб в'язень в'язня беріг. Слідчий викликав ще двох оперативників і написавши свідчення про це, що я відмовляюся давати покази про

втечу, підсунув мені підписати ту шпаргалку, але я відмовився підписувати, тоді почали мені загрожувати тюрмою, але й це нічого не дало.

Після двох місяців, мене, Таращанського, Роню і ще кількох людей відправили назад на 05, а всіх останніх близько 40 чоловік вивезли в іркутську тюрму.

У лагері на 05 дуже радісно мене зустрів Пащак Ярослав.

— Ой, що тут робиться, оце останніми часами почав діяти Щур. Недавно пограбували лаптьорку, у якій наші інваліди зберігали свій чистий одяг і продукти з посилок. Зараз всією тією бандою верховодить Щур і Шкурський Іполіт. Він не дуже давно приїхав сюди останнім етапом. Зараз нам треба вже якось триматися разом, — сказав Ярослав Пащак.

— Добре, я дуже радий вами, будемо триматися разом. Зараз до них долучиться ще і Роню, — відповів я. — А чому ви, Славку, боялися зустрітися зі мною раніше?

— Марушко сказав, щоб я краще з вами не зустрічався. Вони мене зразу так опутали, що я не міг жодного кроку ступити без них.

— А чим же вони мотивували свою відразу до мене?

— Про це мені вони ніколи нічого не говорили, лише одного разу у другому бараці, в кабінці, в присутності Павлишина і Столяра та мене, Марушко сказав: «Треба було б якось каторжанів підпорядкувати, а то вони нікого не визнають крім свого Шумука». У відповідь на це Павлишин, усміхнувшись, сказав: «Я говорив з ним про те відразу при першій зустрічі, але це нічого не дало». А я сказав, що я по тому поводу нічого не можу сказати, тому що я того чоловіка не знаю. А Столяр мовчав. Тоді, після короткої павзи, Марушко сказав: «Я думаю, що треба послати хлопців, щоб одлупили його, а битий автори-

тету не матиме, і тоді його ніхто не слухатиме. А наші хлопці дуже радо зроблять те». Павлишин на це тільки посміхався і поглядав на Столяра. Столяр мовчав.

— Що ж їм завадило це зробити?

— Не знаю, бо вони більше вже ніколи про це не розмовляли в моїй присутності.

— Оце все, що робить та банда, в першу чергу лягає чорною плямою на їх, на Марушка і всю його компанію.

Я жив у одній секції з Щуром. Таращанський жив в одній секції з Роню і Старим. А Пащак жив у тій самій секції, що й Шкурський Іполіт. По їх стороні було декілька десятків молодих здорових хлопців, які тільки і вміють володіти ножем. Проти них були всі останні, — не десятки, а сотні, але ті сотні були пасивні й стероризовані тією бандою.

Підходили перші роковини кривавої розправи над страйкуючими третього каторжанського лагера. Каторжани рішили відзначити той день. Утворилась ініціативна група по відзначенню тієї кривавої трагедії і вшануванню пам'яті загиблих у тій нерівній боротьбі.

Гроші на ту мету дали всі сімдесят каторжанів з лагера 05. Всю підготовку до тих роковин проводили строго засекречено, щоб випадково не довідалась про те банда Щура. А програму роковин ми з Таращанським тримали в абсолютній таємниці перед всіма. Кожний знав лише своє конкретне завдання.

4 серпня 1954 року, в лагері 05 усім політ'в'язням було оголошено, що як почують дзвін у рейку, щоб усі негайно зараз же йшли до своїх бараків. Таємницею тієї об'яви всі були заінтриговані і нетерпляче ждали, коли ж нарешті задзвонять. Рівно о 12-й годині один каторжанин підійшов до підвішеної рейки і вдарив її кільканадцять разів. Дзвінка луна розкотилася по всьому лагері. Адміністрація і вартові на вишках стривожилися. Всі політ'в'язні миттю побігли до своїх

бараків. Чи з цікавості, чи з якихось інших міркувань, тому сигналові підпорядкувався Щур, Роню і Шкурський.

У кожній секції призначений нами чоловік скомандував «Струнко!» (і тій команді також підпорядкувалися всі, до одного), а тоді сказав:

«Сьогодні минає рік, як наші кращі друзі впали від куль беріївських опричників і лягли трупом у вічну мерзлоту під горою Шміта. Вони безстрашно зложили свої молоді голови у нерівній боротьбі із оскаженілим ворогом всього людського. Вшануймо ж їх славу пам'ять двохвилинною мовчанкою».

І в ту ж мить все завмерло, навіть і Щур не дозволив собі ворухнутися. І так, перша точка нашої програми була здійснена блискучо по всіх секціях. О сьомій годині вечора, в їдальні з культурно-естетичним смаком були накриті столи за рахунок каторжан на 270 чоловік. Кожний стіл прикрашали два букети живих квітів. Всі 270 чоловік отримали офіційне запрошення і своєчасно прийшли. Прийшли й непрошені гості в чекістських погонах, але на них ніхто не звертав уваги. У першу чергу відбувся траурний мітинг, а пізніше вечеря. На ту вечерю ми запросили всі нації, лише банду Щура і Шкурського не запросили. Все було зроблено на найвищому рівні. Німці, естонці й лотиші з сльозами на очах потискали нам руки.

Після того всього один німецький журналіст сказав до мене: «Мені дуже дивно, що ваш народ породив таких хороших людей, як оце тут ви усі, і таких поганих, яких ви сюди не запросили».

— Ваш народ також народжував не тільки одних Бетховенів і Штравсів, він народив і Гітлера та Гімлера зі всіма їх опричниками, — відповів я.

Першу річницю загиблим від куль беріївських опричників відзначили дуже гарно, і це утвердило простих політв'язнів-українців перед політв'язнями інших національностей. Відтоді до нас почали стави-

тися всі політв'язні зі значно більшою повагою, ніж до того часу, а банду Щура і Шкурського стали явно зневажати. А та банда почала лютувати ще більше, ніж до того часу. Одному хлопцеві перебили хребет тільки за те, що він за ограбування інвалідів назвав їх бандитами. Пелех відколовся від їх банди. Почала дуже швидко відчуватися дуже важка атмосфера. Напруження зростало з години на годину. Задумувалося вбивство Пащака, Шевчука і мене. Йшлося тільки про те, як це вбивство звершити.

Одного дня я прийшов до Пащака. Напроти Пащака жив Шкурський. До Шкурського зійшлося біля чотирьох людей з числа його шайки. Вони накрили стола і запросили Пелеха. Він категорично відмовився сідати з ними за стіл. Тоді вони кинулися його бити. Але Пелех виявився здоровим і добре вмів битися, так що вони у п'ятьох не могли йому дати ради і тому послали за допомогою. Через хвилин десять до бараку увалилося коло тридцять з фінками в руках бандитів і всі накинулись на неозброєного Пелеха. Кровожадний бандит Козій з Бурим Семеном заатакували Пелеха всього два метри від мене і Ярослава. Чотирьох бандитів з ножами в руках стояли біля нашого проходу і ждали нашого вмішання у ту їх бійку. Раптом Пелех схопився обома руками за бік і тяжко застогнав, і в ту ж мить всі бандити розбіглися. Із санітарної частини з носилками прийшли санітари і забрали Пелеха. І в той же самий день відвезли в центральну лікарню. Ту криваву подію бачило біля ста людей. Про все це добре знала і лагерна адміністрація. Але по всій правдоподібності для адміністрації була дана відповідна вказівка зверху, щоб адміністрація не перешкождала тим бандитам розправлятися зі своїми противниками, і адміністрація ретельно виконувала ту вказівку. З приводу тієї кривавої розправи над Пелехом адміністрація навіть і слідства не заводила. А судячи по тому, що через кілька днів нас відправили

в лагерь строгого режиму на 307, а тих бандитів у звичайний лагерь під н. 26, то адміністрація не то що не переслідувала тієї банди, а, навпаки, заохочувала їх до кривавої розправи з нами. Однак, для того щоб не дати нам спокійно жити на 307-му, разом з нами направили туди Щура, Свистуна і біля семи їх приближених, а Шкурського, Роню і Старого з кількома десятками їх підвладних вивезли на 20-й, а одного з них, Білецького, призначили комендантом лагера.

На 307-му адміністрація почала примушувати ходити на роботу. Першим пішов на роботу Щур зі своєю шайкою, а потім пішла на роботу і частина хороших людей. Адміністрація почала пробувати формувати бригади, але з того нічого не вийшло. Люди не підпорядковувалися наказам адміністрації і в сформовані нею бригади не пішли — кожний жив, де хотів, і працював, з ким сам хотів, але не з тим, з ким призначала адміністрація. Але адміністрація примиритися з таким станом не хотіла і почала шукати винних, а підказати їй, хто саме винен у тому всьому, було кому. Щур не гребував такою службою. Він тоді вже давав покази навіть і на своїх колишніх друзів, які сиділи в Іркутську в тюрмі під слідством за підготовку до втечі. Словом, Щур став уже явно працювати на опергрупу ЧК.

В останніх роках всі національності в лагері почали святкувати свої народні свята і запрошувати на ті свята гостей з інших національностей. Отже, одного вечора восени 1954 року в лагері 307 лотиші запросили до себе в секцію на народне своє свято мене і ще одного зі східних областей — каторжанина. Своє народне свято лотиші відзначали дуже весело, жваво і дотепно. Все проходило гарно, але раптом до секції увійшов оперуповноважений і, вийнявши блокнота, почав крайнього з нас питати прізвище. У ту ж мить хтось вимкнув світло і сказав: «А тепер заграємо в «темную». Оперуповноважений не сприйняв того

жарту за черговий святковий номер і рвонув так, що в секції залишилася тільки його папка. Після того інциденту адміністрація виготовила список на 14 чоловік і кожного дня почали по сектору викликати тих людей на вахту. Однак на той виклик ніхто не реагував. Забрати силою було неможливо, бо ніхто з адміністрації не знав нас у лице. Аж врешті-решт адміністрація на територію лагера ввела свої озброєні війська і наказала нам усім виходити за зону лагера. Мороз був тоді більше 40. Ми не хотіли, щоб через нас цілий день морозили всіх людей і тому я підійшов до начальника лагера і сказав: «Якщо вам йдеться за тих людей, що викликали, то ми готові вийти самі, лише тільки не тривожте через нас усіх людей».

— Так би й сразу сказали, — відповів начальник і в ту ж мить припинив дії своїх військ і дав команду вийти із зони лагера. А ми забрали свої речі і вийшли за зону. За зоною на нас ждав уже «воронок». Звідтам нас «воронком» відвезли на 15-й лагерь в ізолятор. В ізоляторі тріщав мороз такий самий, як на вулиці. Піч розвалена. У тому страшному ізоляторі ми були 15 днів. Там я простудив голову до такої міри, що мало не збожеволів від болю голови взагалі, а тройного нерва зокрема. Болі не вгавали півтора року.

Звідтам нас відправили в Тайшет, а з Тайшета у Володимир у тюрму. У тій нашій групі було 5 українців, 4 німців, 3 лотиші і 1 росіянин. У постанові, на основі якої мене відправили в тюрму, написали багато всяких небилиць, яких зраз я вже не пам'ятаю. Правдою було лише одно, що я не виходив на роботу. Для оголошення постанови мене закликали разом з одним німцем. У мене і в того німця один абзац звучав ідентично: мене і його звинуватили за організацію «волынки» в норильських карних лагерах. Німець, прочитавши той абзац, сказав: «Цікаво, як же ж я міг організувати «волынку» в норильських лагерах, як я навіть ніколи й близько Норильська не був». На-

чальник ізолятора подивився тоді на мене і на того німця довгим поглядом і почав листати його особисту справу, і упевнившись у тому, що справді той чоловік ніколи не був у Норильську, сказав: « Да, это произошло маленькая ошибка, ну ничего. Сейчас мы это вычеркнем и придумаем что-нибудь другое ».

Що саме йому придумали, зосталось для нас таємницею, бо його більше вже не викликали знайомити з їх постановою. А у Володимир у тюрму його все ж таки повезли.

У Володимир у тюрму їхалося нам весело. Всю дорогу німці пригощали нас добротними продуктами з посилок, які вони отримували від німецького « червоного хреста ». А посилок останнім часом вони отримували дуже багато. У Володимирі в тюрмі їх посадили в окрему камеру і незабаром згідно договору, відправили їх у Західню Німеччину. З Володимирської тюрми тоді в 1955 р. відправили в Німеччину біля 20 німців. Подорожі до Володимира і у Володимирі в тюрмі я відчув у собі якусь чарівну душевну зміну. Всі лагерні справи раптом почали від мене віддалятися, а їх місце в голові і серці займала туга за донечкою і рідним краєм. У Володимирі я нав'язав переписку з дочкою і сином. Син писав мало, а дочка частіше. Дочка перший раз вислала мені своє фото. Тоді вона вже була дорослою розцвівшою дівчиною, сповненою краси, свіжістю і всіх дівочих принад. На це її фото я дивився по кільканадцять разів на день і тайком, іноді, пишучи або читаючи листа, плакав.

У Володимирі я тоді просидів цілий 1955 рік. Багато прочитав добірної літератури. Адміністрація тюрми ставилася до нас досить гарно, а в порівнянні з лагерною адміністрацією, то можна сказати — чудово. Так що тоді Володимирська тюрма для мене була не карою, а відпочинком від всієї тієї остогидлої лагерної суєти. Однак продовжити своє перебування у Володимирській тюрмі було неможливо. Довелося їха-

ти знову у лагерь на ту саму Братську трасу на «удільне князівство» відомого полковника Євстегнеєва.

Під кінець січня 1956 року ми були знову у Тайшеті на пересилці н. 25. Тоді на тій пересилці було дуже багато людей всяких національностей і всіх рангів. Найбільше було представників східних народів: китайців, корейців і японців. Було декілька людей і з Югославії. Це було напередодні суцільного перегляду справ і масового звільнення з лагерь політв'язнів. На пересилці серед в'язнів точилися жваві розмови про зовнішню і внутрішню політику. Декотрі віщували великі зміни у внутрішній політиці Радянського Союзу в бік демократизації. Інші твердили, що як довго в уряді буде Суслов, Маленков, Булганін і Каганович, так довго радикальних змін у політиці не буде.

Днювальний барака помістив мене біля двох пожилих людей. Один був високий і дуже-дуже худий, а другий середнього зросту з розкішною довгою бородою. Цей худий оповідав своєму бородатому сусіді, як колись він у Ленінграді був начальником порту, з якими великими людьми зустрічався. І як пізніше його зовсім ні в чому не винного арештували й посадили в «крести», а пізніше без суда вивезли сюди в Озерлаг.

— Да, в эти «кресты» сажали невинных христиан и антихристов, — наче б сам до себе сказав бородач.

— Ты верил в Христа, а я в Ленина, а те, что посадили нас и держат здесь в этом аду, никогда ни во что не верили и не верят, — сказав колишній начальник порта.

— Но ты не обижайся на них, ведь ты же вместе с ними завоевал и создал эту власть, — сказав бородач.

— Да, это верно, я был вместе с ними и не знал их.

— Но они тебя знали, что ты верующий комму-

нист и потому посадили, им верующие не нужны, им нужны шкуродеры, которые ни во что не верят.

— Да, это верно, им нужны такие, что ни во что не верят.

— А как же вам здесь в Озерлаге жилось? — запитав бородач.

— О, не спрашивай, я здесь за семнадцать лет хлебнул, брат, столько горя, что наверно, ни один мученик за Христа не выдержал бы.

— За верующих христиан то ты уж, брат, не говори, они все выдержат. Нам, ведь, вера святая помогает выдерживать самые страшные мучения.

— Меня держали под дулом винтовки раздетого догола в густых облаках кусающей мошки; меня держали раздетого на морозе, меня привязывали к лошади и по снегу таскали на работу. Страшнее от этого и все бесы в аду не придумают, — збайдужнілий до всего, сказав колишній начальник порта.

З другої сторони молодий красивий хорват з Югославії спечерався з корейцем, колишнім військовим атташе у Москві.

— В России нет никакого социализма, это государственный капитализм, а не социализм. Партия большевиков только подменила эксплуатацию рабочих частным капиталом во эксплуатацию еще значительно большую государственным капиталом. Но против эксплуатации частным капиталом можно было вести борьбу, можно было бастовать, а против эксплуатации государственным капиталом нельзя даже и слова сказать, бо одразу запишут в черный список контриков и увезут сюда в тайгу кормить мошку и еще в три раза больше работать на ту страшную систему государственного капитала, — сказав хорват.

— А вы думаете еще, что ваш Тито придумает что-нибудь умнее? — запитав кореець.

— Как жить югославским народам, будет решать не сам Тито, а весь народ. Как вырешит, так и будет

хорошо, ибо это будет решение народа, а не какой-то небольшой кучки владельцев государственного капитала, — відповів хорват.

— А я считаю самой совершенной системой социализма китайскую систему, — сказав кореець.

— Китайская система — это тоже самое, что и российская, — сказав хорват.

— Нет, китайская система — это совсем другая система, и Китай еще скажет свое твердое слово всему миру и в том числе и Москве, — сказав кореець.

— Нет, действительный социализм строится только в Югославии.

Цілий місяць я тоді прислухався до всякого роду дискусій і полемік. Тайшетська пересилка тоді була схожа на дискусійний клуб.

Але мені тоді уже не було охоти включатися у ті дискусії чи будь-які інші лагерні справи. Мною заволоділа думка про дочку та сина. Я думав про них удень і вночі. Я думав про свій рідний край, про поліські болота, ліси, галявини, луки, річки та поля. Нервова система здала остаточно. Мені почали труситися руки і ноги, я вже не міг у руках навіть і пера втримати, а іноді й ложка з рук випадала. Серце також почало барахлити. Загрожувала небезпека паралічу. Я боявся, що мені відніме руки, і я не зможу написати про все, що бачив, чув і пережив.

Звідтам нас вивезли на 308 лагер строгого режиму. На воротах 308-го лагера мене зустрів Сахаров Юрко (шахматист з Києва) з групою каторжанів з Норильська. Там я весь час і жив з тими людьми. Сахаров, як людина, виявився дуже хороший чоловік, а це найважливіше. А що до поглядів, то я ніколи не вникав, які саме в нього погляди. В загальному знав, що він з націоналізмом нічого спільного не має, але в лагері пристосовується до колективу.

Я, особисто, сам у собі постановив твердо не вмішуватись ні в які лагерні групування. Таку постанову

я виніс, по-перше, тому, що це вже було недоцільним, а, по-друге, я відчув у собі втому і сильну спрагу за рідним краєм і за донечкою.

Каторжани з Норильська відразу ввели мене в курс усіх лагерних справ. Виявилось, що на 308-му існують дві антагоністичні групи. Група Столяра (якого тоді вже там не було) і група Медведя та Миколишина. Група Столяра притримувалася організаційних норм поведінки, а група Медведя і Миколишина керувалася лише своїми дикими інстинктами користюлюбства та властелюбства. Та група була виводком щурівської банди. Крім тих двох груп існувала ще і нейтральна українська інтелігенція. Українська інтелігенція, пересвідчившись у безглуздії і ганебній поведінці тих груп ще на Воркуті, поставила себе поза всякими угрупованнями, хоча між собою також не дружила, але в них це робилося на вищому рівні.

Я поселився у тому бараці, де жила українська інтелігенція і група Медведя та Миколишина. У тому бараці жив шахматист Сахаров, письменник Патрус-Карпатський та ще чоловік дванадцять інтелігентів. Група Медведя та Миколишина займала більшу половину барака, їх було біля 20 чоловік. Із групи інтелігенції я знав тільки одного Сахарова, а з групи Медведя знайомим мені був лише Миколишин.

Вільне місце у тому бараці було тільки одне на верхніх нарах над хлопцями з групи Медведя.

Миколишин працював тоді в нарядній і, мабуть, відразу не встиг своїх проінформувати про мене і моє ставлення до таких груп як їхня. Отже завдяки того його промаху, я мав змогу, лежачи на своїй постелі, слухати їх розмовляху. Для мене це було цікаво і корисно. Одного вечора у вихідний день, розташована під мною група медведівців почала перегружувати та пересипати нафталіном свої гузики у валізах і хвалитися ними.

— О, а де ти взяв такого чудового светра? — запитав мій сусід унизу свого сусіда.

— Та це у того німця майора, — спокійно відповів йому сусід.

Ось, приблизно, такого змісту розмови велися досить одверто.

— А як же на це все реагував старий Пришляк? — запитав хтось із тих, що не були на Воркуті і не брали участі у тому награбуванні.

— Про це все Пришляк дізнався на другий день і мовчки примирився з тим, що сталося, — зачулася відповідь.

— І після того всього він з вами підтримував такі ж самі хороші стосунки як і раніш? — запитав хтось знову.

— А де ж він дінеться без нас, — почувлася чиясь відповідь, а зрештою — що ж ми такого поганого зробили? Стільки грабували наш народ і вивозили до Німеччини наше добро, а ми ж лише відняли в них всього 20 костюмів, светрів та туфель.

— Так то воно так, але все ж таки нам краще, коли б німці, виїжджаючи в свій рідний край, завезли за нас хорошу думку, ніж погану, та й крім того, це дуже негарно перед чужинцями і навіть перед адміністрацією, — сказав якийсь незнайомий голос.

— О, може й ти, Степане, вже пошився у «дипломати»? З твоєї розмови чується дух наших «дипломатів», нашої гнилої інтелігенції. Плювають нам на те, що думатимуть про нас чужинці. Лотиські батальйони в німецькій «шкурі» грабували і громили наші села так само як і німці, а адміністрація, що нам адміністрація? Вона ж сама весь час живе життям паразитів за рахунок в'язнів, та й крім того Совітська Армія у Німеччині грабувала не менше, ніж німецька на територіях Радянського Союзу, — почувлася спокійна відповідь.

— Якщо ставити своєю метою зрівнятися з най-

страшнішими грабителями, то ви праві, але ж не всі перед собою ставлять таку мету, багато людей думають по-іншому, — відповів той же самий невідомий мені Степан.

— Ягня між хижими вовками довго не проживе. Між вовками треба бути вовком і по-вовчому вити, — знову почувалася спокійна відповідь.

— Що ж, як вам приємно бути вовками, то будьте собі, а я вовком не стану, — також спокійно відповів Степан і, піднявшись, пішов.

— Ну і живи ягнятком поки тебе ще не зломали, — сказав йому вслід той же самий вовк.

Я найбільше часу проводив з Патрусом-Карпатським. Як людина, він нічим особливо не виділявся, але мене до нього тягнуло його знання. Він знав добре літературу, етнографію і бував за кордоном, бачив життя інших народів, отож саме ті його знання і тягнули мене до нього.

Пробувши місяців два на 308-му, я тяжко захворів і мене поклали в лікарню, а пізніше, просто з лікарні пішки через тайгу перевели разом з багатьма політв'язнями на 307-й лагер. Цей лагер «особо строгого режиму» був схований від сторонніх людей далеко в тайгу.

На 307-му я знову зустрівся з Ярославом Пащакком і разом з Грицеляком поселився біля нього. Разом з Пащакком жив Вітошинський Володимир і Вінтоняк. Цих двох інтелігентів об'єднувала любов до музики і тому вони трималися трохи окремо. Найбільше часу там я проводив з Пащакком і Грицеляком.

Наближалася незабутня весна 1956 року, весна внутрішнього політичного потепління. У всі лагери політв'язнів Радянського Союзу виїхали комісії з уповноваженими Президії Верховної Ради СРСР розглянути судові справи всіх політв'язнів і коло 80% звільнити з ув'язнення. Про ті небували в історії Радян-

ського Союзу чутки заговорили всі політв'язні. Одні вірили, інші не вірили, але говорили всі.

— Життєвий досвід показав, що якщо ізолюватися від усіх тих банд, які я перший раз зустрів на 05-му в 1954 році, і зовсім не звертати на них уваги, то вони самі розділюються на окремі групки і починають перегризати горло один одному. Це тільки на 05-му ми своїм активним виступом проти їх бандитизму об'єднали їх усіх проти себе. У всіх інших лагерах вони різалися самі між собою, але як на 05-му ми ту їх різню назвали бандитизмом, то вони відразу забули за свої внутрішні чвари і об'єдналися проти нас. Їм усім стало прикро, що ми, каторжани, їх бандитизм не визнали за героїчну політичну боротьбу і не тільки не вклонилися їм і не схотіли платити данини, а ще й привселюдно заплямували їх бандитами.

— Я бачу, що вас це все більше вразило, ніж мене,
— відповів Славко.

— Так, це мене страшно сильно вразило, я навіть і не сподівався, що серед нашого народу є такі виродки.

— А ви думаєте члени центрального проводу далеко кращі від них? Я був у 1940-41 рр. у Кракові. На моїх очах відбувся розкол на мельниківців і бандерівців і я бачив, як вони билися між собою по мордах, обзивали одні одних найгідкішими словами і друкували одні на других всяку гидоту. У центральному Проводі тримають гору також найнахабніші, — сказав Славко.

— На волі я тільки двічі зустрічався з Ростиславом Волошином із центрального Проводу і він видався мені дуже хорошим як людина і розумним політиком, — сказав я.

— При двох ділових зустрічах людину не впізнаєте; якою вона є насправді, люди при таких зустрічах показують, а якщо навіть і насправді Ростислав і був хорошою та розумною людиною, то він не в силах

зробити хорошу погоду в центральному Проводі. Всюди бере гору наглість.

— Я можу бути незгідним з ідеологією ОУН, я можу бути незгідним з філософськими основами тієї ідеології, але я нікому не повірю в те, щоб усі в центральному Проводі були поганими людьми, хороші люди є всюди, оце тільки вірно, що погані, заздрісні і властолюбиві завжди обдаровані наглістю, а хороші — скромністю, а в наші часи наглість бере зверх над скромністю.

— Наглість, хитрість і підступність — це велика сила.

— У інших народів також не все блищить, ось з нами до Володимира в тюрму їхали 4 німці. У Володимирі в тюрмі їх посадили в окрему камеру. Через місяців два вони почали битися між собою і писати мені один на одного всякі гидоти та просити мене, щоб я не був проти як вони впросять начальника тюрми, щоб він їх перевів до нашої камери. Це писали обидві ворогуючі між собою двійки. Так що і в державних народів не все гаразд.

— Якщо сваряться між собою ті, що мають свою державу, то це не страшно. Розкол був у всіх партіях. Російська соціал-демократична робітничка партія також розкололася на більшовиків і меншовиків. Але вони одні одних не стріляли, поки одна з них не здобула влади. А ми, ОУНівці, розпочали стріляти одні в одних відразу після розколу. У 1940 році делегати від ОУН із всієї Галичини, Буковини, Закарпаття і Волині тайком переходили кордони і дружно спішили до Кракова, на Другий Великий Збір, а після Збсру, розколовшись, бандерівці поспішили у прикордонну смугу раніше, ніж мельниківці, і в прикордонній смузі почали їх стріляти. Замість того, щоб разом боротися за незалежність, ми стріляли один одного, — сказав Славко.

— Це правда, більшовики меншовиків не стріляли,

поки не здобули влади, але зате, здобувши владу, дали собі волю, а після закріплення її, почали розстрілювати і більшовики більшовиків.

— Найкраще не займатися політикою.

— Коли б наш народ мав свою державу, то я б ніколи не займався політикою. Але як я зрозумів, що польські діти відносилися до нас, українських дітей, ще в початковій школі, як до неповноцінних, тільки тому, що ми не мали своєї держави, що це їх держава, а не наша, оце ж їх презирство і спонукало мене до боротьби за незалежність, а така боротьба є політичною, і мета такої політики благородна, але ж мабуть нічого на землі немає настільки святого, щоб люди не могли зогидити. Брудні руки забруднюють усе, чого тільки вони торкнуться, так що сама суть добра і зла таїться не в ідеологіях, а в людях. Жодна ідеологія не здібна очистити брудної людини, а брудна людина зовсім легко занечищує навіть і найчистішу ідеологію.

Прийшла весна, і, нарешті, в Озерлаг приїхала довгожданна комісія Президії Верховної Ради СРСР і розпочала свою роботу. В'язні з надзвичайною жвавістю скрізь і всюди почали розмовляти про роботу комісії. Люди почали мріяти про волю, про зустріч з рідними, близькими і знайомими. Але ж ми були на «особо строгому», адміністрація управління нас не спішила направити на комісію. Люди хвилювалися все більше й більше. Бажання і сумніви постійно переплутувались між собою. Бажання породжувало сумніви, а сумніви загострювали бажання. У місяці того психічного напруження одні люди замикалися в собі, а інші просто розчинялися у слухах і розмовах про різні слухи. І так минали дні, тижні і місяці. Аж щойно в перших днях серпня адміністрація 307 особого режиму веліла нам усім здати постіль і забрати свої речі з каптьорки. Це вже була явна ознака, що нарешті прийшла черга і на нас.

Після обіду нас усіх вивели за ворота і в ту ж

мить ворота впали на землю. Всі загомоніли: « Це добра ознака ». Піхотою до залізниці ми йшли через тайгу кілометрів сім. На залізничній зупинці ми сіли на відкриті плятформи і відправилися на одинадцятий лагерь. З 11-го кожного дня по чоловік 25 брали на комісію. Комісія працювала в будинку лісництва. Туди треба було йти кілометрів три. Увечорі після комісії майор у своїй конторі зачитував рішення комісії. З кожної групи комісія звільняла в середньому біля 20 чоловік. Деяким знижувала покарання на половину, а небагатьом залишала все без змін. Але таких було дуже мало. Славко попав на комісію на один день раніше від мене і його звільнили. На другий день покликали і мене. У лісництво на подвір'я прибігли нас зустрічати майже всі ті, яких комісія звільнила попереднього дня. Очі в них світилися радістю, вони почували себе щасливими.

— Влодку, а де ж Славко? — запитав я.

— Славко в абсолютному зосередженні дуже щиро молиться, і тому ми не наважились його турбувати, — відповів Влодко.

Через хвилин п'ятнадцять появився Славко.

— Вас, Даниле, вже викликали на комісію?

— Ні, ще не викликали.

— Оце я весь ранок молився Богу за вас, Даниле, щоб вас звільнили.

— Дякую вам, Славку.

І в ту ж мить мене покликали на комісію. У перші хвилини я хвилювався. Серце закалаталося дуже сильно, але поки прийшов до кабінету, все стало в нормі.

У досить просторому кабінеті за столом сидів інтелігентний, досить приємного вигляду, середнього віку мужчина. Це був голова комісії, член ЦК КПРС, з правої сторони сидів із незадоволеним виразом обличчя, сповнений недовір'я і підозри прокурор із ген. прокуратури. А з лівої сторони — якийсь літній гене-

рал з добрячим виразом обличчя і очей. Ввійшовши до кабінету, всі вони спрямували свої очі на мене.

— Добрий день! Моє прізвище Шумук Данило Лаврентійович. Осуджений Військовим Трибуналом на вищі міри, але Верховний Суд замінив вищі міри 20 роками каторжних робіт. Осудили мене в квітні 1945 року.

— За що ж вас осудили? — запитав голова комісії, перегортаючи мою судову справу.

— За участь в українському націоналістичному русі, — спокійно відповів я.

— Що ж вас спонукало піти на той шлях?

— У минулому по переконанні я був комуніст у повному розумінні того слова. Я з надзвичайною активністю діяв у комуністичному підпіллі на Волині. Польський суд у 1935 році засудив мене за комуністичну діяльність на вісім років тяжкої тюрми. Я йшов на всі ті страждання із гордо піднятою головою. Для мене тоді навіть і муки за комуністичні ідеї були солодкими. Але після визволення західніх областей України радянськими військами 1939 року, я почав розчаровуватись в політиці комуністичної партії Росії. Я не міг примиритися з духом формальної чиновницької партійщини. Я був противником примусової колективізації і репресій. Бездушні лозунги, зарозумілі виступи на мітингах і зборах партійних чиновників мені були гидкими і я по переконанні комуніст, що страждав за ті ідеї, соромився за ті їх виступи.

Як солдат Радянської Армії, будучи на фронті в Житомирській та Київській областях в 1941 році, я зустрівся з нечуваними злиднями селян-колгоспників. В Чернігівській і Полтавській областях селяни оповіли мені про страхіття штучно створеного голоду в 1933 році та репресії 1937 року. Оце все і відвернуло мене від комуністичної партії Радянського Союзу.

До українського націоналістичного руху я прилучився у березні 1943 року у силу обставин. Переді мною

питання стояло так : або їхати в Німеччину на каторжні роботи, або прилучитися до українського націоналістичного руху, який уже на той час охопив усе населення Волині. Усупереч своїм переконанням, я вибрав то друге тільки тому, що на той час націоналістичний рух Волині був самотнім рухом, який, виступивши проти грабіжницьких дій німецьких окупантів на Волині, об'єднав круг себе весь народ нашої області.

Керівних постів у тому русі я не займав. Ніяких убивств я не виконував і в ніяких боях участі не брав, — сказав я.

Надзвичайно уважно вислухали мене всі члени комісії. Після короткої павзи голова комісії, повернувшись до генерала, запитав :

— У вас, товаришу (називаючи по імені та по-батькові), є якесь питання ?

— Ні, немає.

— А в вас ? — звернувся голова до прокурора також по імені та по-батькові.

— Ні, немає.

Після їх відмови ставити мені питання, я відчув на душі полегшення, бо це був явно обнадіюючий признак.

Але голова комісії, відклавши в бік мою судову справу і розкривши зелену папку, сказав :

— Судова справа у вас, це чепуха, я дивуюся за що вам дали були вищу міру, або навіть двадцять років каторги, але от в лагерьх то ви натворили багато, — показуючи мені на зелену папку, сказав голова комісії.

— Що ж я саме такого страшного натворив там ? Я вважаю навпаки, що не я, а лагерна адміністрація звершувала в лагерьх злочини.

— Ось слухайте, я вам зачитаю про все те, що ви творили, — відповів голова комісії і почав читати характеристику, дану на мене лагерною адміністра-

цією. Характеристика виявилася дуже довгою, мабуть сторінок 15. По суті це була не характеристика, а страшний звинувальний акт, на основі якого можна було б знову дати вищої міри. У тому « акті » звинувачували мене за зруйнування ізолятора на третьому каторжанському лагері в Норильську. За видавання брошур та підготовку і керування забастовкою у Норильську. І за редагування підпільного журналу на 05 по Тайшетській трасі та підбурювання в'язнів проти адміністрації і т. д.

Закінчивши читати цей « акт », голова комісії запитав :

— Що ви скажете з приводу цієї характеристики ?

— Мені самому соромно за вашу адміністрацію, що вона наважилася усі ті свої вигадки безсоромно представити такій високопоставленій комісії. Всі зачитані вами вигадки нічим не підперті і ніким не підтверджені, але це все свідчить про те, що держава витрачає народні гроші на тих трутнів зовсім дурно, якщо вони не в силі довести те, що оце вам преподнесли.

Із свавіллям цих « удільних князів », які офіційно називаються начальниками управлінь спецлагерів, і їх опричників я боровся відкрито. Я вважаю святим обов'язком кожного чесного громадянина боротися скрізь і всюди проти всяких проявів свавілля, не зважаючи на те, хто б їх не чинив.

Після моєї відповіді голова комісії, вийнявши з папки мою скаргу, яку шість місяців тому я писав в ЦК партії, почав пробігати очима підкреслені червоним олівцем місця і показувати їх генералові і прокуророві. А після цього, тихенько перемовившись між собою, голова комісії сказав :

— У нас уже до вас нема ніяких питань, можете йти.

Я вклонився і вийшов. На вулиці з нетерпінням ждав мене Славко Пацак, Влодко Вітошинський і Він-

тоняк. Я почав був їм оповідати про все, як було з найменшими деталями, аж раптом з надлісництва вибіг посильний і знову покликав мене в будинок, де засідала комісія. Для мене це було загадковим, бо двічі комісія нікого не кликала.

— Ми вирішили вас звільнити із зняттям судимости та позбавлення в правах. Треба було б, щоб ви затримались тут разом з нами і допомогли нам розібратися у тій своєрідній лагерній плутанині, але ми не маємо права вас затримувати. Отож у нас є одна прозьба до вас : оце в такому пляні, як ви писали цього листа в ЦК партії, — взявши в руку того листа, сказав голова комісії, — напишіть все детально про весь період свого перебування в лагерах і вишліть комісії при Президії Верховної Ради СРСР у Москві.

— Добре, постараюся зробити все, що зможу.

— Бажаємо вам щасливо доїхати і добре влаштуватись, — сказав голова комісії.

— Дякую.

Назустріч вийшов Славко Пацак і з тривогою в очах запитав :

— Що вони ще хотіли ?

Я оповів усе як було. Славко і всі інші мої друзі з любов'ю потиснули мені руку. Мислями і душею я був уже поза лагером. Мені не треба було ждати, поки майор зачитає результати рішення комісії. У той день комісія звільника 18 чоловік. П'ятьом зняли до половини, а двом залишили у силі їх покарання.

Ті люди, яким комісія нічого не зняла, були злі на всіх на світі, в тому числі й на нас. На другий день нас викликали на вахту. Вахтар відкрив ворота. Черговий офіцер, згідно рішення комісії, по формуляру викликав нас і сказав йти за ворота. У душі клубився приємний лоскот. І так ми перший раз пройшли крізь ворота без конвою і їх пронизуючих злістю поглядів і погроз. За воротами нас ждала вантажна машина. Із 11-го нас перевезли у пустий лагер на

Віхоровці. Там ми перебули два дні, поки оформили всі документи і одержали пашпорти.

20 серпня ми сіли в поїзд « Москва-Лена ». Поїзд рушив, і на душі стало легко-легко. Приємно залишати землю тяжких мук і страждань. Приємно віддалятися від місць принижень і знуцань. Колеса вагонів, виступуючи стики рейок, відзначали віддалення від тих страшних місць ганьби людського роду, які лягли чорною плямою на ту систему, яка створила ту безкінечну мережу, зіткану з колючих дротів та наглядницьких вишок. На світанку я пробудився і глянув у вікно. Поїзд притишив ходу. Це була зупинка Чума. Жінки товпилися біля вагонів із всякими продуктами своїх грядок. Я вийшов з вагона і купив собі за 3 карбованці сухої вареної картоплі і пучечок зеленої цибулі. Мені приємним тоді був сам акт купівлі і продажу та вільний доступ до вільних людей. Смачною для мене тоді була і та пісна картопля. Смачним було і свіже вільне вранішнє повітря. Весь світ був якимсь святковим, немов оновленим.

Кожна пережита година і доба наближала нас до рідного краю. У дорозі з Віхоровки до Москви пасажирки у вагоні мінялися. Їхали з нами прості трудівники, їхали чиновники, їхали студенти, їхали і молоді дівчатка, тікаючи з цілинних земель. Прості трудівники лаяли Сталіна. Студенти сміялися і оповідали анекдоти про сталінців. Тікаючі з цілинних земель лаяли всіх підряд. Лише чиновники, боляче відмовчуючись, перекидалися один з одним ляконічно : « Это не продлится долго ». « Да, беспорядки долго длиться не могут ». Вони тужили за минулим і з притамованою погрозою дивилися на грядуще.

« Як довго не заплямують ганьбою всіх взагалі і кожного зокрема, хто організував голод у тридцять третьому році і хто віднімав хліб від тих, що його виростили, і хто в 1937-му році і пізніше арештовував, знущався по тюрмах і лагерах та розстрілював ні в

чому невинних інтелігентів і чесних трударів міста і села, так довго існуватиме небезпека відновлення тиранії. Величезна армія неназваних злочинців пляномірно розставлена верховним тираном відверху до низу, лише причаїлася в очікуванні сприятливої миті, щоб знову стати на весь свій зріст і продовжувати свою чорну справу. Одне тільки обнародування кожного злочинця і заплямування їх на місцях доконаних ними злочинів унеможливить їм повернутись на свої старі місця для продовження своєї чорної справи», — думав собі я.

— Да, так быстро забыл народ о тех, кто отстающую полуфеодальную Россию превратил в передовую индустриальную страну, кто построил Кузбас, Магнитогорск, Беломор и Москва-Волга каналы, кто разгромил фашизм и расширил государство России аж за Карпаты и в Пруссию, за Кенигсберг, — з болем у серці напівголосно промовив чиновник до свого сусіда по вагоні.

— Да, об хорошем народ быстро забывает, а помнит только пустяк, мелочь, — із сумом відповів йому сусіда.

— Страшна смерть від голоду мільйонів трударів села, в яких відняли хліб, ними самими вирощений, — це не пустяки і не «мелочь», це потворний зверхантилюдяний злочин. Масові репресії, страшні тортури і розстріли, голод, холод і каторжанська праця на далекому Заполяр'ї, в царстві вічних морозів це також не «мелочь» і не «пустяк» для тих, що це все пережили, і їх гонимих і голодних рідних. Ті жахливі злочини пустяками називають тільки кровожадні нелюди, — підвищеним тоном сказав я.

Чиновник дивився на мене розширеними переляканими і одночасно погрозливими очима і мовчав. Із сусідного проходу, вислухавши нашу розмову, підійшов до нас якийсь здоровий років п'ятдесяти чоловік і, простягнувши свої могутні руки, сказав до них :

— Не ви, сталінське плем'я, побудували Кузбас, Магнітку і Біломор, Москва-Волга канали, а ми, викинуті вами із наших рідних хат Полтавщини, Київщини і всіх інших областей України і насильно вивезені вами на ті «стройки», голодні, босі і обірвані побудували все це, чим ви зараз хвастаетесь перед усім світом. Не ви, а наші сини, сини-трудоарі розгромили фашизм. Виновником того, що фашисти захопили всю Україну, Білорусію і підійшли під Москву і Ленінград, був Сталін і все його плем'я, а заслуга за розгром фашистської Німеччини належить народові, а не Сталінові. Я репресований, гонений і голодний, викинутий із своєї рідної хати на Полтавщині, побудував Кузбас, а мої брати будували Біломор і Москва-Волга канали, а наші сини брали Берлін, — сказав бувший трудівник з хутора на Полтавщині, а пізніше будівничий Кузбасу.

Чиновники з огидою і страхом відхилилися від жестів дужих рук широкоплечого полтавця і мовчали. Студенти з молодечою веселою цікавістю прислухалися до тієї бесіди.

А я снував роздуми над тим, що людству дала, раніше ідеалізована мною, Жовтнева революція: «Хто був нічим, той стане всім, а хто був усім, став нічим». Формально, то це насправді так і було, але по суті то така заміна місцями нічого надзвичайного людству не дала. Гнані стали гонителями, а гонителі — гнаними. Суть не змінилась, лише збільшилась нетерпимість і жорстокість. Ленін, брат незвершеного царевбивці, виношуючи ідеї Жовтневої революції, відбував покарання в Шушено. Цей найзатишніший клаптик Сибіру, Мікусинську долину Ленін назвав Сибірською Швайцарією. У тій «Швайцарії» Ленін студіював марксизм, вивчав англійську мову, ходив на полювання, займався лижним спортом, ходив на ковзанах по Єнісею. А ми, прості трудоарі села і міста, знемагали від холоду, голоду і тяжкої каторжанської праці у підземеллях

вічних мерзлот у далекому Заполяр'ї. Нас били, ображали і знущались у найжорстокіший спосіб, називали фашистами і буржуазними націоналістами, не в царській, а в « звільненій від усякого гніту і безправ'я » Росії.

Коли б насправді Жовтнева революція розв'язала всі наболілі питання народів Російської імперії, то в другу світову війну німці не могли б, майже без бою, захопити Україну, Білорусію, Прибалтику і підійти під Москву, Ленінград і Царицин. І Власов не зміг би з військовополонених створити цілу армію, яка воювала проти Росії із значно більшою завзятістю від найдобірніших фашистських військ. У першу світову війну не фашистам, а просто німцям не вдалося з руських військовополонених створити армію і кинути її проти царської Росії. А з англійців, американців та французів німці, ані в першу, ані в другу світову війну не створили ані одного батальйону, який би спрямував свою зброю проти своєї матірньої армії. Це трапилось тільки з росіянами. Одні лише радянські військовополонені взяли до рук німецьку зброю і з повною рішучістю повернули її проти Радянської Армії. Наявність РОА (Российской Освободительной Армии) і національних батальйонів з кавказьких, середнеазійських і прибалтійських народів та української СС дивізії по стороні Німеччини найкрасномовніше свідчить про те, що в Радянському Союзі не все гаразд, що основні питання, заради яких народи Росії піднялись на революцію, залишились нерозв'язаними. Росіян в РОА, які з повною відданістю билися проти Радянської Армії, навіть ще й після капітуляції німецької армії було в декілька разів більше від усіх українців в СС дивізії, воюючої проти Радянської Армії, і тих, що були в УПА і воювали як проти німців, так і проти карних батальйонів ЧК. Однак у лагерах, на Заполяр'ї власовців було дуже мало, їх судили тільки за індивідуальне вбивство. У лагерах осудже-

них їх було у декільканадцять разів менше, ніж українців, їх було менше навіть і від естонців, з чого видно, що караюча машина підійшла до них згідно старої російської мудрости: «Свої люди — сочтемся». РОА ж також за «єдиную неделімую».

Про боротьбу власовців проти Радянської Армії і їх звірства не видають брошур, не пишуть в журналах і газетах. Про Власова та власовців тепер уже ніхто ніде і не згадує. А про бандерівців і українських «буржуазних націоналістів» ще й досі не перестали видавати великим тиражем десятки брошур і книг та чорнити у всіх журналах і газетах. Караюча машина не думає про те, що навіть число осуджених і репресованих українців за націоналізм красномовно свідчить про наступ російського великодержавного шовінізму на національні інтереси українського народу і його духовну культуру.

Хто говорить чи пише у Польщі про польський націоналізм, чи в Румунії — про румунський, чи у Венгрії — про венгерський, чи, нарешті, в Росії — про російський націоналізм? Ніхто!!! Чому ж там про це не пишуть і не говорять? Чому у тих країнах нікого не судять за націоналізм? Тільки тому, що там у тих країнах не існує національного питання. Варшава розмовляє й пише своєю рідною польською мовою. Усі установи і підприємства у Польщі працюють на своїй рідній польській мові. Усі школи початкові, середні і вищі проводять навчання польською мовою. Так само і в Румунії та Угорщині. Ті держави зв'язані з Радянським Союзом політичними та військовими пактами та економічними договорами. Ті пакти і договори обмежують їх у зовнішній політиці і торгівлі. Але, все ж таки, ті народи мають свою державу, свою національну армію і свій емісійний банк. Держава без своєї національної армії, і без свого емісійного банку — це не держава. У такій «державі» не може бути й мови про суверенність. У такій «державі» говорити

про це, що я оце пишу, іменують буржуазним українським націоналізмом і судять на довгі роки неволі. А в неволі, далеко за межами рідного краю, тяжкою працею, голодом і всякого роду приниженням «перевиховують». Ось така-то «суверенність» меншого брата. І як довго цей «брат» у старовинному Києві буде вважати тебе хохлом і молодшим братом, так довго «старший брат» і його мова буде панувати у хаті «меншого брата».

Найменший опір проти духовної інвазії «старшого брата», яка проникає разом з його мовою, кваліфікується антиінтернаціональним, антирадянським націоналістичним виступом і за це жорстоко переслідують або й судять.

Словом, національне питання у Радянському Союзі стоїть найгостріше від усіх інших питань. І Росія ніколи цього питання не розв'яже на такому рівні, як це у свій час зробила Швеція. Низька духовна культура і експансивний дух не дозволять росіянам дати можливість відокремитись Україні, так як висококультурні шведи дали можливість відокремитись Норвегії. А яничари українського походження допоможуть «старшому» братові нескорених тримати в узді.

Будучи марксистом ще до приєднання західніх земель до Радянської України, я не знав про те, що національне питання так і залишилось нерозв'язаним. Тоді я більше думав над суттю марксистсько-ленінської термінології та її практичних застосувань у житті. Ось, наприклад, я не міг збагнути терміну «диктатура пролетаріята». Цей термін, придуманий наймогутнішими умами, завжди видавався мені нонсенсом. На мою думку, то, по-перше, цей термін є абстрактно-фігурним поняттям, а, по-друге, то якщо підневільна кляса в результаті клясових боїв переможе панівну і заволодіє всіма її багатствами і владою, то в ту ж мить вона перетворюється з підневільної кляси у панівну, а панівна перетворюється у підневільну.

Але ж якщо пролетарій став господарем і управляючим державою, то в ту ж саму мить він перестав бути пролетарієм і інтереси його та відношення до виробництва у корені змінилися. Будучи робітником, той пролетарій був зацікавлений, щоб на виробництві якнайменше витратити своєї енергії і якнайбільше заробити грошей за робочий день, себто, якнайменше дати і якнайбільше взяти. А ставши директором того ж самого заводу, інтереси його в ту ж саму мить змінюються рівно у протилежному напрямку. Він з усіх сил починає старатися, щоб з кожного робітника витиснути максимум робочої енергії в користь виробництва і мінімум йому заплатити за ту витрачену ним енергію. Отже, по суті все стає на свої місця, так як було й раніше. Без додаткової вартости не може бути ніякого поступу у суспільстві, а визначає величину додаткової вартости і віднімає її від продуцента і розпоряджається ним завжди провідна кляса. Експлуатація робочої сили була, є і буде завжди. Боротьба за справедливий розподіл національних прибутків велася завжди і всюди. Але в демократичних країнах така боротьба не інкримінується антидержавним виступом, а в тоталітарних — такі виступи інкримінуються як антидержавні і за них судять.

На п'яту добу ми вже були у Москві. На Ярославському вокзалі нас зустрів якийсь московський жулік і почав пропонувати нам свої «услуги», особливо хватався за наші валізи і брався супроводити нас на Київський вокзал. Довелося його просвітити.

— Знаєш що, парень, шукай собі других клієнтів, бо у нас тобі нічого не вдасться викроїти. Зрозуміло? — досить переконливим тоном сказав йому один з наших, молодий і здоровий хлопець.

— Я поняв, — сказав жулік і відстав від нас.

На Київському вокзалі ми розташувались всі разом. Нас було більше 30 людей. До нас прилучилась ще маленька група з Норильська. Серед норильчан

було троє дівчат, звільнених комісією. Одна з них була дуже красивою.

— Скільки вам років було, як вас арештували?
— запитав я тієї красуні.

— Сімнадцять.

— За що ж вас судили?

— Зв'язківцем була. З поштою затримали.

— Де ж вас допитували?

— У Львові.

— І вас били?

— О, ще й як били. У Львові в КГБ є такий пірат Виноградов. Ото він закручував свою лапу у мої коси і бив мою головою об стіну так сильно, що кров бризкала по стінах, — із сльозами в очах відповіла красуня.

— Із дівчат ще більше знущалися, ніж з хлопців,
— додала її подруга.

«Боже, Боже, коли ж тому всьому прийде кінець», — думав собі я. Нас звільнили, але як довго виноградови будуть сидіти у Львові, Станіславові, Луцьку і Києві, так довго нам не прийдеться спокійно жити, трудитися і відпочивати на своїй рідній землі. Вони ж і прийшли на нашу землю зумисне для того, щоб при допомозі наших яничарів винищити всіх тих у кого хоча трішечки пробудилась національна свідомість. Власовці виноградових не хвилюють і вони їх бандитами не обзивають, бо по суті вони заодно, за «єдиную и неделимую». Їх хвилюють оті сімнадцятилітні дівчатка, їх хвилює безмежна любов тих дівчаток до рідного краю, до свого народу, до рідної мови, рідних звичаїв, до краси Карпатських гір, до краси родючих ланів Поділля. Їх хвилює все те, що дише не їх духом, що має свою неповторну красу, не ними нам дану.

На вокзалі у нашому розташуванні також появився якийсь московський жулік і почав тертися біля наших шустріших і молодших хлопців, розпитуючи їх,

хто вони такі і звідкіля та куди їдуть. Приставання того жуліка нас насторожило. Всім було ясно, що він прийшов сюди до нас не з цікавості. Ми зі сторони слідкували за його рухами очима. Ждати довелося недовго. Жулік, виждавши, поки наші сусіди, розташовані напроти нас, пішли до буфету залишивши зі своїми валізами малих дітей і старушку, схопив дві валізи і хутко почав віддалятися. Нам було ясно, що він робить це під наш адрес; але в ту ж мить два наших хлопці догнали його і так змасакрували, що на тому місці залишилась тільки мокра червона пляма, а жуліка, стратившого свідомість санітари в білих халатах забрали на носилки і понесли. В момент того ексцесу раптово піднялись на ноги всі пасажири на вокзалі, але ніхто не промовив жодного слова і не рушився з місця. Незабаром прийшов капітан залізничної міліції і, звернувшись до мене, сказав :

— Пойдем к нам напишем протокол обо всем, что здесь произошло.

— Я нікуди не піду і ніяких показів давати не буду.

Капітан міліції усміхнувся. До нас підступило ще два наших хлопців. Капітан з тим самим словом звернувся і до них, але вони також відмовились давати покази по тій справі.

І так капітанові прийшлося шукати свідків з приводу того ексцесу серед сторонніх пасажирів.

У міжчасі появились і господарі тих валіз. Сторонні люди оповіли їм про це все, що трапилось. Господарі валіз підійшли до нас і подякували нам за те, що ми не дозволили тому жулікові вкрати їх валізи. Пасажири, сусідуючі з нами у вокзалі, після того ексцесу не спускали з нас очей, показували на нас одні одним і щось оповідали про те, що трапилось.

Пізніше появилася на вокзалі молоденька, років дванадцяти, дівчинка і тихенько, переходячи від пасажира до пасажира, пропонувала пасажирам купляти

в неї хрестики. Пасажири радо купували ті хрестики. Купували і ми. Аж раптом міліція почала ловити ту дівчину. А дівчина, тікаючи між пасажирами, прибігла до нас і тут же її наздогнала міліція. Наші хлопці заступилися за дівчинку і не віддали її.

— Ви краще дивилися б за тими, що тягнуть у людей валізи, і ловили їх, ніж маєте бігати за тією дівчинкою. Вона ж не краде, а лише продає ті хрестики, — сказав я. Наші хлопці підтримали мене. І міліціонер, не сперечаючись з нами, відійшов. Міліція до нас відносилась дуже увічливо, видно було, що їм був даний спеціальний наказ по відношенню до нас. Квитки на поїзд Москва-Київ нам закомпостували без черги і ввечері ми виїжджали на Київ. Їдучи до Києва, я снував роздуми про зустріч з донькою, про сина, який народився і виріс без мене, про своє рідне село, та про свої чудові гаї, луки, поля і болота, в яких народився і виріс, в яких починав думати про прийдешній свій тернистий шлях у пошуках тієї принадливої примари, яку назвали люди Істиною. У вічних пошуках тієї ненаглядної красуні люди знемагають і вмирають, а вона, окаянна, принаджує все нових і нових шукачів. З кожного покоління виділяються безстрашні шукачі, які, не зважаючи на невдачі своїх попередників, сміло пускаються у пошуки тієї королеви всіх красот, добра і правди і в пошуках, так як і їх попередники, загивають, не досягнувши мети. Всі вони на своєму шляху потрапляють у тенета «сатани», який, переодягшись у принадне плаття добра і правди, видавав себе за істину.

17 років тяжкої неволі польської, німецької і російської мене втомили і мені хотілося відпочити. Я мріяв про «тиху пристань», про мирне і спокійне життя. А насамперед я мріяв про зустріч з рідним краєм і донечкою. А поїзд все мчав і мчав. Мої товариші по неволі жадібно питали один одного: «Коли ж ми вже ступимо на землю своєї батьківщини, на

землю України? Де і від якої станції починається Україна???»

— Від станції Михайлівський хутір починається Україна. Ось пройдем Брянськ і Брянські ліси, а там уже й будемо виглядати Україну, — відповів я.

На станції Михайлівський хутір, миттю всі ми вибігли з вагона і кинулись купувати помідори, молоду цибулю і огірки. У всіх очі світилися безмежною радістю. Купуючи ту всячину українських полів, наші хлопці більше дивилися на червонощоку продавщицю, розмовляючи полтавським діалектом, ніж на те, що вони купують. Ця мила жінка своїм гумором, дотепом і полтавською м'якою вимовою просто зачарувала всіх. З радости — і здачі хлопці відмовилися брати.

— Так, це вже Україна, тут земля, вода, і навіть трава пахне чимсь рідним, близьким і милим серцю, — сказав старий Прокіп.

У Конотопі в наш вагон сіли дві молоді дівчини і розташувались у нашому проході. Вони їхали до Тернополя. Наші хлопці з тими дівчатами розмовляли, жартували, сміялись і співали українських народних пісень. Всім було дуже приємно і весело. Це були медички із середньою освітою. Вони працювали в Тернополі в лікарні.

— А чи ви, дівчатка, знаєте хто ми такі? — у ході розмови і жартів я запитав їх.

— Ні, не знаємо, — відповіли обидві разом.

— А ви там у Тернополі чули розмови про бандерівців?

— О, чули. Після призначення нас туди на роботу, нам читали лекції про бандерівців, це страшні бандити, вони вбивали безневинних людей, — відповіли наперехопки одна перед одною дівчата.

— Оце ж ми всі тут і є бандерівцями. Оце нас звільнили із неволі і ми їдемо додому, — сказав я.

— Це неправда, ви обманюєте нас, ви не вбивці, ви не могли вбивати людей.

— Ми ж не говорили вам, що ми вбивали людей. Мене судили за націоналістичну діяльність, — сказав я.

— Але ж це правда, що бандерівці-бандити?

— Бандити є бандитами всюди, куди б вони не попали, чи то у бандерівці, чи то у червону партизанку, чи то в польську АК, чи в Людову Армію, тільки не всюди мають однакову можливість бандитничати. А хороші люди, без огляду на те, куди їх доля закинула, вони завжди і всюди залишаються хорошими. Так що це неправда, що бандерівці всі бандити, а червоні партизани всі благородні. Всюди трапляються всякі люди, хороші й погані, — відповів я.

Під обід наш поїзд прибув у Дарницю, а звідтам рушив у напрямку Дніпра. За Дніпром завиднілись київські гори, вкриті чудовим кучерявим лісом. На вершинах гір красувались золотoverхі церкви. Через міст на Дніпрі поїзд йшов тихо. Всі мої товариші поневолі мовчки у глибокій задумі дивилися на Дніпро, гори, ліс, церкви і на величавий пам'ятник Володимира Великого.

— Один Володимир насильно охрестив нашу прадавню поганську Русь, а другий перехрестив її на комуністичну. Християнська віра прийшла до нас з висококультурного, на той час, півдня і принесла нам письменність, культуру, яку наші предки засвоїли на свій лад. А що прийшло до нас з комуністичною вірою, принесеною нам з відсталої півночі? — думав собі я, дивлячись на Володимира з хрестом, стояшого на горі над Дніпром.

У Києві ми піхотою пішли до Володимирського собору, а звідтам до університету. Подивились на той будинок, в якому 1918 році засідала Центральна Рада на чолі з професором Грушевським. Поклонилися перед пам'ятником Шевченка і вернулись назад на станцію у Києві. На станції наші дороги розійшлись. Одні поїхали до Львова, другі до Станіславова, треті до

Дрогобича, а я з декількома хлопцями поїхав на Полісся, на станцію Ковель.

Уява розвивалася все більше й більше. Рідне село, дороги мому серцю куточки нашого прекрасного Полісся, березові гаї, зарослі лозою, черемхою і калиною болота, пахучі луки і поля, барвистими образами випливали з моєї уяви і переносили мене у світ мого дитинства і юности. Переноситись у сні уяв і милих серцю спогадів інколи буває дуже приємно.

А донечки дорослою я так і не міг собі уявити. Мені завжди ввижалося, що це п'ятирічне дуже миле, веселе і красиве дівчатко безжурно стрибає по квітучій картоплі, граючись у схованки з моєю мамою.

Від Ковля до залізничної зупинки Підгородне було всього 36 кілометрів. Цей клаптик дороги був мені із самого дитинства дуже близьким і знайомим. 26 травня 1939 року, після відбуття 5 з половиною років неволі, тією ж самою дорогою я повертався додому з польської тюрми. Тоді мені було 25 років. Я повертався добре вишколеним, віруючим комуністом. А зараз, думав собі я, мені вже 42 роки. Я відбув 11 з половиною років тяжкої неволі в далекому Заполяр'ї, на каторжних роботах за націоналістичну діяльність. Слідство, суд і польська тяжка тюрма не зломали мене, я вийшов з того всього ще більше загартованим і вишколеним, а радянська дійсність, та страшна дійсність 1933-37 років, язви якої ще не зажили і понині, відвернула мене від комунізму і, в силу обставин, я попав у протилежний табір, у табір націоналізму. І ось зараз я знову повертаюся у своє рідне село давно вже зневіреним у комунізм і з недовір'ям до ОУНівського націоналізму. Я рішив, наскільки мені дозволить моє знання і досвід, глибоко осмислити все своє минуле і минуле свого народу та й всього людства. А поскільки моє минуле, від п'ятнадцяти років мого життя, було тісно зв'язане з курсуючими на наших землях ідеями, то треба строго критично осмислити і ті ідеї. На наших

землях перехрещувалися дві антагоністичних одна одній ідеології. Одну підживлювала Москва, а другу Берлін. На мою долю випало так, що перехрещення тих двох, нетерпимих одна одній ідеологій, пройшло через мене, отож я повинен безпристрасно осмислити, як одну так і другу, бо саме мені прийшлося дуже тяжко і довго страждати як за одну, так і за другу. Дати глибинний теоретичний і практичний аналіз тих двох течій не легко, а тим більше мені у моїх умовах, але все те, що у моїх силах, я постараюся зробити. Оце з такими думками я повертався на волю.

У рідному селі затримуватись довго не думав. З дружиною мене зв'язували тільки двоє дітей і більш нічого. Духовно ми були чужі одне одному. Дружина мене не розуміла і не могла зрозуміти. Крім того, у 1950 році вона, без мене, прижила собі ще одну дочку. У рідне село мене тягнуло нестримне бажання побачити і побути зі своїми рідними дітьми. А напостійно жити я думав влаштуватись десь в іншій області.

Проїжджаючи з Ковля в Підгородне, я не зводив очей із прилягаючих до залізниці знайомих і близьких мому серцю гаїв, полів і луків. Але все це сприймалося зовсім не так, як у 1939 році. Від усього того віяло якоюсь незрозумілою відчуженістю, байдужістю і холодом. І тут же я подумав: «Хорол місто не те і Хорол річка не та». Все було не те, що колись хвилювало мою душу і ніжно ласкало око. Одушевлена поезія перемінилася у бездушну безбарвну прозу. Я боляче відчув, що в тому краю мені вже не жити, що тут уже рідного для мене нічого не залишилось. «Болота висохли, гаї порубали, луки тракторами поорали. А люди, люди також вже стали, мабуть, не ті. Чи це вже й справді все так померкло, поблідніло і посіріло, чи може це я постарів і моє сприймання висохло», — думав я собі, і в тім часі поїзд зупинився на зупинці Підгородне. Я вийшов з вагону і подивився навкруг. Півстанка, колись давно побудованого з червоної це-

гли, не було, не було й того садочка, в якому він тулився. Не було і алеї з височенних старих беріз, крізь яку пробігала залізниця. На чистому полі стояв новопобудований оштукатурений півстаночок. Кругом було голо, сумно і незатишно. Люди також виглядали якимись порожніми, бездушними і байдужими до всього того, що їх оточувало. « Невже це настала якась духовна деградація людського роду, чи може, навпаки, я сам деградую », — думав я сам собі. Від півстанка Підгородне до Боремщини було кілометр дороги. Це була стежинка, яка колись вилася через струмок, захований в гущавині молодої вільшини, лози, калини, черемхи та розкішний березовий гай, а зараз всюди пусто і голо. Веселий струмочок, пропливаючий серед невгамовного пташиного співу, перетворився у сумний беззахисний потічок, а там, де був чарівний гай, розкинулись вивітрені поля, а на них розлилася туга, туга за зруйнованою красою. Ласкала мое око тільки та дорога, що бігла в село з півдня, вона протягувалася попід кронами кучерявих верб, посаджених ще при мені перед війною. Я йшов тією дорогою помалесеньку, придивляючись на все, що тільки траплялося мені. Не впізнавали мене діти, не впізнавали дівчата і хлопці, не впізнавали і старші — всі дивилися на мене як на чужака. І насправді, я був для них чужим. Мої інтереси, мої роздуми для них були недоступними, а їх інтереси для мене були байдужими. Між мною та моїми односельчанами утратився психологічний контакт і налагодити його вже неможливо.

Я йшов, а хвилювання зростало з кожним кроком. Ось уже те місце, де колись була саджавка, де плавали качки і гуси. Ось уже видно садибу мого сусіда і розлогого ясена над дорогою. А ось уже й моя усадьба. Моя, але не та. Колись тут був розкішний садочок, пасіка, а зараз голо і пусто. Залишилося тільки дві сухих груші і кучерявий зелений волоський горіх та декілька вишень. Над дорогою стояла маленька хатин-

ка, побудована вже після війни, без мене. Я прискорив ходу. Серце калаталось все дужче і дужче. І нарешті я ввійшов до хати. На кухні не було нікого. Я постукав до кімнати.

— Прощу! — почувся ніжний лагідний голос.

Я ввійшов.

Біля столу стояла в білому платечку молода, сповнена недоторкнутою свіжістю і красою ніжна дівчина.

— Доню! — розкинувши руки, кинувся я до дочки.

— Тату! — відкликнулась дочка і кинулась мені в обійми. Поцілувавшись, ми довго стояли в обіймах, пригортаючись одне до одного, і мовчали. Пізніше сіли на ліжко і знову пригортаючись одне до одного, мовчали. Ми не розмовляли, щоб не осквернити і не сполохати своїх невимовних почуттів. Пізніше прийшла дружина і, зобачивши нас в обіймах з дочкою, аж зжахнулась, а тоді з якоюсь неприродністю кинулась цілуватись. Незадовго прийшов і син. Він також поцілувався зі мною якось відчужено, наче під якимсь примусом. А Лідочка, бідна Лідочка, їй тоді було всього шість років, вона не знала нічого і горнулася до мене як до рідного.

По-справжньому моїм прибуттям раділа тільки моя донечка і обманута мамою її дочка. Дружина і син ставилися до мене неприхильно. На самоті, у відсутності дітей, дружина оповідала мені всякі небиліці з метою виправдати свій поступок, в результаті якого появилась на світ Ліда. Я слухав і мовчав. По тому поведи я їй ніколи не сказав жодного слова і нічого не питав.

Незабаром прийшли сусіди: Михальчук Федір і Власюк Нечипір, а пізніше прийшов ще й Власюк Василь. Сусіди почали оповідати про своє життя, про колгосп, одного голову колгоспу лаяли, а другого хвалили. Їх візит і розмови видалися мені дуже невчас-

ними і недоречними. Мені хотілося побути у своїй хаті самому зі своїми дітьми і тому я сказав :

— Я вже давно тут не живу і тому мене зовсім не цікавлять ваші колгоспні справи. Зараз мене цікавить тільки моя дочка і син.

Перші дні мене навідували рідні, близькі і знайомі. У тих відвідинах більше проявлялося любознایство, ніж добросердечність. Всі знали мене палким, ідейним, відданим комуністом. Всі колись заслуховувались у мої палкі виступи на мітінгах. Ото ж всім було дуже цікаво знати, що ж це таке відвернуло мене від комунізму і повернуло у іншу сторону, але прямо ставити такі запитання ніхто не наслідювався. Всі нетерпляче ждали поки я сам їм про це оповім. Ухилитись від того я не міг і не мав права. Казати неправду чи оповідати про все детально також не можна було. Тому я обмежився абстрактним з'ясуванням. Всім цікавим я говорив приблизно так :

« По суті, то я залишився вірним своїм ідеям, я шукав правди і думав, що вже її знайшов і іншим показував : ось вона, а виявилось, що в одержу правди, переоділась брехня. Цей обман мене сильно обурих і я не міг собі того простити, бо це ж йшлося не тільки про мене, а й про тих, що я вів за собою, бо я ж був не тільки трибуном цих обманчивих ідей, а й організатором. Все, що я говорив і робив в ім'я тих ідей, я робив з глибокою вірою в серці, що це є вершиною добра і щастя людського роду, а виявилось навпаки. Отже раніш я страждав за ті ідеї, а пізніше страждав за те, що обманувся в них, що це були не ті ідеї, яких я шукав, а лише тільки тонка підкройка під них ».

Пізніше ті мої абстрактні з'ясування люди сконкретизували, звульгаризували, перередагували на свій лад і у формі доносу передали КГБ. А для КГБ тільки того й треба було. І так знову на мене завели справу. Але це настало пізніше. Я було запланував побути з дітьми не більше одного місяця, але вийшло зовсім

по-іншому. З кожним днем я все більше і більше привикав до дочки і не міг собі уявити, як я можу з нею розстатися. А дні і тижні, місяці проходили дуже швидко.

Кожного дня поштарка приносила мені по три, п'ять, а іноді й по сім листів. Бувші, в'язні, які відбували покарання в Норильську, писали до мене із усіх кінців Радянського Союзу. З Польщі писав до мене Семенюк Степан і вислав мені польські журнали і газети. У Польщі звільнили з тюрми Гомулку і Спихальського. Розпочався шостий пленум Польської Об'єднаної Робітничої Партії. У роботі пленуму взяв участь Гомулка. З Польщі повіяло свіжим повітрям гуманізму і демократії. На пленумі гостро засуджували дотогочасну внутрішню політику партії. У Москві з того приводу забили в тривогу. Хрущов і Булганін без запрошення приїхали до Варшави. Під польську границю день і ніч підтягували війська. Напруження зростало. Хрущов і Булганін домагалися зустрічі з Охабом і Циренкевічем. Але пленум вирішив, щоб у переговорах з Хрущовим і Булганіном крім Охаба і Циренкевіча взяв участь Гомулка. Розмова відбулася у напружених обставинах. Першим секретарем ПОРП пленум вибрав Гомулку. На незнайомого мені Зенона Валька нападали на пленумі за те, що він від імени Політбюро розпорядився, щоб преса описувала познанські події, як кривавий путч, організований із-зовні закордонною агентурою. Гомулка гостро засудив таку постановку Політбюро щодо познанських подій, висловивши по тому поводу таку фразу, що робітничий клас без причин за зброю не хватається. Отож тими словами він реабілітував тих, що в Познані схопилися за зброю і чинно виступали проти політики уряду. Нерентабельні колгоспи Гомулка розпустив. Припинилось цькування на індивідуальних господарів. Авторитет Гомулки зростав не по днях, а по годинах. Гомулка став любимцем всього народу. Його любили

навіть і ті, що не поділяли комуністичних поглядів. Гомулка став найавторитетнішим чоловіком.

Я радів і тим, що тоді відбувалося у Польщі. Я гордився Гомулкою. Коли б Гомулка побув при вдалі 4-5 років, так як це робиться у насправді демократичних країнах, то цей період, мабуть, був би записаний в історії Польщі золотими буквами. Але сталося по-іншому, Гомулка був при владі аж чотирнадцять років, а влада має таку змінну силу, що розкладає навіть найкращих і найблагородніших людей, адже вона, окаянна, розложила і насправді гуманного, простого, скромного і всім доступного Гомулку.

Колись, ще перед другою світовою війною, за дорученням партії, Гомулка займався профспілковою роботою, тоді він організував і керував страйками. У ті часи Гомулка був насправді відданим борцем за справу трудового люду, за справу демократії, він тоді щиро боровся за підвищення добробуту трудящих і їх права у суспільно-громадському житті. Прийшовши до влади, він також намагався залишитися вірним своїм принципам служити трудовому люду і демократії, але тлінна сила влади зробила своє. Восени 1969 року, Гомулка в жорстокий спосіб розгромлює виступи польської інтелігенції, спрямовані проти наростаючої загрози диктатури. У тій крайньо антигуманній і антидемократичній реакції, Гомулка вміло, завдяки своїй демагогії, мобілізував по своїй стороні робітничу клясу і підперся її підтримкою у своїй розправі з інтелігенцією. А в грудні місяці 1970 року, Гомулка, встановивши свою диктатуру у партії і уряді, робить наступ на життєві інтереси робочих, різко знижуючи їх життєвий рівень. Робітники всіх портових міст Польщі в знак протесту оголосили страйк і виступили на вулицях з протестами проти антидемократичної політики Гомулки. А Гомулка, той же самий Гомулка, що перед війною піднімав робітників і організував їх до страйкової боротьби за підвищення зарплати, за демократію,

і восени 1956 року по поводу познанських подій сказав, що робітнича кляса ніколи безпідставно за зброю не хватається, у грудні 1969 року дав команду поліції і війську стріляти по робітниках. Кривава розправа Гомулки з робітничим клясом Польщі найкрасномовніше свідчить про те, що влада має у собі таку величезну змінну силу, перед якою не можуть устояти навіть і найкращі люди. Я забіг трохи наперед у своєму екскурсі по поводу подій у Польщі, Гомулки і демократії, але щоб дати якнайчіткіший образ своїх міркувань по тому поводу, я інакше не міг того зробити.

Незадовго після унормування політичного положення у Польщі, у 1956 році виник гострий конфлікт на Суєзькому каналі. Єгипет захопив Суєзький канал. Англія і Франція виступили на захист своїх прав. Виникло сильне політичне напруження. Колгоспники на західніх землях України перестали працювати. Всі кинулися у магазини по сіль і мило. За два дні розібрали все. ЦК партії розпорядився у формі лекцій про міжнародне положення усім громадянам довести до відома, що конфлікт на Суєзькому каналі у війну не розгориться, отже тому всім треба продовжувати трудитися на своїх місцях. У наше село по тому поводу приїхав читати лекцію перший секретар райкому партії. На ту лекцію прийшов і я зі своєю дочкою. Говорив він гидким суржиком. Це була якась кострубата мішанина російської і української мови. А хід подій так переплутав, що коли б його виступ хтось записав на плівку і вислав у ЦК партії, то його в той же самий день зняли б з роботи. Але того ніхто не зробив і він залишився на своїй посаді.

Суєзький конфлікт, зусиллям ООН, був налагоджений в користь Єгипту. Уряд Ідена в Англії подався до димісії. Новий кабінет міністрів за дорученням королевої сформував Мекміллен. Цей шотландець належав до тієї самої консервативної партії, що й Іден, але це не завадило йому бути іншої думки, ніж Іден, з

приводе Суєзького каналу і по цілому ряді інших питань. « Англійці роблять помилки так як і всі інші, але вони вміють їх виправляти краще від інших », — думав собі я.

Незабаром після Суєзького конфлікту вибухло повстання в Будапешті, спрямоване проти диктатури Ракоші. До влади прийшов Імре Надь. Відлуння того повстання швидко покотилося і на наші землі. Колгоспники знову перестали працювати, а декотрі жінки почали навіть погрожувати зненавидженим ними бригадирам і голові колгоспу. Тим разом ситуація заіснувала дуже складна. Напруження зростало з хвилини на хвилину. Бої у Будапешті і у всьому краї розвивалися у користь повстанців. Постала безпосередня небезпека виходу Угорщини з Варшавського пакту. Такий акт став би дуже небезпечним прецедентом для політики Радянського Союзу. І тому уряд Хрущова дав команду своїм військам, стаціонаваним в Угорщині, придушити повстання. І повстання силою радянських військ було придушене.

Після тих кривавих подій в Угорщині, розпочався натиск на колишніх політв'язнів, звільнених з ув'язнення комісією. Нас почали всякими способами виганяти із західніх областей України. Від тоді місцеві власті почали явно вороже ставитись не тільки до мене, але й до моїх дітей. Витворилась дуже важка атмосфера. Біля хати була встановлена сліжка із завданням вислідити, чи до мене приїздить які чужі люди. Голова колгоспу почав налягати на мене, щоб я заходив у колгосп на роботу. Треба було кудись виїжджати. А куди саме їхати, то я й сам не знав. У Дніпропетровську жив один мій знайомий по комуністичному підпіллю, отож я й поїхав у Дніпропетровськ. Мій знайомий впізнав мене відразу з порога, хоча ми й не бачились сімнадцять років. Він був партійний, але прийняв мене дуже радо. Сім днів я шукав квартири і нарешті знайшов, але в паспортному бюро

мені категорично відмовили прописку і дуже грубо і вороже відносились до мене. Цей безвихідний стан почав пригнічувати мене і відбирати охоту до життя.

На дев'ятий день я виїхав з Дніпропетровська. Їдучи назад на Волинь, я зупинився в Києві, у своєї племіниці Дусі, щоб оглянути Київ. Оце тоді перший раз я побачив Печерську Лавру, Софійський собор, Золоті ворота і Аскольдову могилу. Ті славні пам'ятники високої культури наших предків надихали мене вірою у свій народ. Колись Україна була залізним щитом в обороні європейської культури перед диким Сходом. Тоді з київськими князями дружили найсильніші королі Європи, не як зараз з нами, мізерними правнуками; про це нагадують тільки оті величаві залишки наших предків, великих духом, пам'ятники їх культури. « Може ще колись цей могутній дух наших славних прадідів княжої і козацької доби відкликнеться у крові своїх правнуків незрячих і просвітить розум та надихне мужністю », — думав собі я.

Удома мене зустріла пригнічена і обиджена донечка.

— Тату, зараз нам тут жити уже неможливо. Оце зараз вербують переселятися у Кримську, Дніпропетровську і Херсонську області. Давай завербуємося і поїдемо звідсіля усією сім'єю, — сказала донечка.

У мене такого пляну не було. Я знав що з дружиною не зживуся. Нас лучила дуже тоненька ниточка, це діти. А як тільки діти поодружуються, то нас лучити не буде вже ніщо, а роз'єднуватиме все. Але відмовити дочці у тій прозьбі я не міг. І тому згодився переселятися разом із всією сім'єю.

Ввійти в контакт з жителями свого рідного села я вже не міг. Їх круг інтересів мені не підходив, а мене зрозуміти їм було не по силі. За період панування Радянської влади село змінило своє духовне обличчя. В загальному селяни забудувалися краще, ніж за Польщі. Число освічених людей значно збільшилося,

але духовна культура села зменшилась. Затихли у селі старовинні народні пісні, затихли хвилюючі душу веснянки, затихли купальні і петрівчані пісні, замовкли і колядки. Все, що живило і скращувало людську душу, щезло. Увечері, замість веселого співу народніх пісень, роздавалися дикі крики п'яниць. Пили всі. Горілки випивали люди, в загальному беручи, за один день більше ніж при Польщі за цілий місяць. Увечері люди замикали хати, щоб не всунувся якийсь п'яниця і не робив бешкету. Одного разу увечері хтось постукав і до нас. Ми відчинили двері. До хати ввійшло двох незнайомих мужчин :

— Це тут живе Дубій? — запитав старший віком.

— Ні, Дубій живе через дві садиби далше, — показуючи рукою в сторону Дубія, сказав син.

Але гості не збиралися йти до Дубія і без припрошення присіли в нас і почали розпитувати, хто я такий та звідкіля і коли сюди прибув.

— А хто ж ви такі будете? Ви ж ніби то шукали Дубія і раптом розпочали допит : хто я, звідкіля і чого, — запитав я.

Старший віком з відтінком хвалькуватости вийняв червону книжечку і подав мені. Розгорнувши той незвичайний документ, я довідався, що маю справу з капітаном КГБ Крамським.

— Я сам родом з Росії, з Івановської області. Із жалю і співчуття до українського народу я приїхав сюди добровільно, щоб допомогти українському народові звільнитися від націоналістичних банд. Ми розбили на Волині банду Дубового, Рудого. Ви знаєте їх? — раптовно запитав Крамський.

— Ні, я їх не знаю, так як не знаю і вас, — нежичливо відповів я.

— А кого ви знали з вожаків націоналістичних банд? — знову запитав Крамський.

— Я з бандитами не знався і прощу більше таких питань не ставити, — з обуренням відповів я.

— Що ж, хоча ви до нас ставитеся неприхильно, однак нам ще прийдеться з вами зустрічатися, — з насмішкою сказав капітан Крамський і тут же піднялися обидва і вийшли.

Цей «візит» тих непроханих гостей мене схвилював, і я подумав сам собі: «Знову почалось».

Через тижнів два, пізно ввечері, хтось по-поліцейському застукав у двері. Цей наглий стукіт викликав у мене обурення і я сказав синові не відкривати. Стукіт і крик наростав.

— Хто ви такі і чого вам треба? — запитав я.

— Відкривай! Ми з КГБ, — кричав чийсь голос.

Я відкрив, у хату вскочило двоє незнайомих людей, але син в одному впізнав ветфельдшера, а в другому ветсанітара. Вони обидва були безтями п'яні. Пізніше, внаслідок моєї строгої постави, вони спасували і освідчились, що прийшли купувати хату.

Ми записалися на переселення у Дніпропетровську область. Виїзд призначили на 17 березня 1957 року. Нас призначили у Межівський район, у село Слов'янка, у колгосп ім. Щорса. Рано вранці 17 березня ми завантажили свої речі на вантажну машину, а вікна і двері своєї хати навхрест забили дошками. Попрощавшись із сусідами, а властиво із своєю садибою, ми виїхали зі свого рідного подвір'я. Люди мовчки нежичливо провели нас очима. Шофер додав газу і через хвилину п'ять ми вже були за селом.

У Любомлі на станції з'їхалися переселенці з трьох районів. Для нас було виділено декілька чотириосних вагонів. У Дніпропетровську область їхали тільки одні ми, всі інші переселялись у Крим. Начальник по оргнабору і переселенню велів нам завантажуватись у той вагон, що був призначений до Криму.

— Так ми ж призначені в Дніпропетровську область, а не в Кримську, — говорив я йому.

— Від нас більше ніхто в Дніпропетровську область не їде, а дати для вас окремого чотириосного

вагона я не можу. Сідайте до тих, що їдуть у Крим, а в Ковлі перевантажитесь у той ешелон, що йтиме у Дніпропетровську область, — сказав начальник по оргнабору і переселенню. Виходу не було. Ми змушені були завантажитись разом з кримчанами. Залізничне начальство відмовилось нас перевантажувати у дніпропетровський ешелон, як у Ковлі, так і в Ківерцях. І так, у силу обставин ми поїхали в Крим.

У Ковлі сформувалося три ешелони переселенців, один направлявся в Крим, другий в Херсон, а третій у Дніпропетровську область.

Із станції Джанкой наш вагон направили по напрямку Керчі, в район Семіколодязів, на залізничну зупинку Петрова. На цій зупинці всіх з вагону розвантажили, залишились тільки ми. Кримська область нас не прийняла і відправити на місце призначення за свій рахунок також не хотіла. А залізничне начальство за простої вагона начисляло гроші. І так «безпризорними» ми стояли дві доби. На третю добу вранці я вислав телеграму до Києва начальникові по оргнабору і переселенню при Раді Міністрів, Могилі. У час дня з Києва прийшла команда негайно відправити наш вагон у Дніпропетровську область на станцію Межову, згідно нашого призначення. 25 березня ми вже були в селі Слов'янка.

Поселили нас у одної вдови, у маленьку кімнатку на 9 квадратних метрів. Через кілька днів я пішов у колгосп на роботу. Призначили мене прицепщиком на трактор. На цій роботі я простудився і захворів. Пізніше пішов у будівельну бригаду.

Правління колгоспу виділило нам плян і ми викопали траншеї під хату. Через тижнів три дочка поступила на роботу у районну лікарню медсестрою. Син також почав ходити в колгосп на роботу.

Десь під кінець квітня приїхало з району начальство і скликало загальні збори. Йшлося про те, щоб колгосп ім. Щорса перевести в радгосп. У тому пляні

виступав голова райвиконкому і голова колгоспу. На збори прийшли в основному колгоспниці і всі в один голос кричали: « Ми не хочемо переходити в радгосп. Ми ж колгосп самі організували, він для нас рідний і ми не хочемо ніякого радгоспу ».

Але начальство не відступало від свого. Розпочалися індивідуальні бесіди з найбільш упертими. Почулися навіть загрозові натяки, як наприклад: « Прийдеться пошукати, хто це так каламутить воду » і так далі. І так нарешті проголосували за радгосп.

Для мене радгосп був більше сприйнятний, ніж колгосп. У радгоспі був восьмигодинний робочий день і з радгоспу легше можна було вирватись, ніж з колгоспу, а для мене мало це величезне значення, бо я весь час носився з думкою виїхати десь із села. Я хотів лише там побудувати хату. І ждав поки дочка поступить в інститут.

Але радгосп будувати хати не брався. Директор радгоспу говорив, що в них немає дозволу на будову хат для переселенців. А на квартирі жити далі було неможливо. Ми вибралися на виділений нам присадибний участок і там жили під відкритим небом. Там нас пекло сонце і мочив дощ. Нелегко нам було, але ми терпеливо переносили все. Однак таке існування ставало щораз більш нестерпним, треба було щось робити. Директор радгоспу побудував собі розкішний дім, і йому було байдуже, що ми живем під голим небом. Голова райвиконкому також такими справами не цікавився, йому потрібний був плян по здачі зерна державі, а про житла для людей йому голова не боліла. Про такі справи вони навіть і розмовляти не хотіли.

Про своє скрутне становище я написав у Дніпропетровськ начальникові по оргнабору і переселенню при Облвиконкомі, Левковцеву. Левковцев написав відповідне письмо райвиконкому і директорів радгоспу. Але ані директор радгоспу, ані голова райвиконкому це відношення Левковцева не взяли до уваги.

Тоді я написав у Київ начальникові по оргнабору і переселенню при Раді Міністрів, Могилі. І лише внаслідок натиску Могилі райвиконком відпустив мені необхідну кількість лісу і директор радгоспу дав необхідний транспорт для перевозки будівельних матеріалів на хату. За літо я хату побудував і тимчасово вкрив очеретом під листок, з розрахунком, що пізніше вкрию шифером. На шифер я написав заяву в дирекцію радгоспу.

На протязі восьми місяців мого проживання у Слов'янці я працював як віл від сходу сонця аж до темної ночі. За той період я нічого не читав і не писав. Переписку з друзями скоротив до мінімум. Одного разу зовсім несподівано до мене приїхав Славко Пащак. Ми по-дружньому привітались, пообідали і почали розмовляти про свої особисті справи. Виявилось, що і в Славка положення було не краще від мого.

Він їхав з Одеси в Донецьку область шукати роботи. З Одеси його гонили. Тоді нашому братові, бувшим політ'в'язням, ніде не давали спокою. Мене наче б не рухали, але якийсь підозрілий тип часто приїздив до контори дирекції радгоспу та в наше правління і вивчаючо-допитливим поглядом приглядався до мене. Довголітнє переслідування поліцією всіх систем виробило в мене якесь органічне відчуття поліцейського ненависного ока. Тоді я навіть не уявляв, за що до мене можна придиратись, але переслідуючий погляд поліцейського ока відчував безперервно, воно ходило за мною як тінь. Павутину агентури, обсновану навкола мами і дочки, також було явно помітно. Ту роботу поліцейської «машини» я відчував з кожним днем все більше й більше. Кільце змикалося.

18 листопада 1957 року підвечір, на наше подвір'я під'їхав легковою машиною директор радгоспу в товаристві ветеринара. Вискочивши з машини, дружньо привітавшись, директор сказав :

— Оце тільки що з Дніпропетровська дзвонив мені

Левковцев з приводу шиферу. Шифер для вас на хату у нього вже є. Оце завтра удосвіта до Дніпропетровська буде йти наша вантажна машина на сільгоспоборудування для ферми і по дорозі забере вас, то може відразу привезете і шифер.

— Гарзд, я буду ждати вашої машини.

— Як я бачу, то ви уже хату майже закінчили.

— Та ось уже живем, хоча ще не оштукатурений потолок і немає підлоги.

— Якщо вже потолок одранкували, то і заштукатурите, а щодо підлоги, то зміряйте, скільки треба дощок і напишіть заяву, то вже якось викроїмо вам і підлогу, — сказав директор.

Словом, директор того разу був вийняtkово увічливим і щедрим; це його обнадіювання мене аж здивувало. І насправді, другого дня, 19 листопада, ще вдосвіта біля хати зупинилась вантажна машина. Я відкрив двері і всіх з машини запросив до хати. Їх було шестеро: чотири мужчини і дві жінки. Зобачивши, що двох молодих непогано одягнених мужчин дуже пильно стежать за моїми рухами, у мене з'явилась підозра, і я на якусь мить подумав собі: «А може це з тим шифером зв'язана якась поліцейська затія?!» Але зараз я ту свою підозру розвіяв, думаючи, якого їм біса треба від мене, я ж весь відданий будові хати, присадибній господарці і роботі в радгоспі. І насправді, вийшовши з лагера, я не займався і не думав займатися політичною діяльністю. Тоді для мене були вже далекими всі існуючі в нашому народі ідеології. Я зненавидів тоталітаризм у всіх його проявах, як у інтернаціональному, так і в націоналістичному, і тому рішив стати осторонь від громадсько-політичного життя. Однак, я вважав своїм обов'язком осмислити і проаналізувати всю свою попередню громадсько-політичну діяльність і рухи, в яких я діяв. Для тієї мети я всюди і вишукував відповідні матеріали.

Головний механік радгоспу їхав у кабіні разом з шофером, а дві жінки і двоє мужчин їхали разом зі мною у кузові. У Дніпропетровську ми зупинилися, перед будинком управління радгоспами. Механік пішов до правління, а ми сиділи в кузові. Будинок правління стояв метрів сімдесят від вулиці. Я нетерпляче чекав, коли ж нарешті повернеться механік, щоб домовитися з ним, де їх шукати після полагодження своїх справ по поводу шиферу. Але механік не спішив. А я з правління не зводив очей і всіх виходячих звіттам вивчаючо проводив очима. Всі заходили туди і виходили звіттам по-діловому, по-робочому, за винятком лише одного брюнета мого віку у довгому шкіряному пальто. Цей брюнет, який уже не раз оглядав мене на подвір'ї дирекції нашого радгоспу, йшов з обласного правління радгоспів зовсім не по-діловому, він помаленьку перевалювався з ноги на ногу, немов би вагався, чи йти далі, чи вертатися назад. Але все ж таки він ішов і наче б байдуже, дивився на нас. Вийшовши на вулицю, він повернув ліворуч, і пройшовши метрів п'ятдесят, став за машиною «ЗІМ» і продовжував дивитись за нашою машиною. Цей тип всією своєю поведінкою знову навів на мене душевний неспокій. Але поскільки я не займався ніякою антирадянською діяльністю, то потому відігнав від себе і ту підозру.

Нарешті повернувся наш механік і ми під'їхали до держбанку. Механік пішов у держбанк, а я в облівконком до облуповноваженого по оргнабору і переселенню Левковцева. І ось, коли я тільки простягнув руку до дверей облівконкому, в ту ж мить десь взявся той же самий брюнет в шкіряному пальто і запитав:

— А ви до кого?

— До обласного начальника по оргнабору і переселенню Левковцева, — сказав я.

— Нарешті! А я їжджу по всьому городі за вами, я ж і є Левковцев, сідайте в машину, — радісно сказав брюнет у шкіряному пальто і показав на відкриті

двері машини чорний «ЗІМ». Я спокійно підійшов до машини. Два молодих хлопці вправно вскочили в машину, а тоді сів я і поряд біля мене цей же брюнет в шкіряному пальто. «ЗІМ» рушив і помчав. Всі мовчали. Я відразу зрозумів, до чіїх рук потрапив, але назовні того не виявляв. Поскільки я не займався ніякою політичною діяльністю, то в мене навіть і в гадці не було про те, що мене зможуть за щось звинуватити, тому я і був зовсім спокійний.

— Ви, Лаврентійович, ночуватимете в Дніпропетровську? — запитав брюнет в шкіряному пальто.

— Я не знаю, чи механік сьогодні встигне полагодити всі свої справи і завантажити сільхозмашини, чи ні, якщо встигне, то поїдемо сьогодні.

— А в вас тут у Дніпропетровську є де ночувати?

— Є.

— А де і в кого? — спішно запитав брюнет.

— По вулиці Дімітрова у Маслянки Макара.

— А де він працює? — знову дуже спішно запитав брюнет.

— На металургійному заводі імені Петровського.

Після тих запитань знову настала напружена мовчанка, а машина мчала все швидше та швидше. Попереду завиднілися залізні ворота і вартовий. Чергуючий, зобачивши «ЗІМ» із знайомими йому номерами, відкрив ворота і ми в'їхали на подвір'я із задньої сторони якогось масивного будинку, який мав вигляд підкови. «ЗІМ» підвіз нас під самі двері. Брюнет спішив, якомога швидше доставити мене на місце «призначення». Ми ввійшли в просторий вестибюль і відразу повернули на сходи. Один з моїх супутників пішов уперед, а двоє ішло з-заду, це вже явно свідчило про те, що зі мною поведуться так, як з заарештованим.

На четвертому поверсі брюнет відімкнув свій кабінет і жестом руки велів йти в кабінет. Кабінет був просторий, більше тридцяти квадратних метрів; майже

посередині стояв великий письмовий стіл і напроти буквою «Т» стояв менший стіл. З лівого боку під стіною стояв великий масивний сейф, а з правого — диван.

— Роздягайтесь і сідайте, — розпорядився брюнет, а сам, роздягнувшись і повісивши пальто, швидко десь побіг. Зі мною залишився молодий хлопець. Він сів напроти мене за малим вузьким столом і наче б між іншим став розпитувати, як мені подобається Дніпропетровськ та які ще я знаю міста. Питав, чи був я у Львові і Ужгороді. Зваживши ті питання, можна було думати, що мене підозрівають у справах переходу границі в Угорщину з метою участі в угорських подіях. У міжчасі ввійшов брюнет і безмовно дав мому співбесідникові якийсь сигнал і в ту ж мить знову десь пішов. Внаслідок того сигналу мій співбесідник попросив мене пред'явити документи. Я вийняв бумажник і хотів дати йому свій паспорт, але він жадібно вирвав від мене з рук весь бумажник і, поспішаючи, почав переглядати в бумажнику всі мої папери, але не знайшовши там ніякої крамоли, повернув мені все назад. Незабаром прийшов брюнет і велів мені йти за ним. Ми перейшли в другу, значно меншу кімнату. Там брюнет велів мені сісти зліва під стіною. Я мовчки сидів, а брюнет ходив по кабінеті і питливо з-під лоба поглядав на мене. Раптом, підкреслено владним кроком, наче б для утвердження своєї влади у тому страшному будинку, ввійшов у кабінет середнього зросту і середнього віку русявий чоловік.

— Добрий день, пане Шумук, — привітно глянувши на мене, сказав русявий.

— Добрий день, — відповів я. — Коли ж це ви ввели в себе таку форму звертання?

— Вас же ваші друзі у листах величають так, — насмішковано сказав русявий.

— Насамперед я повинен знати, з ким я маю

справу і по якому закону ви читали мої листи? — запитав я.

— Зараз ви, пане Шумук, знаходитеся у контррозвідці, а контррозвідним питань не ставлять, а навпаки, ми будемо ставити питання вам. Зрозуміло?! — сказав русявий.

Брюнет, який відрекомендував себе Левковцевим, насправді був майор Гура. Тоді він займав в обласному КГБ Дніпропетровської області посаду заступника начальника оперативного відділу. А русявий тоді був також майором, по прізвищу Свердлов. Він займав посаду у республіканському КГБ, також заступника начальника оперативного відділу.

— Я не розумію, на якій підставі ви взяли мене сюди і чого ви від мене хочете?

— Не спішіть, тут ви дізнаєтесь про все, основне, щоб добре осмислити, куди ви попали і подумати про те, що благополучно звідсіля виходять тільки розумні і зговорчиві люди, — сказав Свердлов.

— У вас немає ніяких підстав мене арештовувати і я на ніякий зговір з вами не піду, — сказав я.

— Якщо ви, пане Шумук, виявитесь незговорчивим, то це буде тільки для вас гірше і тоді нам доведеться пред'явити вам підстави на арешт. Подумайте, пане Шумук, подумайте добре, бо через своє безглузде упорство вам прийдеться туго сісти, дуже туго і надовго, я говорю вам це з повною відповідальністю за свої слова, — сказав Свердлов.

— Прошу не ображати мене, на змову з вами ідуть лише тільки підлі люди, які не поважають навіть і самі себе, в яких немає нічого святого. Я однаково зневажаю, як тих, що співпрацювали з польською дефензивою і німецьким гестапом, так і тих, що співпрацюють з вами, всі вони одного покрою люди і дуже часто буває, що одні й ті самі служать всім.

— Що ж, тоді будемо говорити по справі, — сказав Свердлов і розкрив червону папку. У папці були фото-

копії з моїх листів до Пащака Ярослава, Павлишина Луки і Семенюка Степана з Польщі. У тій папці були фотокопії і з їхніх листів до мене. У тій своїй переписці ми ніколи ніде й словом не згадували про радянський устрій чи про комунізм та про ставлення до нього. Навпаки, я у своїх листах коротенько писав про своє ставлення до некоммуністичних політичних партій на західних землях України і до всього того, що в останні роки мало місце в лагерах. До всього минулого, пережитого я підходив критично і строго об'єктивно. Але, на жаль, об'єктивного ставлення не терплять всі, як комуністи, так і націоналісти. Всі люблять витикати пальцями одні на других і всі в однаковій мірі не люблять слухати правди про самих себе. А я ж знаю в однаковій мірі як одних, так і других. І я зустрічав хороших людей, відданих моему народові, в обох тих антагоністичних таборах, але на превеликий жаль, вони ніде не мали вирішального значення. На ведучі місця всюди пробивалися кар'єристи, жадні необмеженої влади і вкрай нетерплячі навіть і до найменших критичних зауважень. Скромних і хороших людей всюди відштовхують на другорядний плян. Ми ще не навчилися цінувати справжню скромність.

Свердлов зробив відповідну вибірку з фотокопій і ставив до мене питання по змісту окремих слів, речень і абзаців у моїх листах. На основі написаного мною у листах, він намагався витиснути з мене те, що йому не вистачало для підведення під ту саму статтю Уголовного кодекса. Свердлов з усіх сил намагався зліпити групову справу, а я боровся, щоб не допустити його до того злочину. Але хоча я й мав уже немалий досвід, однак мушу признатися до того, що і я у слідстві допустив помилку. Я боровся за те, щоб нікого не заплутати, але за те я заплутався сам. Мені ні в якому разі не треба було в жодний спосіб роз'яснювати чи виправдувати своїх листів. У таких випадках не треба давати ніяких відповідей і взагалі на

слідстві не треба відповідати на закиди слідчим. Кожне питання редагує слідча група на чолі з начальником слідчого відділу, отже ті питання є редаговані з такою впередженістю і тенденційністю, що як би на них не відповідав, то однак у тих відповідях себе ставиш у позицію винуватого і рано чи пізно почнеш заплутуватися.

Ось, наприклад, слідчі органи в першу чергу люблять редагувати і смакувати таке питання: «Когда и при каких обстоятельствах вы стали на путь борьбы с Советской властью, рассказывайте?». Отже така редакція питання відразу ставить піддопитного в положення винуватого. Вам ще не доведено ніякої вини, а таким питанням до вас звертаються вже як до винуватого, бо в питанні йдеться не про вашу вину, а про час її начала та обставини.

На таке питання ні в якому разі відповідати не можна. Можна лише відповісти в загальному в такій формі: «Ви мене арештували, так ви й доведіть мені мою вину, а я буду захищатися перед відкритим судом». І такої позиції треба триматися до кінця. Але тоді я не зміг свою справу, якщо це взагалі можна було назвати справою, наставити на такий рівень. Я свої помилки на слідстві осмислив пізніше, але мені легко до них признаватись, бо від моїх помилок у слідстві ніхто не потерпів крім одного мене. Я не заплутав у свою справу жодної людини, моя помилка лежить у тому, що я все ж таки, відповідав на їх питання, хоча і заперечливо, але відповідав, а тим самим визнавав їх за правомірних бути критерієм вини чи невинності. А насправді, як можуть визначати вину чи невинність ті органи, які за всю історію свого існування зробили в кільканадцять разів більше злочинів і страшніших перед своїм народом від усіх антикомуністичних організацій разом узятих. Самих лише справжніх комуністів в Радянському Союзі більше розстріляно і замучено в лагерах, ніж всіма антикомуністичними

режимами в світі, разом узятими, а про простих трударів, то вже й говорити нічого — їх загинуло без найменшої вини мільйони.

На початку слідства прийшов начальник обласного КГБ і всі його заступники. В першу чергу до мене застосували перехресний спосіб питань, який полягає не на послідовності питань різними людьми з різних пунктів. Серед тих питань багато є зумисне чепуховних, а одне або два серйозних. Психолог у такій ситуації легко може вловити, як піддопитний реагує на фіктивні закиди, і як на справжні. Берегтися від тієї ловушки дуже важко. В таких ситуаціях може допомогти тільки ігнорування всієї тієї затії і невідповідання на всі їх питання. А я не відповідав вибірково лише на окремі питання.

Перших дві доби слідство вів Свердлов, а Гура писав протокол. Вони допитували мене майже безперервно дві доби, не випускаючи з кабінета. Першу добу мене допитували в основному по поводу моєї переписки. КГБ намагалося всі незбагнені і неясні для них місця в нашій переписці з'ясувати на допиті, тобто « видушити » з мене роз'яснення листів у такій формі, яка б підпадала під дев'ятий чи одинадцятий пункт 54-1 статті крального кодексу.

Окремі місця з Пацакових і Семенюкових листів, писаних мені, вони вичитували і також вимагали пояснень. В одному з своїх листів Семенюк написав приблизно так : « Оце я їздив у відпуск у Татри, а повертаючись назад, відвідав Краків і Освенцім. В Освенцімі оглядав побудований німцями табір смерті. Все там зроблено по-німецькому, капітально і доботно, судячи по їх роботі, можна було думати, що вони там обосновувались назавжди. Оглядаючи печі, в яких німці палили людей, то мені чомусь аж не вірилось, що цей народ, який видав Бетховена, Штрауса, Баха, Гегеля, Гете і Шіллера, міг народити таких страшних катів, як Гітлер, Гімлер і їх криваве гестапо. Рядом

біля тих печей стоїть начорно покрашена шибениця, на якій був повішений перший начальник того лагера. Добре було б, коли б сюди приїхали начальники лагерьів і тюрем Луцька, Львова, Дубна, Ровна, Вінниці, Норильська, Колими, Воркути і Караганди і подивилися на цей експонат...» А пізніше додав: «Миру на світі не буде так довго, як довго буде існувати несправедливість».

Прочитавши цього листа, Свердлов сказав:

— Його обурення по адресу німців ясне і зрозуміле, але вот скажіть, чого він сюди вплутує наших начальників тюрем і лагерьів, чому їм, на його думку, треба їхати туди дивитись, на ту шибеницю.

— Питайте автора, чому він так написав, я ж тут ні при чому.

— Виявляється, що ви боягуз, боїтесь навіть сказати, про що тут йдеться, тут же ясно, що Семенюк має на увазі розстріли під час війни у наших тюрмах і розстріли в лагерах під час ваших бунтів. Ми розстрілювали і будемо розстрілювати. На випадок війни ніхто, ані один з вас, не уникне нашого зоркого ока і караючого меча, — виносчиво і злорадно сказав Свердлов.

— Я не сумніваюся в цьому, але у війну і ви нічим не гарантовані і взагалі убивства смакують тільки нелюди, садисти, — відповів я.

— Ех шкода, що ти мені не попався хоча на десять років раніше. Взять би тебе у два шомполи, то тоді б ти по-іншому заговорив, — із жалем у душі і тугою за старими порядками сказав Свердлов.

Після тієї нашої перебранки з Свердловим піднявся майор Гура і, підійшовши до мене, сказав:

— Ми стараємося тебе спасти, вирвати з того спруту, який тебе засмоктує, а ти, вперся як віл і сам собі петлю на шию закидуєш. Що, коли було, то було, але як уже попався сюди, то тут треба викладати сюди, от сюди на стіл усе, зрозуміло?!

— Я не знав про те, що ви арештовуєте людей для того, щоб їх рятувати, а вони безталанні, відмовляються від вашої добродійности.

— Ви ще не арештовані, у вас є час ще подумати над тим, щоб більше не бути арештованим. Все у ваших руках, все залежить тільки від вас, — лагідно сказав Свердлов.

— Завтра ви маєте повернутися додому з шифром і ніхто ніколи навіть і не знатиме про те, що ви у нас були, а через декілька місяців зможете зайняти посаду управляючого вашого відділення радгоспу, — додав Гура.

— Це знову натяк на підлість?!

— Якщо ми пропонуємо вам службу, на якій ви зможете принести найбільшу користь для свого народу, то це не є натяк на якусь там підлість, — сказав Свердлов.

— Ті, що весь час розмовляли з людьми шомполами, говорити про добро народу не мають права, це лицемірство, — відповів я.

— Ми розмовляли шомполами з бандитами, не з людьми! — закричав Свердлов.

— Ваше визначення хто бандит, а хто не бандит, для мене не має ніякого значення.

— Добре. Зараз уже чотири години ранку, у вісім зустрінемося знову. Бажаю вам до восьмої години порозумнішати, — сказав Свердлов.

— Підем, — кивнувши головою, сказав Гура.

У кабінеті майора Гури двоє молодих хлопців грали в шахмати. На появу Гури вони в одну мить підірвалися на струнко. Гура рукою дав знак. Вони посідали на свої місця і пильно подивилися на мене.

— Оце тут на дивані ви, Лаврентійовичу, відпочивайте. Надюсь, вам ці хлопці заважати не будуть, — сказав Гура і вийшов. «Хлопці» продовжували грати в шахмати, а я дрімав.

У вісім годин знову появився майор Гура і, привітавшись, увічливо запитав :

— Що вам, Лаврентійовичу, принести на сніданок ?

— Я хочу тільки пити. Принесіть чаю.

Мені принесли дві склянки чаю, хліба, ковбаси і масла. Після сніданку мене покликали в той же самий сусідній кабінет. Там на мене ждав уже Свердлов.

— Як же спалося, Даниле Лаврентійовичу ? Ви вже поснідали ?

— Так, поснідав.

— Надіюсь, що ви, Лаврентійовичу, вже порозумнішали, — сказав Свердлов.

— Це не суттєво і не серйозно ви починаєте. Ми мислимо зовсім іншими категоріями, те, що по-вашому називається розумним і добрим, то по-моєму — дурним і підлим.

І так знову почалася безглузда перепалка, громи і образи.

Свердлову захотілося разом зі мною у тому ж кабінеті створити підпільну націоналістичну організацію, але як я категорично відмовився від тієї його брудної затії, тоді він взявся піднімати справу норильського страйку. Свердлов хотів довести, що страйк у третьому каторжанському лагері в Норильську організували українські націоналісти. Що серед каторжан діяла мною організована ОУН і з всіма референтурами, з яких особливо активно діяла пропагандивна, фінансова і СБ. З метою, щоб довести мені про те, що йому відомо все про роботу придуманої ними ОУН в Норильську, він сказав, з якого і по яке число та в якій камері я сидів у Володимирі в тюрмі і процитував один нібито сказаний мною вираз, який звучав так : « Всюди, де тільки живуть українці, там і діє організація українських націоналістів ».

Та цитата була мені відома. Її сказав в 1952 році у Норильську на цементному заводі Папчук Микола в

розмові з Шевчуком Степаном. Це було сказано з наживною метою, а в опергрупу донесено, нібито це були мої слова. По тій фразі Свердлова мені було ясно, що він добре вивчив всю фіктивну інформацію лагерної агентури в Норильську.

Але всі ті примітивні розмови до безтями самозакханого Свердлова нічого йому не дали. Довести існування і діяння ОУН в Норильську на третьому каторжанському лагері нікому не вдалось тільки тому, що ОУН там не було, а тим більше СБ. Там діяла лише скромна ні в чому не винувата, високогуманна «Самодопомогова організація» і діяла вона у всіх відношеннях блискуче. Свою діяльність у тій самодопомоговій організації я вважав вершиною всієї своєї громадської діяльності. Я горджуся нею як хорошим номером свого життя. Я горджуся і всією тою організацією взагалі і кожним її членом зокрема. Я горджуся всіма каторжанами третього лагеру. Вони мужньо і стійко боролись за свою гідність і життя, строго приримуючись високогуманних людських норм.

20 листопада 1957 року у мене на квартирі було проведено обшук і забрано всі мої рукописи, а 21 мені пред'явили ордер на арешт. Ордер був виготовлений Волинським обласним КГБ і підписаний волинським прокурором ще в червні місяці 1957 року. П'ять місяців плянували, поки зважились на цей безглуздий і злочинний крок, але все ж таки зважились.

21 листопада мою справу передали слідчому обласного КГБ Дніпропетровської області капітану Морозу. Мороз — це здоровий, високий, плечистий, з грубими рисами обличчя, мужчина. Як пізніше виявилось, то, мабуть, тільки завдяки тим його зовнішнім ознакам йому і поручили ту «роботу», бо більше в нього не було жодних даних на цю посаду. Ерудиція нижче

середньої, грубий, тупий і обмежений у всіх відношеннях.

Підвечір мене спустили в підвал, у внутрішню тюрму КГБ. У тюрмі, згідно закону, на основі ордену мене прийняли, заповнили формуляр, відпечатали пальці і впустили в камеру.

І знову тюрма. Знову залізні ґрати у вікнах, замки на дверях, бездушний і холодний погляд наглядачів, тюремна баланда і тюремний режим. У ті часи, коли я займався політичною діяльністю, коли я займався підпільними організаційними справами, то тоді я готовив себе на найжорстокіші евентуальності, тоді я все зустрічав спокійно, як належно, а ось цим разом, все вийшло по-іншому. Я не займався ніякою діяльністю, я наставив було себе на мирне, спокійне життя трудівника-чорнороба, а тут, вдруге, знову арешт і знову тюрма. Отже і тому для мене був це дуже тяжкий удар. А тим разом ті ґрати, замки і холодна бездушність наглядачів пригнічували мене незрівняно сильніше від усього пережитого мною. Мені було дуже, дуже обидно. А інколи все це мені видавалося грубим жартом, і тоді я ще чомусь не міг повірити в те, що оце так зовсім ні за що могли арештувати і судити. Для мене тоді ще все це було просто немислиме.

Довго я ходив по камері від дверей до вікна і, мов очманілий, роздумував про це, чи це жарт, чи дійсність, але на превеликий жаль, це була дійсність, сама справжнісінька дійсність, так як дійсними були ґрати, замки і жорстоко холодний погляд наглядача. У тяжких кошмарних роздумах я заснув і уві сні бачив кошмарні сні. Пробудившись вранці, я почував себе на волі, але як тільки зиркнув на вікно і двері, то в ту ж мить мене немов би гострим ножом пронизало. Ті страшні символи жорстокости і ганьби роду людського ще ніколи не були для мене настільки пронизливі і вимовні, як тим разом.

Після перевірки і сніданку мене викликали на

допит. Забряжчали ключі. Заскреготав замок. Відкрилися двері. Я вийшов. Два наглядачі схопили мене під руки і повели на другий поверх. У маленькому кабінеті за письмовим столом сидів слідчий Мороз. Цей тісний кабінет дуже сильно підкреслював об'ємну комплексію слідчого. У своєму кабінеті він виглядав справжнім велетнем.

За спиною слідчого в кутку стояв маленький сейф, а в куточку справа на стіні висів портрет Хрущова. Направо від дверей стояла шафа, а на ній зверху стояв великий портрет Сталіна.

Капітан Мороз велів мені сісти на стілець у кутку зліва від дверей напроти стола. Сталін холодно і жорстоко дивився із зміненого місця на капітана Мороза, на мене і портрет Хрущова, поміщений на його місце.

— Ну, почнем, — проревів капітан Мороз, вимовно глянувши на портрет Сталіна, на який саме тоді дивився і я.

— У своїй практиці ви продовжуєте його лінію, але коли б він встав, то однак, він би вам не простив того, що ви зі страху зняли його з його місця. Він любив тих боягузів, що боялися тільки одного його і за нього йшли на смерть, а ви ж усі не дрогнули і ніхто з вас навіть і слова не сказав на захист його, — сміючись сказав я.

— Мовчать! — заревів Мороз і вискочив із-за столу.

Я замовк, а Мороз потряс своїми величезними кулаками в мене над головою декілька хвилин. Пізніше, сівши на своє місце, після довгої мовчанки сказав:

— Ты спортил мне все настроение, ты понимаешь это или нет?

— Прошу не тикати зі мною, — сказав я.

Після тієї схватки Мороз перейшов на «ви» і почав ставити питання по справі згідно папірця, на котрому були записані питання.

Після кожної такої схватки я клявся сам собі, що

більше ніколи не стану з ним заводитись, бо по суті в тій гостроті не було нічого розумного. Найрозумніше, то це якнайменше з ними розмовляти, все це я зрозумів, але притримуватись такої лінії не зміг і тим самим робив гірше тільки сам собі.

Слідчий капітан Мороз також почав морочити голову норильською забастовкою. Йому потрібна була організація ОУН в каторжанському лагері. На письмовому столі в Мороза лежала грубезна моя лагерна справа, в якій були підшиті всі доноси на мене агентури ЧК. Оце ж на основі тих доносів слідча група і хотіла розкрити судову справу за організацію ОУН в каторжанському лагері та за організування нею страйку. Виготовили більше 100 листів із запитаннями до всіх тих бувших каторжників, які згідно доносів агентури, зналися зі мною, і розіслали їх по місцях проживання тих людей, щоб там їх допитали, але вся та затія нічого їм не дала. Ніхто, ані один не дав на мене обтяжуючих показів і тому їх покази навіть і не підшили в мою справу.

Через місяць мене перевели в камеру до двох якихсь людей. Один був привезений з Мордовських лагерів на якесь дослідство, а другий з Дніпропетровська, з побутового лагера. Цей другий був привезений зумисне під мене. Він говорив, що йому закидають розкидання націоналістичних летючок на станції П'ятихатки. Крім того, цей «романіст» оповідав багато всяких «романів» про свою співпрацю з націоналістами. «Романи» творити він умів не найгірше.

Вся моя переписка суттєвого значення не мала. Зліпити ОУН в лагері каторжників у Норильську також не вдалось. Капітан Мороз з кожним днем бісився все більше і більше. У одному моєму листі до Пацака Славка знайшли «крамолу». Вона звучала приблизно так: «Оце, Славку, після Вашого від'їзду, якось зовсім несподівано для мене, мій син запитав: «Тату, чому це Албанія така мала, але незалежна, а

Україна велика і залежна від Росії? » Це вже ознака, що син починає мислити ». З приводу тієї « крамоли » в моєму листі, перефотографованому ними, капітан Мороз скавав до мене з кулаками, мов звір. Сина також з того приводу КГБ викликало і допитувало два рази. Виявляється, що сама свідомість дітей свого підневільного положення є страшною для них. Невдоволення соціальним ще й навіть політичним ладом, це ще не найстрашніше, найстрашніше являється самоосвідомлення підневільності свого народу і невдоволення своїм положенням. Таке пробудження найстрашніше і тому вони так гарячково шукають збудників тієї свідомости. Тому саме капітан Мороз почав погрожувати мені тим, що вони посадять зі мною на лаву підсудних мою дочку і сина.

Десь у другій половині січня 1958 р. капітан Мороз злорадно сказав :

— Оце передвчора ми сюди викликали твою дочку. В кінці кінців твоя дочка набралася розуму. Оце недавно вона вийшла заміж за того, якого ти навіть і на свому дворі не хотів бачити. Ми її тут питали : « А як на ваше замужество подивиться ваш батько ? » А вона відповіла : « Я народилася без присутности батька і виросла без нього, так яке його діло за кого я вийшла заміж. Мені вже надоїли всі ті страждання через нього ».

Ця відомість для мене була страшнішою від усіх вироків, навіть і від виroku смерті.

— Віднині я у вашому кабінеті більше не буду і ви не почуете від мене ані одного слова, поки не даєте мені побачення з дочкою, — сказав я.

— Ви забуваєте про те, де ви знаходитесь. Нам ультиматумів не пред'являють, — сказав капітан Мороз і подався до начальника слідчого відділу.

До капітана Мороза я не відізвався більше ні одним словом і мене відвели назад у камеру. У мене пропав сон і апетит. Три доби я навіть і очей не

закривав і нічого не їв. На п'ятий день мене викликав начальник слідчого відділу.

— В чому справа? Чому ви не хочете розмовляти зі своїм слідчим? — сказав начальник слідчого відділу.

— Поки не даєте мені побачення з дочкою, доти я не буду ні з ким говорити, — піднесеним голосом сказав я.

— А ви подумали про те, чи ваша дочка хоче з вами бачитись, чи може й не хоче? — злорадно сказав начальник слідчого відділу.

— Прошу відвести мене в камеру, я більше з вами розмовляти не буду.

Через два дні мене відправили з Дніпропетровська до Києва, а там до Луцька. У внутрішній тюрмі обласного КГБ у Луцьку я сидів один в камері і три тижні мене ніхто нікуди не викликав. Ця витримка КГБ почала не хвилювати, а точніше кажучи, злостити. Отже по тому поводу на провірці я заявив начальникові тюрми, що якщо в тому місяці не буде закінчено слідства, то я змушений буду об'явити голодівку.

— Слідчі органи мені не підпорядковуються і я не можу їх заставити кінчати вашу справу, — відповів начальник тюрми.

— По суті, то мені йдеться не про слідство, а про побачення з дочкою. Дайте мені дозвіл на побачення з дочкою до закінчення слідства і про слідство я буду мовчати.

— Я доповім про все це начальникові КГБ, це його справа. Моя справа нагодувати вас і своєчасно зводити в баню, — відповів начальник тюрми.

На другий день мене покликали у контору. В кабінеті напроти дверей сидів капітан, а зліва біля другого столу — лейтенант. Капітанові було біля 35 років, а молодшому лейтенантові близько 33. Обидва вони були непогано зложені і по собі не дурні. Оглянувши мене по-чекістському допитливими очима, капітан сказав :

— Я буду вашим слідчим, моє прізвище Матвієнко, а це молодший лейтенант Кольчик, буде в нас секретарем. Претензій у вас до нас немає ніяких?

— Які ж у мене можуть бути претензії, я ж вас зовсім не знаю.

— А як ви намірені вести себе з нами по-чесному, чи будете виляти?

— По-перше, я не злочинець, а по-друге, то чесність у цій конторі ніколи і не ночувала.

— Сперечатись нам ще нічого, ось прийде справа з Дніпропетровська і як я її вивчу, то тоді поговоримо. Я буду писати тільки те, що ви скажете, а якщо хочете, то матимете навіть можливість і самі писати свої відповіді на моїй машинці, — спокійно сказав Матвієнко.

А Кольчик сидів і вивчаюче дивився мені в профіль.

Через днів десять мене знову покликали. Цим разом Матвієнко сидів у своєму кабінеті за розложеними перед ним моїми рукописами, забраними при обшуку на моїй квартирі.

— Дивлячись по ваших рукописах, то ви зовсім не той, за якого самі себе отут перед нами видаєте. Ви видаєте себе за невинного ні в чому чоловіка, але судячи по ваших листах, то насправді ви є махровий націоналіст, — сказав Матвієнко.

— Покажіть, або зачитайте мені ті місця, де я вихваляв націоналізм і лаяв радянську владу, або де б я закликав кого-небудь до боротьби з радянською владою.

— У! Вы ж не дурак так просто открыто писать! Ви це робили тонко, завуальовано. Ось, наприклад, чому ви вірш Сосюри «Любіть Україну» переписали в п'ятьох екземплярах, або чому ви в «Кобзарі» Шевченка «Розриту могилу» двічі підкреслили, а ті місця, де Шевченко лаяв Хмельницького, ви підкреслили кожне слово? — сказав Матвієнко.

— Невже ж ви вже і Шевченка і Сосюру віддали націоналістам? Якщо ж так, то ви для них зробили велику послугу.

— Тут йдеться не про всю творчість Шевченка і Сосюри, а лише про окремі їх вірші. Ви ж вірш «Любіть Україну» переписали, а про критику того вірша навіть і не згадали, — сказав Матвієнко.

— У критиці на вірш «Любіть Україну» Сосюри написано, що під тим віршем міг би підписатися і сам Бандера. Така оцінка робить для Бандери велику славу, краще не зміг би сказати ані один бандерівець.

Після розмов Матвієнко перейшов до офіційних питань. Усі його питання відносилися моїх рукописів. Він питав, чому я писав, з якою метою і що мав на увазі під тим чи іншим словом, реченням чи абзацом. Такого змісту допити велися більше місяця. Найбільш «крамольним» серед моїх рукописів виявився вірш «Жінка», написаний не мною, але моєю рукою переписаний. Під тим віршем стояли ініціали «П. К.». Отже по тих літерах, вони визнали, що того вірша написав Патрус-Карпатський і тому довго домагалися підтвердження їх міркувань, а нарешті сказали:

— Не хоч сказати нам дійсного автора того вірша, то будеш сам за нього відповідати.

При кінці всього того безглузлого слідства мені пред'явили покази свідків, на основі яких був виданий ордер на арешт. Їх покази мене просто приголомшили своїми зверхнаглими наклепами.

Основним свідком проти мене був бувший мій сусід, якого я колись ще в юності на своє горе завербував у підпільну комсомольську організацію. Шиць Яків. Він показав, що наче б я агітував його виступити проти радянської влади, проти партії і комсомолу та колгоспного ладу на селі. І в його присутності ляв Хрущова та Кириченка, обзивав їх п'яницями і дураками.

Другим вагомим свідком проти мене був Михаль-

чук Федір. Він був моїм найближчим сусідом. Зразу після війни, Михальчук був стрибком, робив засідки на бандерівців, а в 1956 році робив бригадиром в колгоспі.

Третім свідком була Шицьова мати, Євдоха Шиць, четвертим — Петро Мінчук, і п'ятим — Власюк Нечипір.

Михальчук Федір показав, що наче б я агітував його виступити проти колгоспу і комсомолу, що наче б то я говорив йому, що колгосп і комсомол треба розігнати. Настоювання слідчого, щоб я підтвердив всі їх докази, для мене звучало, як безглуздий жарт. Я просто не міг собі уявити, щоб тверезо мисляча людина всерйоз могла вимагати з мене підтвердження тих безглузвих свідчень.

По-перше, коли б я вже і носився із наміром займатися організаційною антирадянською діяльністю, то таких людей як Шиць чи Михальчук я не став би організувати, бо це однозначне з тим, що йти організувати КГБ проти радянської влади. По-друге, люди такого рівня по суті в ніякій організації не потрібні. А про останніх свідків то говорити нічого. Шицьова мати і сестри, це штатні свідки КГБ, які вже свідчили на багатьох людей. Мінчук Петро, це довголітній колгоспний комірник і п'яниця, йому легко свідчити проти будь-кого, лише б не гнівити проти себе властей, які завжди можуть до нього придертися.

Власюк Нечипір було трохи наклепав на мене, але якось непродумано він сказав, що під час мого антирадянського виступу були присутні: Власюк Василь і той же самий Михальчук Федір, отже потрібні були ідентичні підтвердження його наклепу Власюком Василем і Михальчуком Федором. Але Власюк Василь виявився порядною людиною і не підтвердив Нечипірових наклепів. У Михальчука також щось не зіграло і він не підтвердив Нечипірових показів. А на очній ставці і сам Нечипір Власюк відмовився від

своїх попередніх показів. Шиця і Михальчука неможливо було унешкідливити тому, що вони вперлися, наче б при моїй розмові з кожним з них не було більше нікого, хто б міг підтвердити ту розмову. На очній ставці Шиць зразу не міг і слова промовити, наче б йому в горлі кістка застряла, але після підбдьорення прокурора і слідчих він прийшов до себе і підтвердив свої наклепи. Правда, на так званій « очній ставці », його сховали за шафу і він говорив із-за шафи, так що мені вдалося якось на мить два рази зобачити тільки його носа, а очей я на тій « очній ставці » не бачив ані разу.

Михальчук Федір на очній ставці теж не зміг промовити ані одного слова, йому просто відібрало мову. Але його мовчанку потрактовано було за підтвердження попередніх показів. Всіх тих свідків, ще до мого приходу закликали в кабінет слідчого і тільки після відповідної підготовки і підбдьорення викликали мене і відразу повищеним тоном застосовували до мене психічну атаку, щоб таким чином додати відваги свідкам. У тій психічній атаці проти мене взяв активну участь і молодий, тоді ще тільки стажуючий на посаду слідчого, тепер уже всім відомий як заслужений, всюди суцый слідчий Кольчик.

Перший місяць у Луцьку я сидів сам, пізніше до мене посадили якогось літнього чоловіка з Ромен. Його також, нібито, звинувачували за націоналізм. Він весь час говорив про неминучість третьої світової війни і « ждав зривів американських атомних бомб над Радянським Союзом ». Але як я сказав, що війни між Радянським Союзом і Сполученими Штатами не буде і що по суті я також проти війни і проти зривів американських атомних бомб над Україною і довів йому, чому саме я проти війни, то в нього відпала охота зі мною розмовляти і незабаром його забрали від мене.

Через кілька днів до мене знову посадили молодого поліщука, десь з-над самої Прип'яті. Його осудили

на п'ять років за те, що в його хліві були закопані вбиті бандерівцями люди. Себто, звинуватили його по тій статті, яку в'язні глумливо називають : « Знав і не сказав ». Все це робилося тоді, як він був ще малим хлопчиком, а осудили вже після армії, як він одружився і діток нажив.

Пізніше мене перевели до якогось хворого чоловіка, якого звинувачували за вбивства багатьох людей у його селі. Пізніше викликав мене начальник слідчого відділу і запитав :

— Вам оповідали ваші сокамерники, з котрими ви востаннє сиділи, за що їх звинувачують ?

— Ні, не оповідали.

— Не оповідали, — протяжно, підкреслюючи таким чином свою недовірливість, сказав начальник слідчого відділу полковник Червяков, — тоді я вам оповім : « Цей молодий поліщук був свідком багатьох вбивств, які dokonувалися бандерівцями в його хліві. А цей другий, середніх літ, сам, у своєму селі вбив біля двадцяти людей ».

— А чого ви мені про це говорите, це ж до мене не має ніякого відношення.

— Ні, все це до вас має відношення і то велике, морально ви відповідальні за всі ті страшні злочини, бо ви були їх натхненником.

— Якщо так судити, то я був натхненником і для ваших колег, які під час війни 1941 року розстріляли без слідства і суда тисячі людей в Луцьку, Дубні Рівному і Львові, бо я ж раніше був трибуном комуністичних ідей. Ні, не я, а ви своїми страшними злочинами відштовхнули мене від комуністичних ідей, а тих людей надихнули на ті злочини, за які зараз самі їх судите. Ви є причиною всіх тих страшних убивств, а не я, — піднесеним тоном відповів я начальникові слідчого відділу.

— Якщо ви, Шумук, не переоціните цінностей, то

вам буде дуже погано, — погрозово сказав начальник слідчого відділу і розпорядився, щоб мене забрали.

Суд наді мною був призначений на 5 травня 1958 року. Чотири озброєних конвоїри привели мене у будинок обласного суду. У залі суда було пусто. Пізніше появився прокурор з якоюсь молодою жінкою. Вони йшли в парі і про щось весело між собою розмовляли і сміялися. Підійшовши напроти мене, прокурор повернув наліво і зайняв своє місце державного звинувача, а жінка повернула направо і сіла спереду мене. Тоді мені стало ясно, що на її долю в тому спектаклі припало грати ролю мого захисника. Мені стало цікаво, як же вона зіграє ту свою ролю. Як звернеться до мене і що вона буде мене питати та що радитиме. Але вона все ще кокетливо усміхалася до прокурора, а на мене навіть і не глянула.

Незабаром почувлася команда: « Встати ! » Всі піднялись, тобто я і мій « захисник ». Ввійшов з бічної кімнати голова суду з двома засідниками і моєю судовою справою під рукою.

Занявши свої місця за столом, голова суду, Белов, почав читати звинувальний акт. Цей акт в основному спирався на покази свідків. Після зачитання звинувального акту, голова суду почав допитувати свідків. Першого допитував Шиця. На суді Шиць у повності підтвердив свої попередні покази, зложені капітанові КГБ Крамському. Пізніше суд допитував Михальчука Федора. Михальчук, на суді, так само як і на « очній ставці », не зміг сказати жодного слова. Але на останній запит голови суду, який буквально звучав так: « Чи ви, Михальчук, підтверджуєте свої покази, дані вами на попередньому слідстві ? »

— Так, підтверджую, — підтвердив Михальчук, і та його відповідь повністю вдовольнила суд.

Після допиту свідків, суд дав слово мені. Я у своєму виступі на суді посилався на те, що у всіх моїх рукописах, забораних у мене на квартирі, і листах,

перехоплених органами державної безпеки, не було не тільки закликів до боротьби з радянською владою, а навіть найменшої згадки про неї. А що до свідків, то їх покази є суцільною вигадкою, грубо зредагованою капітаном КГБ Крамським і підписаними так званими свідками. Ось, наприклад, Власюк Нечипір дав покази на мене, що наче б то я у присутності його і Власюка Василя та Михальчука Федора, повернувшись з неволі, виступав з наклепами проти радянської влади і колгоспної системи, але на очній ставці зі мною він відмовився від своїх показів. Це трапилось тільки тому, що його вигаданих показів не підтвердив Власюк Василь і Михальчук Федір. Отже коли б Шиць Яків і Михальчук у своїх показах проти мене були зіслалися на присутність людей при наших зустрічах, то їм також прийшлося б відмовитися від своїх вигаданих показів з тих же самих причин, що й Власюкові Нечипорові, бо присутні люди при наших зустрічах не змогли б підтвердити їх вигадок. Але вони, разом з капітаном КГБ Крамським, знали про те слабке місце і тому вперлися, що наче б то при наших випадкових зустрічах нікого більше не було. Наче б я з кожним з них зустрічався тільки сам на сам.

Під час мого виступу голова суду Белов преспокійно розмовляв зі своїми засідниками, абсолютно не звертаючи на мене навіть і найменшої уваги і не слухав, про що я говорив. По всій поведінці суду було надто ясно, що він носить характер лише юридичної формальности, а фактично, все було вирішено в КГБ. Після мого виступу забрав слово прокурор. Прокурор говорив якимись невловимими загальниками і в основному посилався на те, що я вже у минулому був суджений за націоналістичну діяльність і тому домагався від суду, щоб суд засудив мене на десять років позбавлення волі. Після прокурора суд дав слово адвокату. Адвокат у своєму виступі просила суд, щоб не брав до уваги того, що я після повернення з неволі

шість місяців не працював. На тому й закінчилася вся її « оборонна » місія. Після « виступу » адвоката суд пішов на « нараду ».

Після зредагування гидким суржилом вироку, суд повернувся з « наради » і зачитав вирок. У вирокі чітко звучало тільки те, що мене засудили на десять років позбавлення волі, а все останнє, це одна недоречність і кошмар. Суд відбувався при строго закритих дверях.

КГБ, прокуратура і суд наче б то створені і покликані до свого діяння для того, щоб вони захищали свій народ і державний лад, але чомусь ті органи, замість того, щоб виконувати ту свою місію прилюдно, на очах у народу, дуже строго ховаються зі своєю роботою від свого народу, який нібито, вони захищають. Перший раз мене судили в Польщі за підпільну комуністичну діяльність в 1935 році. А в Радянському Союзі оце вже вдруге осудили за антикомуністичну діяльність, отже, логічно мисливши, то не КГБ і не прокуратура, і не суд повинні боятися прилюдного розгляду моєї справи, а якраз я повинен би того боятися. Але в нашій країні, на превеликий жаль, все робиться навпаки. Логікою являється алогізм і тому ті, так звані, захисники інтересів народу цей же самий свій захист ховають, як найбільшу тайну перед тим же самим народом, який нібито вони захищають. А я, наприклад, від якого вони захищають народ, замість того, щоб боятися і соромитися свого народу, якраз навпаки, всупереч всім їх загрозам, зі всіх сил рвуся щоб обнародувати всю свою діяльність і її мотиви та роздуми перед всім народом і людством. І тому, не зважаючи на те, що по всій правдоподібності, мені за те обнародування після вже відбутих двадцяти семи років важкої неволі в Польщі, в німецькому лагері військовополонених і в Росії, доведеться дожити свій вік у тяжкій неволі. Я йду на це свідомо. Я зобов'язаний сам розповісти громадськості про все

те, що спонукало мене піти тим шляхом, яким я пішов, шляхом пошуків істини і боротьби за неї.

Я знаю про те, що оця моя розповідь не по душі припаде, як комуністам, так і апологетам ОУН, як полякам, так і росіянам та німцям, але інакше розповідати я не можу і не маю права. Хай мене навіть закидають камінням разом усі: комуністи, апологети ОУН, росіяни, поляки і німці, однак я іншим бути не зможу і пристосовуватися до тієї чи іншої політичної кон'юнктури не буду. Я блудив, робив помилки, але завжди рішуче, безстрашно і цілеспрямовано йшов за голосом своєї совісти і розуму, не зважаючи ні на які перепони, загрози, покарання і страждання. Мене звинувачують у відступництві і ревізіонізмі, як апологети комунізму, так і апологети ОУН, а насправді я не обвинчувався ані з одними, ані з другими, обвинчувався назавжди зі стремліннями до істини. А поскільки ті ідеології назовні приоділись в яскраво-крикливий одяг істини для принаджування наївних, недосвідчених запальних душ, то в силу обставин і я, так як багато інших, попав у їх тенета.

Незадовго після суда мене перевели з внутрішньої тюрми КГБ в загальну тюрму. У Луцьку був переобладнений на тюрму старовинний замок Любарта, який колись красувався, як грізна фортеця над прекрасним Стиром.

Кінчався місяць травень 1958 року. Цвіли каштани, за Стиром суцільним ковром свіжо зеленіли і цвіли луки, широко розкинуті понад річкою. Понад берегом Стира у вечірню пору, так як і колись, прогулювались дівчатка і, заглядаючи у воду на свою вроду, співали старовинних народних пісень. Річка, зелені завітчані луки і гарненько вдягнені молоді дівчатка і їх замріяний спів — це відвічна і одночасно наче б неповторна гармонія краси і добра нашої прекрасної зеленої і пишної Волині. Дивлячись на ту красу свого рідного, дорогого мому серцю краю, я собі подумав, як би це

було чудово, коли б на нашу землю не прийшли свердлові, крамські та белові. Всі роздори і братовбивства вони, прокляті, принесли на нашу землю, вони нацькували одних на одних, а зараз самі виступають в ролі суддів, в ролі носіїв справедливості. Не було б свердлових, крамських і белових, не стали б на мене давати фальшивих показів мої сусіди Шиць і Михальчук. Вони ж також нещасні жертви отих зайд. А може навіть вони ще більше нещасні від мене, бо при допомозі їх фальшивих показів ті зайти відняли від мене волю, а від них, видушуючи фальшиві покази проти мене, відняли совість.

Свердлові, крамські і белові своїми підлими діями приносять величезну шкоду не тільки нашому народові, але одночасно й російському народові, народові Льва Толстого, Чехова, Достоевського, Добролюбова і Герцена. Не хто інший, а тільки вони своїми антилюдськими діями розпалюють антагонізм, як між людьми взагалі, так і між націями зокрема. Не було б навали польського і російського шовінізму на Україну, не було б і ОУН, не було б і бандерівщини, не було б і братовбивчої різни, не було б і терміну «українські буржуазні націоналісти». Цей термін і цей рух породив великоросійський шовінізм. Чому в Росії нема «російського буржуазного націоналізму?» Чому в Румунії і Польщі немає таких націоналізмів? Хто з правителів відповість на ці питання? Ніхто!? А чому воно так всім аж надто ясно!

Чому у процентному відношенні до населення росіян у Росії, румунів у Румунії, і поляків у Польщі судять по політичних мотивах у кілька десятків разів менше, ніж українців, литовців, лотишів і естонців? І коли навіть їх судять, то таки не за націоналізм. Націоналізм породжує підкорення населення однієї нації другій, у якій би формі воно не виступало, чи то в прямій і відкритій окупації, чи у формі «старшого брата», «опікуна», і «захисника».

Хай би на Україні був точнісінько такий самий соціальний і суспільно-політичний лад, як і в Росії, але щоб Україна жила окремим своїм державним життям хоча би так, як живе Польща, то тоді б і на Україні не було ніякого націоналізму. Як довго Україна не матиме своєї окремої економіки, свого емісійного державного банку, своєї армії і своїх вищих і середніх спеціальних учбових закладів рідною мовою, так довго на Україні не переведуться націоналісти. Мені буржуазний лад на Україні не потрібний, мені потрібна демократія і незалежність. Росіяни для мене є братнім слов'янським народом і я хотів би з росіянами жити по-братському, але почувати себе « меншим братом » я не можу. Таке положення ображає мою особисту і національну гідність.

Якщо росіяни піднімуться на такі духовні вершини, що нарешті їм буде соромно так лицемірно і безстыдно виступати в ролі « старшого брата » по відношенню інших народів, то це їх підніме на небувалу висоту перед всіма народами світу. І тільки тоді вони матимуть моральне право говорити про гуманізм і справедливість. Як довго росіяни самі в собі не переможуть свій експансивний шовіністичний дух, так довго вони не стануть вільними. Народ, який поневоляє інші народи, хоча б навіть у ролі « старшого брата, опікуна і захисника », не може собі дозволити на справжні демократичні свободи і гуманізм. Колись і шведи були найбільш експансивним народом у Європі, але пізніше, піднявшись на вищий культурний рівень, вони осіли на своїх етнографічних землях і добровільно дали можливість навіть і Норвегії відокремитись від них. І Швеція від того не постраждала. Зараз у Швеції найвищий у світі життєвий рівень. У тому відношенні вони перегнали навіть Сполучені Штати і Австралію. Будемо сподіватись, що колись і в Росії появляться по-справжньому високодуховні культурні гуманні люди, які переможуть у собі шовіністський

дух і відмовляться від ганебної і лицемірної ролі «старшого брата». Але це змогтиме настати тільки тоді, як наш народ перестане себе почувати «менше вартісним молодшим братом». Не може ж бути Київ молодшим братом для Москви, бо це перечить правилам і законам розвитку людського роду і його культури.

У мене немає ненависти ані до одного народу на світі. Я не належу до жодної партії. Я не борюся і не намірений боротися з існуючим державним ладом. Але схвалювати, підтримувати й допомагати існуючим властям у обрусачуванні всього політичного, економічного і культурного життя на Україні я не стану. Я глибоко вірю в те, що той народ, який ще у сиву давнину мав високу духовну культуру і який пізніше перший у Європі серед могутніх монархій, усупереч всім владикам, створив козацьку вольницю, який породив Шевченка, Лесю Українку і Франка, житиме. Це три титани українського духу і культури, найвимовніше свідчать про те, що ми не вмираюча нація. Фізичне чи духовне знищення будь-якої нації, це величезний злочин перед всім людством, бо це є знищення своєрідної, самобутньої і неповторної грані людського духу. Це є то саме, що знищити якийсь колір у гамі кольорів, чи звук у гамі музикальних звуків.

Але це я зробив дуже великий екскурс в область своїх роздумів, переконань і тверджень, а тепер вернемося знову до моєї розповіді про пережите.

У Луцьку в тюрмі мене посадили до побутових злочинців. Це були в основному розтратчики. Серед них були бухгалтери, завідувачі магазинів, завідувачі складів. Один агроном, один інженер цукрової промисловости. Всі вони патріоти Радянської влади. Ніхто з них ніколи не мав ніяких своїх поглядів. Вони схвально ставляться до всієї політики уряду, їм лише було прикро, що для них відвели малий доступ до

« корита » і тому вони рішили самовільно розширяти доступ до народного добра і ось за це їх осудили.

Я спав разом з бухгалтером маслозаводу. Це був літній чоловік, веселої вдачі, з почуттям гумору. Одного разу на прогулянці він мені сказав :

— Мою дружину вбили бандерівці, зараз у мене вже друга дружина, але особливої злости до них я не маю. Це ж брати, друзі і сусіди, яких ЧК в 1941 році в перші дні війни отут, де зараз цей прогулочний дворик, розстрілювало. Під нами велика суцільна яма, в якій вони спочивають.

Вислухавши ту розповідь, я якось мимоволі глянув на землю і уявив собі ту страшну трагедію.

Через декілька днів мене викликали на етап, який йшов на Київ. На другий день я уже був у Києві, а звідти незадовго мене вивезли в Москву. Відома всім в'язням Красная Пресня, це всесоюзна пересилка, з якої відходять етапи з в'язнями у віддалені лагери Радянського Союзу. Через тиждень мене відправили звідти у Воркуту. Майже три доби я їхав на далеку північ за Полярний круг. Та подорож була для мене не легкою. Кожна година віддаляла від рідного краю, невблаганно несучи у дикий край вічних мерзлот. Кожної години на душі ставало все важче і важче, а краєвиди змінювалися із сумного на ще сумніший. Ліс все меншав і рідшав. На третю добу ми в'їхали вже в царство снігів і тундри. У тих краях людського горя, сліз і знущань людини над людиною в першій половині червня ще лежав сніг.

На третю добу підвечір я вже був у Воркуті на пересилці. Одні політв'язні їхали з лагерів на переслідування, другі з поселення у лагер. Це вже було вимовною ознакою затиску політв'язнів. Реакційні сили знову підняли голову. Беріївські опричники знову випро-стались на весь зріст. Знаючи, що мене везуть на строгий, я питав тих, що їхали з лагерів на переслідування, про строгий лагер. Один молодий чоловік якраз

їхав зі строгого. Строгий був тоді на «Цементному». Там було всього два бараки, оповів мені чоловік.

— А хто там з найбільш відомих людей? — запитав я.

— Із українців найбільш відомим там є Пришляк Гриць і Степанюк Герман Петрович, а з литовців — доктор теології священник Рачунас і з росіян доцент Ленінградсько університету Разольд Піменов і бувший працівник дипломатичного корпусу Крутіков.

Із усіх людей, особисто знайомим мені був тільки Герман Петрович, а Пришляк відомим був лише заочно. Особливого інтересу до людей у мене тоді вже не було, але окремі люди, які чимось виділялись із безіменного загалу, мене ще цікавили.

Незадовго і мене відправили на цей же самий строгий. Там мене помістили у той барак, де в основному жили литовці, лотиші і росіяни. Мене прийняли до себе троє литовців. Вони мали посилки, гроші і разом купляли продукти і разом їли. Оце вони до свого кола запрошували і мене. Ця привітливість і гостинність литовців мене одночасно і радувала і смутила. Радувала тому, що це свідчило про те, що ще не перевелись хороші люди, а смутило тому, що я не мав чим їм відвзаємнитись. Найцікавішим серед литовців був летун Стасік. Напроти мене жив якийсь шустрый і відносно ще молодий росіянин, а в ролі ординарця в нього був якийсь горбатий покручений бувший вор, блатний. Помітно було, що той шустрак мав вищу освіту і вийняtkово хорошу пам'ять. Він міг прочитати цілу сторінку будь-якої книжки і, відложивши її в сторону, переповісти слово в слово напам'ять, але як пізніше виявилось, то це й був той же самий Крутіков. Він був з відомих російських дворян, у домі яких розмовляли французькою мовою так само свobodно, як російською. Фелікс Крутіков оповідав, що його бабуня навчила розмовляти французькою мовою як йому було чотири роки. І що зараз він володіє

французькою мовою так само свобідно, як і російською. До мов у нього був особливий дар; він там при мені, майже за два місяці завчив литовську мову. Творчими здібностями він не виділявся, але пам'ять мав блиску-чу. Моральні якості у нього були нижче середніх. Свій хист розвідника державних масштабів він не гребував застосовувати і в дріб'язкових лагерних справах. Але мене це все тоді вже не дивувало. Якщо Каменев міг бути лагерним сексотом у групі Бухаріна, то чому б Крутікову не удосконалюватись у своєму хистові серед сторонніх і чужих йому по душі людей. Він же сам і зять генералів. Попавши в капкан французької контррозвідки, він був змушений дати згоду працювати на них, а повернувшись у своє посольство в Парижі, відразу про все розповів, оце за те його осудили на двадцять п'ять років трудових лагерів. Будучи в таборі, він весь час ламав собі голову, як би це чимсь заслужити собі волю.

— Професор Разольд і Очкін з Промпартії, чи, як ще її називали Бактанцями, сконструював якийсь паровий котел і за те їх звільнили, а що я можу тут зробити, щоб вийти на волю? — розмірковував Крутіков з одним своїм другом.

Германа Петровича я застав на цементному зовсім іншим чоловіком, у нього десь щезла його самозалюбленість і тяготіння до вождизму. Він спустився з-під небес на землю і почав ретельно трудитися і загравати з лагерною адміністрацією. Десь пропав і його блиск і чепурність. Він перестав чисто одягатись навіть у вихідні дні.

Піменов носив розкішну довгу бороду і вона додавала йому імпозантності й солідності. Працював він на будівництві з Германом також дуже ретельно і вів себе всюди досить стримано і помірковано. З адміністрацією не загравав і не задирався. Але у Воркуті в мене з ним було лише шапкове знайомство. Я знав його лише наглядно.

Пізніше мені перший раз показали як він грав у відбиванку. У тій грі він виглядав дуже дівчакувато і мені навіть і не вірилось, що він доцент по математиці. Але пізніше, почувши його розмову з Крутіковим, я зрозумів, що це сильний жвавий і гострий ум, який при хороших умовах стане видатним ученим. Він умів строго конструктивно мислити і з винятковою чіткістю і стройністю висловлювати свої думки. З багатьма його думками я тоді був незгідний, але зараз я у повності їх поділяю. Я думав тоді ще застарілими категоріями і тому не міг збагнути нових течій сучасної інтелігенції. А Піменов на той час був молодим російським Маркузе. Правда, судячи по тому, що мені понині відомо про ідеї Маркузе, то він не у всьому мені сприйнятний, але я його ще замало знаю, щоб можна було сказати остаточну думку.

З Рачунасом ми познайомилися пізніше, це дуже освічений, добре вихований чоловік. Він тоді писав свою наукову працю під назвою «Дитина, людина і суспільство». Переїхавши в Іркутську область на Тайшетську трасу, я з Рачунасом по-справжньому по-дружили і обмінялися з ним значками.

І так я знову попав у Віхаровку на 11-й лагер, з якого в 1956 році звільнився. І все почалося наново. Виявилось, що неволя для мене — це постійство, а воля — лише обскубана тимчасовість.

На одинадцятому я зустрівся з Дружинським. Його осудили другий раз раніш ніж мене.

— Я познайомлю вас з членом центрального Проводу ОУН, Дужим, — самозахоплено і поспішно сказав Дружинський.

— Добре, знайомте.

— О, он він іде! — сказав Дружинський і, схопивши мене за руку, потяг за собою.

— Петре Афанасійовичу! — гукав уздогін Дружинський.

Петро Афанасійович зупинився, ми підійшли, і

Дружинський, познайомивши нас, вибачився й пішов.
— Звідки ви родом, пане Шумук? — запитав Дужий.

— Яка у вас освіта? — не вислухавши моєї відповіді на перше питання, знову запитав Дужий.

— Середня.

— А в мене вища, — заносчиво сказав Дужий. І більше вже нічого не питав, а лише оповідав про себе, свої знання, розум і подвиги в громадсько-політичній діяльності.

Дужий жив тоді разом з Оробцем Федором, Кочкоданом Іваном і Колесником Михайлом. Оробець Федір, це той же самий відомий у Рівенській області як командир військової округи УПА під псевдонімом Верещака. Він був високий, але трохи сутулуватий. Колись це була гроза Полісся, перед яким тягнулися на струнко всі командири куренів і дрижали як друзі так і вороги, а там він був загнаним і зацькованим, як своїми так і адміністрацією.

Свої бурчали на нього і переслідували його за те, що він заломився на слідстві і безбожно сипав все, що тільки знав, а знав він багато. Адміністрація переслідувала на основі його судової справи, яка видавалась для них страшною. Верещака мене впізнав, але з певних досить важливих причин я до нього не признався і він не наполягав, щоб відновити знайомство. Верещака хворів на печінку і незадовго помер.

Кочкодан — це нещасна людина, за фахом філолог. У неволю попав зовсім випадково, просто ні за що. Комісія не звільнила його, тому що він мав лагерну судимість за вбивство, якого не зробив і не міг зробити не тільки тому, що його одна рука вибита під час велосипедних гонок, але й тому, що він просто не здібний на такий вчинок. Але вбивство в лагері було, отож лагерній адміністрації треба було когось за це судити і на тім закрити справу. Дійсних вбивць адміністрація розкрити не могла, бо це були дуже спритні

злочинці, які все зробили, щоб виглядало нібито цей злочин доконав Кочкодан. Такий метод вбивств у лагері практикувався часто. Адміністрація знала про те, що це брудне діло не Кочкоданових рук, але для адміністрації для закриття справи про вбивство треба було когось осудити, а поскільки убивцями відвод зроблений на Кочкодана, отже його найлегше можна було звинуватити за те і осудити, що було й зроблено.

А хто такий Колесник, то я вже писав раніше.

Оце з тими людьми і жив Дужий. Він вів себе всюди і зо всіма дуже величаво і заносчиво. Він немов би навмисне створений для самопоказування себе і самовихваляння. Але в загальному Дужий досить здібний і осудчивий при вивчанні будь-якої дисципліни. У письмовій роботі він просто педант. У побуті він любив гратись у аристократа, але по суті в його нічого аристократичного немає і його ніхто ніколи не сприймав таким, яким би він хотів бути і яким він сам себе вважав. Насправді то його недолюблювали майже всі, а ті, що тулилися до нього, то це тільки заради його високої посади в ОУН.

Незадовго я попав у бригаду Козачка. У його бригаді були майже всі українці. Частина з них вважали себе заслуженими діячами і тому працювати не хотіли, але гроші бажали отримувати більше всіх. Отже на тому тлі часто виникав конфлікт між групою «заслужених» і Козачком. Групу «заслужених» очолювали Адамів і Фіц. Обидва вони були фізично сильні хлопці і красиві на вроду. Хорошою стороною Фіца було те, що він досить серйозно брався за науку і ретельно вчився. Але горе таїлося у тому, що цей поліщук сильно хворів на вождизм. Основною метою у нього було здобути освіту і стати вождем. Ця «недуга» в таборах була дуже заразливою. В інших вона виступала ще в дикішій формі, бо більшість з них вчитися не хотіли. До Адамова і Фіца тулився також і Дружинський, але вони з ним не рахувались. Адамів

і Фіц не визнавали навіть і такого авторитету як Дужий. Вони вважали себе вожаками всього лагера, а Дужого просто недолюбливали. Мене вони зовсім не знали, хто я такий, і тому я мав можливість бачити їх такими, якими вони були насправді.

Звичайно, що як Адамів, так і Фіц були значно поряднішими від Щура чи Шкурського та їх компанії, але в принципі всі вони, як це кажуть, одним миром мазані. Всі вони з великою охотою і дуже швидко простягали руки до своїх, але коли йшлося про відстоювання себе перед свавіллям адміністрації чи їх підручних, то тоді вони виявлялися найбільшими боягузами. Вони сміло били тих, які самовіддано і безстрашно вистояли в нерівній борні з беріївськими опричниками, бо це безкарно їм дозволялося робити. Безстрашні в боротьбі з ворогом на своїх земляків руки не піднімають, а боягузи навпаки. Для Щура, Шкурського і всіх в більшій чи меншій мірі їх послідовників найважливішим було, щоб добре поїсти, гарно одягтись і випити, а поскільки все це придбати коштом своєї власної праці було важко, то вони притворилися на «борців» за національну справу і в ім'я тієї «справи» змушували людей віддавати їм частину свого заробітку. У їх тій чорній роботі адміністрація їм перепон не чинила, бо по суті — то вся та їх «діяльність» для адміністрації була корисною. По-перше, вони вбивали тих, котрі мали сміливість виступити і заїтнутивати їх, як паразитів, які безлично спекулюють на національних почуттях чесних трудовиків, а поскільки проти них виступали завжди ті ж самі, що і проти свавілля адміністрації, то це було адміністрації дуже приємно. І по-друге, вони тими своїми паразитичними діями розрухували устаю національної моралі. Отже ж по суті, то вони й лагерна адміністрація одні одним допомагають в боротьбі проти морально стійких національно свідомих людей.

Я знаю, що сторонньому читачеві важко збагнути

весь той страшний кошмар, а багатьом це буде навіть і не подобатись, але на мою думку, то це таке велике зло, яке промовчувати або затушовувати неможливо. З тим злом і навіть з найменшим проявом його треба боротися із всією рішучістю. Злі сили завжди дуже активні і оперативні і тому легковажити їх не можна. Відкриті бандити і злочинці являються лише соціальним злом, а прикриті, захищені за національні ідеї, крім соціального зла роблять незрівняно ще більше моральне зло, бо вони своїми брудними руками забруднюють навіть і найдорожчі цінності нації.

Все роблять люди. Ідеї, без втілення їх в життя, мертві. А втілюють їх люди. Ті ідеї, які відповідають вимогам духу нації, невідмінно повинні втілюватись у життя не за Ніцшовсько-Донцовським принципом « надлюдиною » чи як цього хотів Донцов « добрими », а вибраними на найдемократичніших засадах представниками народу.

Донцівський добір в ОУН наробив багато лиха. Добором займалися одиниці не на засаді — наймудріший і найкращий, а набирали в свій « добір » завжди гірших від себе і в остаточному підсумку виходило, що в цей добір попадали по всіх показниках лише середнього рівня люди. І ті « добрані » за Донцовим повинні б вирішувати долю нації взагалі і кожної людини окремо. Добре, що нарешті цей період лихорадки вождизму у світі вже пройшов. Пройшов і згубний Ніцшовський культ « надлюдини » і Донцівських « добраних ». Будемо надіятись, що ще минуться часи і на так зване вибирання призначених, бо це глум над демократичністю виборів і над народом.

Але це я знову відхилився від своєї основної розповіді.

Тепер кілька слів про Козачка. Родом він з Львівської області, Сокальського району. Чоловік дуже практичний, кмітливий і непоганий як людина. Дивлячись на нього і прислухаючись до його досить здорових

міркувань, мені було дивно, чого цей чоловік пішов на бригадирську посаду. Посада бригадира в лагері — це така посада, на якій навіть найкращі люди через рік робляться подлецами. Бригадирів призначає адміністрація лагера для того, щоб витискати з в'язнів якнайбільше поту і доповідати адміністрації на тих, що не піддаються тому витисканню.

Лагерна адміністрація докладала всіх зусиль в тому напрямку, щоб самі в'язні витискали один з одного всі життєві соки, як на роботі, так і в побуті. Для тієї мети адміністрація підшукувала собі людей серед в'язнів на бригадирів, нарядчиків, культургів, шомпобилів — і їх упривілейовувала, щоб вони на роботі витискали з останніх всі сили, а особливо з неугодних для адміністрації.

Таких типів, які йшли на ті посади в лагері, називали «придурками». Придурки в лагері — це вуха, очі, щупальці і дрян'я лагерної адміністрації. За ту їхню собачу роботу адміністрація давала їм необмежений доступ до лагерного «корита», яким являлась їдальня, і платила гроші. І ту їх «зарплату» називали «горлове». Як правило на ті собачі посади в основному йшли ті ж самі, що вже працювали на таких чи подібних собачих роботах в німецькому гестапо або у Власовській армії. Серед власовців, зрідка, траплялись і порядні люди, а співпрацівники гестапо майже всі у лагері співпрацювали з ЧК. Словом, влаштовувались по своєму «фаху». Вся та «машина» в лагерах політв'язнів була створена для поступового морального і фізичного винищування морально стійких і національно свідомих людей. Вона діяла дуже ефективно, за заданим пляном 1952-53 років. Від 1944 по 1952 рік мільйони чесних трударів померли від голоду, холоду, тяжкої каторжанської праці і неймовірних знущань на Заполяр'ї у царстві вічних мерзлот, на Далекому Сході, в Іркутській області, Кирмерово, Караганді та Балхаші.

Організований в 1952 році рух політв'язнів, спрямований насамперед проти відгородованої адміністрацією, за рахунок трудеників, псярні бригадирів, нарядчиків і всякої іншої нечисти серед в'язнів, розрушив ту їхню страшну машину, створену для винищування чесних трударів. А в 1953 році, силою могутніх страйків політв'язнів Норильська, Воркути — захитались всі устої лагерної системи, опертої на грубе і жорстоке насильство, голод і знущання.

На кістках політв'язнів України і Прибалтики у вічних мерзлотах Заполяр'я вирости Норильськ і Воркута з десятками шахт і великими металургійними заводами, на їх кістках побудовані Караганда і Магадан та багато рудників кольорових металів Колими. І нарешті ті зацьковані і заморені невільники чітко виступили проти всесильного свавілля беріївської оприччини. Рушійною і ведучою силою тих, незрівняних в історії лагерів рухів, були українці і прибалтійці.

Мобілізувати людей до боротьби з явним злом було значно легше, ніж з прикритими під личинку « мучеників за національну справу ». Ті, що безстрашно з відкритими грудьми на повний зріст йшли проти скорострільів цілих полчищ беріївської оприччини на свого однокровного брата руки не піднімуть, а щурі, шкурські і їх компанія, знаючи про це, спокійно й безкарно вбивали і різали тих, що насмілювалися осуджувати їх ганебні і підлі дії. Ці перекидчики із сільських самооборон ОУН у винищувальні батальйони ЧК і на волі, із зброєю в руках — під іменем ОУН, але за дорученням ЧК — грабували і вбивали найкращих людей наших сіл, а попавши в лагер, продовжували ту свою страшну злочинну роботу. Нерідко їм вдавалося заплутувати в свої злочинні сіті навіть і зовсім ні в чому не виновних шустрих молодих хлопців. Із цією страшною язвою на тілі нашого народу взагалі, а політв'язнів зокрема, я зустрівся щойно в 1954 році,

а оце вже в 1958 році я зустрівся лише із залишками тієї язви.

Старі лідери ОУН в лагерах не вели ніякої боротьби, ані з свавіллям лагерної адміністрації, ані з тими язвами; вони притримувались правил «строкої конспірації», яка спиралась на їх абсолютне безділля, або і загравання із тією нечистю.

Дужого і Колесника забрали на 26-й лагер під строгий режим. Через декілька днів забрали туди мене, Фіца і Дружинського, а пізніше привезли і Кочкодана. На 26-му всі ми поселилися в одній секції. Фіц групував навкола себе незадоволених поведінкою Дужого. Дружинському прийшлося вибирати, до кого йому тулитися, чи до Фіца, чи до Дужого, і він звичайно вибрав Дужого. Колесник і Кочкодан також бриконули до Дужого, але і з Фіцом підтримували стосунки. Я тримався осторонь як від Дужого, так і від Фіца. Пізніше приїхали і поселились в нашій секції Гой Іван і доктор теології Рачунас. Гой Іван був дуже скромним, щирим, хорошим чоловіком і я відразу подружив з ним. А з Рачунасом ми вже й до того були друзями.

Дужий щодня дуже важно сідав за стіл і писав «Історію України». Окремі розділи тієї «історії» він зачитував нам уголос. Робив він це досить наполегливо і по-педантичному акуратно і важно. А по суті то це був монтаж окремих місць, повисмикуваних з усіх історій, написаних у різні часи різними істориками. З приводу тієї історії одного разу Дужий прийшов до мене і з жалем запитав:

— Чи це правда, що ви висміваєте мою працю над історією?

— Як це висміваю?! Навпаки, я говорив, що поки ви виготуєте ту історію, то досконало вивчите історію України за всіма авторами і знатимете інтерпретації окремих подій всіх істориків.

І Дужий, не збагнувши суті тієї моєї відповіді, відійшов від мене задоволений. А насправді, то я саме

так і ставився до тієї його роботи і в цьому я нічого поганого не бачив. Я й зараз вірю в те, що все ж таки з приводу бажання стати автором історії України Петро Дужий непогано вивчив історію свого народу.

Одного разу в мій адрес в присутності всіх жителів секції Дужий сказав :

— Там у вас на Волині всі комуністи.

— Може й так, — відповів я, — але ми, « комуністи на Волині » ще в 1942 році створили УПА і в 1943 році німцям не дали вивезти з Волині ані однієї корови і наша скомунізована молодь пішла у відділи УПА, а ви в Галичині годували німців хлібом, маслом, яйцями і молоком до останнього дня та відсилали свою молодь у дивізію СС Галичина і в Німеччину на роботу.

Після тієї розмови ми вже на 26-му майже не розмовляли. Найбільше часу я проводив з Іваном Гоем. Гой привернув мою увагу до себе своєю вийнятково діловою відзивчістю на горе сторонніх людей. Він допомагав, чим тільки міг, всім знедоленим і радів тим, як йому пощастило комусь допомогти. І ось один з групи Фіца по його натирці вдарив Гоя по лиці тільки за те, що Гой їх ігнорував і в ту ж мить після цього інцидента вся Фіцева група повитягувала свої ножі. Та провокація була зроблена зумисне, щоб помститися за те, що їх ігнорують.

Але ми на ту провокацію не піддалися, бо така схватка була б корисною тільки для адміністрації. Адміністрація групу Фіца не чіпала, так як і завжди в таких випадках, але тих, що виступили проти них, відправила б у тюрму. Адміністрація дуже добре розбиралась у тому, хто для неї був найбільше небезпечним, а Гой Іван для адміністрації був вийнятково небезпечний чоловік. Він був одним з тих, що на Колимі роззброїли дивізіон червонопогонників і зі зброєю в руках пробиралися в напрямку Аляски. Проти них піднялися всі дивізіони Колими і в результаті

аж надто нерівної борні з них залишилися в живих тільки двоє. Гоя Івана взяли раненим. І ось цей же самий Іван Гой, який першим кинувся з порожніми руками на чергового озброєного офіцера в дивізіоні і розброїв його, змушений був стерпіти образу ляпаса від якогось там щенюка з шайки Фіца тільки для того, щоб уникнути ганебної різни українців з українцями. А ті негідники якраз тим і користувались і робили велику службу для адміністрації.

Адміністрація боялася Івана Гоя більше, ніж всіх нас разом узятих. Вони приходили щоночі по три рази і легенько піднімали одіяло і перевіряли, чи він спить. Адже що може бути більшою службою для адміністрації, робили якраз ті шайки. У порівнянні до загальної кількості політв'язнів-українців їх було небагато, але в моральному пляні нашкодили вони дуже багато. І ось же таким чином у нашій секції, в якій жило всього близько 30 українців, створилось три непримиримих між собою партії. У порівнянні з третім каторжанським лагером в Норильську, то це був страшний кошмар, із-за якого соромно було дивитися у вічі чужинцям.

Хоча Гой Іван мав лише 7 клас освіти і був рядовим срільцем УПА, він був найкращим зразком українця, як у моральному відношенні, так і в бойовому. Це був блискучий зразок моральної чистоти, добра, скромності і незрівняного геройства. Як довго люди не навчаться цінувати скромності, моральної чистоти і добра, так довго при кермі громадських справ будуть сидіти, або Дужі або Фіци.

Десь на початку 1959 року мені потрапила до рук газета «Літературна Україна» і, пробігаючи очима заголовки, я зупинився над літературною критикою віршів знайомого мені Патруса-Карпатського. Критика, як на мою думку, була дуже лаконічною, змістовною і глибинною, під якою стояло невідоме мені прізвище — Дзюба Іван.

Тоді я ще й не мріяв про те, що ще за мого життя народиться таке сміливе, висококультурне і талановите покоління, яке вистартує з дипломами вищої освіти у світ духовного життя нації, у світ мистецтва і громадського життя, і своїм гарячим і могутнім словом правди і добра розтопить довголітню кригу смертельного страху, якою чорні сили тиранії скували весь нарід. І якраз саме тоді це покоління вже і почало стартувати. І одним з найвидатніших серед нього був якраз той же самий Іван Дзюба.

З 26-го ми переїхали в 16-й лагер. На 16-му мені прийшлося поселитися рядом з Дужим.

Незадовго з 16-го нас перевели на 10-й. Там я з Іваном Гоем і ще з декількома людьми відокремились і пішли жити окремо в інший барак.

На 10-му був ще до нашого прибуття і залишився там інтелігент із старої галицької генерації, лікар Кархут. Цей чоловік мав надзвичайну пам'ять і величезне знання не тільки в області медицини, але й в області літератури. У молодості він сам писав і друкувався.

На десятому, в силу обставин, Дужий почав ставитись до мене досить гарно. А я з цікавістю його слухав тоді, як він оповідав не про себе, а про своїх колеґ з центрального Проводу ОУН.

Оповідуючи про перші установчі збори УГВР, він сказав, що після вибору щось на зразок уряду, протокол тих зборів і проведених на них виборів уряду вислали для ратифікації Бандері і Стецькові. А Стецько на це відповів поздоровленням вибраним на тих зборах всім «міністрам» і президентові професорові Восьмаку та віце-президентові Василеві Мудрому, а не поздоровив лише вибраного там на голову уряду Волошина Ростислава, натомість підписуючи цей свій документ він написав так: «Голова Ради Міністрів Стецько». Отож, прочитавши той його підпис, стало ясно, чому він не поздоровив Волошина з вибором

його на голову ради міністрів. Першим той документ прочитав Шухевич Роман і, не сказавши жадного слова, передав Маївському і так мовчки прочитали всі і тільки в знак неприємного здивування руки розставляли. Ця відповідь Стецька викликала несмак у всіх присутніх.

Розповіді Дужого я вислуховував з вийнятковою уважністю, бо вони допомагали мені виробити ясну уяву про загальний рівень як центрального Проводу ОУН, так і про уряд УГВР. І на основі того всього в мене виробилась уява не в користь ОУН і УГВР. Із всього того було видно, що весь центральний провід стояв не багато вище від Петра Дужого.

Сила ОУН скривалася не в центральному Проводі, а в середньому активі і фанатичних низах та відділах УПА, у яких було дуже мало членів ОУН навіть серед командного складу УПА. Бо навіть начальник штабу УПА-Північ, полковник Ступницький, був петлюрівським старшиною УНР, а не членом ОУН. У розмові з Дужим про ідеологію ОУН, він одного разу висловився, що основна заслуга Донцова полягає у тому, що він дав нам «зуби».

— Може й так, але донцівськими зубами Глива кусав вже вас та Гоя Івана, а не ворогів нації. А я вважаю, що Донцов заподіяв найбільше зла для нашої нації саме тим, що він відкрив двері в політичне і громадське життя нації всякому суспільному мотлохові, який являється соціальним злом. Там, де його допустили до громадсько-політичного життя, він став і громадсько-політичним злом і ганьбою нації. Оце і є результати донцівського добору в зубату еліту, оце і є його аристократія духа.

Всі ідеології тоталітарних систем в теорії дуже стройні, у них все грає чітко, як годинник, але в практичному житті, то це суцільне насильство над суспільством.

Однаке в практичному житті Дужий ніколи не за-

гравав з паразитами і не пестив їх біля себе, він лише в теорії абстрактно для красивого словечка говорив про ті «зуби». Тому ж то ті зубасті паразити часто і на нього клацали зубами. На десятому я з Іваном Гоєм ізолювались і жили своїм внутрішнім духовним життям зовсім окремо. На роботу ми не ходили, часу вільного було багато. Отож я обзавівся грядкою і виростив на ній багато цибулі, редьки, огірків і трохи картоплі. Робота на грядці і книжка приносили мені душевне задоволення, і я забував про всі ті драчки, які виникали в середовищі Дужого, Гливи і Фіца. Лише час від часу я зустрічався з Рачунасом, Дужим і Кархутом.

Восени 1959 року, з мене зняли строгий режим і перевезли в Тайшет у 601-й лагер. У цьому лагері всі політв'язні працювали на мебльовій фабриці. Там був уже організований адміністрацією з політв'язнів так званий «Совет актива». Його завданням було допомагати лагерній адміністрації в укріпленні лагерного режиму та змушуванні трударів ще більш продуктивно трудитися. Мене призначили в бригаду Воротинцева на пилораму. Воротинцев у минулому був майором в армії Власова, а в таборах, як то кажуть, вірою і правдою вислугувався перед лагерною адміністрацією. Він же і був членом «Совета актива». У бригаді Воротинцева був один поляк, майор польської контррозвідки, Тіханович Миколай. У минулому він переслідував і арештовував таких як я, а там, у далекому Сибірі, я майже здружився з ним. Тіханович виявився досить розумним, кмітливим, подільчивим і чуйним чоловіком. Крім того він багато знав про такі речі, які мене цікавили.

Литовський летун Стасік, з яким я жив ще у Воркуті на цементному, також був у бригаді Воротинцева. З Тіхановичем у нас було багато спільних знайомих по Норильську. Під час страйку у Норильську, Тіханович був на Медвежці і брав участь у страйку. Між іншим,

він оповів мені про те, що на 601-му з третього каторжанського лагера є Папчук Микола і що він робить бригадиром і належить до «Совета актива». Ця інформація про Папчука мене не здивувала, бо після того, як він ще в Норильську став інформатором оперативного відділу ЧК, то для нього зникли всі перепони до будь-якого свинства. Люди з надщербленою совістю рідко вирівнюються.

Пізніше Тіханович сказав і про те, що Папчук дружить з оперуповноваженим КГБ при 601 лагері, а друзям по лагерю ту свою дружбу він пояснює тим, що нібито, вони колись разом вчилися у гімназії.

Інколи Тіханович відвідував Мільгуля, він мені також був знайомим ще з Норильська з третього каторжанського. Мільгуль був по національності поляк, а по спеціальності лікар. Всі лікарі-політв'язні в лагерах працювали за фахом. Мільгуль також працював лікарем на третьому каторжанському у Норильську і тоді на 601 в Тайшеті. Через тижнів три після мого прибуття на 601-й лагер, Мільгуль із центрального ізолятора забрав до себе в лікарню хворого доктора Горбового і відразу повідомив про це мене. Я радів з того, що нарешті матиму можливість познайомитися з доктором Горбовим і розпитати його про Варшавський процес над Проводом ОУН за вбивство польського міністра внутрішніх справ Перацького та про сам Провід ОУН взагалі і про Бандеру зокрема. Всі ті справи ще не переставали мене цікавити, бо все ж таки прізвище Бандери стало відомим у всьому світі, і рух, який охопив у 1943 році буквально всі західні землі України і до деякої міри поширювався і на східні землі, ворогами іменувався бандерівським рухом. Хорошим був цей рух чи поганим, розумним чи дурним, то про це скаже своє остаточне слово історія, але цей рух був рухом нашого народу, бо в ньому брав участь весь народ західніх земель України. Як комуністичний, так і націоналістичний рухи на західніх

землях України були рухами нашого народу. І в загальному рівень тих рухів був таким, як і рівень народу, іншим він і бути не міг. Як комуністи, так і націоналісти вважають себе кристалічно чистими і святими. Але насправді серед тих і других діяли чорні сили і своєю чорною роботою клали пляму ганьби на ті рухи і народ, який породив тих виродків. Зараз, користуючись нероздільною владою і всіма засобами інформації, комуністи обпльовують на всі лади націоналістів взагалі, а бандерівців зокрема, а насправді то всі злочини бандерівського СБ (Служба Безпеки) були викликані злочинами комуністичного ЧК.

Коли б не було на західніх землях України насильної колективізації, арештів і вивозів у Сибір, у 1940 році, та масових розстрілів без суда в перші дні війни 1941 року по всіх тюрмах Західньої України, то не було б і дикої кривавої помсти. Я не намірений виправдовувати злочинних дій СБ, але я не стану прикривати не менш кривавих злочинів і ЧК. Незаперечним фактом є те, що злочини бандерівської СБ, були наслідком злочинів ЧК, а не їх причиною. У мене немає пристрасної ненависти ані до одних, ані до других, бо я був і діяв як у одних так і в других і тому я знаю, що обидва ті рухи були нашими народними рухами, в яких брав участь народ, а серед кожного народу завжди є як хороші, так і погані люди. Трагедія нашого народу і його рухів лежить у тому, що один рух взяв собі на озброєння все, що було найгіршого на Заході, а другий від Сходу також перейняв те, що було найгіршого. Одні почували себе менш вартісними від німців і сліпо подражали їм у їх найгірших вчинках, а другі почували і відчувають себе менше вартісними від росіян і також переймають від них найгірші їх сторони. Одні вважали своїм — Берлін, а інші — Москву. Із-за того різнопоклонства виникав антагонізм н. 1. Антагонізми на соціальному ґрунті є антагонізмами другого плану, внутрішньо-

національного порядку, які розв'язуються в рамках своєї держави парламентарно-правовим способом. А антагонізм н. 1 виник на основі зовнішніх впливів, яким сприяла і сприяє та страшна руйнівна недуга почуття меншеартости. Як довго ми будемо самі себе вважати меншеартісними, так довго будемо придатком для тих, яких рахуємо більше вартісними від себе.

І так одного осіннього вечора я прийшов до лікарні познайомитись і відвідати доктора Горбового. Доктор Горбовий насправді був тоді хворим і немічним чоловіком, а лікарняна білизна і халати ще чіткіше підкреслювали його немічність. Горбовий вложений дуже міцно і гарно. Кість груба. Але систематичне недоїдання зробило своє. Причиною його недуги в основному було виснаження. Горбовий прийняв мене з настороженою цікавістю. Але як я йому оповів про те, що я був у одному лагері з Вільгульмом, то Горбовий повеселішав і пізніше запитав :

— Так ви, мабуть, були разом із Палчуком ?*).

— Так, і з Палчуком я довго був навіть і в одній бригаді.

— А тут, на Тайшетській трасі, де ви були ?

— Я вже на тій трасі другий раз, бо я ж уже другий раз суджений. Тим разом я був на одинадцятому, дванадцятому, шістнадцятому, а там-туди прийшов з десятого. Там, на десятому, залишився ще Дужий Петро, Кархут і багато молоді.

— Як же ж там живе Дужий, Кархут і хто там є з молодших ? — запитав Горбовий.

— Дужий пише історію України, а Кархут працює лікарем, вирощує огірочки і квіти та читає. Інколи вони обидва зустрічаються, розповідають один одному про своїх старих знайомих, про минулі часи, оба вони люблять багато розповідати, але абсолютно не люблять

---

*) Прізвище не дуже чітке в оригіналі. Можливо — це Панчук.

вислуховувати один одного, отже я частенько бував у них за слухача. Один тільки я мовчав і слухав їх обох.

Горбовий засміявся і знову запитав :

— А як вони ладять з молодшими ?

— Ніяк не ладять, вони просто займаються своїми справами і все, а молоді мурчать на них і часто ображають, особливо Фіц і Глива.

— О, то це щось вже не гаразд, коли б я там був, то того не було б. Глива і Фіц — це дуже хороші хлопці, — сказав Горбовий.

— Цікаво, а я якось не зміг у них знайти того хорошого.

— Бо ви їх не знаєте, — сказав Горбовий.

— Може й не знаю, — відповів я, — але судячи з їх учинків, які вони зробили при мені, то по-іншому про них і думати не можна. Вони побили таку хорошу людину як Гой Іван, якого вони не варті всі разом взяті.

Перейшовши всі їх ганебні вчинки, зроблені при мені, про які навіть і соромно говорити, я сказав Горбовому, що з тими людьми я не хочу мати нічого спільного, мені краще було б, коли б вони сиділи за злодійство, ніж оце сидять по політичних мотивах і своїми вчинками плямують ім'я політв'язнів.

— А де ж ми їх дінемо ? Вони ж наші, — на останку сказав Горбовий.

— В тому ж то і наша біда, що вони наші, отож треба подумати, чому вони такі появились у політичному русі.

І так ми з першої зустрічі з Горбовим не владили.

Частенько до Горбового в лікарню заходив і Папчук. Перед Горбовим схилялись всі українці. У такому пляні і таким тоном як я, з ним ніхто ніколи не розмовляв і це зачіпало його амбіцію.

Незадовго Горбового забрали з лікарні знову у центральний ізолятор, але через кілька днів повернули

його назад на 60-й лагерь і помістили не до інвалідів, а в ту ж саму бригаду, у якій був і я. Звичайно, що це було зроблено оперативним відділом зумисне, щоб дати нам змогу посперечатися. При таких суперечках оперативний відділ при допомозі своєї агентури вивуджує собі найцінніші матеріяли. Отже, знаючи про це, ми старалися якнайменше розмовляти про те, із-за чого виникають суперечки.

Одного вечора мене викликали в контору в кабінет оперуповноваженого КГБ. Там сиділо двоє середнього віку людей. Вищий на зріст освідчився, що він приїхав у Тайшет із Києва, з Республіканського КГБ, а про свого колегу сказав, що той з Іркутського обласного КГБ. Цей невідомий мені по прізвищу з Києва, в основному допитував мене про Семенюка Степана. Вони звідкись взяли, що нібито я мав би знати звідки Степан родом і всякі інші дані про нього. Але як я на ті його питання відповів, що я не інформатор і на подібні питання відповідати не буду, то тоді він сказав :

— Це гірше для вас, що ви не хочете бути нашим інформатором, бо це значить, що ви самі не хочете полегшити свого життя і достроково вийти на волю.

— Такою ціною я на волю виходити не хочу, але як уже йдеться про те, то ви чомусь не звільняєте і своїх інформаторів, бо он Папчук скільки років служить вам інформатором і однак ви його не звільняєте, — сказав я.

— Папчук вбивав людей і ми ще раз будемо його судити, та й крім того, він був вашим інформатором у нас, а не нашим у вас. Ви ж його направили до нас, щоб розвідати, чим ми цікавимося і якими методами працюємо, — сказав кагебіст з Києва.

Повернувшись з контори, я оповів Горбовому всю історію про Папчука. Горбовий сприйняв ту мою розповідь з явним несмаком. Папчук же був його найкра-

щим любимцем. А для Горбового найважливішим було те, хто як до нього ставиться.

Навесні 1962 року Горбового перевезли військовою машиною до Львова, а мене відправили в ...*) у сьомий лагерь. У ...*) на сьомому я зустрів багато своїх старих знайомих. Серед них були відомі вже в моєму оповіданні: Роню, Марушко, Грицак і багато інших.

Мене призначили в той самий барак, в якому був Марушко і Тіханович. Через днів десять начальник лагерь призначив Марушка бригадиром нашої бригади. Марушко знаним там був не всім, лише я його знав раніше. У ...*) він уже явно і безстрашно служив лагерьній адміністрації. За чотири дні уже був членом «совета актива» і тому його призначили бригадиром. ...*) і Роню також уже були не ті, якими я їх знав на 15-му в 1954 році. Наш ...*) дуже часто із гордістю оповідав про свої «подвиги» в лагерьх. А ...*) боявся навіть і зустрічатися з тими, яких адміністрація відносить до непоправимих бандерівців. Марушко дуже пронизливо приглядувався який курс візьму я по відношенні адміністрації і інших «советів актива». ...*) я сам сказав усім своїм знайомим, що не буду брати участі в жодних лагерьних організаціях, бо я всю лагерьну систему вважаю злочинною і антилюдською, саме тому я не стану допомагати їй у замасковуваних злочинів. Багато разів мене пробували завербувати як не в дружинники, то в самодіяльність, а найчастіше вербували в редакцію стінної газети.

Але я категорично відмовився від будь-якої співпраці з лагерьною адміністрацією, бо кожний, шануючий себе політв'язень не повинен іти ні на яку співпрацю з нею, навіть коли б за співпрацю відразу звільняли з лагерьх. Звичайно, ця моя думка і постава не були по душі багатьом моїм знайомим. Не по душі вона

---

*) У рукописі — нечітко.

була і для Марушка. З бігом часу Марушко перестав вихвалитись своєю співпрацею з лагерною адміністрацією, а пізніше навіть і соромився того. Він сказав мені, що на сьомому були Герман Петрович і Павлишин Лука, і що вони також до адміністрації ставились льоально, а Павлишина брали навіть у Москву кланятись всесоюзному КГБ і перед ним зарекомендував свою льоальність. Повернувшись з Москви, він провів доручену йому роботу серед політв'язнів українців і пізніше часто нею хвалився.

— А яку ж саме роботу доручили йому проводити серед політв'язнів? — запитав я.

— Йому доручили переконувати всіх українців, щоб поступали так як він.

— І він це робив?

— А як же, робив, та ще й гордився, що йому в Москві поручили таку місію, — відповів Марушко.

— А чи Павлишин оповідав, хто там в Москві з ним розмовляв і про що вони говорили?

— В основному він оповідав про те, як гарно його там прийняли і як величали генералом, а про суттєві розмови з ними він не хотів оповідати.

— Все ж таки в КГБ є непогані психологи, видно, що вони дуже добре знали слабі сторони Павлишина. Саме тільки звернення до нього через «генерале» підняло його перед самим ним на небувалі вершини і розклеїло по всіх швах. Він же такі почесті любить понад все на світі. Найважливіше для нього в житті це хороша їжа, жінка та помпезні почесті.

— Часи змінились, зараз для кожного найважливіше за всяку ціну вийти на волю, чи це по зачотах і двох третіх, чи по скарзі, чи навіть і по помилуванні. Від того, що я став бригадиром і членом «совета актива» нікому не погіршало, а, навпаки, я всім стараюсь робити якнайкраще. У «совете актива» я захищаю людей, а не топлю їх, так як це роблять інші, — виправдовувався Марушко. — Ви ж бачите, що

зараз робиться : члени центрального Проводу каються, пишуть про помилування, аби тільки вийти на волю. Кук покався і написав про це цілу брошуру, Степанюк і Дужий написали про помилування і також в пресі виступили з ганебними статтями, а я ж не член центрального Проводу і я того не роблю. Я хочу вийти на волю по двох третіх і тому став членом «Совета актива».

— Поступайте як хочете, це ваша справа; мені наплювати і на всіх тих членів центрального Проводу і на їх ідеологію. Вони для мене не мають ніякого значення. Я не йду ні на підлу співпрацю з лагерною адміністрацією і не пишу про помилування не заради ОУН. Мені цього не дозволяє робити моя власна совість. Мені нема в чому і нема перед ким каятися. Для мене і ті, що каються, і перед ким вони каються — однакові. Я з однаковим презирством ставлюся як до одних, так і до других. Я не приклоняюся ні перед ким заради ОУН, а заради своєї особистої гідності. Дужий, Павлишин і Кук не мають права опльовувати ОУН, бо все те, що було найгірше в ОУН — це якраз були вони самі і їх злочинні дії. Отож вони мають право плювати тільки на самих себе і тільки перед своїм народом і більш ні перед ким. Я Кука особисто не знаю, а Дужого і Павлишина знаю дуже добре.

У бригаді Марушка я працював на станку. Розрізував дерево на деталі під меблі. Кожного дня працював, не відходячи від станка, з повною інтенсивністю. Будь-яких пільг від Марушка я ніколи не вимагав. Правда, що він, як бригадир, ставився до мене непогано. У 1961 році Марушко перейшов працювати в лікарню, лікарем-ординатором.

Десь підосінь приїхав на сьомий і Гриць Пришляк, а пізніше приїхав Горбовий і Кархут. Пришляка направили працювати на мебельну фабрику. Горбовий і Кархут були вже інвалідами і тому їх на роботу не посилали. З бігом часу Кархут влаштувався працювати

лікарем. Він не розділяв поглядів бандерівців і в глибині душі приховував до них відразу, але в лагері він підтримував хороші стосунки з Горбовим і всіма іншими видатнішими бандерівцями.

В лагері всі ті бувші політв'язні найбільше цікавилися футболом і найбільше про футбол розмовляли. А мене та шкіряна гуля ніколи не цікавила і тому мені їх серйозні розмови про футбол видавалися смішними і не вартими уваги.

Моє критичне ставлення до ОУН, а зокрема категоричне осудження злочинних діл СБ, не подобалось всім, а найбільше Горбовому і Прищлякові. Вони прихильно ставилися до тих, які робили ті злочини, вони терпеливо відносилися навіть і до тих, що вже прилюдно самі себе і ОУН оплювали за ті злочини, а мене вони не терпіли, хоча я й слідство пройшов чистим і нічого не написав проти ОУН в офіційну пресу, так як це робили інші. Видно, що всі ті партії тоталітарного типу по своєму духу схожі одна на одну. Комуністична партія і уряд ще й донині виплачують хороші пенсії як тим, що організували голод в 1933 році, так і тим, що в 1937 році і пізніше мільйонам невинних людей відняли волю, а десяткам тисяч і життя. Адже недоторканість тих страшних злочинів навіть і словом, ця ганьба охороняється урядом і партією. А натомість і донині переслідується і карається тих, що насмілюються говорити про ті злочини і злочинців.

Але тіні замучених голодом і розстріляних, будуть до того часу блукати по нашій землі, поки прилюдно народ не заклеїть словом «ганьба» всіх тих злочинців взагалі і кожного зокрема, котрі робили ті страшні злочини. А вони ще живуть у кожному районному центрі і не тільки що одержують хороші пенсії, а ще й активно прагнуть до відновлення старого, а частина з них вершить владу і понині і продовжує вершити в ім'я уряду свої чорні справи.

Урятувати людство від небезпеки тиранії, як пра-

вої, так і лівої, може тільки демократія. Тільки необмежене право, гарантоване законом для всіх громадян, — висловлювати, розпоряджувати і обстоювати свої думки, — дасть можливість народові контролювати і направляти політику уряду. Без наявності такого права не може бути й мови про демократію та демократичні вибори до парламенту. Там, де немає повноправної легальної опозиції в парламенті і народі, там немає і демократії. Опозиція виконує своєрідний контроль народу над політикою уряду. Без наявності опозиції, ніякого контролю над політикою уряду не може бути. Звичайно, опозиція не потрібна ні для якого уряду, бо це завада для нього, але для народу вона необхідна. Одноголосність, або 99,9 % — це фальш, це обман, це глум над народом і над суттю демократії. Свобідний народ ніколи не обоже свого уряду і не розхвалює його на всі лади. Це робить тільки той народ, який ніяких інших прав не має крім права, а вірніше кажучи — обов'язку хвалити уряд і його завжди «мудру» політику. Багаторічні роздуми, підсумки і аналізи привели мене до таких переконань і критично наставили як до комуністів, так і до націоналістів, виплеканих школою Донцова. І зараз за ті переконання мене не терплять ані одні, ані другі.

У 1961 році я перейшов працювати в зборочний цех на оклейку футлярів під радіоприймачі у звено Дуліби. У його звені робив Грицак Євген, Мамус і я. Дуліба був молодший від мене, середнього росту, дуже худий, але досить здоровий, жвавий і життєрадісний. Він був досить розумним, дуже здібним і добрим чоловіком, але на співпрацю з адміністрацією пішов і він. Його також затягнули в «совет актива» і наче б у жарт він учавував у тій лагерній інституції. У ОУН він був разом із Столяром у референтурі зв'язку при центральному Проводі.

Розраховане кокетство з лагерною адміністрацією і з групою Горошка мені не подобалося, але сам

Дуліба, як людина, подобався. На ОУН він дивився досить критично, але думок своїх з цього приводу майже не висловлював.

Працювати з Дулібою було приємно і добре, він якось вмів злагодити із всіма. Грицак Євген просто ненавидів ОУН, але це тільки тому, що в силу обставин, перейшовши від мельниківців до бандерівців, він був там останнім колесом, а це для нього найстрашніше, бо він всюди любить бути тільки першим. Як людина Грицак непоганий і досить здібний. Він має хист до мов, до малювання, але бути в чомусь наймодернішому першим — його просто збивало з ніг.

Оце в ті роки в лагерах пішла мода на йогів. Грицак і вхопився за них із величезним жаром своєї пристрасти. І треба признати, що він уперто і наполегливо вивчав на зубок все, що тільки міг дістати про йогів. Довго, бідний, він ламав свої ноги, поки нарешті сів лотосом і це було для нього великою радістю. У тому плані Євген добився своєї мети. Серед українців йогів він знав найкраще. Євген перефотографував з книжок всіх найвидатніших йогів й вивчав їх біографії. Але все це він робив не з внутрішніх духовних потреб, а лише назовні, на показ і тому він справжнім йогом не став і ніколи не стане.

Черговим захопленням у нього було захоплення голкотерапією. Він вивчав цю справу день і ніч, а пізніше пристрасно почав набирати собі пацієнтів і колоти їх, але згодом пацієнтами ніхто не схотів бути і у Євгена зникла та пристрасть.

У побуті Євген Грицак був дуже чесною людиною, йому можна довірити найбільші скарби і він, навіть умираючи з голоду, не взяв би жодного грама, але в боротьбі за нероздільність слави і влади, він міг би вбити навіть і рідного брата. Колись було на 05-му один росіянин сказав: «Ми з Євгеном в Норильську на четвертому керували страйком». А Євген, почувши таку формулювання, кинувся, як спечений, і майже

закричав: «Хто вдвох керував страйком?!! Я сам керував, а не вдох!!!» Та його страшна недуга на першість мені сильно не сподобалась і через те я з ним не зладив.

На деякий час він скотився до того, що став навіть культоргом отряда на сьомому, але пізніше знову піднявся на відповідну висоту і так уже й тримався до кінця, поки його і звільнили. То, що для інших було неможливим, то для Євгена було можливим. Він міг піднятися з попелу і знову стати сповненою гідності людиною.

Від 1953 року після страйку і аж до осені 1956 року уряд зробив для політв'язнів небували до того часу в історії Радянського Союзу поступки. А з осені 1956 року уряд знову взяв курс на затиск. У 1963 році обмежили з посилками до двох на рік по п'ять кілограмів. У 1964 році заборонили продавати в ларку для політв'язнів цукор, товщі і хліб. А посилки з дому дві на рік по п'ять кілограмів дозволили одержувати лише тим, що співпрацювали з адміністрацією. Режим загострювався все більше і більше, годували все гірше і гірше. А кожної середи на політзаняттях начальники отрядів нагло і безсоромно читали нам лекції про гуманізм радянської влади.

Колись ще в Тайшеті, на вахті перед розводом на роботу, один політв'язень сказав до свого товариша: «Ось глянь на ту відкормлену банду лагерної адміністрації, це ж всі вони живуть за рахунок нашої тяжкої праці і нашого недоїдання та ще й насильно примушують нас кланятися їм і поважати їх за те, що вони знущаються над нами». Тоді мені ще така думка не приходила в голову, але оце як почали заставляти слухати їх безграмотні і наглі лекції про гуманізм, то в мене витворювалось таке враження, що наче б мені із зв'язаними ногами і руками плюють у рот і глумливо сміються, що я не можу захиститись від того їх глуму. І треба ж було придумати такий глум

над людьми, щоб паразит, який живе за рахунок твого поту і крові, заставляв тебе поважати його і слухати його лекцій. Страшнішого глуму над людською гідністю мабуть ніхто і ніколи не придумав. Бувало, що люди і не витримували того глуму і серед білого дня, просто на очах в адміністрації, лізли на паркан, яким був обгороджений лагер. Я сам бачив такий випадок на сьомому, як один в'язень зовсім спокійно, на очах лагерної охорони і адміністрації, перелів через «запретну зону» з колючого дроту з драбиною на плечах, а тоді приставив драбину до дощатого паркана, яким був обгороджений лагер, і спокійно поліз. Охорона лагера могла його взяти, але жадоба крові не дозволяла їм того зробити і вони його застрелили саме тоді, як він брався перелазити через так званий козирок, зроблений з колючого дроту поверх дощатого паркану. І так, бідняга, застрелений і повис на тих колючих дротах, поки не прийшов усім відомий по сьомому пірат в чині старшини, Швед, і не скинув його.

А у лагері особо строгого режиму на десятому так само поступило трое і всіх трьох постріляли. Один політв'язень на вахті Шведа сказав :

— Про таких як ти, Солженіцин написав цілу книжку.

— Хай пише, а скоро він буде тут разом з вами, отоді ми з ним поговоримо так, що більше йому не захочеться писати, — спокійно сказав Швед.

— Ой, ти вже немало нашого брата відправив на той світ, — хтось з гурту сказав в адрес Шведа.

— Як треба буде, то й тебе відправлю, — знову з таким же самим спокоем, наче сам до себе, відповів Швед.

У 1962 році, у центральній лікарні на третьому, мені робили операцію на верікоз. Операція була нелегкою, а особливо після-операційний період був дуже тяжким. А в 1964 році у тій же самій лікарні мені оперували грижу по білій лінії. Оце тоді у мене поя-

вилося бажання почати писати спогади і я відразу там же в лікарні й почав. Але тоді ж у лікарню приїхав Горбовий і я зрадів з того, що матиму можливість розпитати його про деякі справи Проводу. Горбовий увічливо привітався і був навіть радий нашій зустрічі. У лікарні майже весь час ми проводили вдвох.

— Скажіть, будь ласка, пане докторе, хто призначав крайових провідників до війни? — запитав я.

— До війни, на західніх землях України був тільки один крайовий провід. На пост крайового провідника призначував сам Коновалець, — сказав Горбовий.

— І Бандеру у 1932 році на пост крайового провідника також призначив Коновалець?

— Звичайно, що Коновалець. Я навіть пам'ятаю, як тоді відбулася зустріч Коновальця з Бандерою на Горішньому Шлеську.

— Невже ж у Коновальця в Галичині не було кращої кандидатури на той пост? Бандера тоді мав всього-навсього двадцять чотири роки. Що ж це за провід, очолюваний двадцятичотиритітнім хлопцем?

— То нічого, що він тоді був молодий, але зате дуже здібний.

— У чому ж проявлялася та його здібність? У нападах на пошту, чи в атентатах? Керувати терористичною групою можна і в 24 роки, але тільки не цілою політичною організацією. На таку посаду треба досвідчених організаторів і добрих політиків, а не терористів.

— Мені то не подобається, що ви вишукуєте всякі придирки.

— Я не придираюсь, а тільки хочу про все знати правду і мати право висловити свою думку.

— А чого це вам так не подобається Бандера?

— Я не казав жодного слова про те, чи він мені подобається, чи ні. Мене цікавить, який авторитет і які впливи мав Коновалець серед галицької інтелігенції. Адже ж цей факт, що Коновалець призначив на пост крайового провідника 24-річного хлопця, свідчить

про те, що сам Коновалець не користався авторитетом серед галицької інтелігенції і тільки з тих причин найкращою кандидатурою на пост крайового провідника в нього виявився 24-річний хлопець, — сказав я.

— Це ви так думаете, але як воно було насправді, то ви не знаєте, — невдоволено відповів Горбовий.

— Так, я не знаю, але хочу знати всю правду, чисту правду про цей рух і тільки тому питаю вас, пане докторе, щоб ви мені оповіли, чисту правду без прикрас. Прикрашувати я й сам добре вмію.

— Якщо ви хочете знати все про той рух, то ви не робіть своїх насліпних висновків, а побільше питайте, — сказав Горбовий.

— Ну, добре, тепер уже буду тільки питати. Розкажіть, будь ласка, як це трапилось, що того ж самого Бандеру в 1939 році у Кракові вибрали провідником центрального Проводу ОУН?

— Бандера ще в 1934 році по ходу слідства дізнався, що Барановський був поліцейським агентом у Проводі ОУН. Отож, вийшовши на волю з польської тюрми у війну 1939 року та прибувши до Кракова, Бандера домагався від Мельника провести чистку в центральному Проводі ОУН. Він домагався віддати під організаційний суд Барановського і Сеника. Барановського звинувачували як агента польської двійки, а Сеника за те, що весь архів центрального Проводу в ОУН з його квартири в Празі потрапив до рук чеської контррозвідки, який був пізніше перефотографований польською розвідкою і використаний на варшавському процесі проти Бандери. А Мельник під впливом Сціборського став на захист Барановського і Сеника. Оце й було основною причиною розламу ОУН на мельниківців і бандерівців. Після розламу, скликали другий великий збір ОУН. На тому зборі були тільки прибічники Бандери. Отож на тому зборі після вибору центрального проводу стало питання вибору провідника. По тому питанні виступив Мирон Орлик і ска-

зав: «Я пропоную на пост провідника ОУН Степана Бандеру». І оповів про всі його заслуги. Дискусій на ту тему не було, його пропозицію підтримали всі одногolosно.

— Якщо я не помиляюсь, то другий конгрес ОУН відбувся в Італії ще в серпні 1939 року, а ви говорите про другий конгрес у Кракові у сороковому році. Як це розуміти?

— У серпні 1939 року відбувся другий конгрес ОУН, це правда, але на конференції ОУН, скликаний Бандерою в лютому 1940 року, було відхилено рішення римського конгресу і тому краківський, скликаний у квітні 1941 року, назвали другим конгресом, — відповів Горбовий.

— То цей другий конгрес у Кракові відбувся не в сороковому році, а в сорок першому.

— У сороковому році була конференція, а в сорок першому — конгрес, — відповів Горбовий.

— А чи це правда, що напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз, ОУН у Кракові створила уряд, який після захоплення німцями України мав бути українським урядом?

— Так, це правда, ми такий уряд створили зараз же після конгресу, — відповів Горбовий, — все це робилося у моїй квартирі у Кракові.

— Хто був вибраний головою того уряду?

— Головою Ради міністрів був призначений Стецько, а мене призначили заступником голови Ради міністрів і міністром закордонних справ, — відповів Горбовий.

— А як на це дивились німці?

— Ми робили все без відома і згоди німців, — відповів Горбовий.

— А взагалі, як ставились німці в 1940 і 1941 році до політики ОУН?

— До мельниківців ставилися добре, а до нас погано, — відповів Горбовий.

— А конкретно, як ставились німці після другого конгресу, перед самою війною, до Бандери ?

— Я був головою українського комітету в Кракові, то німці в першу чергу переслідували мене. Насамперед мене викликав начальник СД (і назвав його прізвище, але я його забув) і, граючись пачками банківотів, пропонував мені співпрацювати з ним, але я, посилаючись на своє офіційне положення, делікатно відмовився. Це заділо амбіцію начальника СД і він тоді погрозливо сказав : « Ви ще пожалуєте ! »

Пізніше, після конгресу, мене викликав губернатор і запитав : « Чого ви, українці, хочете ? Як розуміти оті ваші комітети і конгреси ? » А я йому відповів, що ми, українці, ставимося прихильно до німецького народу і до його уряду. І ми надіємося, що уряд Німеччини зрозуміє наші стремління і будемо хорошими союзниками. І в міжчасі тієї розмови, у той же самий кабінет, прийшов викликаний ним же, Бандера. Тоді губернатор перестав зі мною продовжувати розмову і те ж саме питання у моїй присутності поставив Бандері. Бандера відповів майже те саме, що й я, тільки в розкішнішій формі і більш категорично. Бандера тоді погано ще володів німецькою мовою, то я одночасно при нагоді став перекладачем з української мови Бандери на німецьку для губернатора. Бандера сказав : « Ми готові вступити в переговори з німецьким урядом, якщо німецький уряд визнає стремління українського народу до незалежності законними стремліннями як рівноправного народу ». Ця наша постава не сподобалась німецькому губернаторові. І посадовго після того нашого візиту нас арештували і посадили у тюрму. Бандеру тримали окремо, а нас майже всіх разом. Годували нас тоді у тюрмі дуже погано, і я захворів на туберкульоз. І тільки завдяки лікарям мене звільнили на поруки. З Волині арештували тоді разом з нами і по тій самій справі Підгірського Самійла

і Мостовича Миколу. Мостовича я дуже, дуже любив, це дуже хороший чоловік, — сказав Горбовий.

— А чи це правда, що ви тоді до Гітлера вислали хвалебну телеграму?

— Це ви у Смолича вичитали, я читав цей наглий наклеп і вже два рази вислав протест проти того наклепу і домагався покарання за це автора. Ніхто нічого подібного до Гітлера не писав.

— А Коновалець, як був живий, коли-небудь зустрічався з Гітлером?

— Ні, ані Коновалець, ані Бандера, ніхто з нас ніколи з Гітлером не зустрічались і нічого в його адресу не писали, — відповів Горбовий.

— А як ви дивитеся на Миколу Лебеда? У мене склалася думка про нього, що це хороший боєць і більш нічого.

— Я також колись так думав про нього, але Василь Мудрий твердить, що за останні роки Лебідь неймовірно виріс і став справжнім зрілим політиком, а Мудрий розбирається в тому. Все ж таки він довгі роки очолював українську репрезентацію у польсько-му парламенті, — відповів Горбовий.

— А якої ви думки про Ленкавського?

— Це дуже здібний чоловік, одну його статтю навіть англійці переложили на англійську мову і надрукували в своїй пресі. Він вміє мислити і може писати, тільки трохи ледачий. Я його добре знаю, бо він мені навіть дальший родич, — відповів Горбовий.

— А як ви, пане Горбовий, ставитеся до Донцова і його концепцій?

— Я з Донцовим дружив і дуже високо його ціную. У нас немає кого з ним зрівняти, — відповів Горбовий.

— А мені оповідали, що в нього лише бойове перо, а він сам боягуз. І доводили це тим, що вийшовши з Картузької Берези в 1939 році, там же відразу люди

звертались до нього за порадою, що ж робити далі і куди йти, а він лише відмахувався руками і пробурмотівши «Я вам не професор от і залиште мене!», пішов не оглядаючись. А в 1941 році його шукали, щоб призначити на пост президента, а він втік до Румунії.

— Люди про кожного можуть наговорити таких нісенітниць. Я Донцова знав сам особисто багато років і тому для мене всі ті оповідання сторонніх людей не мають ніякого значення, — відповів Горбовий.

Оце влітку 1964 року була моя остання розмова з Горбовим. Горбовий тоді сидів уже в п'ятому лагері для інвалідів. З лікарні він туди і повернувся, а я вернувся на сьомий. Оце тоді я вже почав писати свої спогади і тому так детально це розпитував у Горбового. Після війни Горбовий працював юрист-консультантом у Чехословаччині, у Міністерстві сільського господарства. На вимогу польського уряду, чеський уряд видав його Польщі. І в 1945 році, на слідстві у Варшаві, його страшно били і він з кабінету начальника слідчого відділу височив через вікно з другого поверху і зламав ногу. Після того його відправили в Радянський Союз і три роки тримали під слідством у Києві на Короленка 33. У Києві також його сильно били. Під слідством він тримався добре. І в лагерах по відношенню до адміністрації також тримався стійко. Одне мені тільки не подобалось у ньому, що він покровительствував всякого роду політичним дегенера-там і крутіям. Часто виникало це в нього несвідомо тільки тому, що він не розумівся на людях і був дуже довірливим. Словом, на організаційну роботу Горбовий абсолютно не придатний. І має велику слабкість до тих, що гарно до нього кланяються і раз за разом величають доктором.

Через два тижні після операції, я знову повернувся в сьомий лагер. Я частенько зустрічався з Тіхановичем і розпитував його про роботу контрроз-

відки. Тіханович знав багато, він ще до війни бував у Радянському Союзі, Чехословаччині й Іспанії. Він оповідав, як його після школи, якимись агентурними каналами на Горішньому Шлеську, направили в комуністичне підпілля на пост секретаря райкому компартії, а його колегу по школі контррозвідка зробила членом підпільного окружного комітету компартії. Їхня агентурна робота в нутрі компартії стала відчутною для партії і в кінці-кінців підозріння впало на Тіхановича. Тоді його колега з окружного комітету наказує йому тікати і в ту ж мить в окружний комітет дає на нього матеріяли, розкриваючи Тіхановича як агента двійки. Отож, таким чином, за ціну Тіхановича, цей його колега здобуває довір'я в окружному комітеті.

Тіханович твердив, що на кожних 15 комуністів був у партії один агент контррозвідки. І комуністична література та всі директиви з Комінтерну раніше попадали в Міністерство внутрішніх справ і тільки після відповідної обробки все це йшло в ЦК КПП. Польська агентура Міністерства внутрішніх справ зробила так, що трибунал ЦК КПП розстрілював не агентів, а найстійкіших комуністів, які відмовилися стати агентами. Про всі ті прийоми Тіханович оповідав мені дуже багато. Всі оповідання Тіхановича я слухав дуже уважно і після того мені стала гидкою і страшною всяка підпільна діяльність. Хоча, правду говорячи, той страх і огида були запізнілі, бо вся моя політична підпільна діяльність вже давно закінчилися. Зараз прийшов уже час на підведення підсумків тієї діяльності і роздумів про її ідеали.

В 1964 році мені залишалося сидіти ще три роки. Я рішив піти працювати в поліровочний цех, щоб заробити трохи грошей, щоб на волі хоч трохи одягтись.

Поліровочний цех був найшкідливішим цехом на мебельній фабриці і тому туди на роботу радо приймали всіх. І так я попав у поліровочний цех у науку до знайомого мені по Тайшету Кулика Павла. Павло

Кулик родом з Таращанського району Київської області. З 1928 року народження, красивий і стрункий чоловік, дуже добросердечний і відзивчивий на горе сторонніх людей. Це дуже хороша відкрита і пряма душа. Я Павлом зацікавився ще на 601-му, а в Мордовії і попав до нього в науку. Учень з мене був дуже поганий, якось мені ніяк не лежали руки до тих футлярів. «Учитель» з Павла виявився також не дуже блискучий, але зате терпеливість у нього була просто залізна. Цілий божий місяць я «палив» футляри, а Павло ремонтував їх після мене. Але нарешті з великим трудом я оволодів тією роботою і пізніше був одним із найкращих поліровщиків. Возитися цілий день з ацетоном нелегко, але я полюбив ту роботу тільки тому, що вона була строго індивідуальна.

Ще у Тайшеті на 601-му, я знав про те, що Кулик осуджений вже вдруге. Мені цікаво було знати, що саме того молодого чоловіка спонукало проявити якийсь невдоволення до радянської влади і тому я запитав його :

— За що вас осудили, Павле ?

— Перший раз мене осудили в армії. Я служив у морфлоті й іноді глумився з політруків на політзаняттях, отож вони і стряпали на мене судову справу. За те, що я глумився з їх політзанять вони нічого не могли мені зробити, бо я так притискав і розкривав їх брехню, що їм не було чого говорити. Але як з нашого лінкора втекла група хлопців до Туреччини, то тоді й мене арештували на основі того, що я у той самий день разом з ними просився на берег, але мені тоді перепустки не дали і я залишився на кораблі, а вони моторною лодкою втекли. А оце другий раз осудили за летючки, — сказав Павло, — я купив машинку і сам друкував летючки і сам їх розповсюджував.

— А що вас спонукало це робити ?

— Я не можу їм простити за голод, зроблений ними в 1933 році, — відповів Павло.

— А ви пам'ятаєте цей голод?

— Все пам'ятаю, такого не можна не пам'ятати, — відповів Павло.

— То розкажіть мені, що ви пам'ятаєте про цей голод?

— Важко про те все розповісти. Ось, приміром, на нашому кутку, який називали Комишки, було 12 дворів, а смерть не торкнулася лише двох сімей, тих, що мали корови. А чотири сім'ї вимерли повністю і шість частково. Наша сім'я вижила тільки тому, що ми мали дійну корову.

— А як же це сталося, хліба не дали?

— Ні, хліб на трудовні видали всім восени 1932 року, а в грудні розпорядилися, щоб всі колгоспники весь одержаний ними хліб на визначене число повернули державі. Після того члени КНС (Комітет Незаможних Селян) з уповноваженими райвиконкому ходили від хати до хати і забирали весь хліб, до однієї зерниці. Мій батько заховав два мішки пшениці на своєму городі, але через постійні обшуки ми не змогли скористатися нею і, щоб не потрапити в тюрму за ту пшеницю, батько один мішок висипав у криницю, а другий розсипав по полю. В нас на горищі знайшли тільки одне відро квасолі і то вже загрозували тюрмою.

— В 1933 році у своєму повіті на Волині я розвинув дуже активну комуністичну діяльність (підпільну) і з усіх сил поборював всі слухи про голод на Східній Україні. Зараз я не комуніст. Мене ось уже другий раз осудили за націоналізм, однак мені ще й тепер важко повірити в те, що оце ви оповідаєте. Як це так, щоб зароблений у колгоспі хліб відняли, та ще й в тюрму саджали за те, що на визначений термін не здав його сам?

— Бо ви всі там були туполобими баранами. Поляки дурні, що вас за комуністичну діяльність саджали в тюрму. Краще було б зібрати вас всіх і погнати через кордон до нас і ви б тоді тут, у вимріяному вами раю, за який ви боролися, самі померли б з голоду і більше не баламутили б людей, — із злістю сказав Павлю.

— Я жив двісті кілометрів від Радянського Союзу і будучи глибоко переконаним комуністом, не міг повірити в те, щоб селяни і робітники, здобувши владу, виморювали самі себе голодом. Хто ж у вас віднімав хліб? Такі ж самі як і ви, ваші сусіди.

— Не тільки що сусіди, а навіть і родичі. Ось наш сусіда і далекий родич Комашко Євтух, прозваний у Великій Березнянці — Жовтою, був першим організатором КНС, які пізніше стали активом колгоспу, в 1933 році від своїх же колгоспників віднімали хліб і самі також помирали з голоду. Я ніколи не забуду тієї страшної хвилини, як ми з батьком прийшли до того ж самого Жовти і я через відкрите вікно побачив на лежанці його дочку Катрю. Вона була вже мертвою, тільки вітер розвіював її волосся, звисаюче з лежанки, немов би воно було ще живим і належало живій людині. Але Катря була вже не тільки мертвою, а й розкладеною. На печі лежала мертвою її мати Єлисавета з другою дочкою Мотрею, а син Петро сконав під піччю. Оце батько положив їх на підводу і відвіз на кладовище у велику яму. А Жовту знайшли на городі і також відвезли у ту ж саму яму. Оце так закінчив своє життя організатор КНС в селі В. Березнянка. Так кінчало багато таких як і він. Але частина з них залишилася в живих і зараз займає високі посади. Тих, що віднімали хліб і морили людей голодом, у тюрму не садовлять, а мене ось посадили тільки за те, що я насмівився писати про ті їх злочини. З тої хвилини свого дитинства, як я почав пам'ятати, я бачив тільки одні страхіття. Ще перед голодом ком-

сомольці нашого села їздили верхи на нашому священикові, глумливо торсаючи його за бороду, а Гапка Радченко демонстративно на очах у всіх людей танцювала по церковних іконах. До нас також приходили багато разів, навіть уже і після голоду, щоб мама записалася у безбожники.

За квітень, травень і червень 1933 року в нашому селі вмерло з голоду більше 700 чоловік. Траплялися і людодїства. В одній хаті у піддувалі знайшли сім дитячих голівок, а в нашого сусіда Степана Вижки вигорнули з піддувала одну голівку. Ми навіть бачили ту дівчинку, що пішла до їх хати і звідти вже не повернулась. А мене мама прив'язувала до ніжки стола, щоб я десь не вибіг і щоб мене не з'їли.

Зараз у В. Березнянці всі живуть дуже добре і вже й забули про те страшне горе, а я не можу його забути і за те мене оці й карають.

Мій батько мав тільки три гектари землі і нас зачислили до підкуркульників. А КНС-овці мали по п'ять і сім гектарів, але вони були ледачі і все пропивали і тільки тому попали в КНС-овці.

У 1935 році над моєю мамою на полі влаштували судилище за те, що між викопаними мамою буряками знайшли декілька буряків з відрубаними чи відірваними хвостиками. Це судилище було для мене дуже страшною трагедією. Оце такою із самого малечку в'їлась мені в печінки та влада, за яку ви там в Польщі боролися, — сказав Павло.

І так, одні звинувачують мене за всі ті злочини, які робили комуністи як і на сході, так і на заході, а другі звинувачують за націоналізм. Всі люблять звинувачувати, а сумлінно зважити все, чому воно так було, ніхто не хоче. Все це страхіття вже давно пережито. Зараз у Великій Березнянці, живуть краще, ніж будь-коли. Можна було б вже про це й не згадувати, але як довго ті злочинці і їх злочини будуть

прикриватися, а тих, що плямують це зло, судитимуть, так довго не буде ліквідована можливість повторити те страхіття знову. Щоб здобути моральне право вимагати кари над фашистськими злочинцями, треба насамперед набратися смілости і хоча б привселюдно заплямувати тавром ганьби всіх тих, що управляли організацією голоду в 1933 році та масовими арештами і розстрілами взагалі, а в 1937 році зокрема. Як можна реклямувати свій державний лад за найгуманніший у цілому світі, прикриваючи і виплачуючи пенсії найстрашнішим злочинцям за їх злочини, а карати тих, що не можуть примиритися з тією кричущою несправедливістю? Прикривати і захищати таких злочинців і їх злочини можуть тільки ті, які бояться, щоб розкриття тих страхіть не розкрило і їх самих як співучасників.

Хрущов було вже пообіцяв взятися за розплутування того страшного клубка, починаючи з убивства Кірова, а пізніше йому, мабуть, хтось підказав, що та нитка злочинності дотягнеться і до нього самого, бож він сам був членом Політбюро 1934 року аж поки не добився до престолу. А за 1933 рік то й Хрущов ніколи не згадував навіть і одним словом.

В 1964 році, у Мордовії на сьомому лагері, мене викликав капітан КГБ Круть і, повертаючи мені мої рукописи, забрані в мене ще його попередником Литвином, сказав :

— Краще б ви написали помилування. Ви вже відсиділи дві третіх, вам пора виходити на волю.

— Помилування пишуть тільки злочинці, а я не злочинець і тому не можу писати помилування. У помилуванні треба назвати звершений злочин і заплямувати себе за те, а я що назву?

І так я з капітаном Крутьом до нічого і не домовився. Оце тоді він мені повернув і початок мого оповідання.

У лагері я весь час працював сумлінно. У вільний час в основному читав і писав. У будь-які розмови з сусідами по роботі чи по ліжку я майже ніколи не встрявав. Але адміністрацію лагера така моя поведінка не влаштовувала. Їм треба було, щоб я плював на своє минуле і на всі лади вихваляв їх «виховну» роботу в лагері та дякував їм за те, що вони так мудро виховують і просвіщають політв'язнів. Правда, адміністрація нас не визнавала політв'язнями. Вони з такими словами не могли примиритися. Один начальник сказав :

— Тільки більшовики-ленінці, сидівши до революції в царських тюрмах, вважалися політзаключонними, а ви — государственні проступники.

Перечити йому або доводити адекватність значення тих слів було б марним і тому на це ніхто не реагував *).

У перших днях квітня 1970 року я приїхав до Одеси. На лікування влаштувався до санаторію ім. Лермонтова. Одеса вплинула на мене гнітюче. У Києві хоча зрідка, то тут, то там, іноді можна почути рідну мову, а в Одесі її ніколи ніде не почуєш. У трамваях, тролейбусах, автобусах, їдальнях і магазинах глумливо викривляли кожне мое слово. А одного разу у трамваї якась жінка уважно подивившись на мене, сказала :

— Вы, молодой человек, и одеты хорошо, и ваше лицо как-будто интеллигентное, а разговариваете как-

---

*) У споминах Д. Шумука бракує шість років з його життя (1964-1970). Нумерація сторінок рукопису вказує на те, що вони не були написані. — Видавництво.

то не по-человечески. Неужели вы не знаете русского языка?

А інша додала :

— А вы знаете, эти хохлы даже здесь в Одессе до того обнаглели, что предлагали мне бюллетень заполнять на их хохлацком языке. А я им ответила : « Я вам не колхозница, я одесситка ». И не обращая на них внимания, заполнила бюллетень по-русски.

— Як я приїду до Москви чи Ленінграда, то там буду розмовляти по-російському, а на Україні я завжди і всюди буду говорити тільки по-українському.

— О, видишь, и здесь какой-то бандера появился, он даже Одессу считает Украиной, — задиркувато сказав якийсь чоловік у другому кінці вагона. Бачачи недоцільність дальшої полеміки з тими людьми, я замовк, а вони продовжували міряти мене очима, наче якогось злочинця.

Через декілька днів після цього епізоду, зовсім випадково, біля вокзалу наперед мене забіг якийсь чоловік і піднесено сказав :

— Добрий день, Даниле ! О, скільки літ скільки зим я вас не бачив !

На вітання я відповів і став, немов укопаний, напружуючи пам'ять, щоб пригадати, хто це такий.

— Що, не впізнаєте ? — і в ту ж мить зняв капелюх.

— А, Славко Пащак !

— Так, він сам. Якими ж це вітрами вас принесло до Одеси ?

— Лікуватись приїхав. Оце їду із санаторію Лермонтова.

— А куди йдете ?

— На тринадцятий трамвай. Я зупинився на квартирі на Чорноморській дорозі.

— О, то поїдемо разом, я також у той бік їду до брата.

На Чорноморській ми зайшли до їдальні, а пізніше

біля години походили по вулиці і порозмовляли про разом пережиті в таборі найгостріші епізоди, а прикінці Славко сказав :

— От ви, Даниле, завжди говорили правду, скажіть ви і тепер, чи ви не жалуете того, що відійшли від комунізму і ставши на бік націоналізму, змарнували все своє життя і тепер безперспективно поневіряєтесь без притулку ?

— Мій перехід від комунізму до націоналізму ви, Славку, сприйняли схематично, скривлено, формально. Якщо тяжіння до незалежності і свободи є націоналізмом, то таким націоналістом я був увесь час, навіть у КПЗУ, і залишуся ним до останніх днів свого життя. А якщо ідеологія ОУН є націоналізмом, то таким націоналістом я ніколи не був і не буду. Комуністична партія виявилася неспроможною розв'язати ті проблеми, для розв'язання яких вона сформувалась, і тому я відійшов від неї. А до ОУН я пішов тому, що у 1943 році на наших землях тільки одна ОУН боролась проти німецьких окупантів, а на той час для мене це було найважливіше. Опльовувати комунізм, як це робили і роблять націоналісти, або опльовувати націоналізм, як це роблять комуністи, я вважаю дуже низько і нечесно. КПЗУ і ОУН — це ми, це наш народ. До чого ми доросли, те і створили.

У Франції в роки війни Рух Опору організували і керували ним демократичні сили. У державній нації, що тільки втратила свою незалежність і демократію, такий рух могли організувати і керувати ним тільки демократичні сили. А в нас, нації, що давно втратила свою незалежність, таких сил вже немає. Наші так звані демократи — це опортуністи із старої нашої родовитої інтелігенції, яка за діда-прадіда засвоїла уміння вправно для себе, особисто, пристосовуватись до тих чи інших гнобителів нашого народу, що мінялися і слугувати їм. Це підле пристосуванство вони вважали вершиною своєї « мудрости » і передають її з

покоління до покоління як родову тайну. Отже у нас, у силу обставин, дух бунту, дух боротьби прорвався з глибин народу, з глибин простого люду, який підхопили і повели тоталітарні організовані сили КПЗУ та ОУН.

А жалкувати, що я пішов таким шляхом, я ніколи не жалкував, не жалкую і жалкувати не буду. Кривити душею через якісь утилітарні вигоди чи можливості посмакувати владу — це дуже низько і підло. Перед людьми можна виправдати всякий вчинок, але перед своєю совістю ми завжди залишаємось такими, якими ми є насправді. Життя раз дається і кожна людина робить сама собі вибір: чи жити для вигод свого тіла і пристрастей, чи для свободи мислі, переконань і духовної чистоплотності. При такому виборі ми змушені чимось жертвувати. Кожний жертвує тим, що менше цінує.

Обмірковувати цю тему у Славка не було бажання і він дав мені свою адресу і запросив на Великдень до себе. Запрошення я радо прийняв і на другий день Великодня відправився до Іллічівки. Славка вдома не було. Прийшла його дружина. Та незабаром прийшов і Славко.

Славкова дружина накрила стіл. Випивши шампанського і добре пообідавши, Славко сказав:

— А чому ви, Даниле, не одружуєтесь?

— У моєму становищі, у моїх роках, і з моїм здоров'ям, без житла, без диплому, без спеціальности, без перспектив на будь-яку пенсію, переслідуваному і гнаному, з такою травмованою психікою як у мене, одружитися неможливо. По-людському влаштувати сімейне життя також треба великого вміння і хисту, і треба нероздільно віддатися сім'ї. А в мене до цього не було ані вміння, ані хисту. Я віддався іншому. Мені, мабуть, краще було б зовсім не зв'язувати себе ані з сім'єю, ані падати в полон до пристрастей. Але це останнє приходить неждано і заволодіває нероздільно,

добре лише що хоч не надовго. Мабуть немає такого дурного вчинку, якого людина не могла б зробити, перебуваючи в кігтях пристрастей.

— Правду кажете, Даниле, правду. У мене також травмована психіка. Я кричу, лаюся з жінкою, лаюся з дочкою, лаюся аж до втоми, а чого? — то я і сам не знаю. Вибиті ми з колії, Даниле. А скільки ви там на своїй роботі заробляєте?

— Вісімдесят карбованців.

— Мало, мало, Даниле. Переселяйтеся до Одеси, я вам буду платити по сто двадцять карбованців у місяць.

— О, що я чую? Ви, Славку, говорите як підприємець, — жартуючи, сказав я.

— Я працюю бригадиром мулярів на будівництві і можу вас влаштувати.

— А приписати також зможете?

— О, ні, це вже не в моїх силах.

— Отож то, Славку, таким «білим неграм» як я, важче ніж африканським чорним неграм прописатись у Києві чи Одесі.

— Це так, це так, Даниле, але я боюся за вас, щоб ви там у Києві не вплинули до тих сучасних політиканів.

— Кого ж це ви маєте на увазі?

— Кого я маю на увазі? Дзюбу, Світличного, от кого я маю на увазі!

— А звідкіля ви про них знаєте і що саме вам відомо про них?

— Що ви мене допитуєте, як малого хлопця? Про них усі знають. Кожний інтелігент в Одесі їх знає.

— Це неправда, Славку, їх не кожний інтелігент знає навіть і в Києві.

— Я не говорю, що їх особисто всі знають, але кожний педагог, кожний лікар в Одесі про них знає.

— Ну, добре, хай уже й так. То що ж вони такого крамольного про них знають?

— Все знають. І нічого вони не роблять. Та « машина » розчавила Центральну Раду у двадцятих роках, та машина розчавила весь націоналістичний рух у другу світову війну, вона розчавить і їх. Людям основне — добре поїсти, одягнутися, випити, подивитися телевизор про футбол і досхочу погуляти — оце і всі їх ідеї і вони вже це у більшості осягнули. А на незалежність, рідну мову, культуру, звичаї — їм наплювати. Та й взагалі, що може зробити якась там група інтелігентів, коли ввесь робітничий клас по-російському « глаголить », а про якусь там незалежність і слухати не хоче. Ви, Даниле, не знаєте, а я знаю, я тут в Одесі вже 14 років працюю муляром і тому добре знаю, чим живе робітник. Робітники розмовляють про п'янку, гульню, футбол, — оце і весь їх інтерес, а вони сила, без них нічого не зробиш. Не народ ми, Даниле, не народ, а малоросійська народність, яка гордиться лише своїми варениками, галушками, борщем і більш нічим.

— Але ж, Славку, Світличного і Дзюбу я знаю особисто і тому можу зі всією категоричністю сказати, що всю вашу одеську інтелігенцію інформували про них явно тенденційно з метою вироблення потрібної їм громадської думки. Вони ніколи не були ніякими політиканами і не намагаються ними бути. Це дуже інтелігентні, талановиті, гуманні і скромні літератори, які, керуючись почуттям громадського обов'язку, виступили на захист рідної мови, рідної культури та елементарних прав людини висловлювати свою думку в усіх питаннях громадського життя. Як люди, то вони для мене просто зразкові, я зі своїми зірваними нервами рівнятися з ними не можу, а у світоглядovому та політичному пляні то, мабуть, у багато дечому я з ними не згодився б, але визначувати і уточнювати ту різницю в поглядах ділової потреби немає, тому ми про ті питання і не розмовляємо. Це ж не організація. Це громадяни абсолютно незалежні один від одного,

як у мисленні, так і вчинках. Самопрозріння і самоусвідомлення духовної сутності свого народу і осмислення її неповторності до кожного з них прийшло індивідуально через інтелект, а не з якихось там ворожих джерел. Чіпляння ярликів «українського буржуазного націоналізму» — це старий випробуваний метод чорних сил російської шовіністичної реакції, якими вони залякують всіх, хто насмівся ставити опір їх наступові. І вони не тільки залякують, а і безперервно застосовують наклепи, знімання з роботи, замки, ґрати, колючі дроти, голод і всякого роду фізичні і моральні знущання. Інших «аргументів», іншої зброї в них немає, бо правда не на їх боці.

Ми, Славку, живемо в епоху могутніх національно-визвольних рухів, в епоху національного самоусвідомлення навіть найбільш відсталих народів. Ті рухи в усьому світі, із спекулятивно-політичних міркувань, російський шовінізм підтримує, а в себе найжорстокішими засобами розгромлює. Цей зверх підступний прийом у політику Росії ввела цариця Катерина. Вона, окаянна, Вольтера та інших прогресивних діячів Європи пригрівала біля себе, як своїх друзів, і видавала себе гарячою поклонницею їх найпрогресивніших, на той час, ідей, але справжніх послідовників тих ідей у Росії вона із всією притаманною їй жорстокістю переслідувала і карала. Це огидне і підле коварство взяв на озброєння Сталін, а зараз продовжують його послідовники.

— Даниле! Вас знову посадять і в таких роках і з таким здоров'ям, як у вас, ви звідти вже не вийдете. І посадять вас не російські шовіністи, а українці.

— Все мое життя, Славку, пройшло у неволі, а якщо прийдеться, то й помру у неволі, це буде ще на один злочин більше на совісті тих сучасних яничарів. Такі завжди були в усіх народів світу. Жанну д'Арк судив не англієць, а француз Кошон.

— Ваші ідеї, Даниле, ваша боротьба й ваші страж-

дання нікому непотрібні, ви загинете і вас ніхто навіть добрим словом не згадає, а ще й осудять. І осудять не тільки вороги, не тільки чужі, а навіть і близькі, рідні і вчорашні друзі, а дехто назве вас просто невдахою, який не зумів по-людському влаштувати собі життя.

— Знаю, Славку, знаю і це, але іншим бути я не можу і не хочу.

Справлення помилок

Нажалі, через недогляд, в споминах Данила Шумука "За східнім обрисом" закралося ряд помилок, за що ми вибачаємося у наших читачів.

На сторінках 38 - 42 переплутано ряд рядків і пропущено одну сторінку рукопису, що ми передрукували і вставляємо тут разом зі справленням зазначених помилок.

Після віддрукування книжки до нас наспіла вістка, що спомини Д.Шумука мали первісно назву "Спомини про пережитте".

Нижче подасмо справлення зазначених помилок.

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
14	13 знизу	зірку	збірку
24	8 знизу	корити	корито
65	14 зверху	Ніщівська	- Ніщівська
87	6 зверху	питання державности було основним питанням. А свого державного ладу,	основним було здобуття влади і встановлення свого державного ладу.
128	11-12 зверху	працюємо	примуємо
130	6 знизу	між "чеснот, а" вставити: люди є настільки людьми, наскільки вони срийняли дух цих чеснот, а релігійні	
229	14 зверху	після "бригадирів." вставити: Після проходки в котлованах зірвався.	
223	10 зверху	- кавни	- кав
258	7 знизу	між "рами рот". Вставити: батальйонів. А заочно призначили Данастига, Загоруйка і Кобзу командирами батальйонів. А вас, Сидорчука і Бухала, командирами рот.	
269	9 знизу	між "Норильська, бойкотуйте" вставити: сообщите правительству о том, что администрация третьего каторжянского лагеря морит нас голодом и расстреливает!" Або "Вольные граждане Норильска	
283	13 зверху	між "газами. Страх" вставити: Я затискувся у куток і дивився на те страшно побільше і безглузду метушню.	
310	8 зверху	після "незнайомий." вставити: - А кого це ви маєте на увазі, хто це саме такий страшний?	
430	1 знизу	після "но, - відповів" має бути: но. Мельниківці повині співпрацювали з німцями, а ми ні, ми мали свою політику, - відповів Горбоний.	

УКРАЇНСЬКЕ ВІДАВНИЦТВО ім. В. СИМОНЕНКА

СМОЛОСКІП

